

ปัญหาเรื่องขนาดของโรงสีที่เล็ก และเงินทุนหมุนเวียนในการซื้อข้าวที่จำกัด ทำให้โรงสีต้องหยุดรับสมาชิกเข้ากลุ่ม เนื่องจากรับสมาชิกเข้ามาแล้วก็ไม่สามารถขยายกำลังการซื้อข้าวเปลือกได้อีก ในปัจจุบันทุกครัวเรือนในหมู่ที่ 4 และ 8 เป็นสมาชิกของกลุ่มโรงสีทั้งหมด และยังมีสมาชิกในหมู่อื่น ๆ ด้วยทั้งตำบลที่ถือว่าเป็นเจ้าของโรงสีชุมชนแห่งนี้โดยตรง มีสมาชิกภายในตำบลประมาณ 400 กว่าราย นอกจากนี้ยังมีสมาชิกสมทบเป็นชาวบ้านจากตำบลอื่น ๆ ที่สมัครเป็นสมาชิกของกลุ่มโรงสี รวมแล้วประมาณ 100 ราย แต่ความรู้สึกถึงความเป็นเจ้าของโรงสี และการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการบริหารจัดการโรงสีจะมีมากในหมู่ 4 และหมู่ 8 เนื่องจากสถานที่ตั้งโรงสีอยู่ในพื้นที่ของสองหมู่นี้ และกรรมการบริหารส่วนใหญ่ก็มาจากตัวแทนของสองหมู่นี้เป็นหลัก ทำให้ชาวบ้านหมู่อื่น ที่เป็นสมาชิกมักไม่ค่อยมีบทบาทในการมีส่วนร่วมกับการทำงานโรงสีมากนัก

การผลิตข้าวเพื่อการค้า หบทางสู่ความเข้มแข็งของชุมชน

ชุมชนบ้านดงฝั่ง เป็นตัวอย่างของชุมชนที่สร้างความเข้มแข็งของชุมชน ได้จากการปรับตัวเข้าสู่กระบวนการผลิตเพื่อการค้า ด้วยการผลิตข้าวเป็นพืชเศรษฐกิจของชุมชน ปัจจุบันที่นำชุมชนไปสู่ความเข้มแข็งมีทั้งปัจจัยที่ดำรงอยู่ในชุมชนแต่เดิม ได้แก่ ระบบความรู้ในการผลิตเพื่อการบริโภค ระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน และประสบการณ์ของชุมชนที่ส่งผลให้เกิดแรงผลักดันในการหาทางออกให้แก่ชุมชน และปัจจัยที่เกิดขึ้นใหม่จากการปรับตัวของชุมชนต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เข้ามาสู่ชุมชน ได้แก่ ระบบความรู้ใหม่ที่คนของชุมชนสั่งสมมาจากประสบการณ์ภายนอกชุมชน กระบวนการสะสมทุนที่เกิดขึ้นจากในชุมชนเอง กระบวนการสร้างองค์กรชุมชน (โรงสี) กระบวนการสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างชุมชน สิ่งเหล่านี้ล้วนก่อให้เกิด ความสามารถในการพึ่งพาตนเองได้ของชุมชน ความมีอิสระในการต่อรอง การประกอบอาชีพ และการดำรงชีพที่ไม่ถูกเอาเปรียบจากผู้อื่น ทำให้เกิดพลังแห่งการสร้างสรรคขึ้นในชุมชน มีการสร้างสายใยแห่งความช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกันของคนภายในชุมชน และยังสร้างเครือข่ายระหว่างชุมชน และกับองค์กรภายนอกชุมชน เพื่อให้เกิดอำนาจต่อรองในระดับที่เหนือกว่าชุมชนขึ้นไปอีกด้วย

ระบบความรู้ที่ดำรงอยู่เดิมของชุมชนบ้านดงฝั่งอันทรงคุณค่า คือ ระบบที่สร้าง สะสม และสืบต่อกันมาในชุมชน ในเรื่องของการผลิตเพื่อการบริโภค โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิถีการผลิตข้าว พืชที่เป็นอาหารหลักเพื่อบริโภค ด้วยอาหารอื่น ๆ นั้นสามารถหาได้จากธรรมชาติ แต่ข้าวเป็นอาหารหลักที่คนเราจะต้องปลูกขึ้นมาเอง ดังนั้นกระบวนการเรียนรู้ในการทำนา การสะสมภูมิปัญญา ความรู้ และทักษะเกี่ยวกับการทำนา จึงเป็นระบบความรู้ที่ดำรงอยู่เฉพาะในชุมชนชาวนา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการเลือกพันธุ์ข้าวที่จะนำไปปลูกเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพดิน สภาพอากาศ น้ำ และจำนวนแรงงานที่มีอยู่ในครัวเรือน ความรู้ในเรื่องของพันธุ์ข้าวเป็นความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ของการปลูกข้าวมาเป็นเวลานาน การลองผิดลองถูก การสังเกต และการปรับเปลี่ยนไปให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป การสร้างเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนา การไถเตรียมดิน การดำนา การดูแลต้นข้าว การเก็บเกี่ยว การมัดข้าว การตากข้าว การคาดคะเนเกี่ยวกับ

ธรรมชาติ เช่น น้ำ ฝน และความแห้งแล้ง เกี่ยวข้องกับระบบการผลิตของชาวนาทั้งสิ้น เพราะชาวนาต้องสะสมข้าวไว้กินให้ตลอดถึงช่วงที่มั่นใจได้ว่าปีถัดไปจะสามารถทำนาได้ รวมถึงการสืบทอดระบบความรู้เกี่ยวกับการทำนาไปยังลูกหลานได้เป็นระยะเวลายาวนาน อันเป็นมรดกทางความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภคให้แก่คนในชุมชนได้ตลอดมา ภูมิปัญญาเดิมที่ดำรงอยู่ในชุมชน นอกจากเรื่องของการทำนาแล้ว ยังมีเรื่องของการแสวงหาแหล่งอาหารอื่นๆ ที่มีอยู่ในธรรมชาติ ที่เรียกกันว่า หาอยู่หากิน ชาวนารู้ที่จะหาพืชผักและสัตว์ต่างๆ ได้จากแหล่งอาหารตามธรรมชาติ และเรียนรู้ที่จะรักษาให้เกิดสมดุลเพื่อหล่อเลี้ยงคนในชุมชนได้ตลอดทั้งปี

ระบบความรู้เดิมที่มีอยู่ในชุมชนชาวนา ถือเป็นระบบความรู้ในด้านการผลิต แต่หากชุมชนในอดีตมีการแลกเปลี่ยนในรูปของการซื้อขายค่อนข้างน้อย จึงทำให้ระบบความรู้ด้านการตลาดเป็นความรู้ที่ไม่มีอยู่เดิมของชุมชนชาวนา ดังนั้นเมื่อชุมชนบ้านดงผึ้งก้าวเข้าสู่กระบวนการผลิตเพื่อการค้า ความรู้เกี่ยวกับการตลาดจึงกลายเป็นระบบความรู้ใหม่ที่ชุมชนจะต้องแสวงหาเข้ามา ได้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชาวนาขึ้น เพื่อขยายฐานความรู้และภูมิปัญญาของคนในชุมชน เพื่อให้เกิดการปรับตัวจากความเป็นชุมชนของผู้ผลิตไปสู่ชุมชนของผู้ผลิตและขาย ระบบความรู้ใหม่นี้เกิดจากการเรียนรู้ด้วยตนเอง การลองผิดลองถูก การเรียนรู้จากประสบการณ์ของชุมชนอื่นที่มีอยู่ก่อน และความพยายามในการพึ่งพาตนเองของคนในชุมชน จนกระทั่งเกิดเป็นระบบความรู้ใหม่ที่สามารถนำมาผสมผสานกับระบบความรู้เดิมของชุมชนได้อย่างเหมาะสม

คนของชุมชนที่มีประสบการณ์ในการเข้าไปสัมผัสต่อสังคมที่มีการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย เช่น พ่อค้าขุน พ่อปัญญา พ่อเจริญ ล้วนแต่เคยสัมผัสกับประสบการณ์ชีวิตในกรุงเทพฯ การเข้ามาดินรนทำมาหากิน ทำให้ได้เรียนรู้กับความรู้ใหม่ โลกทัศน์ใหม่ มุมมองใหม่ที่อยู่ในกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่สังคมทันสมัย (modernization) คนของชุมชนเหล่านี้ได้สั่งสมความรู้ ภูมิปัญญา และทักษะที่หลากหลายจากการทำจริง สัมผัสจริง การลองผิดลองถูก กับชีวิตจริงที่ประสบในสังคมทันสมัย เมื่อกลับเข้าสู่ชุมชน ก็สามารถที่จะนำภูมิปัญญา ความรู้ และ ทักษะต่าง ๆ ที่เรียนรู้มา ถ่ายทอด และใช้ประโยชน์ในพัฒนาชุมชนได้ ดังนั้น ชุมชนบ้านดงผึ้ง มีใช้ชุมชนที่มีผู้นำที่เก่งกล้าสามารถ หรือเฉลียวฉลาดผดจากชาวบ้านทั่วไป แต่การได้เรียนรู้เกี่ยวกับสังคมทันสมัย ทำให้ผู้นำเหล่านี้สามารถนำความรู้ มาปรับใช้ผสมผสานไปกับภูมิปัญญาและความรู้ดั้งเดิมของชุมชนได้ จากกรณีของชุมชนบ้านดงผึ้งที่มีระบบความรู้เดิมในการผลิตข้าวได้ดีผนวกกับความรู้ที่ผู้นำชุมชนได้พบมา ทำให้เกิดกระบวนการสะสมทุน การรวมกลุ่ม และการตั้งโรงสีขึ้นในชุมชน มีการสร้างระบบตลาดที่ชาวนาเป็นทั้งผู้ผลิตและผู้ขาย ตัดพ่อค้าคนกลางที่เอารัดเอาเปรียบออกไปเสีย แล้วสร้างกลไกการต่อรองขึ้นมาเพื่อยังประโยชน์ต่อส่วนรวมของชุมชน

ดังนั้น ในการปรับตัวของชุมชนต่อกระบวนการเปลี่ยนแปลงของสังคมไปสู่ระบบการค้า จึงมิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นได้เฉพาะในชุมชนบ้านดงผึ้ง หรือชุมชนที่มีคุณสมบัติพิเศษ หากแต่ถ้าคนในชุมชนใด ๆ ก็ตามได้สร้าง

สะสม และเรียนรู้ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสังคมทันสมัยมากพอที่จะรู้ว่าสิ่งใดความจะนำมาใช้ประโยชน์ในชุมชน หรือสิ่งใดเป็นข้อเสียของสังคมทันสมัย ชุมชนจะได้เลือกสรรที่จะรับเอาความรู้ที่เหมาะสมและสอดคล้องกับชุมชนและความรู้เดิมของชุมชนมาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้เช่นเดียวกัน การปฏิเสธหรือต่อต้านแนวคิด กระบวนทัศน์ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ โดยยึดติดอยู่กับโลกทัศน์เดิมว่าความรู้สมัยใหม่เป็นสิ่งบ่อนทำลายชุมชนในชนบทนั้น ทำให้ชุมชนละเลยต่อการนำภูมิปัญญาสมัยใหม่เข้ามาปรับใช้ให้เหมาะสมกับชุมชน ยิ่งทำให้ช่องว่างระหว่างชุมชนกับสังคมสมัยยิ่งห่างไกลกันมากขึ้น

ประสบการณ์ของชุมชนบ้านดงผึ้งที่เคยประสบความล้มเหลว เป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่กลายเป็นพลังผลักดันให้ชุมชนต้องแสวงหาทางออกให้แก่คนในชุมชนด้วยตนเอง ไม่ว่าจะเป็นประสบการณ์ที่ได้จากการทำตามที่รัฐสั่งการมา เช่น ความล้มเหลวจากโครงการทุ่งหญ้าสาหร่าย โครงการขุดคลองส่งน้ำในสมัยแรก การจัดตั้งกลุ่มตามคำชี้แนะของรัฐที่ไม่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรกร กลุ่มสหกรณ์ร้านค้า ซึ่งในระยะแรกต้องล้มลุกคลุกคลาน บางกลุ่มต้องล้มเลิกไปเพราะการโกงกินกันเอง ประสบการณ์ที่ชาวบ้านในชุมชนถูกเอาเปรียบจากพ่อค้า นายทุน โรงสี ที่เอารัดเอาเปรียบชาวนาที่ดำรงตนเป็นผู้ผลิตข้าว แต่ไม่มีความรู้ในเรื่องของการต่อรองราคา ทำให้ถูกโกงตาชั่งบ้าง ถูกโกงเปอร์เซ็นต์ข้าวหักบ้าง ถูกกดราคา ถูกเอาเปรียบเรื่องการขนส่ง การขายแลกเปลี่ยน ขายรำ เป็นต้น เมื่อชาวบ้านพบว่า การดำรงชีวิตอยู่ด้วยการพึ่งพาอาศัยคนอื่นทำให้ถูกเอารัดเอาเปรียบ ขาดซึ่งอำนาจต่อรอง ชาวบ้านจึงพยายามหาทางออกให้กับตนเองและชุมชน เช่น การรวมกลุ่มกันไปขายข้าวให้โรงสี การหาตลาดขายข้าวนอกจังหวัด หรือ การรวมกลุ่มกันซื้อปุ๋ย ความพยายามในการแสวงหาทางแก้ปัญหาของคนในชุมชนก่อให้เกิดจิตสำนึกแห่งการมีส่วนร่วม การมองเห็นปัญหาสังคมเป็นปัญหาสาธารณะที่ทุกคนจะต้องร่วมมือกันในการแก้ปัญหา ไม่เพิกเฉยต่อปัญหาของผู้อื่น ด้วยปัญหานั้นเป็นปัญหาของทุกคนในชุมชน

กระบวนการสะสมทุนของชุมชน ที่เกิดขึ้นก่อนที่จะมีโรงสี เป็นสิ่งที่น่าสนใจยิ่งสำหรับชุมชนบ้านดงผึ้ง เนื่องจากกระบวนการสร้างและสะสมทุนของชาวบ้าน เกิดจากการตระหนักถึงการขาดแคลนทุนของตนเอง โดยไม่ได้เกิดจากการชี้แนะของรัฐ ด้วยชาวบ้านเห็นว่าหากการผลิตข้าวเพื่อการค้าจะดำรงอยู่ได้ในชุมชน จำเป็นต้องใช้เงินทุนจัดซื้อ จัดหาปัจจัยการผลิตเข้ามา ด้วยในอดีตชาวบ้านไม่เคยมีการสะสมทุนเงินตรามาก่อน เพราะไม่มีความจำเป็นต้องใช้เงินมากนัก ระบบการผลิตแบบยังชีพ อาศัยเพียงปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์ข้าว ปุ๋ยคอก แรงงานวัวควาย และแรงงานคนในครอบครัว เทคโนโลยีการผลิตก็เป็นแบบดั้งเดิม ชาวบ้านสามารถทำได้ แต่เมื่อวิถีการผลิตของชุมชนเปลี่ยนไปสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้า ความต้องการทุนขนาดใหญ่เพื่อการผลิตจึงเกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการซื้อพันธุ์ข้าว ซื้อปุ๋ย ซื้อเทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ การจ้างแรงงานในภาคเกษตร ล้วนต้องการเงินทุนทั้งสิ้น แต่ครอบครัวชาวนาแต่ละครอบครัวไม่สามารถที่จะสร้างการสะสมทุนขึ้นได้ตามลำพัง การจัดตั้งกลุ่มตามนโยบายของรัฐมิใช่สิ่งที่จะนำพาชุมชนไปสู่กระบวนการสร้างและสะสมทุนของชุมชนได้ เพราะเป้าหมายของการจัดตั้งกลุ่ม

ของรัฐ เป็นไปเพื่อการรวมกลุ่มให้ชาวบ้านทำตามคำสั่งหรือคำชี้แนะของรัฐเท่านั้น หากได้มีเป้าหมายเพื่อการสะสมทุนไม่ แต่การรวมกลุ่มกันเองของชาวบ้านด้วยการตระหนักถึงความต้องการนำทุนเล็กน้อยของชาวบ้านมารวมกันเป็นทุนก้อนใหญ่ เพื่อใช้ในการสร้างกลไกทางการค้า เช่น ใช้เงินทุนเพื่อซื้อข้าวต้นปีเก็บไว้ขายปลายปี ใช้เงินทุนเพื่อซื้อปุ๋ยจำนวนมากให้ได้ราคาที่ถูกลง หากชาวบ้านยังคงอยู่ตามลำพัง ใช้นทุนของตนเองตามลำพัง การสร้างทุนจำนวนมาก ๆ เพื่อใช้ในการผลิตเพื่อการค้าจะไม่เกิดขึ้น หรือหากเกิดก็จะเกิดเฉพาะกับคนกลุ่มน้อย ซึ่งมักจะเป็นนายทุนเท่านั้น ผลที่ได้จากการรวมกลุ่มของชาวบ้าน นอกจากจะทำให้ทุนของชาวบ้านมีขนาดใหญ่ขึ้นแล้ว ยังทำให้เกิดกระบวนการขายข้าวที่มีความเป็นอิสระจากระบบการพึ่งพานายทุน และพ่อค้าคนกลาง อันจะนำไปสู่ความเสียเปรียบของชาวนา โรงเรียนและกลุ่มเกษตรกรทำให้ชุมชนรับรู้ถึงความเป็นอิสระ (autonomy) ในอาชีพของตนเอง การพึ่งพาตนเองได้ในระดับหนึ่งของชุมชน เมื่อเกิดความเป็นอิสระในการดำรงชีพ จึงทำให้ชาวบ้านมีจิตสำนึกต่อความสามารถของตนเองที่จะกำหนดทิศทางการกระทำของตนเองและกลุ่ม อันถือเป็นคุณลักษณะที่สำคัญแห่งความเป็นมนุษย์ ทำให้ชุมชนมีพลังในการสร้างอำนาจแห่งการสร้างสรรค์ (creative power) เพื่อตอบสนองความต้องการของตนเองและกลุ่มไปพร้อม ๆ กัน ชาวบ้านมีความรู้สึกต่อการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของกลุ่ม ของโรงเรียน และของชุมชน จึงกล้าที่จะแสดงความคิดเห็น ความขัดแย้ง และการเข้าตรวจสอบ เพื่อให้การทำงานของกลุ่มได้รับความน่าเชื่อถือและความไว้วางใจสืบไป

การสร้างความสัมพันธ์กับรัฐในรูปแบบที่ประสานประโยชน์ ย่อมทำตามนโยบายของรัฐในบางเรื่องหรือไม่ต่อต้านอำนาจรัฐด้วยวิธีการที่รุนแรง เพื่อให้เกิดการยอมรับของรัฐต่อชุมชน เช่น การได้เป็นหมู่บ้านดีเด่น มีผู้นำชุมชนอย่างเป็นทางการที่ได้รับการยอมรับจากรัฐ ในขณะที่เดียวกันก็สร้างอำนาจต่อรองของชุมชน ที่จะสามารถหาประโยชน์จากการสนับสนุนของรัฐได้ เช่น การต่อรองเรื่องของโรงเรียน การได้เงินสนับสนุนจากรัฐ จึงทำให้การดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ภายในชุมชนได้รับการสนับสนุนจากรัฐทั้งด้านทรัพยากร บุคลากร และ เงินทุน อันเป็นประโยชน์ต่อการสร้างความมั่นคงให้แก่ชุมชน อีกทั้งการมีเครือข่ายทางสังคม (social network) กับองค์กรภายนอกชุมชน เช่น เครือข่ายโรงเรียนระดับจังหวัด เครือข่ายโรงเรียนระดับภาค ความร่วมมือกับองค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) ทำให้เกิดการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งในเรื่องของการแลกเปลี่ยนความคิด ความรู้ และทักษะต่าง ๆ ความช่วยเหลือในการหาตลาด ความร่วมมือกันเพื่อกำหนดราคาผลผลิตอย่างเป็นธรรม และสร้างอำนาจต่อรองในระดับเหนือกว่าชุมชน ด้วยชุมชนไม่ได้อยู่โดยลำพัง

เมื่อการสะสมทุนที่เข้มแข็งเกิดขึ้นในชุมชน ชาวบ้านมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น มีรายได้มากขึ้น เพราะมีผลผลิต คือ ข้าว ที่สามารถสร้างรายได้ให้แก่ครอบครัวได้อย่างชัดเจน มีความสามารถในการสร้างผลผลิตที่มีความหลากหลายขึ้น เพื่อให้เป็นที่ต้องการของตลาดได้ มีการขยายตลาดได้กว้างขวางมากขึ้น ชาวบ้านมีความรู้สึกถึงได้ความมั่นคงในรายได้ ความมั่นคงในอาชีพชาวนา และความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิตภายในชุมชนของตนเอง ด้วยตระหนักแล้วว่าชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้ ความเข้มแข็งของชุมชนก่อให้เกิด

สายใยแห่งความเชื่ออาทรกันในกลุ่มชน มีการช่วยเหลือกัน แบ่งปันกัน แม้รูปแบบของสังคมจะเปลี่ยนไปจากสังคมดั้งเดิมที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน แต่ในสังคมบริโภคนิยมสมัยใหม่ ชุมชนก็ยังคงสร้างสายใยแห่งความสัมพันธ์และช่วยเหลือกันได้ มีการสร้างสิ่งสนับสนุนทางสังคม (social support) เพื่อให้คนในชุมชนทุกคนดำรงชีพอยู่ได้ เมื่อชาวบ้านรู้สึกถึงความมั่นคงในการดำรงชีวิต มีความมั่นคงในเรื่องของการทำมาหากิน การเรียนรู้ที่จะช่วยเหลือซึ่งกันและกัน (sense of belonging) ทำให้ชุมชนบ้านดงมีมีการสร้างกระบวนการทางสังคมในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในชุมชนขึ้น เพื่อให้ทุกคนในชุมชนอยู่ร่วมกันได้ เช่น มีการสร้างกองทุนชุมชน เพื่อใช้ในสาธารณะประโยชน์ของชุมชน ใช้เป็นทุนการศึกษาแก่เด็กในชุมชน ใช้เป็นทุนสงเคราะห์คนชรา การกำหนดให้พื้นที่ส่วนกลางของชุมชนเป็นที่ดินที่ให้คนยากจน หรือไร้ที่ทำมาหากินได้ไปปลูกพืชผัก และหาปลา เพื่อการบริโภคได้ ก็เป็นการสร้างสายใยแห่งการช่วยเหลือกัน การสร้างวัฒนธรรมของการทำบุญแบบครบวงจร คือ ทำบุญกับทั้ง วัด ชุมชน โรงเรียน สถานเฝ้าเลี้ยง และศูนย์เด็กเล็ก ทำให้การดำรงอยู่ของสถาบันในชุมชนอันเป็นที่พึ่งพิงของคนในชุมชน ได้แก่ บ้าน วัด โรงเรียน ดำรงอยู่ได้และแต่ละสถาบันสามารถทำหน้าที่ของตนได้ โดยมีชุมชนให้การสนับสนุน

ดังนั้น ในการที่ชุมชนบ้านดงมี สามารถปรับตัวเข้าสู่กระบวนการผลิตเพื่อการค้าได้ด้วยความเข้มแข็งนั้น จะต้องประกอบด้วยเงื่อนไขปัจจัยหลาย ๆ ประการ ที่ผสมผสานกันอย่างสอดคล้องเหมาะสม มีทั้งเพียงสิ่งหนึ่งสิ่งใด หรือคนหนึ่งคนใดเท่านั้นที่จะสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนได้ และเงื่อนไขปัจจัยต่าง ๆ นั้น ได้ก่อให้เกิดกระบวนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของชุมชน อันนำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งที่เหมาะสมกับชุมชนได้ในเวลาหนึ่งเท่านั้น อย่างไรก็ตามชุมชนยังมีได้หยุดนิ่ง หากการเปลี่ยนแปลงเป็นพลวัตที่เกิดขึ้นตลอดเวลา ความเข้มแข็งของชุมชนจึงมิใช่สิ่งที่สมบูรณ์ที่สุด หากยังมีสิ่งที่ชาวบ้านเองตระหนักได้ว่าต้องมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขอยู่เสมอ ตราบเท่าที่บริบทที่แวดล้อมชุมชนยังคงมีความเปลี่ยนแปลงต่อไป

ทรัพยากรชุมชนกับการปรับตัวเชิงเศรษฐกิจเพื่อความเข้มแข็ง

การปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ เริ่มตั้งแต่ การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติ และความจำกัดในพื้นที่การผลิต ซึ่งอยู่ในรูปของการไม่สามารถเพิ่มพื้นที่การผลิต และการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ที่มีอยู่ประกอบการเพิ่มขึ้นของสมาชิกในครัวเรือน ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้คนตื่นตัว และพยายามปรับตัวในการผลิตเพื่อให้พอเพียงกับการบริโภค โดยการผลิตหลักในระยะนี้คือการทำนาปลูกข้าว

เมื่อมีการใช้เงินจ้างรถแทรกเตอร์ในการไถนา เพื่อขยายพื้นที่ในการผลิตทำให้เกษตรกรเห็นความสำคัญของเงิน และเมื่อการพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร โดยการขุดเจาะบ่อบาดาลเป็นไปอย่างได้ผล ทำให้เกษตรกรสามารถควบคุมการผลิตได้ โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาน้ำฝน การผลิตนอกฤดูการผลิตจึงสามารถทำได้ และการเข้ามาของคลองชลประทานทำให้แหล่งน้ำและบ่อบาดาลมีน้ำสมบูรณ์ ประกอบกับการแพร่กระจายของข่าวสารข้อมูลเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว ผ่านทางวิทยุโทรทัศน์ และ การเปิดการเชื่อมต่อกับภายนอกชุมชนด้วยเส้นทางคมนาคม ก็ทำให้เกิดการไหลเข้าของข้อมูล เทคโนโลยี ความรู้ ค่านิยมการผลิต การ

บริโภคนอกจากพื้นที่อื่นเข้ามาในชุมชน ขณะที่ผลผลิตในชุมชนไหลออกไปโดยแลกเป็นเงินเพื่อสามารถนำมาใช้เป็นปัจจัยสำคัญที่จะดึง เทคโนโลยี เครื่องมือ เครื่องจักรที่ใช้ทุนแรงในการผลิต และสิ่งอำนวยความสะดวกในชีวิต ด้วยปัจจัย และ เงื่อนไขดังกล่าว ส่งผลให้เกิดการพัฒนาแบบการผลิต จากนาปีสู่นาปรัง และการปรับปรุงพันธุ์ข้าวไปสู่ข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง และระยะเวลาในการผลิตสั้น ตลอดจนการเพิ่มผลผลิตโดยการใช้ปุ๋ยเคมี และลดการใช้แรงงานโดยอาศัยเครื่องจักร ทำให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นจากเดิมเป็นอย่างมาก การผลิตจึงปรับเปลี่ยนไปเพื่อการค้าเพื่อให้ได้ปริมาณเงินมากขึ้น อย่างไรก็ตามความพยายามในการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิต และเทคโนโลยีในการผลิตโดยอาศัยเครื่องมือ เครื่องจักรเช่นการใช้รถไถ รถอีรว และอีตุ๊ด แม้จะสามารถทุ่นกำลังแรงงานในการผลิต และระยะเวลาในการดำเนินการผลิตได้ แต่จำเป็นต้องมีการลงทุนสูงทำให้ยังไม่สามารถที่จะให้ผลผลิตที่ก่อให้เกิดค่าตอบแทนที่เพียงพอกับการบริโภค ดังนั้นจึงมีการพัฒนาการผลิตไปสู่การผลิตแบบหลากหลาย(Diversify) โดยการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตนี้เกิดจากการเปิดรับข้อมูลข่าวสารจากนอกชุมชน ส่วนการปรับพื้นที่การผลิตจากการทำนาไปสู่ การผลิตรูปแบบอื่นนั้นขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญ คือ ทุนในการดำเนินการของเกษตรกรที่มีอยู่ และ ความเหมาะสมของพื้นที่ เช่นที่เนินน้ำท่วมไม่ถึง ดินเป็นดินร่วน อาจปรับสภาพไปสู่การทำสวนไม้ผล ส่วนพื้นที่เนินที่ดินเป็นดินเหนียวก็อาจปรับไปสู่การเลี้ยงปลา ปลูก ส่วนพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมถึงก็ยังคงสภาพพื้นที่นาต่อไป

การปรับตัวไปสู่การผลิตเพื่อการค้า โดยการพัฒนาไปสู่การผลิตที่หลากหลาย แต่ยังคงสภาพของการผลิตด้านการเกษตร เป็นปรากฏการณ์สำคัญที่ชี้ให้เห็นว่า อดีตมีผลปรากฏการณ์ในสังคมปัจจุบัน (social construct) ที่เกษตรกรไม่สามารถละทิ้งวิถีชีวิตของการเป็นชาวนา ที่มีการทำนาเป็นวิถีของชีวิต ดังนั้นการดำรงพื้นที่นาไว้จึงเป็นสิ่งที่พบได้จากเกษตรกรในทุกอาชีพที่มีปรับเปลี่ยนการผลิตจากการทำนามาแต่เดิม ไปสู่การผลิตรูปแบบอื่น เช่น การเลี้ยงปลา ปลูก การเลี้ยงเป็ด การทำสวนไม้ผล ซึ่งเกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงสงวนพื้นที่บางส่วนไว้สำหรับทำนาอยู่เพื่อความมั่นคงทางการผลิต นอกจากนั้นการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตนี้ได้มุ่งเน้นที่ตัวเงินเพียงอย่างเดียวแต่จะเห็นได้ถึงความพยายามในการใช้ศักยภาพมนุษย์ (ตามความคิดของ Karl Marx) ในการตอบสนองความต้องการต่อพลังอำนาจของมนุษย์ในการจัดการกับธรรมชาติ การควบคุมการผลิต เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีลักษณะเฉพาะ (unique product) ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนในการดำเนินการจัดการของกลุ่มปลา ปลูก ที่ได้พยายามสร้างเงื่อนไข ที่จะทำให้ กระบวนการของการผลิต (work) ทั้งด้านการจัดระบบการเลี้ยงปลา และ การเคลื่อนไหวที่มีวัตถุประสงค์(activity) เช่น การจัดระบบนำเข้าอาหารและสิ่งจำเป็นอื่นๆในการเลี้ยงปลา ให้เกี่ยวข้องกับสร้างผลผลิตที่มีลักษณะเฉพาะให้มากที่สุด และการจัดระบบเกี่ยวกับตลาดที่รับซื้อปลา ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นถึง รูปของการวางแผนการผลิต การคาดคะเนแนวโน้มตลาด ตลอดจนการเลือกและกำหนด วิธีการเพื่อบรรลุเป้าหมายในการผลิต

ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้เป็นไปได้ นอกจากลักษณะเฉพาะของสภาพพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ ที่มีพื้นที่เหมาะแก่การเกษตร มีแหล่งน้ำที่สมบูรณ์แล้ว การมีผู้นำที่เคยมี

ประสบการณ์ในด้านการค้าขาย และการได้เรียนรู้จากประสบการณ์ที่ต้องไปทำงานนอกชุมชน ซึ่งจะได้เห็นได้ชัดในกรณีของผู้นำกลุ่มปลาตุก และผู้นำชุมชน โดยในส่วนของผู้นำกลุ่มปลาตุกจะสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามแสวงหาความรู้ในการที่จะจัดการกับธรรมชาติของปลาตุก ซึ่งเป็นเรื่องใหม่ที่ไม่เคยเรียนรู้มาก่อน โดยได้พยายามศึกษา ค้นคว้าทดลองการมีพื้นความรู้ ความสามารถในการสังเกต วิจัยทดลอง ประกอบการความไม่ย่อท้อ ไม่ยอมแพ้ และมีความพยายามที่ปรับเปลี่ยนไปเรื่อย ๆ ประกอบกับเป็นผู้ที่มีทุนในการดำเนินการสูง ทำให้สามารถที่จะต่อสู้กับความผิดพลาดล้มเหลวที่เกิดขึ้นได้ โดยช่วงเวลาแห่งการทดลองนี้ใช้ช่วงเวลายาวนานถึง 3 ปี ยิ่งไปกว่านั้นการดำเนินการจัดการเรื่องปลาตุกนี้เป็นการติดต่อการค้ากับบริษัทค้าอาหารปลาซึ่งเป็นการติดต่อกับพ่อค้าในเชิงธุรกิจ ทำให้ความไว้วางใจในการดำเนินการแตกต่างจากการดำเนินการติดต่อกับหน่วยงานราชการ ทำให้การดำเนินการตั้งอยู่บนฐานที่ไม่พลีพลาม ค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งส่งผลให้เกิดการเรียนรู้ที่แท้จริง แม้ว่าผู้นำกลุ่มปลาตุกจะใช้ความรู้ที่ได้ในการจัดการ การดำเนินการการผลิต และการตลาดในกลุ่มปลาตุกแบบเบ็ดเสร็จ ซึ่งสมาชิกภายในกลุ่มให้การยอมรับเนื่องจากความรู้ที่สะสมในตัวผู้นำนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีสมาชิกคนใดปฏิเสธได้

สำหรับกรณีผู้นำชุมชนนั้น จะเห็นถึงความพยายามในการดำเนินการให้เกิดการหลอมรวมหมู่บ้านต่างๆ ให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยการเปิดให้มีการช่วยกันคิด ช่วยกันทำ และลงมือปฏิบัติเป็นตัวอย่าง จนสามารถนำชุมชนชนะการประกวดหมู่บ้านได้ถึงในระดับอำเภอ จังหวัด และระดับเขต ซึ่งการผลักดันในส่วนนี้เป็นสิ่งที่นำมาซึ่งความภาคภูมิใจของสมาชิกในชุมชน ขณะเดียวกัน ผลตอบแทนจากการประกวดหมู่บ้านในรูปของตัวเงินก็สามารถนำกลับมาพัฒนาชุมชน และชื่อเสียงของชุมชนที่ได้รับจากการประกวดก็เป็นปัจจัยที่ทำให้ได้รับความสนใจและเข้าร่วมกันพัฒนาจากภาครัฐมากขึ้น

ยิ่งไปกว่านั้นการดำเนินการผลิตเพื่อการค้าในกลุ่มอาชีพต่างๆ ที่มีความหลากหลาย เป็นการสร้างความผูกพันของคนในกลุ่มอาชีพเดียวกันและระหว่างอาชีพที่มีความสัมพันธ์พึ่งพากัน เช่น การทำนา กับ การเลี้ยงเป็ดไข่ ที่เกิดจากการเรียนรู้ร่วมกัน การเผชิญปัญหาและแก้ปัญหาาร่วมกัน นอกจากนั้นกลุ่มอาชีพต่างๆที่เกิดขึ้นในชุมชนยังเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดงาน และการจ้างงานในชุมชนซึ่งเป็นเงื่อนไขที่ทำให้สามารถดึงดูดคนกลับเข้าสู่ชุมชนได้มากขึ้น และเมื่อมีงานเพิ่มขึ้นในชุมชน รายได้ของคนในชุมชนก็ดีขึ้น ส่งผลให้เศรษฐกิจภาพรวมของชุมชนดีขึ้นตามลำดับ และเป็นปัจจัยที่ทำให้ชุมชนเกิดศักยภาพในการช่วยเหลือพัฒนาบริการสาธารณะในชุมชนให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น ชาวบ้านร่วมกันบริจาคเงินเพื่อสร้างสถานีอนามัย หรือการให้เงินช่วยเหลือแก่โรงเรียน ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้กับเด็กและเยาวชน ตลอดจนสมาชิกของชุมชนซึ่งเป็นพลังของชุมชนต่อไป ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้จึงเป็นความสัมพันธ์ที่ส่งผลกระทบย้อนกลับไปมาซึ่งกันและกัน (Dialectic) ความเข้มแข็งในส่วนของคนในชุมชน และการผลิต จะส่งผลให้เกิดความเข้มแข็งในส่วนของบริการสาธารณะ เมื่อการบริการสาธารณะเป็นไปได้อย่างมีประสิทธิภาพต่อชุมชนก็ส่งผลย้อนกลับสู่ประชาชนกลับไปกลับมาอย่างต่อเนื่อง

การเลือกกลยุทธ์ในการพัฒนาของชุมชนหมู่บ้านแห่งนี้ แม้ว่าจะเกิดจากการเปิดรับเอาความรู้ข้อมูลข่าวสารจากภายนอกชุมชน ซึ่งทำให้ต้องมีการพึ่งพิงส่วนอื่นๆของสังคม เช่น การพึ่งพิงตลาด ความรู้ และนวัตกรรมต่างๆ จากภายนอก แต่จากการปรับตัวเพื่อแก้ และเผชิญปัญหาโดยการรวมกลุ่มเช่น กลุ่มตลาดกุด เป็นการแสดงให้เห็นถึง ความพยายามในการใช้พลังอำนาจของมนุษย์ในการจัดการ โดยมีความรู้ ฐานคิดที่มีชุมชน หรือกลุ่มเป็นศูนย์กลาง ทำให้มีวิธีคิดที่มองชุมชน หรือ กลุ่มเป็นโครงสร้างหลัก และจัดการให้กลุ่มหรือชุมชน สามารถอยู่ได้อย่างอิสระคือสามารถกำหนดทิศทางของตนเองได้ สามารถมีส่วนร่วมมีเสียงในการดำเนินภารกิจได้อย่างเท่าเทียมกับส่วนอื่นๆ ของสังคม

บรรณานุกรม

ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2540 .

เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ , กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ตรีสิน .

Havanon , Napaporn . 1986 .

**Economic Development as Determinant of Rural-Urban Inequality and Urban Growth ,
The Case of Thailand , M.A. Thesis , Brown University .**

Krongkael , Methi . 1975 .

**The Income Redistributive Effects of Taxes and Public Expenditures in Thailand : An
Intertemporal Study , Ph.D.Dissertation , Michigan State University .**

Silcock , T.H. 1967 .

**“The Rice Premium and Agricultural Diversification” in Silcock (editor) , Thailand Social
and Economic Studies in Development , Durham , N.C. Duke University Press .**

นำเรื่อง

ท่ามกลางการตระหนักถึงความผิดพลาดหลายๆด้าน อันเกิดจากกระบวนการพัฒนาที่ผ่านมา ที่อยู่ภายใต้แนวคิดการพัฒนาประเทศไปสู่ภาวะความทันสมัย (modernization) ของสังคมไทย โดยเฉพาะผลกระทบทางลบที่เกิดขึ้นต่อชุมชนชนบทไทย ไม่ว่าจะเป็นด้านศักยภาพในการพึ่งตนเอง การสืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือความสามารถในการจัดการทรัพยากรภายใต้อำนาจและสิทธิของชุมชนเอง ผลกระทบเหล่านี้ได้ทำให้กระแสความสนใจในบรรดาหมุนักคิด นักวิชาการ และนักพัฒนาจำนวนมาก มุ่งมาสู่การพัฒนาทางเลือกแบบอื่นๆ ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นเรื่องของ “การพัฒนา” (alternatives to development) โดยเฉพาะแนวทางซึ่งเน้นที่การพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนให้ “กลับคืน” ทั้งนี้ด้วยความจริงที่ว่า แต่เดิมนั้นชุมชนไทยมีความเข้มแข็งอยู่ในตัวเอง ความเข้มแข็งดังกล่าวเกิดจากลักษณะของสังคมชนบทไทยเอง ที่มีความผูกพันระหว่างกันสูง มีการนับญาติ มีความปรองดองและการพึ่งพาอาศัยกัน เป็นธรรมชาติของวิถีชีวิตมายาวนานนั่นเอง และแนวทางหนึ่งของการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งได้รับการกล่าวขานกันมากที่สุดในยุคนี้ก็คือ การมีเศรษฐกิจแบบพอเพียง (sufficient economy)

“เศรษฐกิจพอเพียง” เป็นแนวคิดที่มีความหมายหรือนิยามที่ใช้ แตกต่างกันไปในหมู่นักคิด นักทฤษฎี และนักปฏิบัติทั้งหลาย ขึ้นอยู่กับมุมมองหลักของผู้ศึกษาแต่ละคน และบริบทของชุมชนที่มีความแตกต่าง ดังนั้นการมีความหมายที่หลากหลายนี้ จึงไม่น่าจะถูกมองว่าเป็นการขาดซึ่งความเป็นเอกภาพทางมโนทัศน์ หากแต่น่าจะเป็นหนทางที่ทำให้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงสามารถนำมาใช้ในชุมชนที่มีบริบทไม่เหมือนกันได้ โดยไม่จำเป็นต้องมีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตแต่เดิมไปอย่างสิ้นเชิง และไม่จำเป็นต้องเหมือนกันที่ทุกชุมชน จะต้องมีรูปแบบของความพอเพียงทางเศรษฐกิจเหมือนกันไปหมด

สำหรับเศรษฐกิจพอเพียง ในที่นี้ให้ความหมายกว้างๆว่าหมายถึง “ระบบเศรษฐกิจที่มีความพอเพียง (self-sufficient) ในการดำรงชีวิต โดยถือว่าความพอเพียงนี้เป็นเงื่อนไขพื้นฐานที่ทำให้คนไทยสามารถพึ่งตนเอง และดำเนินชีวิตไปได้อย่างมีศักดิ์ศรี ภายใต้อำนาจและเครื่องมืออิสระในการกำหนดชะตาชีวิตของตนเอง สามารถควบคุมและจัดการเพื่อให้ตนเองได้รับการสนองตอบต่อความต้องการต่างๆได้ และสามารถจัดการกับปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นได้ด้วยตนเอง”

ภายใต้แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง ต้องยอมรับว่าการที่จะทำให้คนในชุมชนใดๆ ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้เกิดความพอเพียงนั้น ไม่ใช่ทำได้โดยง่าย ภายใต้โลกทัศน์ของพวกเขาซึ่งได้หักเหออกจากวิถีชีวิตแบบเก่ามาเนิ่นนาน ดังนั้นจึงมีอาจนำโลกทัศน์แห่งความพอเพียงที่ต้องการมาสวมแทนที่โลกทัศน์แบบเดิมที่มีอยู่ได้ทันที ชุมชนบ้านดินดำ (ชื่อสมมุติ) ซึ่งเป็นชุมชนที่มีการดำรงตนอยู่ ด้วยฐานของโลกทัศน์อันสัมพันธ์อยู่กับความพอเพียงของตัวเอง กล่าวได้ว่าเป็นความพอเพียงในตัวชุมชนเอง (self-sufficient) อย่างแท้จริงอันสืบทอดมาจากอดีต มิใช่เป็นความพอเพียงที่ถูกสร้างขึ้นในภายหลัง และยังเป็นความพอเพียงในวิถีชีวิตที่มีความยั่งยืน โดยแสดงออกได้ด้วยวิธีการจัดการกับปัญหาต่างๆเพื่อพยายามคงสภาพความพอเพียงเช่นนั้นไว้ จึงเป็นชุมชนที่ถูกหยิบยกมาศึกษาในที่นี้ ทั้งนี้มีวัตถุประสงค์

เพื่อวิเคราะห์ถึงเงื่อนไขของการเกิดขึ้น การดำรงอยู่ และการปรับตัวของชุมชน บนฐานของเศรษฐกิจพอเพียง ภายใต้พลวัตของสังคมไทยที่มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ทุนนิยม

การศึกษานี้มีคำถามการวิจัยอยู่ 3 ประการ ประการแรก ชุมชนในอดีตมีเศรษฐกิจพอเพียงในลักษณะใด อะไรคือเงื่อนไขที่ทำให้เกิดความพอเพียง ประการที่สอง ความพอเพียงของชุมชนถูกกระทบอย่างไร เมื่อรัฐมีนโยบายในการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย และ ประการที่สาม ชุมชนมีกระบวนการในการต่อสู้และปรับตัวอย่างไร เพื่อความดำรงอยู่ของเศรษฐกิจพอเพียง

ในการตอบคำถามการวิจัยดังกล่าว การศึกษานี้ได้ใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยาที่ใช้ในการศึกษาได้ ในเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) โดยศึกษาเรื่องราวความเป็นมาของชุมชน เพื่อชี้ให้เห็นโดยกระจ่างชัดว่าตัวชุมชนนั้นมีความเป็นพลวัต และภายใต้พลวัตของความเป็นชุมชนก็มีฐานคติที่รองรับการดำรงชีวิตในรูปแบบที่เป็นอยู่ เงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนมีแรงขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจแบบใดแบบหนึ่งนั้น ย่อมเกิดขึ้นตามประวัติศาสตร์ของชุมชนและปฏิสัมพันธ์ที่ชุมชนมีกับพลังนอกชุมชน การรู้สึกอารมณ์ถึงอดีตอันงดงามจะเป็นการเสริมแรงที่สำคัญยิ่ง ต่อการปรับตัวในปัจจุบัน เพื่อคงความเป็นชุมชนของตนต่อไป ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

ด้วยการใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก การศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมในด้านต่างๆ ทำโดยการสัมภาษณ์ระดับลึก และการสัมภาษณ์เป็นกลุ่ม ซึ่งเป็นการพูดคุยกันกับผู้ให้สัมภาษณ์ในเรื่องที่เกี่ยวข้อง ตามประสบการณ์และความทรงจำของผู้ให้สัมภาษณ์ มีการเตรียมคำถามในระดับกว้างๆ ตามวัตถุประสงค์และคำถามในการวิจัย (คำถามในระดับกว้าง ดูได้ในเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) ซึ่งพยายามให้มีการกระจายตัวในผู้ให้สัมภาษณ์หรือผู้ให้ข้อมูลหลัก เพื่อให้ได้ข้อมูลในหลายๆด้าน โดยมี การสำรวจพื้นที่ศึกษาในเบื้องต้นก่อนที่จะทำการสัมภาษณ์ เพื่อให้สามารถกำหนดผู้ให้ข้อมูลหลักที่ต้องการ และสามารถเตรียมคำถามได้รัดกุมขึ้น หลังจากนั้นจึงเข้าสู่สนามครั้งแรก และมีการเก็บข้อมูลครั้งที่สอง เพื่อเสริมข้อมูลบางส่วนที่ขาดหายไปจากการถามครั้งแรก ทั้งนี้ได้เข้าสนามในช่วงปลายปี 2542 ตารางข้างล่างนี้ แสดงรายละเอียดของผู้ให้ข้อมูลหลักทั้งหมด จำนวน 21 คน และการสนทนากลุ่ม 2 ครั้ง

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก

คนที่	สถานภาพทางสังคม	เพศ	อายุ
1	เจ้าหน้าที่องค์การพัฒนาเอกชน (อาศัยอยู่ในชุมชน)	ชาย	35
2	ผู้ใหญ่บ้านดินดำ	ชาย	42
3	ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านดินดำ	ชาย	41
4	ครูโรงเรียนบ้านดินดำ	ชาย	55
5	ครูโรงเรียนบ้านดินดำ	ชาย	44
6	ครูรับจ้างสอน โรงเรียนบ้านดินดำ	หญิง	24

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก (ต่อ)

คนที่	สถานภาพทางสังคม	เพศ	อายุ
7	ผู้ปกครองนักเรียน โรงเรียนบ้านดินดำ	ชาย	35
8	รองประธานกรรมการป่าชุมชน	ชาย	30
9	กรรมการกลุ่มเกษตรยั่งยืน และกรรมการป่าชุมชน	ชาย	24
10	ประธานกลุ่มทอผ้า	หญิง	28
11	หัวหน้ากลุ่มทอผ้า	หญิง	22
12	กรรมการกลุ่มทอผ้า ฝ่ายเก็บเงิน	หญิง	30
13	ผู้สูงอายุ	ชาย	75
14	หมอพื้นบ้าน	ชาย	35
15	เจ้าของร้านขายของชำ	หญิง	39
16	ล่าสัตว์ รับจ้าง ทำไร่ (เขยคนไทย)	ชาย	44
17	ชาวบ้านธรรมดา	หญิง	33
18	ชาวบ้านแต่งงานกับชาวไทย	หญิง	24
19	ชาวบ้านธรรมดา	ชาย	40
20	ชาวบ้านธรรมดา	ชาย	43
21	นักเรียน โรงเรียนบ้านดินดำ	หญิง	16
สนทนากลุ่ม - กลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชน สนทนากลุ่ม - หมอตำแยและชาวบ้าน			

ความเป็นมาและบริบทของชุมชน

บ้านดินดำเป็นหมู่บ้านเล็กๆอยู่ในจังหวัดสุพรรณบุรี ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นชาวไทยเชื้อสายกะเหรี่ยง ชนชาติย่อยกะเหรี่ยงโป (Pwo Karen) มาแต่ดั้งเดิม เล่ากันว่าชาวกะเหรี่ยงบริเวณภาคตะวันตกของประเทศไทยซึ่งเป็นกะเหรี่ยงโป (โพล่ง หรือ เพลอว) มีบรรพบุรุษตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมือง กอ อ่อง เมืองขวยกะบ่อง และเมืองทวาย ในประเทศพม่า เมื่อหลายร้อยปีก่อน โดยอาศัยอยู่กับมอญในดินแดนของพม่าตอนล่าง ด้านตะวันตกของแม่น้ำสาละวิน เมื่อถูกทหารพม่ารุกรานจึงอพยพลี้ภัยเข้ามาอยู่ในประเทศไทยราวปี 2318 (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี , 2539 : 46)

ชาวกะเหรี่ยงโป มีประวัติการตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยมายาวนาน ในพื้นที่ 3 อำเภอ จาก 3 จังหวัด คือ ในจังหวัดกาญจนบุรี จังหวัดสุพรรณบุรี และจังหวัดอุทัยธานี สำหรับที่สุพรรณบุรีนั้นเป็นพื้นที่ที่มีชาวไทยจากพื้นราบอพยพเข้ามาอาศัยอยู่ร่วมกับชุมชนกะเหรี่ยงด้วย โดยแยกเป็นหมู่บ้านที่มีชาวกะเหรี่ยงอาศัยอยู่ 5 หมู่บ้าน ซึ่งบ้านดินดำก็เป็นหมู่บ้านหนึ่งในห้าหมู่บ้านนั้น

บ้านดินดำตั้งอยู่ในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติองค์พระ-เขาพระกำ-เขาถั่วพลู และมีพื้นที่ทำกินบางส่วนอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติเขาพระเตย ซึ่งประกาศเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2541 บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านเป็นแอ่งที่ราบระหว่างหุบเขา มีลำห้วยที่เรียกกันในภาษากะเหรี่ยงว่า “ทังคองทา” ซึ่งมีความหมายถึง บ้านห้วยต้นกุ่ม เพราะมีต้นกุ่มน้ำขึ้นอยู่สองฟากฝั่งที่ลำห้วยไหลผ่าน และเป็นจุดที่เป็นบ่อน้ำขึ้นอยู่กลางหมู่บ้าน ป่าสงวนแห่งชาติองค์พระฯ ซึ่งเคยเป็นบริเวณพื้นที่ทำมาหากินของชาวบ้านดินดำมีพื้นที่กว้างใหญ่ถึงสี่แสนกว่าไร่ ป่าผืนนี้เป็นป่าผืนเดียวกับเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยขาแข้ง ท่งใหญ่ นเรศวร ตลอดจนป่าอื่นๆ ที่ประกอบกันเป็นผืนป่าตะวันตกที่มีพื้นที่มากที่สุดในประเทศไทยในปัจจุบัน สภาพโดยรวมของป่าสงวนแห่งชาติองค์พระฯ แต่เดิมมีพืชพรรณธรรมชาติเป็นป่าเบญจพรรณ สลับกับป่าดิบแล้ง และป่าไผ่ ในบริเวณบ้านห้วยหินดำจึงมีพืชพรรณหลักของป่า ได้แก่ มะค่าโมง ประดู่ ชิงชัน ตะเคียน เปล้าใหญ่ เปล้าเลื้อย แคป่า กุ่มน้ำ สวอง ฉนวน แดง มะเดื่อ ไทร เป็นต้น

ในราวปี พ.ศ. 2518 มีถนนสายเล็กๆ ตัดผ่านหมู่บ้าน จากงบประมาณเงินผันของรัฐบาล ถนนเป็นปัจจัยสำคัญที่เชื่อมชุมชนเข้ากับโลกภายนอก ช่วงปี พ.ศ. 2519-2524 พื้นที่บริเวณนี้จัดเป็นพื้นที่สีชมพู เพราะเป็นที่หลบซ่อนของขบวนการนักศึกษา และเขตแทรกซึมของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย โรงเรียนในหมู่บ้าน คือโรงเรียนบ้านดินดำ เป็นโรงเรียนประถมศึกษาสังกัดคณะกรรมการประถมศึกษาแห่งชาติ ตั้งขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2522-2523 ตามนโยบายขยายการศึกษาภาคบังคับ และสร้างสำนึกแห่งความเป็นไทยและชาตินิยม โดยเปิดสอนในระดับประถมศึกษา และเพิ่มระดับอนุบาลขึ้นมาในระยะหลัง ปัจจุบันมีนักเรียนที่เป็นเด็กกะเหรี่ยง และเด็กพื้นราบที่ขึ้นมาอาศัยภายหลัง เรียนร่วมกัน จำนวน 135 คน มีครู 7 คน ก่อนที่จะมีโรงเรียนนี้ โรงเรียนเก่าของชุมชนเป็นโรงเรียนศูนย์พัฒนาและสงเคราะห์ชาวเขา สังกัดกรมประชาสงเคราะห์ ที่ปลูกสร้างขึ้นมาในลักษณะของอาคารเรียนชั่วคราว มีนโยบายเพื่อที่จะทำให้เกิดการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม (assimilation) จึงมีการเรียนการสอนที่ยึดตามหลักสูตรจากส่วนกลางแบบคนไทยพื้นราบเรียนกัน แม้ว่าในช่วงแรกนั้นจะมีแต่เด็กกะเหรี่ยงเท่านั้นที่เรียนอยู่ ก่อนหน้าที่จะมีโรงเรียนในหมู่บ้านเด็กที่ผู้ปกครองต้องการให้เรียนจึงต้องไปอาศัยอยู่กับญาตินอกหมู่บ้านเพื่อเข้าเรียนที่นั่น ซึ่งหากเดินเท้าต้องใช้เวลาเป็นวันๆ หรือไม่เด็กชายก็สามารถเรียนรู้ได้จากวัดด้วยการบวชเป็นเณร ซึ่งมีการสอนหนังสือเป็นภาษากะเหรี่ยงไม่ใช่ภาษาไทย เมื่อมีระบบโรงเรียนเข้ามา ได้ทำให้กระบวนการเรียนรู้ของเด็กๆในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป และมีผลทางลบต่อการเรียนรู้ของชุมชนที่จะคงความเป็นอยู่แบบดั้งเดิมของตนเอาไว้

ชาวบ้านเกือบทั้งหมดในหมู่บ้านนับถือพุทธศาสนา ที่นับถือศาสนาคริสต์มีอยู่เพียง 6-7 คนเท่านั้น ในปัจจุบัน ศาสนาคริสต์เพิ่งเข้ามาในระยะหลังนี้เอง จากการที่ต่างประเทศ เช่น ออสเตรเลีย แคนาดา ให้ทุนแก่หมู่บ้านเพื่อดำเนินการโครงการพัฒนาต่างๆ สำนักสงฆ์บ้านดินดำซึ่งถือกันว่าเป็นวัดประจำหมู่บ้านอยู่ไม่ไกลนัก มีพระและเณรจำวัดอยู่ไม่มาก ชาวบ้านจะไปวัดกันทุกวันพระ โดยที่วัดจะจัดกิจกรรมตามประเพณีทางพุทธศาสนา เช่น เข้าพรรษา ทอดผ้าป่า ทอดกฐิน ชาวบ้านจึงมีสำนักสงฆ์แห่งนี้เป็นสถานที่พบปะและทำกิจกรรมร่วมกันทางศาสนา

อาชีพหลักของประชากรคือการทำไร่ ทั้งไร่หมุนเวียนและไร่ข้าวโพด มีการเก็บของป่า และมีการรับจ้างบ้างภายในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการรับจ้างถางหญ้า รับจ้างปลูกและหักข้าวโพด บ้างก็รับจ้างเป็นช่างไม้ ช่างทาสี ที่สถานีบำรุงพันธุ์สัตว์จังหวัดสุพรรณบุรี อาชีพอื่นๆที่มีอยู่บ้างก็เป็นพวกการค้าขายเล็กน้อย เช่น ขายของชำ เป็นลูกจ้างป่าไม้ในหน่วยงานป่าไม้ใกล้เคียง และการรับจ้างนอกชุมชนทั้งในเมือง และต่างจังหวัด รวมถึงกรุงเทพฯ

เดิมในหมู่บ้านมีเฉพาะคนกะเหรี่ยง จนกระทั่งในปี 2528-9 ได้มีการตัดถนนลูกรังเพื่อความมั่นคงเข้ามา เนื่องจากพื้นที่บริเวณนี้เคยเป็นพื้นที่สีชมพูดังที่กล่าวแล้ว การตัดถนนมีส่วนอย่างมากที่ทำให้คนจากภายนอกเข้ามาอยู่อาศัยบริเวณรอบๆหมู่บ้านเป็นจำนวนมาก คนไทยจากพื้นราบที่ขึ้นมานั้นส่วนใหญ่เป็นคนอีสาน และเมื่อทางการได้จัดตั้งหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ ก็ได้รวมเอากลุ่มบ้านที่มีคนไทยอาศัยอยู่เข้าเป็นเขตการปกครองเดียวกัน ดังนั้นบ้านดินดำจึงประกอบไปด้วยประชากรทั้งที่เป็นชาวกะเหรี่ยงและชาวไทยพื้นราบ ในปัจจุบันมีคนไทยประมาณ 50 หลังคาเรือน จากจำนวนทั้งสิ้นประมาณ 117 หลังคาเรือน คนกะเหรี่ยงและคนไทยรู้จักกันดีแต่ไม่สนิทกัน เนื่องจากมีประเพณีวัฒนธรรมที่ต่างกัน ทั้งสองพวกตั้งบ้านเรือนแยกส่วนออกจากกัน ส่วนของคนพื้นราบซึ่งเข้ามาอยู่ภายหลังมีถนนลาดยาง ในขณะที่ส่วนของคนกะเหรี่ยงซึ่งอยู่กันมาแต่เดิมเป็นถนนดินซึ่งฤดูฝนจะเฉอะแฉะเป็นหลุมเป็นบ่อ ในหมู่บ้านของชาวกะเหรี่ยงมีความผูกพันระหว่างกันสูงมาก เนื่องจากพวกเขาารู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน มีความเป็นชาติพันธุ์เดียวกัน อยู่ร่วมกันและทำกิจกรรมร่วมกันมานาน และมีความแตกต่างจากกลุ่มของคนไทย ดังนั้นนอกเหนือจากชาวกะเหรี่ยงด้วยกันแล้วชาวบ้านจะถือว่าคนอื่นๆนั้นก็คือคนนอกชุมชน ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า “คนนอกหมู่บ้าน” คำว่า “หมู่บ้าน” สำหรับพวกเขา จึงมีความหมายเพียงชุมชนของชาวกะเหรี่ยงเท่านั้น อย่างไรก็ตามในระยะหลังนี้ได้มีการแต่งงานข้ามเผ่าพันธุ์ ซึ่งมักจะเป็นการแต่งงานระหว่างผู้หญิงกะเหรี่ยงกับผู้ชายไทย ตามธรรมเนียมกะเหรี่ยงนั้นเมื่อมีการแต่งงาน ฝ่ายชายจะแต่งเข้าบ้านฝ่ายหญิง ดังนั้นผู้ชายไทยเมื่อแต่งงานกับผู้หญิงกะเหรี่ยงก็จะได้รับการยอมรับให้เป็น “พวกเดียวกัน” และสามารถทำกิจกรรมต่างๆ รวมถึงกิจกรรมทางประเพณีร่วมกันกับชาวกะเหรี่ยงได้ “ชุมชนบ้านดินดำ” ในที่นี้จึงหมายถึงชุมชนของชาวกะเหรี่ยงในนัยยะดังกล่าวข้างต้นนี้ แต่กระนั้นก็ตาม ผลจากการกระทำใดๆของชาวบ้านในหมู่บ้านที่เป็นชาวไทย ก็ย่อมส่งผลกระทบต่อความเป็นชุมชนของชาวกะเหรี่ยงได้ด้วยเช่นกัน ดังนั้นการวิเคราะห์ศึกษาชุมชนบ้านดินดำในที่นี้จึงไม่อาจกระทำ โดยการแบ่งแยกชาวบ้าน 2 กลุ่มนี้ ออกจากกันอย่างเด็ดขาดได้

สิ่งที่สำคัญยิ่งและเป็นพื้นฐานของการทำมาหากินของชุมชนปัจจุบัน เป็นเรื่องของการจัดระบบที่ดินภายใต้การผลิตแบบใหม่ที่เกิดขึ้น เพราะเมื่อมีประชากรเพิ่มมากขึ้น และที่ดินซึ่งชุมชนเคยใช้ทำมาหากินมาแต่เดิม บางส่วนถูกประกาศเป็นเขตป่าสงวน จึงทำให้ที่ดินมีจำกัดลงอย่างมากเมื่อเทียบกับในอดีต ก็จำเป็นต้องจะมีการจัดการในเรื่องการใช้ที่ดินใหม่ โดยพื้นฐานของการใช้ที่ดินก็อาจจัดแบ่งที่ดินของชุมชนออกเป็นที่ดินทำกินและที่ดินบริเวณบ้าน ในส่วนของที่ดินทำกินนั้นยังแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ “ที่ดินสำหรับทำไร่ (ไร่หมุนเวียน)” และ “ที่ป่าไถ่” ที่ดินสำหรับการทำไร่ นั้น เป็นที่ดินที่ใครเลือกจะทำกันตรงไหนก็ได้ และเป็นที่ดินรวมใช้สำหรับทำกินเท่านั้น ไม่สามารถซื้อขายกันได้เพราะไม่มี

กรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของ (ในปัจจุบันนี้มีข้อห้ามจากการไม่ให้บุกรุกเบิกที่ทำกินใหม่แล้ว) ที่ดินประเภทนี้ใช้สำหรับปลูกข้าวและพืชไร่อื่น ๆ เพื่อการบริโภคเป็นหลัก ไม่มีการปลูกผลไม้หรือพืชยืนต้น ครอบครัวยุคหนึ่ง ๆ จะครอบครองที่ดินประเภทนี้ ประมาณ 3-4 แปลง (คำว่าครอบครองในระยะแรกนั้น หมายถึงการเป็นผู้บุกเบิกก่อน และเป็นที่ยอมรับว่าเป็นที่ทำกินของครอบครัวยุคนั้น) ลักษณะของที่ดินจะเป็นที่เนินเขาลาดชันได้ โดยปกติชาวบ้านจะทำไร่ในที่ดินเดิมซ้ำไม่เกิน 2 ปี แล้วปล่อยให้ทิ้งว่างไว้ 3-4 ปี เมื่อปัจจุบันมีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นในขณะที่ดินก็เหลือน้อยลง แม้จะรู้ว่าที่ดินนั้นเป็นของใคร คนอื่นก็สามารถมาขอทำได้โดยไม่มีการว่ากล่าวกัน เพียงแต่ไม่ให้มีการปลูกไม้ยืนต้นเท่านั้น สำหรับที่ดินทำกินอีกประเภทหนึ่งคือ “ที่ป่าไผ่” นั้น จะเป็นที่ราบที่จับจองกันมา เป็นที่เฉพาะของครอบครัว (เริ่มมาจากชาวพื้นราบขึ้นมาจับจองก่อน เพื่อทำไร่ข้าวโพด) ที่ดินประเภทนี้ใช้สำหรับการปลูกข้าวโพดแบ่งคือข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เพื่อขาย และมีการปลูกข้าวทุกปี ปัจจุบันได้มีการซื้อขายที่ดินประเภทนี้กันบ้างแล้ว ชาวบ้านหลายครอบครัวที่ไม่ได้จับจองที่ดินประเภทนี้ไว้ หรือถูกแย่งที่ไปเมื่อคนไทยขึ้นมาจับจอง ก็จะไม่มียุทธินประเภทนี้อยู่ในครอบครอง

ที่ดินสำหรับปลูกบ้าน เป็นที่ดินเฉพาะของครอบครัว สามารถปลูกพืชผักเล็กๆน้อยๆและปลูกพืชยืนต้นได้ เมื่อลูกสาวแต่งงานก็อาจอยู่รวมในบ้านเดียวกันกับพ่อแม่เหมือนเดิมได้ แต่แยกการทำมาหากินและแยกอาหารกัน (แยกครัว) เพื่อจะได้ไม่มีปัญหาระหว่างพ่อตาแม่ยายกับลูกเขย (ประเพณีของชาวกะเหรี่ยง ภายหลังการแต่งงานฝ่ายชายจะย้ายเข้าไปอยู่กับครอบครัวฝ่ายหญิง หรือที่เรียกกันว่า เป็นการจับที่อยู่อาศัยแบบมาตุพศ์ - matrilocal residence) หรือหากไม่อยู่รวมกับพ่อแม่ฝ่ายหญิงในบ้านเดียวกัน ก็อาจปลูกบ้านแยกครอบครัวอยู่ต่างหากภายในบริเวณบ้านเดิม ซึ่งในปัจจุบันจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น ทำให้เกิดปัญหาที่ดินสำหรับปลูกบ้านเหลือน้อยลงไปมาก

ชุมชนภายใต้เศรษฐกิจแบบพอเพียงในอดีต

ในอดีตชุมชนกะเหรี่ยงบ้านดินคำอาศัยอยู่ในพื้นที่ป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์ สภาพรอบหมู่บ้านดินคำจึงเป็นป่าที่เพียบพร้อมไปด้วยต้นไม้และสัตว์ป่านานาชนิด ต้นไม้ไม่เพียงขึ้นอยู่อย่างหนาที่บ ร่มครึ้ม จนแสงแดดส่องไม่ถึงพื้นดินเมื่อเดินเข้าไปลึกๆ เท่านั้น แต่ยังเป็นต้นไม้ขนาดใหญ่ เช่น ต้นมะค่า ขนาด 2-3 คนโอบไม่รอบ ต้นไม้ใหญ่ที่มีขนาดคน 10 คน นั่งล้อมวงได้ มีให้เห็นทั่วไปในป่า ต้นไม้ใหญ่ๆ ชาวบ้านไม่เคยตัดเอามาใช้ เพราะมีความเชื่อดั้งเดิมว่าจะไม่ตัดต้นไม้ใหญ่ เพราะเสมือนตัดชีวิตตนเองให้สั้นลง ประกอบกับไม่มีเครื่องมือที่จะตัดได้ สัตว์ป่ามีมากมายหลากหลายชนิดเช่น ช้างป่า เสือโคร่ง เก้ง นกเงือก ชะนี ค่าง สมเสร็จ ฯลฯ สาเหตุที่ทำให้สภาพป่ารอบหมู่บ้านคงความอุดมสมบูรณ์มาได้เป็นเวลายาวนานนับตั้งแต่คนรุ่นแรกอพยพมาตั้งถิ่นฐานเมื่อประมาณ 200 ปีที่ผ่านมา นั้น เนื่องจากระบบการเกษตรของชุมชนเป็นระบบการเกษตรที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต วัฒนธรรม และ ประเพณี ซึ่งมีความสัมพันธ์และพึ่งพาอยู่กับธรรมชาติ

เมื่อเป็นเช่นนี้ บ้านดินคำจึงมีการพึ่งพิงภายนอกน้อยมาก ความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจภายนอกจะเป็นลักษณะของการแลกเปลี่ยนสิ่งของที่จำเป็น ซึ่งไม่สามารถผลิตได้เองในชุมชนเท่านั้น ชาวบ้านมี

วิถีชีวิตแบบพออยู่พอกิน พึ่งพาธรรมชาติได้อย่างสมดุล และมีความเข้าใจในระบบนิเวศเป็นอย่างดี มีความเป็นอยู่ที่เรียบง่าย สมถะ ไม่สะสม การที่ใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางธรรมชาติป่า ทำให้ชาวบ้านมีการสังเกตและเรียนรู้จากธรรมชาติที่อยู่รอบตัวเพื่อความอยู่รอด และมีการสั่งสมประสบการณ์ ความรู้ จากบรรพบุรุษ ถ่ายทอดสืบกันมาจนกลายเป็นวิถีชีวิต ประเพณี และวัฒนธรรมของตน

ชาวบ้านดำรงชีพอยู่ด้วยการทำไร่หมุนเวียน ปลูกข้าวไร่ตลอดจนพืชผักนานาชนิด ไว้เพื่อการบริโภคในครัวเรือน เป็นการผลิตเพื่อการยังชีพแบบดั้งเดิม ด้วยระบบการปลูกพืชแบบหมุนเวียนที่มีการทำไร่ในพื้นที่ป่าหลายแปลงรอบๆชุมชน และมีการปล่อยให้ป่ามีการฟื้นตัวเองตามธรรมชาติ ก่อนที่จะเวียนกลับมาทำซ้ำในที่ผืนเดิมอีก ทำให้ชุมชนกะเหรี่ยงสามารถตั้งหลักแหล่งอยู่ได้อย่างถาวรโดยไม่ต้องเคลื่อนย้ายชุมชนไปที่อื่น ระบบการปลูกพืชหมุนเวียนแบบนี้ยังคงอยู่แม้ในปัจจุบัน หากแต่รอบระยะเวลาของการหมุนเวียนลดน้อยลงไป ตามการหมดไปของที่ดินทำกินที่ถูกจัดแบ่งเป็นพื้นที่เขตป่าสงวน การเปิดสัมปทานป่า และการเกิดขึ้นของระบบการถือครองที่ดิน นอกจากนี้แล้วชาวบ้านยังชีพอยู่ด้วยการหาของป่า และล่าสัตว์ จากป่ารอบๆชุมชน

เกือบทุกครอบครัวไม่เคยมีรายได้ในแต่ละปี แต่ชีวิตก็มีความสุข มีอาหารการกินที่เพียงพอ ในน้ำมีปลา ในไร่มีข้าวและพืชผักต่างๆ ในป่ามีของป่าและเนื้อสัตว์นานาชนิด ให้หามาบริโภคได้ตลอดปี ภายในชุมชนทุกบ้านจะทำกันพอกิน และทำมาหากินในลักษณะเดียวกัน ด้วยความเป็นอยู่แบบพอยังชีพ ทำให้การแลกเปลี่ยนกันภายในชุมชนมีจำกัด ที่มีอยู่บ้าง ก็เช่น การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าว การแลกเปลี่ยนแรงงาน หากแต่ส่วนใหญ่แล้วชีวิตประจำวันจะดำรงอยู่ด้วยการแบ่งปันกัน ทำให้มีความมั่นคงในเรื่องของการพอกินในชุมชนอย่างยิ่ง ชาวบ้านจึงมีความพอเพียงในตัวเองสูงมาก สามารถผลิตอาหารและเครื่องนุ่งห่มได้เอง และหากินจากธรรมชาติ ในกรณีที่ดินในชุมชนเกิดปัญหาในเรื่องการผลิต ไม่มีพอกินก็ช่วยเหลือกัน โดยผู้ไม่มีก็สามารถแก้ไขได้ด้วยการขอปันข้าวจากเพื่อนบ้าน เพื่อนบ้านจะแบ่งข้าวให้กิน ถ้ามาขอ "ก็ให้แก้ขัดไปก่อน...ถ้าเขามาขอเราถึงที่ เหลือน้อยก็ต้องให้เขาไปก่อน...ชาวกะเหรี่ยง นะผมว่าเป็นแบบนี้แหละ" และอาจจะเป็นการให้ยืมไปก่อน หรือเอาของป่ามาแลกข้าวไปบริโภค ก็ทำได้ เมื่อยามเจ็บไข้ได้ป่วย ชาวบ้านจะช่วยเหลือกันโดยอาศัยสมุนไพรที่หาได้จากป่า ความสุขในลักษณะนี้อธิบายได้ดังประโยคที่ว่า "ชีวิตแต่ก่อนถ้าคิดลึกๆก็จะสุขกว่า ไม่ต้องดิ้นรนอะไรมาก ถึงไม่มีดังค์ก็อยู่ได้"

ระบบความเชื่อและโลกทัศน์

ชุมชนกะเหรี่ยงมีระบบความเชื่อและโลกทัศน์ ที่ยึดมั่นอยู่กับเรื่องของความสัมพันธ์ซึ่งเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน ระหว่าง มนุษย์ด้วยกัน และมนุษย์กับธรรมชาติ ทำให้สามารถดำรงอยู่ด้วยการแบ่งปันกัน ไม่รบกวนและเบียดเบียนเพื่อนบ้าน และธรรมชาติ "ภาวะการไม่ครอบครองธรรมชาติ" เป็นมโนทัศน์อันยิ่งใหญ่ของชาวกะเหรี่ยง ด้วยมโนทัศน์เช่นนี้ทำให้ชาวกะเหรี่ยงไม่ซูดริตทรัพยากรธรรมชาติ ดังเช่นที่คนในยุคทุนนิยมกระทำกัน เพราะชาวกะเหรี่ยงตระหนักว่าธรรมชาติเป็นทุนของชีวิต ดังนั้นการดำรงอยู่ของธรรมชาติที่สมดุล คือการดำรงอยู่ของชีวิตที่สมดุลด้วย

นอกเหนือจากนี้ชาวบ้านยังมีความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติ ธรรมชาติกำเนิดและถูกกำหนดขึ้นโดยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มนุษย์เป็นเพียงผู้เข้ามาขอทำประโยชน์จากธรรมชาติเท่านั้น ดังนั้นการ

กระทำการใดๆ อันเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ มนุษย์จึงต้องแสดงความเคารพด้วยกายกรรมหรือพิธีกรรมเพื่อขออนุญาตจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ก่อน ซึ่งจะเห็นถึงความจริงนี้ได้จาก วัฏจักรแห่งการดำรงชีวิตในรอบปีของชาวบ้าน

โลกทัศน์ของชาวบ้านที่มีต่อธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ เห็นได้ดังตัวอย่างของทัศนะที่ความมนุษย์และต้นไม้มีความผูกพันกัน ต้นไม้มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์สถิตอยู่และทำหน้าที่ดูแลขวัญและวิญญาณของมนุษย์ เมื่อมีเด็กเกิดใหม่ในหมู่บ้านจะมีการนำเอาสายรกของเด็กใส่ในกระบอกไม้ไผ่แล้วแขวนไว้กับต้นไม้ใหญ่ใกล้บ้าน เมื่อเป็นเช่นนี้ขวัญและวิญญาณของเด็กก็จะอยู่กับต้นไม้ นั่นจึงไม่มีใครคิดจะตัดหรือทำลายต้นไม้ดังกล่าว เนื่องจากกลัวว่าเด็กจะเจ็บป่วยและมีเคราะห์ร้าย ชาวบ้านมีความเชื่อว่าธรรมชาติรอบตัวมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองอยู่ทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็น ต้นไม้ ผืนแผ่นดิน ผืนน้ำ ผืนป่า เมื่อมนุษย์อยู่ได้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้นจึงอยู่ได้ธรรมชาติ

ชาวกะเหรี่ยงมีโลกทัศน์เกี่ยวกับป่าว่า “ป่าคือชีวิต” เพราะความเป็นอยู่และการทำมาหากินขึ้นอยู่กับสภาพของป่าเป็นสำคัญ ชาวบ้านจึงมีกฎเกณฑ์และความเชื่อหลายอย่างที่ทำให้พวกเขาสามารถใช้เพื่อควบคุมการดำรงชีวิตของตนให้อยู่ร่วมกับป่าได้ และได้ให้นัยยะถึงความเป็นนักรักษาป่าและทรัพยากรธรรมชาติของพวกเขา เช่น ความเชื่อที่ว่าพื้นที่อันกว้างใหญ่ไพศาลในเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าทุ่งใหญ่นเรศวรในปัจจุบันเป็นดินแดนอันศักดิ์สิทธิ์ ผู้ที่จะอยู่รอดอย่างปลอดภัยในพื้นที่นี้ได้ต้องเป็นคนที่ใจสะอาด มีศีลธรรม ซึ่งยอมเป็นไปไดหากชาวกะเหรี่ยงยังคงรักษาประเพณีและวัฒนธรรมเอาไว้ กฎเกณฑ์และความเชื่อเหล่านี้ถูกถ่ายทอดมารุ่นต่อรุ่น ด้วยเหตุนี้เองทำให้ชาวบ้านในชุมชนกะเหรี่ยงบ้านดินดำสามารถดำรงชีวิตอยู่โดยสงบสุขและสมดุลร่วมกับป่าได้อย่างมั่นคงและยืนยาว

แม้ว่าชุมชนกะเหรี่ยงจะมีความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คุ้มครองเหนือวิถีการดำรงชีวิต หากแต่วิถีของความเป็นกะเหรี่ยงก็อยู่ที่การมีศีลธรรมตามสาระสำคัญของพระพุทธศาสนา ซึ่งมาจากประวัติศาสตร์ของการต่อสู้อันยาวนาน เพื่อการเป็นชนชาติที่มีศาสนา เนื่องจากชาวกะเหรี่ยงในอดีตนั้นถูกกีดกันจากพม่าไม่ให้บวชในพุทธศาสนา ผู้นำของชาวกะเหรี่ยงที่เป็นฤาษีหรือเจ้าวัดจึงเกิดขึ้นในฐานะศูนย์รวมแห่งวัฒนธรรมและความเคารพนับถือ ความเป็นพุทธของกะเหรี่ยงจึงมีที่มาจากประวัติศาสตร์ที่แตกต่างจากทั่วไป ดังนั้นเมื่อมีโอกาสจากการเข้ามาตั้งถิ่นฐานในประเทศไทย ชาวกะเหรี่ยงจึงนำเอาความเชื่อในคำสอนตามประเพณีวัฒนธรรมดั้งเดิมที่มีการถ่ายทอดโดยเจ้าวัด ผสมเข้ากับหลักธรรมของพุทธศาสนาได้อย่างสอดคล้อง ด้วยเหตุนี้เอง ชาวกะเหรี่ยงจึงมีความเคร่งครัดตามคำสอนแบบดั้งเดิม และมีหลักคิดตามทางสายกลางของพุทธศาสนา ทำให้พวกเขามีชีวิตที่ สมถะ ไม่โลภ ถ่อมตน รักความสงบ เชื้อเพื่อแบ่งปัน และเคารพต่อธรรมชาติ

เมื่อมองโดยภาพรวมในความเชื่อและโลกทัศน์ของชุมชนแล้ว สิ่งที่เกิดขึ้นก็คือ ชุมชนมีพลังในการดำรงชีวิตที่สมดุลและสอดคล้องกับธรรมชาติ โดยการตระหนักถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่างสรรพสิ่ง ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งถือได้ว่าเป็นความเชื่อและโลกทัศน์ ที่มีมิติการมองเป็นแบบ “องค์รวม” (holistic) นั่นเอง

การทำมาหากิน

การผลิตของหมู่บ้านดินดำ เป็น "การผลิตเพื่อยังชีพ" (subsistence) และอาจเรียกได้ว่าเป็น "ชุมชนที่มีเศรษฐกิจพอเพียง" (sufficient economy) ที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขทางสังคมที่ไม่มีบริโภคนิยม หรือ เป็นสังคมยุคก่อนทันสมัย (pre-modern) กล่าวคือ เป็นการผลิตเพื่อพออยู่พอกิน ไม่ได้ผลิตเพื่อแลกเปลี่ยน ไม่ได้ผลิตเพื่อขาย ดังที่ชาวบ้านทุกคนในชุมชนพูดกันว่า "เอามากิน ขายไม่ได้หรอก อยากเก็บอะไร อยากกินอะไร ก็เก็บมาจนพอใจ" คำพูดเช่นนี้ ทำให้เห็นภาพการยังชีพของชาวบ้านในสมัยก่อนได้อย่างชัดเจนว่า หากิน ไม่ได้หาเพื่อขาย เพราะ "ไม่รู้จะขายที่ไหน" เนื่องจากทุกบ้านต่างก็พออยู่พอกิน ไม่ต้องซื้อหากัน การแลกเปลี่ยนจะมีอยู่ก็เฉพาะของจำเป็น เช่นเกลือ ที่ไม่สามารถผลิตได้เองภายในชุมชน การติดต่อกับโลกภายนอกจึงเกิดขึ้นก็เฉพาะเรื่องของการแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้า เช่น กระวาน เขาสัตว์ แลกกับ เกลือ น้ำมันก๊าด ตะกั่ว เครื่องเหล็ก โดยไปแลกที่หมู่บ้านอื่นที่อยู่ห่างไกล ซึ่งใช้ระยะทางเดินเท้ามากถึง 20 กิโลเมตรขึ้นไป

ชาวบ้านดำรงชีพด้วยการทำข้าวไร่ พืชอาหารนานาชนิดจะถูกปลูกผสมอยู่ในไร่ ซึ่งมีทั้งพริก อ้อย ยาสูบ ถั่ว มัน งาม ฯลฯ การทำไร่ของชาวบ้านเป็นการทำเพื่อบริโภคเอง เป็นหลัก ระบบการปลูกพืชไร่ของชาวกะเหรี่ยงเป็นระบบที่มีความหลากหลายของพันธุ์ที่ปลูก (multiple cropping) อันเป็นลักษณะเฉพาะด้านหนึ่งของเกษตรกรรมแบบดั้งเดิม เป็นระบบการปลูกพืชที่มีการเลือกช่วงเวลา และจัดวางตำแหน่งการปลูกได้อย่างสอดคล้องกับชนิดของพืชแต่ละชนิด เช่น ยาสูบต้องการธาตุอาหารสูง จะหวานไว้ริมซากกอไผ่ ส่วนงาจะหวานไว้ริมไร่ซึ่งเป็นที่ข้าวไม่ขึ้นเพื่อเป็นการประหยัดเนื้อที่ในการปลูก เห็นได้ว่าการเพาะปลูกเช่นนี้ เป็นระบบที่แตกต่างไปจากระบบการปลูกพืชเชิงเดี่ยว (mono-cropping) ในระบบการผลิตเพื่อขายสมัยใหม่ หากแต่เป็นระบบการปลูกพืชที่ทำให้ชุมชนมีแบบแผนการดำรงชีวิตอย่างอิสระ ไม่ต้องพึ่งพิงภายนอก

วิถีการผลิตของชาวบ้านดินดำแต่เดิมนั้น มีการแบ่งงานกันทำระหว่างชาย-หญิง ซึ่งทำให้บทบาทการทำมาหากินมีความแตกต่างกันไประหว่างเพศ โดยทั่วไปพวกผู้หญิงจะหาฟืน ตักน้ำ ทอผ้า ทำงานบ้าน และหาอาหารแถวบ้าน เช่น จับปลาแบบง่ายๆ โดยใช้สวิงซอน แควพอกินกันในบ้านเท่านั้น ในขณะที่พวกผู้ชายจะเป็นคนทำไร่ และหาของป่า

ในการผลิตนั้น ชาวบ้านจะใช้ปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ตามธรรมชาติ และที่ผลิตเองได้ง่ายๆด้วยมือ สำหรับเมล็ดพันธุ์ก็ใช้พันธุ์พื้นเมือง ซึ่งมีสะสมและส่งผ่านมาหลายชั่วคน ไม่มีการซื้อเมล็ดพันธุ์ ไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง ในการเพาะปลูกนั้นมีการปลูกพืชอื่นก่อนช่วงของการปลูกข้าว และมีการปลูกแซมพืชอื่นในช่วงการปลูกข้าวด้วย โดยใช้การหยอดพันธุ์พืชไร่อื่นลงไปในหลุมที่หยอดพันธุ์ข้าว เพราะเชื่อว่าการปลูกแซมกันจะทำให้พืชพันธุ์ขึ้นงอกงาม พันธุ์ข้าวที่ใช้กัน เช่น ข้าวเหลืองทอง ข้าวลาย ข้าวเหลือง ข้าวหอม ข้าวสร้อย ข้าวขมจีน ซึ่งแต่ละพันธุ์มีคุณลักษณะแตกต่างกัน เช่น ข้าวเหลืองทองและข้าวเหลืองจะตกข้า ในขณะที่ยาวลายจะเบาและตกก่อน เวลาปลูกจึงต้องหยอดทีหลัง เพราะจะสุกก่อนข้าวชนิดอื่น ส่วนข้าวเหลืองชอบขึ้นในที่ที่เป็นดินเหนียวและขึ้นได้ดีในบริเวณที่เป็นหินหรือกรวด ในขณะที่ข้าวพันธุ์อื่นๆขึ้นได้ดีในทุกสภาพพื้นที่ การที่ชาวบ้านจะนิยมปลูกข้าวพันธุ์ไหนนั้นยัง

ขึ้นกับความเชื่อตามประสบการณ์ที่แต่ละคนมีมา และใช้หลายๆพันธุ์เพื่อให้ข้าวสุกไม่พร้อมกัน ซึ่งจะทำให้การลงแขกกระทำได้อย่างมีประสิทธิภาพ การที่ชาวบ้านไม่ทำนาด้วยกันก็เพราะที่บ้านดินดำนี้ทำนาไม่ได้ผล เนื่องจากเป็นที่สูงอีกทั้งน้ำก็ไม่เพียงพอ จึงต้องทำไร่

นอกจากการทำไร่แล้วชาวบ้านยังมีการจับสัตว์ป่า และหาเก็บของป่า เช่น หน่อไม้ เห็ด และพืชผักชนิดต่างๆ เพื่อการยังชีพด้วย การหาของป่าของชาวบ้านจะหาแค่พอกินเท่านั้น ไม่นิยมหามาที่ละมากๆ เพราะ “หากันแค่พอกิน เหลือก็เสียดาย” เมื่อหามาได้ก็มีการแบ่งปันกันภายในชุมชน ชาวบ้านมีสิทธิ์ ในการตัดไม้ จากป่ามาใช้เพื่อการสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัย ซึ่งบ้านเรือนที่พ่านักนั้นก็มีขนาดพออยู่ในครอบครัวหนึ่งๆเท่านั้น นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีการทอดผ้าใช้เอง เช่น ทอใส่รังสำหรับพวกผู้ชายนุ่ง ทอชุดผู้หญิง ทอผ้าห่ม เพราะชาวบ้านมีภูมิปัญญาที่สั่งสมมาในเรื่องการทอดผ้าจากบรรพบุรุษ โดยปลูกฝ้ายเองและใช้สีที่ได้จากส่วนของพรรณไม้นานาชนิดในป่ามาย้อมเส้นด้าย ในด้านการรักษาโรค ปากก็จะเป็นแหล่งสำคัญในการหาสมุนไพรที่ชาวบ้านใช้ทำเป็นตัวยา จะเห็นได้ว่าการดำรงชีวิตแบบพอเพียงของชาวบ้านในด้านปัจจัยสี่นั้น ล้วนแล้วแต่พึ่งพิงป่าทั้งสิ้น

พื้นฐานด้านปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจพอเพียงแห่งชุมชนบ้านดินดำคือ แรงงานและทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ดิน มีการใช้เทคโนโลยีการผลิตในระดับต่ำ แรงงานมนุษย์จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการผลิต ไม่ว่าจะเป็นการทำไร่ หาดอาหารจากธรรมชาติ การทอดผ้า และการหาของป่า ล้วนแล้วแต่ใช้แรงงานมนุษย์เป็นปัจจัยการผลิตหลัก สำหรับการทำรไ้นั้นยังอาศัยการลงแขกซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานตามวัฒนธรรมพื้นบ้าน เพื่อให้แต่ละครัวเรือนมีแรงงานพอเพียงในการผลิต

การคงอยู่ของการผลิตแบบพอยังชีพของชุมชนกะเหรี่ยงบ้านดินดำ ยังขึ้นอยู่กับอย่างมากกับการมีทรัพยากรเหลือ โดยเฉพาะที่ดินซึ่งมีอยู่มากมายเมื่อเทียบกับจำนวนประชากรที่ไม่มากนัก ซึ่งชาวบ้านเองบอกว่า “ป่านีมองไปข้างล่างนี้สุดลูกหูลูกตา เดินไปสองวันก็ไม่หมด” ที่ดินที่เหลือเพื่อเช่นนี้ทำให้ระบบการทำไร่หมุนเวียนเป็นไปได้ด้วยดี สภาพความอุดมสมบูรณ์ของที่ดินและป่าจึงคงอยู่ได้ด้วยการฟื้นฟูตัวเองตามธรรมชาติ ระบบการแบ่งปันทำกินจึงไม่มีปัญหาใดๆ การทำมาหากินที่เข้มแข็งได้เช่นนี้ก็เพราะมีระบบของป่าที่อุดมสมบูรณ์ พร้อมกันกับความมีสิทธิในทรัพยากรของชุมชนอย่างเต็มที่ ประกอบกับลักษณะการดำรงชีวิตที่ไม่ทำลายทรัพยากร แต่ใช้แค่พอเพียงตามความจำเป็น

สาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ชุมชนมีเศรษฐกิจแบบพอเพียง น่าจะมาจากโครงสร้างของเศรษฐกิจเองที่ไม่มีการกลไกในการสะสมส่วนเกินจากการผลิตและจากทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะกลไกในเรื่องการใช้เงินที่มีจำกัด หากจะมีการสะสมส่วนเกินอยู่บ้างก็จะเป็นการสะสมข้าวเพื่อสำรองไว้เพื่อบริโภค ด้วยความจำกัดของการเข้าถึงตลาดสินค้าบริโภค เพราะยังไม่มีการทำถนน ทำให้ช่องทางของการใช้เงินที่จะเข้ามาในชุมชนมีจำกัด ความต้องการของคนจึงมีจำกัดโดยปริยาย

การยังชีพด้วยการทำไร่หมุนเวียน เป็นภูมิปัญญาของชาวกะเหรี่ยงที่สั่งสมสืบทอดกันมาช้านาน เนื่องจากชาวกะเหรี่ยงมักอาศัยอยู่ในเขตพื้นที่ ที่มีความสูงไม่มากนัก เช่น บริเวณป่าเบญจพรรณ ซึ่งมีการฟื้นตัวได้เร็วกว่าป่าดงดิบ สภาพนิเวศของป่าเช่นนี้ ประกอบกับการทำไร่แบบเพื่อยังชีพที่เพียงพอให้มีข้าวพอกินในแต่ละปีเท่านั้น ทำให้ครอบครัวหนึ่งๆใช้พื้นที่ในการทำไร่ไม่มากนัก จึง

เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้คนกะเหรี่ยงสามารถทำการเกษตรแบบไร่หมุนเวียนในลักษณะของการใช้ที่ดิน ในระยะเวลาอันสั้นและทิ้งป่าให้มีการฟื้นตัวได้ในระยะเวลานาน (short cultivation-long fallow) ได้

การทำไร่หมุนเวียนเป็นการปลูกพืชที่ใช้เครื่องมือและเทคนิคง่ายๆ ปราศจากการใช้ แรงงานสัตว์ การไถคราด และระบบชลประทาน จึงต้องอาศัยแรงงานคน และธรรมชาติได้แก่ฝนซึ่งตก ต้องตามฤดูกาล และความอุดมสมบูรณ์ของดิน และต้องอาศัยเทคนิคการทำไร่ที่เรียกว่า การตัดแล้วเผา (slash and burn) เมื่อหักล้างถางพงในพื้นที่ป่าที่เลือกแล้วว่าเหมาะสมกับการปลูกพืช แล้วทำการเผา เพื่อให้ที่ดินโล่งเตียนพอสมควร หลังจากนั้นจึงใช้ไม้ทิ่มลงไปดินเพื่อหยอดเมล็ดพันธุ์ การใช้ดินทำการ เพาะปลูกจะใช้เพียง 1-2 ครั้ง แล้วปล่อยให้ต้นไม้และพืชอื่นๆ งอกขึ้นมา เพื่อให้ดินได้มีโอกาสพักตัวและ พื้นสภาพความอุดมสมบูรณ์ขึ้นมาเองโดยไม่ต้องใส่ปุ๋ย ต่อจากนั้นจึงย้ายไปตัดและเผาที่ดินแปลงใหม่ เพื่อทำการเพาะปลูกแทนอีก 1-2 ปี แล้วย้ายไปที่ใหม่อีก จนกระทั่งที่ดินแปลงแรกฟื้นตัวดีแล้ว ซึ่งอาจใช้ ระยะเวลาประมาณ 7-10 ปี จึงย้อนกลับมาทำที่เดิม หมุนเวียนกันไป ดังนั้นการมีที่ดินเพียงพอสำหรับ การหมุนเวียน จึงมีความสำคัญไม่น้อยกว่า แรงงาน ความสมบูรณ์ของธรรมชาติ และเทคนิคในการทำไร่

สิ่งสำคัญที่สุดในเรื่องของการผลิตก็คือ การปลูกข้าวไร่และได้พอเพียงต่อการยังชีพ มีที่ดินที่เพียงพอในการเพาะปลูกทุกปี ภายใต้ระบบการปลูกพืชไร่หมุนเวียนดังที่กล่าวแล้ว หรือที่เรียกว่า ไร่ซ้ำ (secondary forest) นั้น เป็นระบบที่มีความซับซ้อน ต้องอาศัยความรู้ที่หลากหลายทั้งเรื่องของพืช ป่า สัตว์ป่า อากาศ ซึ่งจะถูกใช้ผสมผสานเชื่อมโยงกันตลอดเวลาของการเพาะปลูก ความรู้เหล่านี้เป็นภูมิ ปัญญาที่สั่งสมมาของบรรพบุรุษ ร่วมด้วยกับความเชื่อที่จะสร้างจิตสำนึกของความต่ำต้อยของมนุษย์เมื่อ เทียบกับธรรมชาติ ทำให้คงไว้ได้ซึ่งระบบการจัดการทรัพยากรที่มีความมั่นคง ยั่งยืน และมีเสถียรภาพ เพื่อคนรุ่นลูกหลานสามารถดำรงชีพในพื้นที่ดั้งเดิมได้ต่อไป

ระบบการทำไร่หมุนเวียนของชาวกะเหรี่ยงจำแนกเป็นขั้นตอนต่างๆคือ เริ่มตั้งแต่การ เลือกพื้นที่ การเตรียมดิน คือฟันไร่ ตากไร่ และเผาไร่ การหยอดข้าว การควบคุมวัชพืชและโรคพืช และ การเกี่ยวข้าว นวดข้าว และนำข้าวขึ้นยุ้งฉาง ในการเลือกพื้นที่เพื่อใช้ในการทำไร่ข้าวจะทำในเดือน มกราคม โดยชาวกะเหรี่ยงจะพิจารณาจากชนิดและลักษณะของป่า ซึ่งถือว่าป่าไม่มีความเหมาะสมที่สุด ในการทำไร่ข้าว เพราะดินมีความอุดมสมบูรณ์ เป็นป่าที่มีอายุของการฟื้นตัวเร็วภายในระยะเวลาไม่ถึง 10 ปี ภายหลังจากการทำไร่ อีกทั้งป่าไม่ใหญ่โตเกินไปทำให้การถางไร่และเผาไร่ไม่ต้องใช้แรงงาน มากนัก จึงสามารถหมุนเวียนพื้นที่ไร่ได้ทุกปี ป่าไผ่ที่ผ่านการทำไร่แล้วเรียกว่า ไร่ซาก ไร่ซากที่ถูกทิ้งไว้ เป็นเวลาไม่ต่ำกว่า 10 ปีจะเป็นป่าที่มีการฟื้นตัวทางนิเวศวิทยาเต็มที่ หากป่าถูกทิ้งไว้นานก็จะมีสภาพ อุดมสมบูรณ์ ไม่มีวัชพืชมากนักเนื่องจากมีไม้ใหญ่ขึ้นอยู่เต็มอาณาบริเวณ นอกจากพิจารณาถึงชนิดและ ลักษณะของป่าแล้วยังต้องพิจารณาถึงสัตว์ที่เป็นศัตรูพืช ที่มีอยู่ในบริเวณนั้นว่าเกินกว่าจะรับมือหรือไม่ ด้วย

การกำหนดพื้นที่เพาะปลูก นอกจากจะเลือกตามหลักชีวนิเวศ คือเลือกพื้นที่เมื่อเผา แล้วจะทำให้ได้ดินดี ได้ซี้แก่แล้ว จะใช้เกณฑ์เรื่องความพอเพียงในการเลี้ยงชีพ และเท่าที่แรงงานจะทำ ได้ในระยะเวลา 1 ปี เป็นหลักสำคัญ โดยดูจากปีการผลิตที่ผ่านมา เนื่องจากยึดหลักการถือครองที่ดิน

ร่วมกันจึงไม่มีการกำหนดตายตัวว่าที่ดินที่ไหนเป็นของใคร การทำไร่กินความพอดีถือเป็นการถางป่าให้เสียหายไปโดยใช่เหตุ นอกจากนั้นความเชื่อและความนับถือต่อพื้นดินที่อยู่อาศัย ก็เป็นเรื่องที่สำคัญมากสำหรับการเริ่มทำไร่ ดังนั้นเมื่อเลือกพื้นที่เสร็จ ชาวไร่จะทำพิธีบอกกล่าวแม่พระธรณี มีการอธิษฐานโดยเสี่ยงทายด้วยไม้ หากไม้ที่ใช้ฟาดลงบนพื้นที่ที่เลือกไว้สั่นลง ก็จะต้องเปลี่ยนพื้นที่ใหม่ และเชื่อถือตามความฝัน คือหากคืนนั้นฝันไม่ดีก็จะเปลี่ยนพื้นที่ทำไร่ใหม่เช่นกัน

เมื่อเลือกพื้นที่ทำไร่ได้แล้ว ก็จะทำการฟันไร่ในเดือนกุมภาพันธ์-มีนาคม ซึ่งจะมีการคำนวณดูว่าจะใช้เวลาฟันไร่กี่วันก่อนที่จะทำการเผาไร่ หากมีเวลาเหลือก็จะไปทำงานอื่นก่อน นอกจากนั้นยังต้องดูสภาพภูมิอากาศ เพื่อกะเวลาของการฟันไร่และตากไร่ให้อยู่ในช่วงที่ฝนตก ก่อนการฟันไร่ ชาวบ้านจะทำพิธีบอกแก่เจ้าต้นไม้เพื่อขอโหลิที่ไต่รบกวน และจะใช้เวลาทากไร่ประมาณ 1-2 เดือน ก่อนการเผาไร่ ที่จะทำในราวปลายเดือนมีนาคม เพื่อให้ต้นไม้และกิ่งไม้แห้งสนิท วันที่เผาไร่ต้องมีแดดจัด ฟาสว่าง ลมพัดสม่ำเสมอ และก่อนเผาไร่ชาวบ้านจะโห่ร้องด้วยเสียงอันดัง เพื่อเป็นการไล่สัตว์ป่าให้รู้ตัวจะได้ออกจากไร่ไป ทั้งนี้เพื่อไม่ให้เกิดการทำให้ไร่รบกวนชีวิตอื่นๆ

เมื่อเผาไร่แล้วจะทิ้งไว้ประมาณ 1 เดือน ในช่วงเดือนเมษายน ซึ่งเป็นเวลาปีใหม่ของชาว กะเหรี่ยง จะไม่มีการทำงานหนัก เดือนพฤษภาคมจึงจะรื้อไร่เพื่อเผาไหม้อีกครั้ง โดยเฉพาะไม้ที่ใหม่ใหม่หมดมาสุ่มรวมกันและเผาอีกครั้งหนึ่ง การรื้อไร่จะลำบากหรือไม่ขึ้นกับการเผาครั้งแรกว่าดีหรือไม่ การเผาไร่ที่ดีจะสร้างธาตุอาหารที่สมบูรณ์จากเถาเถาของต้นไม้ที่ถูกเผาให้เกิดขึ้น ต้นข้าวก็จะเจริญงอกงามดี เพราะการเผาไร่ถือได้ว่าเป็นขั้นตอนที่จะนำเอาธาตุอาหารจากพืชกลับลงสู่ดิน

หลังจากนั้นปลายเดือนพฤษภาคมฝนก็จะมา ชาวไร่ก็จะเริ่มปลูกพืชอื่นก่อน ได้แก่ ข้าวโพด เผือก มัน ผักกาด ผักเสี้ยน บวบ หอม แงงลัก แดงไทย แดงโม ฯลฯ รวมไปถึงเมล็ดดอกไม้ที่ปลูกไว้เพื่อใช้ในงานพิธีกรรมเช่นดอกดาวเรือง โดยหยอดพันธุ์พืชต่างๆนี้เข้าไปในดิน ขั้นตอนของการหยอดข้าวจะเริ่มหลังจากนั้น ประมาณเดือนมิถุนายนถึงกรกฎาคมก็เริ่มปลูกข้าวได้ โดยพันธุ์ข้าวที่ใช้หยอดจะถูกตากแดดก่อน และก่อนจะหยอดข้าวเจ้าของไร่จะทำพิธีบอกแก่แม่พระธรณี และทำพิธีกรรมให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองให้ต้นข้าวเจริญงอกงาม ในช่วงของการหยอดข้าวนั้น จะปลูกพืชไร่บางชนิดพร้อมกับการปลูกข้าว โดยใช้วิธีคลุกเมล็ดพันธุ์พืชอื่นรวมกับเมล็ดพันธุ์ข้าว และหยอดไปในดินพร้อมๆกัน ได้แก่ พริก มะเขือ แดงกวา งาหอม งาดำ ฝ้าย และยาสูบ เป็นต้น พืชผักพวกนี้ก็จะขึ้นแทรกมากับข้าว สำหรับข้าวเหนียวนั้นจะปลูกในทิศตะวันออกของแปลง และหยอดก่อนข้าวเจ้า เพราะมีความเชื่อว่าข้าวเหนียวเป็นพี่เลี้ยงของข้าวเจ้า การหยอดไว้สูงกว่าข้าวเจ้าก็เพื่อไม่ให้ข้าวเจ้าไหลไปปนกับข้าวเหนียว

ในช่วงของการเพาะปลูกนั้นหากไร่ข้าวมีหญ้าขึ้นก็จะได้ผลผลิตข้าวไม่ดี การกำจัดวัชพืชจึงเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเช่นกัน การเลือกพื้นที่ การเผาไร่ และการเลือกไร่ชาที่มีอายุมากเหล่านี้ล้วนเป็นการป้องกันวัชพืชได้ในเบื้องต้น ส่วนวิธีป้องกันแมลงในไร่ข้าว ชาวบ้านใช้วิธีทางธรรมชาติ เช่น การใช้เปลือกไม้ประดู่น้ำ นำไปเทในพื้นที่ยอดบนของไร่ น้ำและยางไม้ประดู่น้ำจะไหลซึมไปสู่ลำต้นและใบของข้าว ซึ่งจะป้องกันไม่ให้แมลงศัตรูพืชมาทำลายต้นข้าว

หลังจากการหยอดข้าว จะมีการดายหญ้า และดูแลไร่ จนกระทั่งเมื่อข้าวเริ่มออกรวงใน

เดือนกันยายน หากได้นำฝนเพียงพอ ข้าวจะงอกงามดีและสมบูรณ์ เมื่อข้าวสุกเต็มที่ ชาวไร่จะเกี่ยวข้าวที่เริ่มสุกในราวเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน การเก็บข้าว นวดข้าว จะใช้เวลาเกือบทั้งเดือนโดยอาศัยความช่วยเหลือจากหมู่เครือญาติและเพื่อนบ้าน หลังจากนวดข้าวเสร็จแล้วก็นำข้าวเก็บใส่ยุ้งฉาง ตลอดระยะเวลาของการเพาะปลูก จะมีการทำพิธีกรรมทั้งการบวงสรวง และขอบคุณแม่โพสพ

จากลักษณะของการเพาะปลูกในรอบระยะเวลาการผลิตตลอดทั้งปี เห็นได้ว่าชาวบ้านใช้องค์ความรู้ที่มีความละเอียดซับซ้อนและสัมพันธ์กันในแต่ละด้าน ความรู้เพื่อยังชีพของชุมชนกะเหรี่ยงแห่งบ้านดินดำ จึงมีลักษณะที่เป็นองค์รวมที่ไม่อาจแบ่งแยกในวิถีทางแห่งการเรียนรู้ได้ ซึ่งแตกต่างไปจากระบบความรู้สมัยใหม่ ที่มีลักษณะแบ่งแยกเพื่อสร้างความชำนาญเฉพาะด้าน (specialization) ตามการแบ่งงานกันทำ (division of labor) โดยปราศจากความเชื่อมโยงภายในตัวบุคคลคนเดียว ยิ่งไปกว่านั้น ความรู้ทางด้านนิเวศวิทยาซึ่งชาวกระเหรี่ยงเรียนรู้จากประสบการณ์และวัฒนธรรมแห่งความคิด รวมถึงโลกทัศน์ของการให้คุณค่าต่อธรรมชาติ ถือได้ว่าเป็นระบบคิดที่มีการบูรณาการ จนกลายเป็นองค์ความรู้ดังกล่าว เมื่อเป็นเช่นนี้ ชาวบ้านจึงมีมโนทัศน์ที่ชัดเจนในการนิยามและอธิบายถึงธรรมชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ และสามารถใช้เป็นหลักสำคัญในการดำรงชีวิตที่ดีเยี่ยม

การหาของป่าและล่าสัตว์ การหาของป่าและล่าสัตว์เพื่อยังชีพเป็นการทำมาหากินที่ชาวบ้านทำควบคู่ไปกับการทำไร่ สัตว์ป่าที่ชาวบ้านล่ากันก็มี ไก่ป่า หมูป่า กวาง เก้ง เลียงผา กระตัง เต่า ตะกวด กระรอก ฯลฯ โดยล่าจับกันตามวิธีพื้นบ้าน เช่น การทำแร้วเป็นบ่วงซึ่งทำเองด้วยมือใช้สำหรับดัก ไก่ป่า และการทำปิ่นแก๊ปเองไว้เพื่อใช้ยิงหมูป่าโดยซื้อกระสุนตะกั่วจากนอกหมู่บ้าน สัตว์ใหญ่บางชนิดก็ใช้วิธีการช่วยกันล้อมจับ ชาวกระเหรี่ยงมีธรรมเนียมในการล่าสัตว์ที่ทำให้สัตว์ป่ามีอยู่อย่างชุกชุม เช่น หากสัตว์ที่ล่าได้เป็นสัตว์ใหญ่พวกกวาง เก้ง กระตัง ผู้ล่าจะต้องตามคนในหมู่บ้านมาช่วยกันชำแหละและจะแบ่งปันกัน จึงไม่มีครั้งใดที่เนื้อสัตว์จะเหลือทิ้งหรือต่างคนต่างหามาแล้วบริโภคไม่หมด และชาวบ้านจะไม่ออกล่าสัตว์ถ้าหากยังบริโภคเนื้อสัตว์ไม่หมดหรือยังไม่ต้องการบริโภคอีก นอกจากนี้การล่าสัตว์ก็ไม่ได้ล่ากันทั้งปี แต่จะมีช่วงเวลาของการล่า โดยดูว่าช่วงระยะเวลานี้มีต้นไม้อะไรที่ผลสุกบ้าง และมีสัตว์อะไรชอบมากิน เช่น ช่วงที่มะเดื่อสุก มะละกอสุก ก็จะไปทำห้างอยู่บนต้นไม้เพื่อการล่าสัตว์นั้นๆ

สำหรับของป่าที่ชาวบ้านหาเก็บกันมาเพื่อบริโภค มักเป็นพวกพืชผักต่างๆ ที่สำคัญก็มี หน่อไม้ เห็ด และผักหลากหลายชนิด รวมไปถึงจนถึงรู้จักหาพวกสมุนไพรที่เป็นยาโบราณจากป่าอีกด้วย สัตว์ป่าและของป่าเหล่านี้ เมื่อชาวบ้านหามาได้จะนำมาแบ่งปันกันในชุมชน ซึ่งก็ไม่ได้เก็บหามามากมายนัก ทั้งที่ชุมชนเองก็ไม่เคยมีกฎเกณฑ์กติกาใดๆ ในการเก็บหาของป่าและล่าสัตว์ หากแต่เป็นความพอใจของชาวบ้านเองที่จะหาแต่เพียงในระดับพอยังชีพเท่านั้น และมักจะเข้าไปหาของป่าเฉพาะเมื่อมีความต้องการบริโภค โดยไม่มีการหาเพื่อขาย

นอกจากการหาของป่ามาเพื่อบริโภคโดยทั่วไปแล้ว ชาวบ้านยังมีการนำส่วนของต้นไม้ในป่า โดยเฉพาะจากต้นไผ่ มาทำเป็นเครื่องใช้ประจำบ้าน เช่น สานเป็นตะกร้า กระบุง และใช้ในการ

ปลูกและซ่อมแซมบ้าน พันธุ์ไม้อีกนานาชนิดก็สามารถนำมาใช้ในกระบวนการทอผ้า เริ่มตั้งแต่ฝ้ายที่แต่เดิมไม่ต้องปลูกแต่สามารถเก็บหาได้จากป่า รวมถึงส่วนต่างๆของพันธุ์ไม้ ที่สามารถนำมาใช้เพื่อการย้อมสีเส้นด้ายก่อนที่จะทำการทอเป็นผ้าออกมา

ระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน

ชุมชนกะเหรี่ยงบ้านดินดำเป็นชุมชนที่มีความผูกพันภายในสูงมาก อันมาจากความเป็นชนเผ่าเดียวกัน คือความเป็นกะเหรี่ยงโป ที่มีความเป็นญาติหรือนับญาติของสมาชิกในชุมชน ความผูกพันภายในสูงเช่นนี้ ย่อมหมายถึงการคงรักษาความเป็นตัวเอง (autonomy) และเอกลักษณ์ (identity) ของชุมชนไว้ได้ยาวนาน ชาวบ้านมีความเคารพในบรรพบุรุษรวมถึงคำสั่งสอนและมรดกทางวัฒนธรรมประเพณีที่สั่งสมมาหลายชั่วคน สิ่งเหล่านี้ทำให้ชุมชนสามารถสืบทอดความเชื่อและความสัมพันธ์ในสังคมที่มีมาได้อย่างต่อเนื่อง วิถีชีวิตจึงดำเนินไปตามรอยประสบการณ์ของบรรพบุรุษที่มีศูนย์รวมความศรัทธาและความเชื่อมั่นอยู่ที่ผู้นำอาวุโสตามประเพณีคือฤาษีหรือเจ้าวัดซึ่งไม่ใช่นักบวชเป็นคณาธรรมาที่ประพัตินดีเป็นที่นับถือ อาจเป็นชายหรือหญิงก็ได้ และบางครั้งสามีและภรรยาอาจเป็นเจ้าวัดทั้งคู่ เจ้าวัดจะเป็นผู้นำในการสืบทอดความรู้ต่างๆ ประกอบพิธีกรรมอันเกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตของชาวบ้านภายในชุมชน มีความรอบรู้รอบด้าน เช่นเรื่อง สมุนไพร สังคม ประเพณี วัฒนธรรม และยังคงมีบทบาทอยู่จนถึงปัจจุบัน กะเหรี่ยงโปส่วนใหญ่เป็นชนเผ่าที่ยึดถือประเพณีด้ายเหลือง คือมีการใช้ด้ายเหลืองผูกที่ข้อมือเป็นสัญลักษณ์ (เพื่อให้แตกต่างไปจากกลุ่มด้ายขาวซึ่งเป็นกลุ่มนับถือแบบดั้งเดิมและมีความเชื่อที่แตกต่างกันไปบ้าง และกลุ่มที่บูชาพระพุทธรูปด้วยน้ำดัมสุกและอาหารที่ทำสุกแล้วซึ่งมีความเคร่งครัดทางประเพณีน้อยกว่า) ภายในกลุ่มด้ายเหลืองด้วยกันยังแบ่งเป็น พวกที่มีการบูชาเจดีย์ที่มีการนำดอกไม้และน้ำสมขมันไปประพรมที่เจดีย์ในตอนเย็นของทุกวัน และพวกที่ไหว้พระซึ่งมีข้อปฏิบัติและพิธีกรรมที่ไม่ยุ่งยากมากนัก พวกด้ายเหลืองและพวกด้ายขาวจะอยู่แยกกันไม่ปะปน เพราะเชื่อว่าถ้าอยู่ปะปนกันจะเกิดการเจ็บไข้ได้ป่วยขึ้นได้ อย่างไรก็ตามก็ได้ห้ามการแต่งงานระหว่างพวก แต่มีประเพณีให้ยัดฝ้ายหญิงเป็นหลัก กล่าวคือฝ่ายชายจะต้องเปลี่ยนตามฝ่ายหญิงเมื่อแต่งงานแล้วระหว่างพวกกะเหรี่ยงด้ายเหลืองและด้ายขาวจะไม่ทำพิธีกรรมร่วมกัน แต่ถ้าตกทุกข์ได้ยากจะมีการช่วยเหลือกัน เพราะ “เป็นกะเหรี่ยงเหมือนกัน แต่ความเชื่อถือแตกต่างกัน” การแบ่งแยกกลุ่มในพวกด้ายเหลืองนั้น ยังแยกออกโดยยึดตามความเชื่อฟังในคำสอนของเจ้าวัด กล่าวคือ ถ้าเชื่อฟังเจ้าวัดในเรื่องการห้ามเลี้ยงสัตว์บางชนิดคือหมูและไก่ เวลาไปงานประเพณีผูกแขน เจ้าวัดก็จะผูกแขนให้ด้วยด้ายเหลืองแล้วก็อธิษฐานให้ตามประเพณี แต่ถ้าคนไหนยังเลี้ยงสัตว์ดังกล่าว เจ้าวัดก็จะไม่ผูกด้ายให้ หากต้องการจะผูกด้ายก็ต้องผูกเอาเองโดยไม่มีการอธิษฐานให้ คนพวกนี้เมื่อเป็นอะไรไป (จากการไม่เชื่อฟัง) เจ้าวัดจะไม่สามารถแก้ไขให้ได้

ความสัมพันธ์ทางการผลิต จากระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน ที่มีความผูกพันระหว่างกันสูงเช่นนี้ ทำให้ความสัมพันธ์ทางการผลิตของชุมชนบ้านดินดำ มีลักษณะพื้นฐานของการร่วมมือกัน ดูได้จากการปรองดองกันในการทำมาหากิน จนสามารถสร้างระบบการทำกินในลักษณะของการใช้ที่ดินร่วมกัน และมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการทำมาหากิน

ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันของสมาชิกภายในชุมชน จึงเป็นลักษณะเด่นของความสัมพันธ์ในการผลิตของชุมชนบ้านดินดำ ไม่ว่าจะเป็นการแบ่งปันผลผลิตซึ่งกันและกัน การช่วยเหลือกันในขณะทำไร่ที่เรียกว่าการลงแขกในเกือบทุกขั้นตอนของการทำไร่ คือ การฟันไร่ ถางหญ้า หยอดข้าว นวดข้าว และมีผลพลอยได้โดยทำให้เกิดการวิสาสะกันในขณะที่ทำงาน ซึ่งชาวบ้านเองก็กล่าวว่า “ได้ทั้งงานและได้ทั้งความรู้” การลงแขกจึงเป็นกิจกรรมที่สร้างความสัมพันธ์ในระหว่างการทำงาน ในขณะที่มีการลงแขกกัน เจ้าของไร่จะหาอาหารมาเลี้ยงกันตามที่หาได้จากธรรมชาติ การที่ความสัมพันธ์ในการผลิตของผู้คนในชุมชนเป็นไปในลักษณะนี้ ทำให้ระบบการผลิตสามารถสร้างสรรค์ความพอใจและความสุขให้แก่ทุกคน

เมื่อการผลิตและการบริโภคไม่มีขั้นตอนของกิจกรรมอื่นที่แทรกเข้ามา เช่น เรื่องของการค้าขาย หรือการรับจ้าง ย่อมจะทำให้ชาวบ้านมีความผูกพันและตระหนักถึงความสัมพันธ์ ระหว่างธรรมชาติกับกิจกรรมการผลิตอย่างยิ่ง สามารถปรับทิศทางการผลิตให้เหมาะสมกับธรรมชาติได้ด้วยตนเอง ชาวบ้านจึงรู้สึกว่าคุณค่าตนเองมีพลังสร้างสรรค์ (creative power) และมีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ซึ่งดำรงอยู่ได้ภายใต้ธรรมชาติอันยิ่งใหญ่

การไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ เป็นความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ชาวบ้านในชุมชนกะเหรี่ยงมีต่อธรรมชาติ เพราะพวกเขามีความเชื่อดั้งเดิมหนุนอยู่ เช่น จะไม่ตัดต้นไม้ใหญ่ เพราะเชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์อาศัยอยู่ มีพิธีห้ามตัดไม้เพื่อต่ออายุให้กับต้นไม้ใหญ่ เพราะเชื่อว่าต้นไม้มีอายุยืนคนก็มีอายุยืนด้วย ชาวกะเหรี่ยงเชื่อว่าคนเป็นเพียงส่วนหนึ่งของธรรมชาติ มนุษย์ไม่มีทางจะยิ่งใหญ่กว่าธรรมชาติได้อย่างเด็ดขาด ที่ดินทำกินเป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชน ชาวบ้านมีสิทธิทำกินวนเวียนกันไป เป็นระบบการทำไร่หมุนเวียน ซึ่งถือได้ว่าเป็นรูปแบบการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรที่ยั่งยืนที่สุด ไม่ต้องใช้ปุ๋ยปรับปรุงดิน เพราะการทิ้งที่ไว้เป็นไร่ซาก ให้ธรรมชาติสร้างความสมดุลของดินกลับคืนมาเอง จะทำให้การฟื้นตัวของป่าเป็นไปได้อย่างดี การไม่ครอบครองที่ดินนี้ถือเป็นมโนทัศน์ที่ให้นัยที่สำคัญของการไม่พยายามมีอำนาจเหนือธรรมชาติของชาวกะเหรี่ยง

ความสัมพันธ์ทางสังคม ความเชื่อและคุณค่าของชาวบ้านดำรงอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งเชื่อมโยงกันระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากรธรรมชาติ และทรัพยากรธรรมชาติกับคน ความเชื่อและคุณค่าในลักษณะนี้ ทำให้ชาวบ้านสำนึกถึงเส้นทางสู่ออนาคตของชุมชนอยู่ตลอดเวลา เห็นได้จากการที่ชาวบ้านมองว่า การทำมาหากินหรือการดำรงชีวิตในปัจจุบัน ต้องทำเพื่ออนาคตด้วย ชุมชนที่มีโครงสร้างของระบบความสัมพันธ์เช่นนี้ จึงเปิดโอกาสให้คนพัฒนาศักยภาพแห่งความเป็นมนุษย์สูง เพราะพื้นฐานของชุมชนมีจิตสำนึกของความสมดุลในการดำรงชีวิต

การเสียสละทั้งในด้านการแบ่งปันกันกินและการแบ่งปันการทำกินของชาวบ้าน มาจากความเป็นชุมชนที่อยู่ภายใต้บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน (norms of reciprocity) ที่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนมาจากความผูกพันตามชนเผ่า ภายใต้โครงสร้างทางอำนาจที่ไม่แตกต่างกันมากนัก แต่ก็ไม่ได้ละทิ้งการให้คุณค่าแก่ระบบอาวุโสและผู้นำทางสังคมและศาสนา เช่น บทบาทของผู้ใหญ่บ้านในการห้ามปรามเมื่อมีการทะเลาะวิวาทกัน ขอร้องไม่ให้มีการตีฆ่าในวันพระซึ่งร้านค้าก็จะให้ความ

ร่วมมือไม่ขายเหล้าในวันพระ บทบาทของเจ้าวัดในการถ่ายทอดความเชื่อดั้งเดิม เป็นต้น ความสัมพันธ์ภายในชุมชนสร้างขึ้นได้ด้วยการผลิตซ้ำทางประเพณีวัฒนธรรมเช่น ประเพณีล้างเท้าพ่อแม่ ที่ลูกๆ จะกระทำกันเมื่อจะออกไปนอกหมู่บ้าน หรือเมื่อได้กลับเข้ามาหลังจากออกไปนอกหมู่บ้านมาแล้ว ย้ำให้เห็นพระคุณของบุญการี ประเพณีผูกแขน ประเพณีทำบุญข้าวใหม่ และประเพณีรื่นเริงต่างๆ ช่วยกระชับความสัมพันธ์ภายในให้แน่นแฟ้น ประเพณีที่ถือเป็นการขอขอบคุณธรรมชาติ เช่น แม่พระธรณี แม่โพสพ ช่วยดำรงไว้ซึ่งกระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญา ที่จะคงอยู่ได้ด้วยระบบความเชื่อ ด้วยเหตุนี้เองชุมชนจึงสามารถแก้ปัญหาของการกระทำการร่วมกัน และสร้างมิตรภาพที่ยั่งยืนให้เกิดขึ้นได้ อันต่างไปจากมิตรภาพที่อ่อนแอ (lopsided friendship) ในระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ที่ความสัมพันธ์เป็นไปตามแนวดิ่ง และมีสถานภาพทางอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันอย่างเด่นชัด

บรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยในลักษณะนี้ เป็นองค์ประกอบของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีประสิทธิภาพมาก เพราะชุมชนที่มีบรรทัดฐานแบบนี้จะปิดกั้นการฉวยโอกาส และความขัดแย้งภายในที่รุนแรง ไม่ให้เกิดขึ้น และยังเป็นตัวสมานผลประโยชน์ส่วนตัวกับความสมัครสมานของสังคมที่ดียิ่ง เห็นได้ชัดจากความร่วมมือและปรองดองกันของชาวบ้านในเรื่องการไม่แย่งที่ทำกินกัน เนื่องจากที่ดินเป็นของชุมชนไม่มีระบบกรรมสิทธิ์แสดงความเป็นเจ้าของ แม้จะยึดตามการเข้าบุกเบิกทำกินแต่ก็มีการขอยืมที่ทำกินกันได้ไม่มีการว่ากัน การที่บรรทัดฐานเช่นนี้ยังคงอยู่ได้ภายในชุมชน เพราะชาวบ้านมีความเชื่อมั่นในการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ไม่มีการเอาเปรียบ ทำให้การช่วยเหลือกันในชุมชนเกิดขึ้นได้ซ้ำๆ กัน เป็นเวลายาวนาน

ระบบการแบ่งปันของชุมชนบ้านห้วยหินดำ ทำให้ชาวบ้านไม่ละโมภ โภภมาก การทำกิจกรรมของตัวเองและครัวเรือน ไม่ได้เน้นที่เงินตรา แต่มีเป้าหมายหลักเพียงการบริโภค จึงก่อให้เกิดแรงจูงใจในการผลิตและมีพลังในการสร้างสรรค์เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา ชาวบ้านรักที่จะเรียนรู้เพราะเห็นว่าการเรียนรู้เป็นประโยชน์ต่อตนเองและต่อชุมชน

ดังนั้นการที่ความสัมพันธ์ภายในชุมชนดำรงอยู่ได้อย่างแนบแน่น จึงมาจากการกระบวนการสร้างความสัมพันธ์ที่มีการผลิตซ้ำในรูปแบบต่างๆ ได้แก่ การสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงาน การสร้างความสัมพันธ์โดยผ่านการแบ่งปันอาหารและการผลักดันให้ที่ดินร่วมในการทำกิน และการสร้างความสัมพันธ์โดยการร่วมมือกันทำกิจกรรมทางประเพณีและวัฒนธรรมของชุมชน

ระบบความรู้และภูมิปัญญา

ระบบความรู้ของชุมชนกะเหรี่ยงบ้านดินดำเกิดขึ้นภายในวิถีชีวิตชุมชน เนื่องจากชาวบ้านมีความสัมพันธ์ที่ชีวิตต้องดำรงอยู่ร่วมกับธรรมชาติ จึงมีวิถีคิดในการนิยามและอธิบายธรรมชาติที่ผนวกเข้ากับระบบคิดทางวัฒนธรรม คุณค่า ความเคารพ และศีลธรรมของชนเผ่า จนทำให้ระบบการดำรงชีวิตของชุมชนสามารถเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบธรรมชาติ การเรียนรู้เช่นนี้จึงไม่จำเป็นต้องผ่านระบบโรงเรียน เพราะยังชาวบ้านสามารถอยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างสมดุลและสงบสุข ชาวบ้านก็จะยังตระหนักถึงคุณค่าของระบบความรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมที่ถูกส่งผ่านมาหลายชั่วอายุคน จึงเป็นการผลิต

ข้าทางคุณค่าตลอดมาในคนรุ่นแล้วรุ่นเล่า ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างของระบบความรู้และภูมิปัญญาบางด้าน ได้แก่ **การทำมาหากิน** ซึ่งได้กล่าวแทรกมาบ้างแล้วบางส่วนในวิถีการทำมาหากินของชุมชนในอดีต **การทอผ้า** และ **การรักษาโรค**

การทำมาหากิน การปลูกข้าวโดยการทำไร่หมุนเวียน ซึ่งมีการปลูกพืชอาหารหลายชนิดผสมในแปลงข้าวด้วยนั้น เป็นระบบความรู้ในด้านการเพาะปลูกของชาวกะเหรี่ยงที่มีผลให้วิถีชีวิตของชุมชนไม่จำเป็นต้องพึ่งพาทายนอกมากนัก นอกจากนั้นชาวบ้านเองก็รู้จักเลือกพันธุ์ข้าวและพันธุ์พืชต่างๆ เพื่อให้การปลูกพืชนั้น เป็นไปอย่างสอดคล้องกับความต้องการในด้านผลผลิต และแรงงานที่จะใช้ จากวิธีการลงแขก เช่น การปลูกข้าวโดยใช้พันธุ์ข้าวที่ต่างกันซึ่งมีระยะเวลาสุกข้าวเร็วไม่เท่ากัน ก็สามารถสร้างระบบการลงแขกได้อย่างพอเหมาะต่อความต้องการแรงงานในการทำไร่

การยังชีพด้วยระบบการทำไร่หมุนเวียนนั้น เป็นการทำมาหากินที่สำคัญต่อชีวิตของชาวบ้าน ชาวบ้านต่างตระหนักกันดี ดังที่ว่า “การทำมาหากิน ทำไร่ จะเป็นเอกลักษณ์ของกะเหรี่ยง โดยเฉพาะเลย การทำข้าวไร่ พืชผักในไร่ ตรงนี้จำเป็นจะมีการสืบทอด กะเหรี่ยงถ้าทำแบบอื่น ก็กลัวจะเลี้ยงตัวไม่รอด เพราะไม่ถนัด เราทำแบบที่บรรพบุรุษทำให้เรานี่ ก็อาจอยู่สืบทอดไปได้ชั่วลูกชั่วหลาน” ด้วยระบบความรู้และภูมิปัญญาของชุมชนในการทำไร่หมุนเวียนนั้น มีเรื่องที่ถูกพันอยู่มากกับโลกทัศน์และความเชื่อในความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่ง ดังที่ได้กล่าวแล้ว ทำให้ชาวบ้านสร้างระบบความรู้ชุดนี้ขึ้นได้

ชาวบ้านจะมีการสืบทอดเรื่องการทำมาหากิน โดยมีการสอนแบบเรียนรู้ไปกับชีวิต ตัวอย่างเช่น เด็กผู้ชาย อายุ 11-12 ปี ก็จะเริ่มเรียนรู้เรื่องการจับสัตว์ป่า จากการติดตามพ่อเข้าไปในป่าลึก 1-2 ครั้ง เพื่อดักแร้ว หลังจากนั้นก็ไปเองหรือไปกับเพื่อนได้ จึงรู้สึกคุ้นเคยในการจับสัตว์ป่า หรือในเรื่องของการหาของป่าเช่นน้ำผึ้ง ชาวบ้านก็จะสอนต่อๆกันมาว่า ให้เลือกชนิดที่หาได้ง่าย คือพวกผึ้งโพรงซึ่งอยู่ตามโพรงไม้ หรือถ้าหาจากผึ้งรังก็ต้องเลือกผึ้งที่ไม่ดุ โดยอาศัยการสังเกตพฤติกรรมของผึ้ง กล่าวคือ เมื่อเคาะต้นไม้ที่ผึ้งทำรังอยู่แล้วผึ้งบินออกมาแสดงว่าเป็นผึ้งชนิดที่ไม่ดุแต่ถ้าเคาะแล้วผึ้งอยู่นิ่งก็แสดงว่าเป็นผึ้งดุ เหล่านี้เป็นต้น

การทำไร่หมุนเวียน ความเชี่ยวชาญเรื่องป่าไม้และสัตว์ป่า การหาของป่า จึงเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีคุณค่ายิ่งต่อความเป็นอยู่แบบพอเพียงของชาวบ้าน เพราะภูมิปัญญาและการเรียนรู้เหล่านี้ ทำให้ชาวบ้านสามารถเลือกพื้นที่ป่าที่เหมาะสมกับการเพาะปลูก รู้จักควบคุมรักษาพื้นที่เพาะปลูกให้พื้นที่ตัวเองและยังมีความอุดมสมบูรณ์พร้อมในการทำไร่ได้ต่อไป ความเคารพต่อแม่พระธรณีและแม่โพสพซึ่งแสดง ออกทางพิธีกรรมในการผลิตต่างๆ เป็นการย้ำให้เห็นถึงคุณค่าของผืนแผ่นดินและระบบการปลูกข้าวไร่เพื่อยังชีพ เสมือนหนึ่งว่า “แผ่นดินอยู่ ข้าวมี พวกเราอยู่ได้”

เนื่องจากกระบวนการเรียนรู้ของชาวกะเหรี่ยงนั้น ไม่ได้มีพื้นฐานมาจากการแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงิน หากแต่เป็นการเรียนรู้เพื่อการอยู่รอดและพอเพียงในการดำรงชีพ เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ไม่ได้มีการคิดในเรื่องผลประโยชน์ส่วนตน แต่อาศัยคำอธิบายเชิงจริยธรรมมาประกอบการเรียนรู้ เป็นต้นว่า การไม่ล่าช้างป่า เพราะเชื่อว่า การฆ่าช้างป่า 1 ตัว เป็นบาป เท่ากับฆ่าพระสงฆ์ 1 รูป ไม่ยิงนกเงือกเพราะเป็นนกที่ซื่อสัตย์ต่อครอบครัว และคำอธิบายในเชิงนิเวศเช่น ไม่ยิงชะนีหรือแก้งเพราะ

เสียงร้องของสัตว์ทั้งสองชนิดนี้ ช่วยบอกถึงอันตรายและการเปลี่ยนแปลงของดินฟ้าอากาศ ไม่ตัดต้นไม้ใหญ่เพราะเชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์อาศัยอยู่ การเรียนรู้ที่ผนวกเข้ากับความเชื่อเช่นนี้ ทำให้ชุมชนอยู่ได้อย่างสมดุลภายใต้เศรษฐกิจพอเพียง

การทอผ้า ภูมิปัญญาทางการทอผ้าเป็นองค์ความรู้ที่สืบทอดกันมานานจากบรรพชน โดยเฉพาะเรื่องของการใช้สีย้อมจากธรรมชาติ ในอดีตชาวบ้านผลิตเสื้อผ้าไว้สวมใส่เองโดยมีกระบวนการผลิตครบวงจร เริ่มตั้งแต่ปลูกฝ้าย บั่นด้าย ย้อมผ้า และทอเสื้อผ้า ชาวกระเหรี่ยงจะปลูกฝ้ายซึ่งมีมากมายหลายพันธุ์ไว้สำหรับทอผ้า การปลูกฝ้ายมักเริ่มราวเดือนกรกฎาคม-สิงหาคม โดยจะนำพันธุ์ฝ้ายที่เก็บสะสมไว้มาหยอดพร้อมกับข้าว ประมาณเดือนธันวาคม-มกราคม จึงจะเริ่มเก็บดอกฝ้าย แล้วเอาปุ๋ยฝ้ายมาตากแดดให้แห้ง จึงนำไปหีบหรือเอาเมล็ดออก นำฝ้ายที่หีบเมล็ดออกแล้วมาทำการแยกเส้นใยโดยการตีฝ้ายให้ขึ้นฟู ซึ่งจะใช้ไม้ที่เหลาจนปลายเรียวซึ่งด้วยเส้นหวายใช้สำหรับตีฝ้าย เมื่อฝ้ายขึ้นฟูดีแล้วจึงนำมาปั่นกับแท่งไม้ แล้วปั่นเป็นเส้นด้ายออกมาเพื่อใช้ในการทอผ้าโดยใช้เครื่องมือปั่นเส้นด้ายที่ทำด้วยมือ หลังจากนั้นก็จะนำเส้นด้ายไปย้อมสีธรรมชาติ เพื่อเตรียมที่จะนำไปทอเสื้อผ้าต่อไป

การย้อมสีที่ได้จากพืช เป็นการสกัดสีจากส่วนต่างๆของพืช เช่น ราก เกสร ยางไม้ ใบ แก่น ผล ดอก เปลือก เมล็ด โดยกรรมวิธีต่างๆ เช่น การหมัก การต้ม หญิงชาวกระเหรี่ยงรู้จักนำส่วนต่างๆของพืชมาใช้อย้อมสีเส้นด้าย อันเป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมของชนเผ่าที่มีคุณค่ายิ่ง เช่น สีแดงได้จากรากของยอ สีดำได้จากใบฮ่อม ใบหมามุ่ย เปลือกกระดังงาป่า สีน้ำเงินได้จากใบคราม สีเหลืองได้จากเมล็ดคำแสด แก่นขนุน ผลอีเปะ เหง้าขมิ้น เปลือกขี้ฮ้าย สีเขียวได้จากใบถั่วแปบ สีม่วงได้จากผลหว่า สีน้ำตาลแดงได้จากเปลือกประดู่ สีชมพูได้จากใบสัก แก่นฝาง นอกจากนั้นพืชหลากหลายชนิดยังถูกนำมาใช้เป็นตัวกันสีตกโดยใส่ไปในกระบวนการย้อม ซึ่งอยู่ในลักษณะของน้ำขี้เถ้าของลำต้น หรือการสกัดมาจากส่วนต่างๆของพืช เป็นที่น่าเสียดายที่ในปัจจุบันภูมิปัญญาเหล่านี้ได้หายไป ตามภาวะความทันสมัยที่แทรกเข้ามาในชุมชน จนทำให้ความสะดวกในการซื้อเข้ามาแทนที่การทำเองทั้งหมด และภาวะความแห้งแล้งของป่าที่ทำให้พืชพันธุ์หลายอย่างที่เคยใช้ในกระบวนการผลิตหาได้ยาก

การรักษาโรค ในอดีตเมื่อชาวบ้านเกิดเจ็บป่วย หากเป็นไม่มากนัก ก็มักจะพึ่งตนเองด้วยการใช้สมุนไพรซึ่งปลูกไว้ หรือหาได้ง่ายจากในป่าใกล้บ้าน เพราะความรู้เรื่องการใช้สมุนไพรเป็นเรื่องที่ผู้เฒ่าผู้แก่มักบอกกล่าวสืบทอดกันต่อมา จึงจดจำต่อกันมาจน “มันรู้อยู่ในใจ” เช่นการนำเอาบอระเพ็ดมาต้มกินเมื่อเป็นไข้ แต่เมื่ออาการเจ็บป่วยเป็นมากกว่าที่ตนเองจะจัดการได้ ชาวบ้านก็จะพึ่งหมอพื้นบ้านสามประเภท ตามอาการของความเจ็บป่วย เช่น พึ่งหมอสมุนไพรเมื่อเป็นไข้มาเลเรียหรือออกหัด พึ่ง “หมอเปา” ให้เป่าน้ำมันตีให้ตีเมื่มีอาการไม่มีแรง อ่อนเพลีย หน้าตาและตัวเหลือง หรือเมื่อกระดูกหัก หมอจะใช้ไม้ตามไม่ให้กระเทือน แล้วทอกระดาษเปาให้ ทั้งเข้า-เย็น จนกว่าจะหาย ซึ่งอาจใช้เวลาเป็นเดือน หากเป็นผู้ใหญ่ซึ่งกระดูกติดยากกว่าเด็กระหว่างรักษาก็จะเป่าน้ำมันงาหรือน้ำมันมะพร้าวไว้ แล้วให้คนป่วยใช้ทาหลังบนร่างกายส่วนที่หักด้วย นอกจากนี้ยังมีความเจ็บป่วยอีกชนิดหนึ่งซึ่งชาวบ้านเล่าว่า ผู้ใหญ่ที่เข้าไปในป่าแล้วอาจไปโดน “เชื้อ” อย่างหนึ่งจนเกิดอาการปวดตามข้อ และ “เชื้อ” นี้จะเคลื่อนที่ได้ หมอเปาจะใช้วิธีการเสกคาถาลงไปที่แป้ง ซึ่งได้จากการตำข้าวให้ละเอียด แล้วผสมกับ

น้ำมันดีให้นุ่ม พอกลงไปบนร่างกายที่รู้สึกว่ามี “เชื้อ” อยู่ ตัวเชื้อก็จะออกจากร่างกายคนป่วยมาอยู่ใน
แบ่งซึ่งสามารถมองเห็นได้ มีลักษณะคล้ายเส้นด้าย มีสีต่างๆกัน เช่น สีขาว แดง เขียว และดำ ผู้ป่วยที่มี
อาการปวดไม่มากนัก จะมีตัวชนิดสีขาว ส่วนผู้มีอาการปวดมากจะมีตัวสีแดงหรือหลายสีปนกัน หมอจะ
เอาตัวที่ติดแบ่งออกมาทำลายโดยการเผาไฟ การรักษากับหมอเป่านั้น ผู้ป่วยจะต้องมี “ค่าครู” ซึ่งได้แก่
รูป 5 ดอก ดอกไม้ 5 ดอก และเงิน 5 บาท หรือ 5.50 บาท หรือ 7.50 บาท แล้วแต่เวลาในการรักษาซึ่ง
มากน้อยต่างกัน ผู้เป็นหมอเป่ามักได้แก่ผู้ที่มีพ่อเป็นหมอเป่ามาก่อน หรือผู้ที่สนใจเรียนรู้คาถา โดยก่อน
เรียนคาถาแต่ละชุด ผู้เรียนก็จะมี “ค่าครู” ในการเรียนเช่นกัน คือ รูป 5 ดอก และเงินประมาณ 5-7 บาท
แล้วแต่ครูกำหนด วิธีการเรียนคือ จดบันทึกคาถาแล้วเอามาท่องจำจนได้

หมออีกประเภทหนึ่งคือหมอตำแย หมอตำแยซึ่งเป็นผู้หญิงจะทำหน้าที่วินิจฉัยว่า
ผู้หญิงมีครรภ์หรือไม่ ในช่วงเวลาก่อนคลอดหากผู้หญิงมีความผิดปกติใดๆ หมอตำแยก็จะช่วยตรวจให้
ด้วยการจับที่ท้อง ถ้าจับแล้วหมอตำแยรู้สึกตัวเด็กแข็งก็แสดงว่าเด็กสบายดี แต่ถ้าจับแล้วรู้สึกตัวเด็ก
อ่อนนุ่มก็แสดงว่าเด็กไม่สบาย หญิงนั้นต้องให้ หมอเป่าหรือคนเฒ่าคนแก่ที่เป่ามนต์ได้ ช่วยเป่าน้ำมันดี
ให้ดื่มเพื่อการรักษา เมื่อถึงเวลาคลอดหมอตำแยจะทำคลอดให้ โดยไม่ต้องอาศัยเครื่องมือใดๆทั้งสิ้น
ยกเว้นมือเปล่าของหมอ และ ประสบการณ์ที่ได้รับการสืบทอดและจากการเคยช่วยเหลือแม่ผู้เป็นหมอ
ตำแยดูแลคนตั้งครรภ์และทำคลอดมาก่อน ในกรณีที่ไม่คลอดยาก ผู้หญิงปวดมาก นอกจากจะอาศัยหมอ
ตำแยแล้ว ยังต้องอาศัยหมอเป่าหรือหมอน้ำมันดีเป่าน้ำมันดีให้ดื่มเพื่อให้เกิด “ลมด้าน” และคลอดได้ง่าย
ขึ้น เมื่อทารกคลอดออกมา หมอตำแยจะใช้ไม้ไผ่ที่พ่อของเด็กตัดและเหลามาอย่างดีสำหรับตัด สะดือ
เด็ก โดยก่อนตัดจะมัดสายสะดือเป็น 2 ต่อ แล้วตัดตรงกลางเพื่อป้องกันเลือดไหล สะดือส่วนที่ตัด
ออกมาซึ่งรวมถึงรก จะล้างน้ำแล้วเอาใส่กระบอกล้างไม้อ่าง ใส่เกลือลงไป ปิดฝา แล้วเอาไปแขวนที่ต้นไม้ใน
ป่า เชื่อกันว่าขวัญของเด็กจะอยู่กับต้นไม้ จึงห้ามตัดต้นไม้ นั้น เพราะเชื่อว่าจะทำให้เด็กเจ็บป่วยหรือ
ประสบเคราะห์ร้าย ส่วนผู้เป็นแม่นั้น ในช่วงหลังคลอดจะมีการอยู่ไฟ 7-10 วัน ซึ่งต้องนอนบนที่นอนที่มี
ไฟสมุนไพรด้านล่าง ต้มน้ำร้อนหรือน้ำต้มสมุนไพร และเอาหินไฟร้อนห่อด้วยผ้ามาวางบนท้อง เชื่อกันว่าถ้า
ไม่ได้อยู่ไฟหรืออยู่ไฟไม่ถึง “เลือดจะท่วมหัวใจ” ทำให้นอนไม่ได้ จะมีอาการ “หนาวเจ็บๆ” เลือดลมเดิน
ไม่สะดวก และตัวซีด และระหว่างอยู่ไฟนี้ก็จะงดอาหารแสลงหลายอย่างซึ่งจะทำให้มดลูกอักเสบ ได้แก่
ของดอง อาหารทะเล เห็ดไผ่ เห็ดโคน ของเผ็ด และผักชะอม ภูมิปัญญาเหล่านี้เป็นสิ่งที่ผู้ที่เป็นหมอ
ตำแยและแม่ จะถ่ายทอดให้ลูกสาวของตนได้รู้ต่อกันมา เพื่อจะได้ปฏิบัติตนได้ถูกต้อง ทั้งยังสั่งสอนกัน
ด้วยว่า ขณะท้องห้ามนอนกลางวันหรืออยู่บ้านเฉยๆ เพราะมดลูกจะหนาทำให้คลอดยาก แต่ให้ทำงาน
ตามปกติ ทำไร่ หรือเดินมากๆ มดลูกจะบางทำให้คลอดได้ง่าย

จากภาพรวมของชุมชนบ้านดินดำในอดีต จะเห็นว่าการที่ชุมชนคงความสมดุลแห่ง
ความพอเพียงไว้ได้เป็นเวลายาวนานนั้น มีเงื่อนไขที่สำคัญยิ่งและถือเป็นพื้นฐานที่ทำให้ชาวบ้านดินดำ
ดำรงชีวิตในลักษณะนี้ได้ ก็คือ การมีระบบความเชื่อและโลกทัศน์ที่มีมิติแบบองค์รวม มองความสัมพันธ์
ระหว่างสรรพสิ่งอย่างเชื่อมโยง เพราะวิธีคิดเช่นนี้ได้สานต่อมาที่โครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจของ
ชุมชนที่สอดคล้องกัน เช่น ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมจะคงไว้ซึ่งการแบ่งปัน การเอื้อเฟื้อ ระบบ

ความสัมพันธ์ทางการผลิตจะไม่เน้นการหารายได้ที่เป็นตัวเงิน เงินไม่สามารถตอบสนองความพึงพอใจของชุมชนได้ แต่ทำมาหากินก็เพื่อการบริโภคโดยตรง เป็นต้น เมื่อกลไกทางการตลาดสมัยใหม่ไม่สามารถแทรกเข้ามาได้ในระบบเศรษฐกิจของชุมชน เศรษฐกิจชุมชนจึงคงกิจกรรมการผลิตที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเองได้ และยังเป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่ของชีวิตชุมชน

อย่างไรก็ตาม ชุมชนไม่อาจหยุดนิ่ง ตราบใดที่กระแสความทันสมัยที่ถูกสร้างจากกระบวนการพัฒนาประเทศยังคงถูกขับเคลื่อนอยู่ในอัตราเร่งและแผ่ขยาย ดังนั้นเมื่อชุมชนมีความเป็นพลวัตของการดำรงอยู่ จึงมีอาจไม่เผชิญกับกระแสเหล่านั้นได้เช่นเดียวกับชุมชนชนบททั่วไป แตกต่างก็เพียงขีดชั้นของผลกระทบที่เกิดขึ้น และรูปแบบการตอบรับของชุมชนต่อกระแสการรบกวนต่างๆ ที่มาจากภายนอกเท่านั้น ดังจะกล่าวถึงต่อไป

กระบวนการรุกรานจากภายนอกและผลกระทบต่อชุมชน

ชุมชนที่มีลักษณะเศรษฐกิจพอเพียง และคงรักษาสภาพของตนเองมานานนับร้อยๆ ปี เช่นนี้ หากจะมีการเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นก็ค่อยๆ เป็นไป ตามการปรับตัวเองของชาวบ้าน ให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงในมิติของเวลา เป็นที่แน่นอนว่าความสมดุลนั้น หากถูกรบกวนบ้างเล็กน้อย ชาวบ้านย่อมรักษาสสมดุลให้กลับมาได้ไม่ยากนัก โดยอาศัยการจัดระเบียบของสังคม และบรรทัดฐานแห่งความเป็นชุมชน แต่ความไร้สมดุลที่ถูกรบกวนจากภายนอก เช่น การที่ชุมชนถูกดึงเข้าสู่กระบวนการพัฒนาของประเทศ ภาวะความทันสมัยที่ติดตามมา การเข้ามาของทุน และการเข้ามาแทรกแซงการจัดสรรทรัพยากรป่าของชาวบ้าน โดยการอ้างความชอบธรรมในการควบคุมดูแลป่าของรัฐ ฯลฯ เหล่านี้ล้วนเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนเกิดความไร้เสถียรภาพภายในขึ้นมา ในที่นี้ขอจำแนกการถูกรุกรานจากภายนอกออกเป็นแง่มุมต่างๆ โดยแบ่งแยกออกเป็น การรุกรานของคนพื้นราบ การรุกรานของรัฐ การรุกรานของทุน และ การเข้ามาของระบบโรงเรียนและสินค้าสมัยใหม่ การจำแนกเช่นนี้ เพียงเพื่อสะดวกในการพิจารณาเท่านั้น แต่แท้จริงแล้วการถูกรุกรานต่างๆ ภายใต้กระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยนี้ไม่สามารถที่จะแยกขาดออกจากกันได้ เพราะมีความเกี่ยวพันกันอยู่ค่อนข้างมาก เช่น การที่ชาวพื้นราบลุกขึ้นมานั้น ส่วนหนึ่งมาจากการจัดการของรัฐทางด้านสาธารณูปโภค อีกส่วนหนึ่งมาจากความต้องการของทุนในด้านแรงงานและผลผลิตจากหมู่บ้าน หรือการเข้ามาของระบบโรงเรียนมาจากรัฐเป็นหลัก ในขณะที่การเข้ามาของสินค้าสมัยใหม่มาจากทั้งทุนและรัฐ เป็นต้น อีกทั้งการรุกรานดังกล่าวยังอยู่ในลักษณะของการกระหน้าเข้าพร้อมๆ กัน ในระยะเวลาใกล้เคียง มีความต่อเนื่อง และมีการร่วมมือกัน

การรุกรานของคนพื้นราบ

เมื่อมีถนนสายเล็กๆ ตัดผ่านหมู่บ้าน ในปี 2518 จากงบประมาณเงินผันของรัฐบาลในสมัยนั้น ก็เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ชุมชนมีการเชื่อมกับโลกภายนอก โดยเริ่มแรกนั้นได้ทำให้นายพรานจากที่อื่น เข้ามาล่าสัตว์ในชุมชน แต่ก็ไม่มากมายนัก และไม่ได้สร้างปัญหาใดๆ ให้เกิดขึ้น จนราวปี 2520 เป็นช่วงที่มีการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ขึ้นบริเวณหมู่บ้าน โดยมีพ่อค้าจากภายนอกให้การสนับสนุน เพราะ

ข้าวโพดประเภทนี้ขึ้นงามในดินป่าไผ่ ดึงให้ชาวพื้นราบขึ้นมาทำการปลูกข้าวโพดในบริเวณที่ดินป่าไผ่ ซึ่งทำให้ในภายหลังที่ดินเหล่านี้มีการซื้อขายกัน การปลูกข้าวโพดเพื่อขายให้แก่เศรษฐกิจภายนอกทำให้คนจากพื้นราบที่ไม่ใช่ชาวกะเหรี่ยง ทั้งที่ตั้งบ้านเรือนอยู่รอบๆหมู่บ้านและที่อพยพขึ้นมาใหม่พากันจับจองที่ดินทำกินกันเป็นจำนวนมาก โดยเริ่มแรกใช้วิธีเข้ามาขอทำกินชั่วคราวแล้วในที่สุดก็จับจองเป็นที่ดินของตน “ก็ขอเป็นทำนอง ก็มาบอกว่า เออที่นี้ขอทำไปก่อนนะ เดียวก็จะออกไป... เราไม่เคยว่าเขา แต่พอเขาจับจองเสร็จ เราเข้าไปในที่เขาไม่ได้” กระบวนการเช่นนี้ค่อยๆเป็นไป ชาวกะเหรี่ยงจึงไม่ทันได้ตั้งตัว เพราะ “นึกไม่ถึง ว่ามันจะเป็นสภาพแบบนี้” ในขณะที่ชาวกะเหรี่ยงเองโดยเบื้องต้นแล้ว ไม่สนใจที่จะจับจองที่ดินเพราะยังยึดมั่นในภาวะการไม่เป็นเจ้าของ แต่เมื่อมีคนนอกเข้ามาจับจองเป็นจำนวนมาก พวกเขาจึงต้องจับจองที่ดินบ้าง แต่ก็ยังคงจับจองเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ดังที่ว่า “เราไม่ทำ (ไม่จับจอง) เราคิดง่ายๆนะ คือเราช่วยกันทำ เอื้อเพื่อเอื้อแก่กัน ไม่คิดว่าจะยึดเป็นของตนเองนะ...คือเราไม่คิดจะเอาที่ดินไปขายบ้างเป็นธุรกิจ...เอาแค่นี้ก็พอแล้ว พออยู่พอกิน คิดว่าพอ ก็ทำไปแค่นี้” ในปี 2528-2529 ที่มีถนนลูกรังตัดเข้ามา ยิ่งทำให้มีกลุ่มคนจากพื้นราบเข้ามาตั้งบ้านเรือนบริเวณรอบๆหมู่บ้านมากขึ้นเรื่อยๆ โดยส่วนใหญ่จะเป็นคนไทยจากภาคอีสาน ที่ชาวบ้านเรียกว่า “คนลาว”

เห็นได้ว่าการเข้ามาตั้งถิ่นฐานมากขึ้นในชุมชนของคนพื้นราบ ซึ่งมีวิถีการดำรงชีวิตที่แปลกแยกไปจากชาวกะเหรี่ยง มีส่วนชักนำให้ชาวกะเหรี่ยงปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตไปสู่การผลิตเพื่อขายตามแบบอย่างของคนพื้นราบ ชาวกะเหรี่ยงเริ่มมองว่าที่ดินมีมูลค่า เพราะถูกแย่งกันจับจองที่ดินป่าไผ่ไปใช้ในการผลิตพืชเศรษฐกิจ จนที่ดินเริ่มจำกัดลง และในที่สุดเริ่มมีการใช้เงินกันในชุมชนเมื่อมีระบบการค้าที่นำเข้ามาโดยคนพื้นราบ เช่น การขายปัจจัยการผลิต การขายสินค้าในลักษณะรถเร่

การรุกรานของรัฐ

รัฐเริ่มเข้ามาในพื้นที่ชุมชนกะเหรี่ยงอย่างเข้มข้น โดยการประกาศเขตป่าสัมปทานยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านกายภาพอย่างรวดเร็วในชุมชนกะเหรี่ยง โดยเฉพาะในช่วงปี 2526 เป็นต้นมา อันเป็นปีแห่งการสิ้นสุดของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ซึ่งเคยเข้ามาทำงานเคลื่อนไหวเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองตั้งแต่ปี 2514 ในบริเวณชุมชนกะเหรี่ยงทางด้านตะวันออกของทุ่งใหญ่น้อย ก่อนที่จะขยายมายังฝั่งตะวันตก นับตั้งแต่ปี 2517 รัฐได้ให้สัมปทานทำไม้แก่บริษัทเอกชนในบริเวณพื้นที่ป่าภาคตะวันตก ในพื้นที่ 5.4 แสนไร่เศษ หรือประมาณ 600 ตารางกิโลเมตร และในช่วงประมาณปี 2526-2529 บริษัทสัมปทานทำไม้ได้ตัดไม้มาถึงบริเวณป่ารอบหมู่บ้านดินดำ พื้นที่ที่ถูกตัดรวมถึงพื้นที่ไร่ข้าวของชาวบ้านด้วย เนื่องจากยังคงมีต้นไม้ใหญ่อยู่เป็นจำนวนมาก ผลกระทบของการมีสัมปทานป่าไม้ที่มีต่อบ้านดินดำนั้น ก็คือ ชาวบ้านต้องขยับขยายออกจากพื้นที่บางส่วนที่เคยทำกิน พื้นที่ทำมาหากินจึงลดน้อยลงไปมาก ผู้ใหญ่บ้านและชาวบ้าน 4-5 คน เคยไปร้องเรียนที่กรมป่าไม้ ถึงความไม่เป็นธรรมที่ชาวบ้านได้รับ ก็ได้รับคำตอบว่า “ไปทำที่อื่นสิ ขึ้นไปทำข้างบนนั่นแหละ พอไปทำจริงๆ เจ้าหน้าที่เขาก็มาจัดการ ก็ไม่ให้ขึ้นนั่นแหละ ก็ไม่มีที่ดิน” การตัดไม้ได้ยุติลงในปี 2532 จากการที่รัฐยกเลิกสัมปทานทำไม้ทั่วประเทศ แต่ภายใต้ช่วงเวลาแห่งการเข้ามาแทรกแซงของรัฐในเรื่องการจัดการทรัพยากรป่า ก็ได้ทำให้ความสมดุลดั้งเดิมของชุมชนเสียไป เห็นได้ชัดจากคำบอกเล่าของชาวบ้านที่ว่า “พอสัมปทานเข้ามาใน

ชีวิต พวกเราชาวบ้านนี่เปลี่ยนไปเยอะ...ก็เขาตัดไม้ สภาพอากาศแห้งแล้ง...ของป่าที่เราเคยเก็บได้ ก็หมด" นี่เป็นผลมาจากสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมและสภาพอากาศที่เลวลง ที่เคยเป็นป่าทึบก็เปลี่ยนไป ป่าไม่มีไม้ใหญ่ปกคลุม ทำให้ดินไม่ชุ่มชื้น เกิดไฟไหม้ป่า ผลก็คือชาวบ้านปลูกข้าวไร่น้อยลง ของป่าหาได้ยากขึ้น พืชผลเสียหาย สัตว์ป่าลดน้อยลง น้ำตามห้วยลดน้อยลง ระยะเวลาปลูกข้าวไร่น้อยลงทำให้ช่วงการเติบโตของผลผลิตสั้นลง ที่ดินทำกินที่ลดน้อย รอบหมุนเวียนของการทำไร่จึงสั้นลง ฯลฯ เหล่านี้เป็นผลทางนิเวศซึ่งสัมพันธ์อย่างยิ่งกับการทำมาหากินเพื่อยังชีพของชาวบ้าน ชาวบ้านถึงกับบ่นว่า "ป่าไม้กับตำรวจใกล้บ้านเรานะ ไม่ค่อยดีหรอก เขาไม่สนใจเราหรอก อย่างป่าไม้นี้มาตั้ง แล้วป่าไม้ก็หมดๆ กับหมด" หรือ "เจ้าหน้าที่มาดูมากเท่าไร ป่าก็หมดไปเท่านั้น" เพราะสำหรับพวกป่าไม้ พื้นที่ไร่หมุนเวียนจะไม่ถือว่าเป็นพื้นที่ทำกิน ถือว่าเป็นป่า แต่หากเป็นพื้นที่ที่ถูกทำให้เสื่อมจึงจะกันไว้เป็นที่ทำกิน และเจ้าหน้าที่อุทยานฯ ก็มักจะกันที่เอาไว้ให้คนนอกที่มีเส้นสาย

ผลกระทบทางนิเวศเริ่มเห็นชัดเจนในช่วงปี 2526-2529 ที่การตัดไม้ผ่านมาจนถึงบริเวณของชุมชนบ้านดินดำ ที่ชาวบ้านพบบอกกันเป็นเสียงเดียวว่า "ป่าหมดแล้ว" และ "สัมปทานทำให้ป่าแห้งแล้ง น้ำก็แห้ง ไม่ไหลตามฤดูกาล ทำการเกษตรก็ไม่ได้ผลดี" ผลกระทบของการสูญเสียป่าทำกินอีกด้านก็คือ ทำให้ระบบการเงินและความต้องการเงินแทรกเข้ามาอย่างเด่นชัดภายในชุมชน ช่วงประมาณปี 2529 เริ่มมีการใช้เงินมากขึ้นในชุมชน เพราะ "ของป่าหมดไป ไม่มีให้ทำกิน ทำข้าวได้น้อยลง ต้องซื้อหากินโดยหาหน่อไม้มาขาย" ข้าวไรที่ชาวบ้านเคยทำกินได้พอเพียงไปตลอดปี เมื่อมาถึงช่วงนี้ครัวเรือนส่วนใหญ่จะเหลือข้าวแค่พอกินได้อย่างมากเพียง 6-8 เดือน ชุมชนที่มีเศรษฐกิจแบบพอเพียงจึงขาดความสมดุลในเรื่องการทำมาหากิน

การทำป่าไม้ของบริษัทที่ได้รับสัมปทานนั้น นายทุนใช้เครื่องมือทันสมัย เช่น เลื่อยเครื่อง รถแทรกเตอร์ เข้ามาตัดต้นไม้ใหญ่ๆ ขนาดหลายคนโอบ ภายในเวลา 1-2 ปี ไม้ก็หมด ชาวบ้านเองก็ไม่กล้าทำอะไร เพราะ "กลัว" เนื่องจากความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างชาวบ้านกับรัฐนั้น เป็นไปในลักษณะที่ไม่เท่าเทียมกันอย่างสูง ชาวบ้านไม่รู้จะพึ่งพาใคร ได้แต่รับชะตากรรมที่ตนเองไม่ได้เป็นผู้ก่อ "ปีเดียว ไร่ไม่รู้กี่ร้อยคัน บรรทุกกันไปหมด มีการขน บรรทุกกันยาวเหยียด" นี่คือภาพของความเป็นจริงที่ชาวบ้านเล่าให้ฟัง

ต้นปี 2532 มีการลักลอบตัดไม้เถื่อนในบริเวณพื้นที่สัมปทานเพิ่มเข้ามาอีก โดยความร่วมมือของผู้นำท้องถิ่นกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ไม้ที่ลักลอบตัดเป็นไม้ที่ไม่ได้ขนาด หรืออยู่ลึกจนคนของบริษัทที่ได้รับสัมปทานเข้าไปตัดไม่ได้ หลังจากไม้หมดก็มีนายทุนเข้ามาซื้อที่ดินโดยนำเจ้าหน้าที่ป่าไม้มาบอกชาวบ้านว่าจะปลูกป่า คือ สัก สะเดา และยูคาลิปตัส แรกๆ ชาวบ้านก็ไม่ยอม แต่ในที่สุดก็ต้องยอมย้ายออกไป เนื่องจากถูกข่มขู่จากนายทุนและเจ้าหน้าที่ทางการว่าถ้าไม่ยอมย้ายจะถูกยึดที่ดินและอาจถูกจับด้วย ชาวบ้านจึงต้องขายที่ "ตอนนั้นใครไม่ขาย เขาก็ใช้อำนาจบังคับเลย...เขาบอกว่าขายหรือไม่ขาย ถ้าไม่ขาย เขาบอกว่า เขาจะยึดหมด" ที่บนทุ่งราบจึงหมด กลายเป็นของนายทุนไป ส่วนชาวบ้านต้องย้ายที่ทำกินขึ้นไปบนเขา ที่ดินทำกินใหม่ของชาวบ้านเป็นที่ชัน ทำให้ทำกินไม่สะดวก นอกจากนี้ดินยังไม่ได้ปลูกข้าวได้ครั้งสองครั้ง ดินก็จืด เพราะหน้าดินถูกชะล้างหมด ชาวบ้านส่วนหนึ่งจึงผลิตข้าวได้ไม่เพียง

พอที่จะบริโภค มาตั้งแต่เปลี่ยนพื้นที่ดินทำกินในครั้งนั้น

การรุกรานของทุน

ในสองสามปีหลังจากมีถนนสายเล็กๆเป็นทางเข้าหมู่บ้านเมื่อปี 2518 จนทำให้มีคนนอกเข้ามาติดต่อซื้อขายผลผลิตได้แล้วนั้น ได้มีพ่อค้าที่ชาวบ้านเรียกกันว่าเจ้าแก็ก์ นำเมล็ดพันธุ์ข้าวโพดเข้ามาขายเพื่อให้ชาวบ้านปลูก โดยสัญญาว่าจะรับซื้อผลผลิตเอง ข้าวโพดนั้นเป็นข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ไม่ใช่ข้าวโพดพันธุ์พื้นเมืองที่ปลูกกันเพื่อบริโภค ด้วยพวกพ่อค้าเห็นว่าข้าวโพดประเภทนี้จะงามมากในดินประเภทป่าไผ่หรือดินป่าใหม่ๆ ซึ่งมีอยู่ในพื้นที่ทำมาหากินของชาวกะเหรี่ยง โดยการปลูกข้าวโพดนี้ต้องแยกแปลงปลูกกับข้าวไร่ พวกชาวพื้นราบที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานรอบหมู่บ้านเป็นผู้เริ่มปลูกกันก่อน ในระยะแรกนั้นชาวกะเหรี่ยงยังไม่ได้ปลูกเพราะการทำมาหากินยังไม่เปิดเคื่อง จะมาปลูกกันก็ในระยะหลังที่การทำมาหากินไม่ค่อยง่งเช่นเดิม เมื่อปลูกข้าวโพดไปได้สักระยะหนึ่งในบริเวณหมู่บ้าน เจ้าแก็ก์ก็นำรถไถเข้ามาในชุมชนเพื่อรับจ้างไถที่ดิน ทำให้ชาวบ้านมีหนี้สินจากการใช้รถไถในการปลูก ภาระหนี้ที่ผูกพันทำให้เจ้าแก็ก์เป็นผู้ผูกขาดในการรับซื้อผลผลิตทั้งหมดตั้งแต่ในระยะแรก ประกอบกับที่ตั้งแต่แรกมาจนถึงปัจจุบันไม่มีการรวมตัวกันของชาวบ้านเพื่อขายผลผลิตหรือหาตลาดเองแต่อย่างใด ผลก็คือฝ่ายนายทุนเป็นผู้กำหนดราคาซื้อ (price maker) และชาวบ้านเป็นผู้ตามราคา (price taker) นอกจากข้าวโพดแล้ว ยังมีความต้องการผลผลิตอื่นๆของทุนที่เข้ามากำหนดวิธีการผลิตของชุมชนแบบใหม่ๆให้เกิดขึ้นเช่น ถั่ว ฝ้าย และละหู่ ซึ่งก็ได้ทำให้พืชเหล่านี้กลายเป็นผลผลิตที่มีการปลูกตามราคาของการรับซื้อจากตลาดภายนอก

การปลูกข้าวโพด แม้ว่าชาวบ้านจะมองว่าเป็นรายได้ที่สำคัญในยุคที่มีความต้องการใช้เงินมากขึ้น แต่ก็ได้สร้างปัญหาทั้งในเชิงนิเวศและปัญหาความขัดแย้งในชุมชน เนื่องจากมีการใช้ยาฆ่าหญ้าและปุ๋ยเคมี โดยพ่อค้าภายนอกได้นำเข้ามาในระยะหลัง ประมาณปี 2539-40 นี้เอง ในขณะที่คนส่วนใหญ่ในชุมชน ไม่ต้องการให้ใช้ยาฆ่าหญ้าในเขตต้นน้ำลำห้วยที่ไหลผ่านหมู่บ้าน จึงเกิดเป็นปัญหาความขัดแย้ง และได้โยงไปถึงความล้มเหลวในการทำกิจกรรมอื่นๆของชุมชนด้วย

จะเห็นได้ว่าการเข้ามาของทุนจากภายนอก ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิตของชาวบ้าน ชุมชนถูกกระตุ้นให้เพิ่มผลผลิตโดยใช้ ปุ๋ย ยาฆ่าหญ้า ยาฆ่าแมลง เมล็ดพันธุ์ใหม่ๆ และรถไถ สิ่งเหล่านี้ไม่เคยมีอยู่ในชุมชน แต่ก็เริ่มมีการใช้ และมักใช้กันโดยคนในหมู่บ้านที่เป็นคนพื้นราบ ซึ่งเป็นพวกที่เริ่มปลูกข้าวโพดก่อน จึงนำมาซึ่งความไม่สมดุลของระบบนิเวศ ตลอดไปจนถึงความขัดแย้งที่ก่อตัวขึ้นภายในชุมชน เมื่อชาวบ้านมีความต้องการเทคโนโลยีใหม่ๆ ความต้องการต่อเนืองที่เกิดขึ้นก็คือความต้องการเงินเพื่อการใช้จ่ายในการนี้ และได้้นำพาไปสู่ระบบการกู้ยืม โดยเฉพาะกับนายทุนเงินกู้ซึ่งเป็นผู้นำเทคโนโลยีเหล่านี้เข้ามา การกู้ยืมเงินของชาวกะเหรี่ยงยังมีไม่มากนักด้วยธรรมชาติของชาวบ้านเองที่ไม่ชอบติดหนี้และกลัวถูกยึดที่ดิน การกู้ยืมส่วนใหญ่เป็นเรื่องของการลงทุนทำข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ โดยผ่านตัวแทนรัฐ คือธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) และกู้ยืมจากเจ้าแก็ก์หรือนายทุนหนี้สินที่เกิดขึ้นกับนายทุนนั้นเป็นเรื่องของความผูกพันในการขายสินค้าและถูกผูกขาดซื้อสินค้า จึงทำให้ชาวบ้านมองภาวะการขูดรีดจากนายทุนไม่ชัดเจนเท่าไรนัก หรืออาจเป็นเพราะภาวะจำยอมนั่นเอง

ด้วยเหตุนี้เองชุมชนจึงมีการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตไปบ้าง จากที่เคยผลิตเพื่อบริโภคแทบทุกอย่างมาเป็นการผลิตเพื่อบริโภคน้อยลง และเริ่มมีการผลิตเพื่อขายตามความต้องการของตลาดภายนอกขึ้น ทำให้ต้องพึ่งพิงเจ้าเก่าหรือนายทุนในหลายด้าน ความต้องการจากภายนอก ซึ่งหมายถึงรวมถึงราคาสินค้า จึงเข้ามามีอิทธิพลต่อสภาพการผลิตอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ภายใต้เงื่อนไขเช่นนี้การผลิตแม้ว่าจะมีส่วนเกินเกิดขึ้น แต่ก็ไม่ได้เป็นส่วนเกินที่สามารถย้อนกลับมาจุนเจือชาวบ้านได้ยามขาดความมั่นคงในการผลิตข้าวและอาหารเพื่อการบริโภคในชุมชน หากแต่ส่วนเกินนั้นขาดความแน่นอนและความมั่นคง (security) ในการผลิตและขาย เพราะอำนาจผูกขาดที่นายทุนสร้างขึ้นและตรึงอำนาจนี้ไว้ จึงทำให้ชาวบ้านปราศจากอำนาจต่อรองใดๆ ในผลผลิตเพื่อขายของตน

การเข้ามาของระบบโรงเรียนและสินค้าสมัยใหม่

นอกเหนือจากการรุกรานของคนพื้นราบ รัฐ และทุน ซึ่งเกิดขึ้นภายใต้กระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยนี้ ยังมีภาวะความทันสมัยอีกหลายประการ ซึ่งขอแยกกล่าวถึงในที่นี้คือ การเข้ามาของระบบการศึกษาสมัยใหม่ ซึ่งเป็นระบบการศึกษาในโรงเรียน และสินค้าสมัยใหม่ซึ่งส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวกะเหรี่ยง แม้จะไม่มากนัก

การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยที่เกิดขึ้นในชุมชนนี้ หากเทียบไปแล้วก็นับว่ามีอยู่น้อยมาก ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความเป็นชุมชนที่สืบเชื้อสายมาจากชนเผ่าเดียวกันคือกะเหรี่ยงโป ซึ่งมีระบบความเชื่อและประเพณีวัฒนธรรมประจำเผ่าที่ยึดถือกันมาอย่างมั่นคง การเข้ามาแทรกแซงของกระบวนการทำให้ทันสมัยจึงเกิดขึ้นอย่างช้าๆ แต่สิ่งหนึ่งที่ถือว่าเป็นปฏิบัติการสำคัญที่เข้ามาภายในชุมชนของ กระบวนการนี้ ก็คือ การเข้ามาของระบบโรงเรียนหรือการศึกษาในระบบ (formal education) ที่ถ่ายทอดแนวทางการพัฒนาแบบทันสมัย โดยการเรียนการสอนที่มาสสร้างระบบความรู้ชุดใหม่ให้แก่อนาคตของชุมชนกะเหรี่ยง การศึกษาสมัยใหม่ที่มีโรงเรียนเป็นสถานที่สำคัญในการดึงเอาเด็กกะเหรี่ยงออกจากกระบวนการผลิตของชุมชน โดยละเลยการเรียนการสอนที่สอดคล้องไปกับวิถีชีวิตของชุมชน ทำให้ระบบการเรียนรู้ของชุมชนเปลี่ยนแปลงไป จากกระบวนการเรียนรู้ดั้งเดิมที่เรียนรู้วิถีชีวิตจากธรรมชาติ เรียนรู้จากภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของบรรพบุรุษที่สืบทอดกันมา ไปสู่การเรียนรู้ที่แปลกแยกไปกับวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม โรงเรียนไม่มีการฝึกนักเรียนให้เป็นอยู่อย่างสอดคล้องกับวิถีชีวิตในชุมชน ไม่มีการสอนภาษากะเหรี่ยงในโรงเรียนของชุมชน ซึ่งไม่ตรงกับที่ชาวบ้านต้องการให้เป็น ดังที่ว่า “ถึงอย่างไรก็อยากให้เราเป็นเด็กกะเหรี่ยงเสียครั้งหนึ่ง...เพราะเราเป็นกะเหรี่ยง” หรือ “เรื่องเกี่ยวกับวัฒนธรรมนี้ละทิ้งไม่ได้ ถึงเขาเป็นอะไรต่างๆ พอถึงวันสำคัญของวัฒนธรรม เขาก็ต้องกลับมา” ผลพวงของระบบโรงเรียนสมัยใหม่ยังทำให้การถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตถูกลดทอนลงไปด้วย เนื่องจากเด็กไม่มีเวลา เพราะจะต้องไปโรงเรียน ดูหนังสือ ทำการบ้าน ฯลฯ ดังที่ผู้ปกครองเด็กกล่าวว่า “เด็กที่ไม่เรียนเลย จะช่วยพ่อแม่ได้มากเรื่องทำไร่ ส่วนเด็กที่เรียน ขวนเขาไปเข้าไร่ เขาจะไม่ไป” ยิ่งกว่านั้นการศึกษาในระบบยังได้กลายเป็นหนทางของการเดินทางออกสู่ตลาดแรงงานในกรุงเทพฯ อีกด้วย เพราะ “จะออกไปทำงานกรุงเทพฯ ต้องเรียนจบ ป.6 ก่อน จะได้รู้ภาษาหน่อย”

เป็นที่ยอมรับกันในหมู่ชาวบ้านว่า การศึกษาสมัยใหม่มีส่วนอย่างมากที่ทำให้ต้องมี

ภาระในการใช้จ่ายมากขึ้น ความต้องการถือเงินเพื่อใช้จ่ายใช้สอยประจำวันจึงมากขึ้นไปด้วย ดังคำพูดที่ว่า “ลูกเรียน ลูกเรียนหลายคนนี่ ลูกเยอะนี่ ลำบากจริงๆ” ข้อสังเกตในที่นี้ ก็คือ ชุมชนที่เคยมีลูกเป็นตัวแทนในการผลิต ช่วยทำมาหากินและเรียนรู้ไปกับการดำเนินชีวิต เมื่อมีการศึกษาในระบบเข้ามาก็จะต้องมีการลงทุนในตัวลูก ที่มีความคาดหวังในอนาคต โดยไม่สามารถใช้เป็นตัวแทนการผลิตในปัจจุบันได้ดังที่เคยเป็นมา นอกจากค่าใช้จ่ายทางการศึกษาถือเป็นภาระที่ต้องหาเงินซึ่งเกิดขึ้นในชุมชนแล้ว ความต้องการใช้เงินยังมาจากความต้องการในสินค้าสมัยใหม่ที่เข้ามาจากภายนอกอย่างเช่น เมื่อเริ่มมีถนนลูกรังก็เริ่มมีการติดต่อจากภายนอกมากขึ้น มีรถเร่เข้ามาขายของ มีตลาดนัดทุกวันพฤหัสบดีไม่ไกลนักจากหมู่บ้าน ชาวบ้านนิยมนั่งรถกระบะไปตลาดนัด โดยเสียค่ารถคนละ 5 บาท เพื่อซื้อของอุปโภคบริโภคต่างๆ เช่น ข้าวสาร น้ำมันพืช เนื้อสัตว์ หอม กระเทียม กะปิ น้ำปลา สบู่ ผงซักฟอก ยาสิฟฟัน เป็นต้น ชาวบ้านเริ่มมีความต้องการสินค้าจากภายนอกมากขึ้นเรื่อยๆ เมื่อมีไฟฟ้าเข้ามาในราวปี 2540 ก็เกิดความต้องการ โทรทัศน์ หม้อหุงข้าว เพราะ “เรามีหม้อหุงข้าว เราก็อยากได้กับเขาบ้าง” ทั้งที่ “ค่าไฟฟ้ามาเก็บทีหนึ่งก็เดือดร้อนแล้ว” โดยในปัจจุบันนี้ไฟฟ้ายังไม่มีทุกบ้าน เพราะการต่อไฟเข้าบ้านต้องใช้เงินหลายพันบาท แต่เมื่อมีระบบเงินผ่อนเครื่องใช้ไฟฟ้าในตัวอำเภอ ก็ทำให้ “พอมีสายไฟ (เข้ามาในหมู่บ้าน) ไฟยังไม่เข้า (บ้าน) บางคนเขาก็ซื้อหม้อหุงข้าวก่อนแล้ว...เดี๋ยวนี้พอกกลางคืน ไฟดับ ก็หาตะเกียงกันไม่เจอแล้ว” และเมื่อมีถนนลาดยางในราวปี 2540 ก็เกิดความต้องการรถมอเตอร์ไซด์ ความต้องการเหล่านี้อาจดูไม่มากนักเมื่อเทียบกับชุมชนอื่น ที่ถูกกระตุ้นให้เกิดความต้องการใหม่ๆจากภาวะความทันสมัย แต่ก็เป็นส่วนเพิ่มที่ทำให้คนมีความต้องการหารายได้ที่เป็นตัวเงินเพิ่มมากขึ้น แม้จะไม่สำคัญเทียบเท่ากับสาเหตุที่มาจาก การเสียสมดุลของการผลิตแบบพอเพียงของชุมชนก็ตาม

การเปลี่ยนแปลงสู่ภาวะไร้สมดุลของชุมชน

เมื่อมองภาพโดยรวมของช่วงเวลาการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในชุมชน และได้นำไปสู่ความไร้สมดุลในการดำรงอยู่ของชุมชนที่มีเศรษฐกิจพอเพียง ก็จะได้เห็นว่าความไร้สมดุลเช่นนี้เกิดมาจากปัจจัยภายนอก คือ การเข้ามาของคนพื้นราบที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนมากขึ้น ทำให้ประชากรในชุมชนเพิ่มขึ้นมาก พร้อมกันกับการเข้ามาแทรกแซงของรัฐและทุนจากภายนอก ตามมาด้วยภาวะความทันสมัยจากระบบโรงเรียนและสินค้าสมัยใหม่ ชาวบ้านถึงกับกล่าวว่า “เดี๋ยวนี้ความยุ่งยากภายนอกเข้ามา ความสงบสุขก็หายไป ก็ดูจากความเจริญ” ความไร้สมดุลที่เกิดขึ้นเป็นไปโดยรอบด้านมีผลอย่างมากต่อวิถีการผลิต ที่เคยพอเพียงด้วยทรัพยากรของชุมชน กลายเป็นความขาดแคลนการบริโภคในบางช่วงของปี และความจำกัดของทรัพยากรธรรมชาติอันมาจากคนนอกชุมชน ทั้งที่ชาวบ้านเองเคยอยู่ด้วยการรู้จักสงวนรักษาทรัพยากรธรรมชาติ และเมื่อให้เปรียบเทียบกับในอดีตแล้ว ชาวบ้านจะบอกทำนองเดียวกันว่า “สมัยก่อนดีกว่าเยอะ ฝนฟ้าก็อำนวยได้ แล้วอะไรก็ดูพร้อมทุกอย่างสะดวกทุกอย่าง เดียวนี้แบบยังงี้ไม่รู้ ฝนฟ้าไม่อำนวย ชาวไร่ก็ไม่มีอะไรทำอะไร มันก็ลำบากใจ” หรือ “เมื่อก่อนด้านความสุขดีกว่า ดีตรงที่ว่าการไปหาบริโภคในครัวเรือนมันง่าย ง่ายที่สุดเลย ... เดียวนี้เวลาไปหาของป่า ต้องนอนค้างคืนแรมเลย ถึงจะได้” ความสุขในสมัยก่อนของชาวบ้านจึงเป็นความสงบสุข ปัญหาที่มารบกวนมีเพียงแค่เรื่องของโรคภัยไข้เจ็บมากกว่าเรื่องอื่นๆ ในขณะที่ความสุขในสมัยปัจจุบันชาวบ้านบอกว่า จะ

เกิดขึ้นได้ถ้าทำได้ โดยการเข้าหาธรรมชาติคือการปฏิบัติตามหลักศีลธรรม “ถ้าเราทำใจไม่ได้ ความสุขนั้นแทบจะไม่มีเลย...ต้องดิ้นรนมากขึ้น ภายในอาทิตย์หนึ่งจะหยุดสักวันก็ไม่ได้หยุด เพราะการใช้จ่ายมาก ทำได้ไม่พอ ทำแล้วไม่ได้ผล ติดหนี้เขา ก็เกิดความทุกข์ขึ้น” ส่วนที่ชาวบ้านมองว่าดีขึ้นคงเป็นเรื่องของสาธารณสุขของชุมชน ชาวบ้านใช้สมุนไพรน้อยลง และพึ่งสถานอนามัยประจำหมู่บ้าน อยู่ห่างไป 5 กิโลเมตร ซึ่งชาวบ้านพึ่งพอใจมากขึ้น โดยเฉพาะกับโรคมาเลเรียซึ่งเป็นโรคสำคัญที่เกิดในชุมชนซึ่งรักษาให้หายได้มากขึ้น และสาธารณสุขสมัยใหม่ช่วยให้เด็กรอดตายจากการเจ็บไข้ได้ป่วยมากขึ้น แต่กับเรื่องไฟฟ้า ชาวบ้านบางคนถือว่า “ไม่มีความเจริญ มีแต่ความสะดวก ความเจริญมันต้องมีความสุขอยู่ด้วย...อย่างไฟฟ้านี้ เขาว่าความสะดวก ไม่ใช่ความเจริญ”

ความไร้สมดุลของชุมชนที่เกิดขึ้น อาจจะจัดแบ่งออกได้ตามมิติต่างๆดังนี้คือ ความไร้สมดุลทางนิเวศน์ ความไร้สมดุลทางเศรษฐกิจ และความไร้สมดุลทางสังคม ซึ่งแต่ละมิตินั้นมีความเกี่ยวพันซึ่งกันและกัน อย่างแยกออกจากกัน不得

ความไร้สมดุลทางนิเวศ เป็นความไร้สมดุลที่รุนแรงที่สุด และนำมาซึ่งความไม่สมดุลในการดำรงชีวิตด้านต่างๆของชุมชน สาเหตุสำคัญนั้นมาจากการมีสัมปทานป่า ซึ่งถือได้ว่าเป็นกระบวนการแทรกแซงของรัฐในเรื่องการจัดการทรัพยากรป่า ซึ่งทำให้ระบบนิเวศของชุมชนแห้งแล้ง มีผลกระทบต่อไร่ข้าวคือได้ผลผลิตที่ต่ำลงอย่างเห็นชัด เมื่อประจวบกับภาวะครอบครัวยากจน ซึ่งเกิดขึ้นในชุมชน ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน ทำให้หนูไม่มีที่อยู่จึงระบาดหนักในหมู่บ้าน เข้ามากัดกินพืชผลเสียหาย การทำสัมปทานป่าโดยใช้เครื่องจักรชักลากไม้ ทำให้ดินทับถมกัน จนพืชผักในป่าตายไปเป็นอันมาก แหล่งอาหารจึงเริ่มขาดแคลน สัตว์ในป่าก็ถูกล่าอย่างมากจากคนของบริษัทสัมปทานที่เข้ามา จนสัตว์ในป่าเหลือน้อยเต็มที และแม้ว่าสัมปทานป่าได้ถูกยกเลิกไปในปี 2532 แต่ก็เกิดกระบวนการตัดไม้เถื่อนที่มีตำรวจและผู้นำท้องถิ่นให้การหนุนหลังอยู่ ความเป็นป่าที่เคยอุดมสมบูรณ์จึงหมดไป เหลือแต่ความแห้งแล้งพร้อมกับการแปรปรวนของสภาพดินฟ้าอากาศ น้ำในลำห้วยลำธารก็เหือดแห้งไปด้วย

ในอีกด้านหนึ่งนั้น การแทรกแซงของทุนที่นำเอาความต้องการจากภายนอกเข้ามา กำหนดวิธีการผลิตของชุมชนใหม่ ก็มาพร้อมกับเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ยาฆ่าหญ้า และรถไถ เทคโนโลยีเหล่านี้มีระบบแห่งการทำลายทางนิเวศผูกติดมาด้วย การใช้รถไถ เมื่อฝนตกลงมาดินจะเกาะตัวแข็ง แข็งเป็นก้อน แต่เดิมที่ไม่ใช้รถไถ ดินจะไม่แข็งไม่เกาะตัว จะมีรากไม้สอดแทรกเข้าไปทั่วพื้นดิน แต่การทำข้าวโพดนั้นต้องใช้รถไถ เพื่อให้หน้าดินเปิดออก กลับหน้าดินไปมา เพราะถ้าไม่ใช้รถไถต้องทำการปลูกแบบหมุนเวียนที่ดิน ตามธรรมชาติ ซึ่งทำไม่ได้ เพราะการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ซึ่งเป็นพืชพาณิชย์จำเป็นต้องใช้พื้นที่ในการเพาะปลูกมาก จึงไม่มีที่ดินที่เพียงพอต่อการทำแบบหมุนเวียน ส่วน การใช้ปุ๋ยนั้น แม้ชาวกะเหรี่ยงเผิงจะเริ่มมีการใช้ แต่เมื่อใช้แล้วก็จำเป็นต้องใช้อย่างต่อเนื่อง เพราะถ้าไม่ใส่ปุ๋ย ผลผลิตจะลดน้อยลงและไม่งาม ซึ่งก็หมายถึงว่าการลงทุนจะต้องเพิ่มขึ้นทุกปี เพราะต้องใส่ปุ๋ยมากขึ้นๆ และหากคำนึงถึงอนาคตที่พื้นที่เดิมนั้นอาจทำกินไม่ได้อีกในระยะเวลานับปีใกล้ก็นับได้ว่าเป็นภัยจากวิธีการผลิตแบบใหม่ ที่อาจเข้ามาแทนที่วิธีการผลิตแบบเดิมซึ่งปราศจากการทำลายล้าง ผลคือสภาพดินเสื่อมคุณภาพลงอย่างรวดเร็ว และเกิดมลพิษในแหล่งน้ำที่ชาวบ้านอาศัยใช้

อุปโภคบริโภคจากการใช้ยาฆ่าหญ้าที่บริเวณต้นน้ำลำธาร ซึ่งในปัจจุบันประเด็นเหล่านี้ก็ได้เริ่มต้นเป็นความขัดแย้งทางความคิดขึ้นมาแล้ว

ความไร้สมดุลทางเศรษฐกิจ รอบระยะเวลาของระบบการทำไร่หมุนเวียนที่สั้นลง ถือได้ว่าเป็นผลกระทบอันยิ่งใหญ่ของความไร้สมดุลทางเศรษฐกิจแบบพอเพียงที่เกิดขึ้นตามมา การผลิตที่เคยมีรอบระยะเวลาของการทิ้งไร่ซากถึง 7-10 ปี ซึ่งเป็นเวลาที่ดีมากสำหรับการฟื้นฟูทางนิเวศนั้น เหลือเพียงแค่อายุมาก 3-5 ปี ชาวบ้านถูกผลักดันจากการรุกรานพื้นที่ทำกินให้ขึ้นไปทำไร่ในที่ลาดชัน การทำกินไม่มีความเพียงพอเช่นแต่เดิมมา ทั้งเนื่องมาจากความไม่สมบูรณ์ของดิน และความแห้งแล้งของสภาพแวดล้อม แต่กระนั้นก็ตามชุมชนบ้านดินดำก็ยังคงมีการปลูกข้าวไว้เพื่อการยังชีพเป็นหลัก ซึ่งแม้ว่าเป้าหมายของการผลิตจะเปลี่ยนจากการบริโภคเพียงอย่างเดียวไปสู่การผลิตเพื่อขายด้วย โดยหลักการของการผลิตเพื่อบริโภคยังคงอยู่ หากแต่ลดลงบ้างตามความจำเป็น การผลิตข้าวไม่มีส่วนเกินเพื่อการบริโภคเช่นแต่ก่อน บางบ้านยังไม่พอกินไปตลอดปีอาจเหลือข้าวไว้แค่กินได้ประมาณ 6-8 เดือน ต้องยืมกันบ้าง ซื้อกันเองบ้าง หรือซื้อข้าวจากนอกชุมชน

การหาของป่าที่เคยเป็นธรรมชาติส่วนหนึ่งของชีวิต เริ่มไม่ใช่อีกต่อไป เพราะของป่าหายากขึ้น แต่ก็ยังจำเป็นต้องหาของป่าโดยเฉพาะหน่อไม้เพื่อขายเป็นรายได้เสริม และพร้อมกันนั้นความเจริญด้านต่างๆที่เริ่มเข้ามา เช่น ระบบการศึกษาสมัยใหม่ ถนน ไฟฟ้า ก็เป็นปัจจัยหนุนทำให้ชาวบ้านมีความต้องการใช้เงินเพิ่มมากขึ้น ดังที่ว่า “ที่เปลี่ยนแปลงไปมากก็ที่ดินเข้ามา พอถนนเข้ามา คนนอกก็เข้ามากันเยอะ เข้ามาซื้อของ มาขายก็มี ก็เข้าออกบ่อย ถนนก็ไปมาสะดวก” จากเดิมที่ชาวบ้านแทบจะไม่ต้องซื้อหาอะไรเลย ก็มีของกินของใช้ที่ต้องการมากขึ้น (เมื่อรวมกับความต้องการเทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่ที่มีต้นทุนเพิ่มขึ้นทุกที ไม่ว่าจะเป็น เมล็ดพันธุ์ข้าวโพด รถไถ บัญ ในกรณีของชาวบ้านที่ใช้เทคโนโลยีเหล่านี้) ชาวบ้านจึงจำเป็นต้องหารายได้ที่เป็นตัวเงินเพิ่มขึ้นมาก ปัจจุบันรายได้ที่เป็นตัวเงินหลักชาวบ้านได้มาจากการขายผลผลิตในไร่ของตนเองเช่น พริก มะเขือพวง พักทอง หรือจากการเก็บหาของป่าเช่น หน่อไม้ เห็ดโคน น้ำผึ้งป่า เป็นต้น พอใช้จนเจือจรรอบครัวยามขาดแคลน โดยยังไม่รวมรายได้ที่คนหนุ่มสาวเริ่มไปรับจ้างทำงานในเมือง

การรับจ้างนั้น มีทั้งการทำงานอยู่ในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง เป็นงานประเภทใช้แรงถางหญ้า ปลูกและหักข้าวโพด ปลูกและถางป่า และการไปรับจ้างในเมืองหรือในกรุงเทพฯ เช่น ก่อสร้าง ทำงานโรงแรม เสริฟอาหาร เป็นต้น และเมื่อกล่าวถึงการรับจ้าง ก็จะมีเงื่อนไขของการไปรับจ้างที่แตกต่างกันไป เงื่อนไขที่สำคัญของการรับจ้าง ได้แก่ ความต้องการซื้ออาหารเพิ่ม เนื่องจากข้าวที่ปลูกไม่พอบริโภค และอาหารที่ได้จากป่ามีน้อยลง ดังที่ว่า “ปีไหนถ้าในบ้านมีอะไรกิน ไม่อดจนเหลือเกิน เราก็จะไม่ออกจากบ้าน ถ้าในบ้านมันแห้งแล้ง ไม่มีอะไรทำเราก็ต้องออก” สาเหตุอีกด้านหนึ่ง เป็นเรื่องของความต้องการเงินเพื่อใช้จ่ายอื่นๆ เช่น ค่ารักษาพยาบาล การศึกษาของลูก ค่าไฟฟ้า เลื้อยผ้า เครื่องใช้ไฟฟ้า มอเตอร์ไซด์ฯ ที่พวกเขาเห็นว่าจำเป็นต่อชีวิตและจำเป็นต้องทำตามกฎหมาย เช่น เรื่องการไปโรงเรียนของลูก ซึ่งดูเหมือนจะมีความสำคัญสูงสุด เพราะโรงเรียนจะคอยเตือนไม่ให้เด็กขาดเรียนบ่อย แม้ชาวบ้านอาจต้องใช้แรงงานจากลูกบ้างเป็นครั้งคราว ซึ่งกะเหยิงโดยปกติก็จะมีลูกกันประมาณ

3-5 คน เพราะเพิ่งมีการคุมกำเนิดมาได้ไม่นานนัก ดังนั้นการส่งลูกเรียนจึงเป็นภาระมากทีเดียวแม้จะไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียนแต่ก็มีค่าใช้จ่ายหลายอย่าง เช่น ค่าเสื้อผ้า ค่าวัสดุอุปกรณ์ และค่าขนมซึ่งกลายเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับเด็กๆ ปัจจัยที่มาจากภาวะของความทันสมัยที่กล่าวเหล่านี้ทำให้พวกเขาจำเป็นต้องออกรับจ้าง ทั้งที่โดยนิสัยแล้วชาวกะเหรี่ยงนั้นไม่นิยมรับจ้าง เพราะขาดความเป็นอิสระ คือ “ต้องอยู่ภายใต้บังคับของนายจ้าง เมื่อเหนื่อยก็พักไม่ได้” ดังนั้นการรับจ้างจะเป็นงานที่พวกเขาจะนึกถึงในลำดับหลังๆ หากยังมีทางเลือกอื่นอยู่ อย่างไรก็ตามวิธีคิดเช่นนี้ มักจะเป็นวิธีคิดของคนอายุประมาณ 40 ปี ขึ้นไป ซึ่งไม่ค่อยได้มีโอกาสสัมผัสกับความทันสมัยนอกหมู่บ้านมากนัก เงินสำหรับพวกเขา แม้ว่าจะมีความจำเป็น แต่ค่าของมันมีขอบเขต เงินไม่อาจแลกกับอิสรภาพของการดำรงชีวิตได้ หากไม่ใช่เรื่องจำเป็นที่สุด แต่กระนั้น “ความจำเป็น” ก็มีนิยามที่แตกต่างกันออกไป เพราะสำหรับคนรุ่นใหม่ซึ่งมักจบการศึกษาในระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 แต่มีโอกาสดูงานในเมืองหรือในกรุงเทพฯ มาแล้ว แม้จะมีจำนวนไม่มากนักในหมู่บ้าน กลับมีวิธีคิดแตกต่างออกไป สินค้าบางอย่างเช่นเสื้อผ้า มอเตอร์ไซด์ เครื่องใช้ไฟฟ้า พวกเขาานิยามว่าเป็น “ความจำเป็น” และเงินก็เป็นสิ่งที่จะทำให้ได้มาซึ่งสิ่งเหล่านั้น และมีความสุข คนรุ่นใหม่จึงไม่ค่อยลังเลใจที่จะออกไปรับจ้างหาเงินข้างนอก ทั้งยังมีทัศนะที่ว่า หากตนเองมีลูก ก็อยากให้ลูกจบการศึกษาถึงชั้นมัธยมศึกษา “แบบจะได้เหมือนคนหมู่บ้านเยอะ หางานได้ หางานเก่ง”

ความไร้สมดุลทางสังคม เมื่อสภาพเศรษฐกิจและระบบนิเวศของชุมชนแปรเปลี่ยนไป ก็เกิดความไร้สมดุลทางสังคมขึ้น แม้ดูเผินๆ แล้วอาจจะไม่ใช่ปัญหาที่รุนแรงนัก แต่แท้จริงได้ทำให้สภาพความเป็นอยู่ของผู้คนเปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัด เช่นจากเดิมที่คนในชุมชนอยู่ร่วมกัน ไม่มีการหางานทำนอกชุมชน ครอบครัวและสังคมจึงมีความอบอุ่นและผูกพันกัน แต่เมื่อเศรษฐกิจเสียสมดุลแห่งความพอเพียงไป หนุ่มสาวรุ่นใหม่เริ่มออกไปทำงานไกลจากชุมชน จึงก่อรูปเป็นปัญหาการแปลกแยกทางความคิดและวัฒนธรรมให้เกิดขึ้นระหว่างคนต่างรุ่น

ยิ่งไปกว่านั้นวิถีการผลิตที่มุ่งเข้าสู่การค้าขาย ยังมีผลกระทบที่ตามมาในด้านของศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ความสามารถกำหนดทิศทางการผลิต และพลังในการสร้างสรรค์ผลผลิตที่ชาวบ้านเคยมี สิ่งเหล่านี้ได้ถูกลดทอนไปจนหมดสิ้น ชุมชนจึงอ่อนกำลังลง ในอีกทางหนึ่งบทบาททางสังคมของชาย-หญิงในการทำมาหากินก็เปลี่ยนแปลงไป ไม่ได้ถูกแบ่งแยกอย่างชัดเจนเหมือนเช่นในอดีต ปัจจุบันชาย-หญิงต้องช่วยกันทำงาน เตรียมข้าวไร่ให้ทันกับช่วงฤดูการเพาะปลูก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสภาพที่ดินฟ้าอากาศเริ่มแปรปรวนไม่เป็นไปตามฤดูกาล เศรษฐกิจในระบบเงินตราเริ่มเข้ามามีส่วนกำหนดวิถีชีวิตมากขึ้น ผู้หญิงจะช่วยทำไร่ ไม่หาฟืน และส่วนใหญ่ไม่ทอดผ้าแล้วเพราะเวลารอแห้งน้อยลงและความจำเป็นในการทอดผ้าให้แห้งสนิทในครัวเรือนก็ลดน้อยลงด้วย เนื่องจากการทอดผ้านั้นต้องใช้เวลานาน การซื้อจากตลาดจะง่ายและสะดวกกว่า ดังคำบอกเล่าสั้นๆ ที่ว่า “ซื้อสะดวกกว่า สบายกว่าด้วย” จึงเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้กระบวนการเรียนรู้ การสืบทอดและพัฒนาภูมิปัญญาของชุมชน ในเรื่องการทอดผ้าขาดช่วงไป

ภาพความอ่อนแอของชุมชนปรากฏขึ้น เมื่อมีการแผ่ขยายเข้ามาของกระบวนการที่เรียกว่า “การพัฒนา” ซึ่งเป็นสิ่งที่มาจากภายนอกชุมชน ไม่ว่าจะเป็นคนใหม่ที่เข้ามาร่วมอาศัยในชุมชน ปฏิบัติการของรัฐ ปฏิบัติการของทุน การเข้ามาของสินค้าสมัยใหม่ รวมไปถึงระบบการศึกษาในโรงเรียน

การรุกรานเหล่านี้ทำให้ชุมชนถูกกระหน่ำพร้อมกันในหลายทาง ซึ่งได้ทำลายความแข็งแกร่งของความเป็นชุมชนในอดีตลงไปอย่างมาก แต่ด้วยพื้นฐานของความเป็นชุมชนที่มีมายาวนาน เงื่อนไขต่างๆ ก็ได้ถูกสร้างขึ้นใหม่ เพื่อพลิกฟื้นความเข้มแข็งในด้านความพอเพียงทางเศรษฐกิจให้กลับคืน ด้วยการเสริมแรงจากองค์กรพัฒนาเอกชน ที่ตระหนักถึงความเป็นชุมชนซึ่งยังคงมีเศรษฐกิจพอเพียงเป็นรากฐานที่สำคัญ ดังนั้นเศรษฐกิจพอเพียงของชุมชนจึงสามารถคงอยู่ได้ ท่ามกลางกระแสทุนนิยมที่ผ่านเข้ามา กระบวนการพลิกฟื้นจะเป็นเช่นไร และมีรูปแบบของความพอเพียงที่ปรับเปลี่ยนอย่างไร เป็นเรื่องที่จะได้กล่าวถึงเป็นลำดับต่อไป

การคงอยู่ของเศรษฐกิจพอเพียงท่ามกลางกระแสทุนนิยม

ชุมชนที่เคยมีความพอเพียงทางเศรษฐกิจ มีสมดุลของการดำรงชีวิต เมื่อได้รับผลกระทบจากพลังภายนอกชุมชน จนทำให้เกิดความไม่สมดุลขึ้นภายในชุมชน ชาวบ้านที่เคยอยู่ได้ด้วยพึ่งตนเอง เริ่มสูญเสียความมั่นคงในวิถีชีวิตแบบเดิม ความไม่สมดุลนี้สามารถสะท้อนได้จากความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านทุกคน เป็นเสียงเดียวกัน

ด้วยเหตุนี้ กระบวนการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนจึงบังเกิดขึ้น แม้ว่าความสมดุลใหม่ที่คาดหวัง จะไม่ใช่ในรูปแบบเดิมที่ชาวบ้านเคยเป็นเคยอยู่กันมา แต่เป็นความสมดุลภายในมิติของช่วงเวลาใหม่ ที่มีกระบวนการปรับตัวและการตั้งรับกับการรุกรานต่างๆ จากภายนอก แนวคิดเช่นนี้จึงมาจากตัวชาวบ้านเอง ที่ได้ตระหนักถึงความไม่สงบสุขที่เกิดขึ้นในยุคของการถูกรุกราน ประกอบกับมีแนวร่วมจากองค์กรพัฒนาเอกชน ที่ให้ความสำคัญต่อการเข้าร่วมกระทำการของชุมชน กล่าวคือ "ชาวบ้านนี้ต้องรับรู้ปัญหาาร่วมกัน แล้วก็เข้าใจตรงกันว่า จะก้าวไปทางไหน แล้วก็ร่วมมือในการทำงาน" จึงทำให้กระบวนการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน เห็นได้อย่างเป็นรูปเป็นร่างขึ้นมา

แนวคิดการฟื้นฟูสมดุลของความพอเพียงทางเศรษฐกิจ ที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขทางสังคมที่มีบริโคนิยมแทรกเข้ามาแล้วนั้น ถือว่าเป็นช่วงเวลาของการปรับตัว (adaptation) เพื่อให้พึ่งตนเองได้ โดยใช้แนวเศรษฐกิจแบบยั่งยืน พึ่งพิงระบบภายนอกให้น้อยลง ด้วยทรัพยากรที่ชุมชนมีอยู่ ไม่ว่าจะเป็นทรัพยากรธรรมชาติ องค์ความรู้ของชุมชน และทักษะความชำนาญต่างๆ ของชาวบ้าน โดยตั้งมั่นอยู่บนระบบเกษตรกรรมอันเป็นพื้นฐานเดิมของชุมชน

กระบวนการที่ชุมชนได้สร้างเพื่อพลิกฟื้นความเข้มแข็งขึ้นมาใหม่นั้น ใช้ 2 แนวทางหลักด้วยกัน แนวทางแรกเป็นแนวสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นแนวทางสำคัญที่จะฟื้นฟูความเป็นชุมชนที่มีเศรษฐกิจแบบพอเพียง เพราะเป็นแนวทางที่จะเข้าไปจัดการกับปัญหารากเหง้าของความอ่อนแอของชุมชนที่เกิดขึ้น โดยมุ่งให้ชุมชนกลับมาใช้อำนาจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติด้วยตัวชุมชนเอง โดยเฉพาะเรื่องการจัด การป่า ที่รัฐเข้ามามีการยึดครองโดยอาศัยความชอบธรรมทางกฎหมาย แต่ปราศจากวิถีคิดของการอนุรักษ์ป่าที่แท้จริง เพราะเป็นการนำเอาทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน โอนเป็นของเอกชนด้วยการให้สัมปทาน ส่วนชาวบ้านที่มีอำนาจต่อรองต่ำกว่ารัฐและทุน ได้ถูกกีดกันการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน และยังถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้บุกรุกเขตอุทยานเมื่อยามที่ชาวบ้านมีความ

ต้องการใช้ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนเพียงแค่ว่าพอยังชีพ ดังที่ชาวบ้านเล่าว่า “เดี๋ยวนี้พวกอนุรักษ์มันเจอเราไปหาในเขตหวงห้าม มันเจอ มันเอาแล้ว...แยตัวหนึ่ง มันก็จับ...มันยังคนบ้านกล้วยตายไปคนหนึ่ง...” สำหรับแนวทางที่สอง เป็นแนววัฒนธรรมชุมชน ซึ่งหมายถึง แนวทางที่มุ่งฟื้นฟูระบบการเรียนรู้และภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชนโดยมีการปรับใช้อย่างเหมาะสม เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ตามสภาพการณ์ในปัจจุบัน เน้นที่ความเป็นเศรษฐกิจแบบพอเพียงในอดีตของชุมชน และฟื้นฟูภูมิปัญญาในด้านการทอผ้า ที่ถือว่าชุมชนมีศักยภาพในการสืบทอดและพัฒนา

จากแนวทางหลักทั้ง 2 ด้าน ชุมชนได้สร้างกระบวนการของการพลิกฟื้นความเข้มแข็ง และลงมือกระทำการโดยอาศัยการรวมกลุ่มของคนในชุมชน กระบวนการที่จะเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชนพอจะจัดแบ่งได้เป็น 5 ประเภทหลัก ได้แก่ ประเภทแรก เป็นกระบวนการอนุรักษ์ป่า ประเภทที่สอง เป็นกระบวนการสืบทอดการหากินจากป่า ประเภทที่สาม เป็นกระบวนการสร้างระบบประกันภัยของชุมชน ประเภทที่สี่ เป็นกระบวนการปรับเปลี่ยนพื้นฐานการเกษตรของชุมชน และประเภทสุดท้ายเป็นกระบวนการฟื้นฟูภูมิปัญญาเพื่อแปลงเป็นสินค้าและสร้างรายได้เสริม

กระบวนการอนุรักษ์ป่า

กระบวนการอนุรักษ์ป่าหรือกระบวนการป่าชุมชน เป็นกระบวนการหลักที่สำคัญยิ่งต่อสมดุลแห่งความเป็นอยู่ของชุมชน เพราะปัญหาต่างๆของชุมชนล้วนเริ่มต้นมาจากการเสื่อมโทรมของสภาพป่า ปัญหาเรื่องป่าถูกทำลาย จึงถือเป็นปัญหาเริ่มต้นของการเสียสมดุลภายในชุมชนของเศรษฐกิจแบบพอเพียง ดังนั้นกระบวนการนี้จึงเป็นเรื่องยิ่งใหญ่ ที่จะมิต่อต่อการฟื้นตัวของชุมชน เพราะจะเป็นเงื่อนไขสำคัญของความเข้มแข็งของชุมชนและเป็นเงื่อนไขของกิจกรรมอื่นๆในชุมชนด้วย จึงมีความลึกซึ้งทั้งในแง่ของ วิธีคิด กลไกในการจัดการ และ การกระทบต่อผลประโยชน์

ผลกระทบที่เกิดขึ้นหลังจากต้นไม้ใหญ่ถูกโค่นจากการให้สัมปทานทำไม้ ไม่ว่าจะเป็นไฟไหม้ป่าครั้งใหญ่ ภาวะฝนทิ้งช่วง อากาศแห้งแล้ง หนูระบาดกัดกินต้นข้าว การลักลอบตัดไม้เถื่อนจากคนภายนอกหมู่บ้าน รวมทั้งการถูกผลักดันออกจากที่ดินทำกินเดิม ซึ่งเป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ ทำให้ชาวบ้านดินดำต้องดำรงชีพด้วยความยากลำบาก นอกจากนั้นยังถูกรบกวนจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้ที่เข้ามาจับกุมในข้อหาบุกรุกป่า ชาวบ้านจำนวนหนึ่งจึงรวมตัวกันพูดคุยปรึกษาหารือ เพื่อแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น และเพื่อให้ได้สิทธิในการจัดการทรัพยากรชุมชนกลับคืนมา ประกอบกับได้รับการเสริมแรงจากเจ้าหน้าที่โครงการพัฒนาระบบนิเวศเกษตรและอนุรักษ์พรรณพืช ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่ทำงานพัฒนาในพื้นที่มาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2533 ที่ได้เสนอให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันอนุรักษ์ป่า กระบวนการอนุรักษ์ป่าชุมชนบ้านดินดำจึงเริ่มก่อตัวขึ้น

ดังนั้นจุดเริ่มต้นของกระบวนการอนุรักษ์ป่า จึงมาจากการมองเห็นปัญหาของชุมชนร่วมกันก่อน และถูกกระตุ้นให้มีการตื่นตัวในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว เพราะปัญหาที่เกิดขึ้นนี้ ไม่ใช่มีผลกระทบเพียงลำพังต่อคนใดคนหนึ่ง เท่านั้น แต่มีผลกระทบต่อส่วนร่วมและทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน การรวมกลุ่มกันแก้ไขปัญหา จะนำมาซึ่งผลประโยชน์ของชุมชน ซึ่งย่อมจะได้รับทั้งในแง่ที่เป็นรูปธรรม คือ เป็นการกันทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนไว้สำหรับการดำรงชีวิต เป็นการรักษาป่า และส่งผลทางบวกต่อ

ระบบนิเวศของหมู่บ้าน และในเชิงนามธรรมเป็นการสร้างความสงบสุขให้คงอยู่ในชุมชน อาจกล่าวได้ว่า ชาวบ้านได้ปรับเปลี่ยนตัวตน จากเดิมที่เมื่อถูกเอารัดเอาเปรียบ ชาวบ้านจะยอมรับในชะตากรรม มีความทุกข์ร้อนแต่ก็ไม่กล้าทำอะไร มาสู่การลุกขึ้นมากำหนดชะตาชีวิตตนเอง ถือได้ว่าเป็นการสร้าง ความกล้าหาญทางจริยธรรม (moral courage) ขึ้นมา และหาทางไปสู่จุดหมายนั้น

เมื่อเป็นดังนี้ การเข้ามาเสริมแรงโดยองค์กรพัฒนาเอกชน จึงสามารถจุดประกายความ กล้าของชาวบ้านขึ้นมาได้โดยไม่ยากเย็นนัก หลังจากเมื่อชาวบ้านมองปัญหาได้กระจ่างแล้ว ขั้นตอนต่อไปก็คือ การมีกลุ่มแกนนำแบบไม่เป็นทางการ ที่จะร่วมปรึกษาหารือกันบ่อยๆในด้านการดำเนินการที่ อาจเกิดขึ้นได้ต่อไป และในปี 2536 เจ้าหน้าที่องค์การพัฒนาเอกชนได้นำกำนัน ซึ่งเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านดิน ดำและชาวบ้านจำนวนหนึ่งไปศึกษาดูงานที่ป่าชุมชนศิลาแลง อำเภอปัว จังหวัดน่าน กลุ่มชาวบ้านดิน ดำจึงได้มีโอกาสแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับคณะกรรมการป่าชุมชนที่นั่น ในด้านการรวมตัวกันเพื่อขับ ไล่บริษัทสัมปทานทำไม้ และร่วมกันอนุรักษ์ป่าต้นน้ำจนเกิดความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งนับเป็นจังหวะอันดีที่ได้ เรียนรู้ยุทธวิธีที่จะต่อสู้กับพวกทำไม้เถื่อน และกระบวนการรุกรานป่าอื่นๆ เมื่อกลับจากศึกษาดูงาน มี การจัดประชุมชาวบ้านเพื่อลงมติว่าควรทำป่าชุมชนหรือไม่ เมื่อชาวบ้านมีมติรับรองจึงมีการแต่งตั้งคณะ กรรมการ การป่าชุมชนชุดแรกขึ้นจำนวน 15 คน พร้อมกับมีการกำหนดข้อตกลงและกฎเกณฑ์ในการใช้ ประโยชน์จากป่า จนกระทั่งปี 2538 คณะกรรมการป่าชุมชนได้ประกาศจัดตั้งป่าชุมชนบ้านดินดำขึ้น อย่างเป็นทางการ มีการเขียนกฎระเบียบให้เป็นทางการเพื่อชาวบ้านจะได้ใช้พื้นที่ได้ตามพระราชบัญญัติ ป่าชุมชน ทั้งยังมีกิจกรรมต่างๆเกิดขึ้นเพื่อบริหารจัดการป่าชุมชนอันได้แก่ การสำรวจและจัดทำแนวเขต ป่าชุมชนเพื่อเป็นการป้องกันไฟป่า ติดป้ายแสดงแนวเขตซึ่งครอบคลุมพื้นที่ทำการเกษตร พื้นที่ป่าใช้สอย และพื้นที่ป่าต้นน้ำสำคัญของชุมชน ประมาณ 15,000 ไร่ นอกจากกิจกรรมดังกล่าวแล้ว กลุ่มชาวบ้านยัง อาศัยประเพณีและความเชื่อของชนเผ่าในการดำเนินการอนุรักษ์ป่าอีกด้วยคือ กลุ่มชาวบ้านได้จัด ประเพณีสืบชะตาป่าขึ้น โดยนำผ้ามาพันรอบต้นไม้ใหญ่ไว้ เพื่อป้องกันไม่ให้ถูกลักลอบตัดจากคน ภายนอก และมีการจัดตั้งกองทุนป่าชุมชนขึ้น เพื่อหาเงินมาใช้เป็นทุนในการดำเนินกิจกรรมในการ อนุรักษ์ป่าสืบไป

ตั้งแต่ปี 2539 คณะกรรมการจัดการป่าชุมชนได้เริ่มกิจกรรมในการตรวจลาดตระเวน ป่าอย่างต่อเนื่อง เพื่อป้องกันมิให้คนภายนอกเข้ามาลักลอบตัดไม้ กิจกรรมดังกล่าวอยู่ในรูปของการเฝ้า ระวังซึ่งแบ่งเป็น 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นการเฝ้าระวังอย่างเป็นทางการหรือการตรวจป่า ซึ่งทำกัน เดือนละ 1 ครั้ง โดยคณะกรรมการจะจัดเวรกันเพื่อตรวจดูตามแนวเขต หรือบริเวณที่น่าจะมีคนบุกรุกเข้า มาลักลอบตัดไม้ และลักษณะที่สองเป็นการเฝ้าระวังอย่างไม่เป็นทางการ คือ ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกป่า ชุมชนที่เข้าป่าเพื่อล่าสัตว์ ถ้าได้ยินเสียงเลื่อยยนต์จะรีบกลับมารายงานคณะกรรมการ และคณะ กรรมการจะนำชาวบ้านประมาณ 20-30 คน ออกไปตักเตือนถึงชี้แจงว่าเป็นเขตป่าสงวน ไม่ให้ตัดไม้ ทำลายป่า ถ้าไม่ฟังจึงจะแจ้งให้เจ้าหน้าที่ทราบเพื่อจับกุมดำเนินคดี กิจกรรมเฝ้าระวังที่ดำเนินอย่าง ต่อเนื่องนี้ มีผลให้การลักลอบตัดไม้ลดจำนวนลง นอกจากนี้ในช่วงระยะหลังกลุ่มชาวบ้านยังประสาน ความร่วมมือกับหน่วยพิทักษ์ป่าในการเฝ้าระวังการลักลอบตัดไม้ด้วย ในการดูแลป่าของชาวบ้านนั้นมี

ปัญหาอยู่บ้าง เพราะได้แบ่งเขตการดูแล คือ หากเป็นเขตอุทยาน เจ้าหน้าที่ของอุทยานจะดูแล และหากเป็นเขตป่าสงวน สำนักงานเขตกับป่าไม้จังหวัดจะเป็นผู้ดูแล โดยมีชาวบ้านเป็นผู้รับอาสาให้ความร่วมมือ แต่ก็เป็นที่ยอมรับว่าการทำงานของชาวบ้านนั้นได้ผลดีกว่าเจ้าหน้าที่ป่าดูแล ทั้งนี้เพราะชาวบ้านรักที่จะปกป้องผลประโยชน์ของชุมชน จึงไม่เห็นแก่สินบนใดๆ ดังเช่นที่พวกเจ้าหน้าที่ของทางารเป็น ปัจจุบันกลุ่มอนุรักษ์ป่าชุมชนบ้านดินดำมีสมาชิกเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยมีถึง 80 คน และยังมีการประสานกับหน่วยงานภายนอกอีกหลายต่อหลายแห่ง

การรวมกลุ่มของชาวบ้านดินดำในการอนุรักษ์ป่า นับว่ามีความเข้มแข็งมาก ซึ่งสะท้อนได้อย่างชัดเจนจากเหตุการณ์เมื่อปีที่ผ่านมานี้ เมื่อมีคนภายนอกพยายามเข้ามานำไม้ไปทำเฟอร์นิเจอร์ โดยพยายามกดดันผ่านองค์การบริหารส่วนตำบล เพื่อให้องค์การบริหารส่วนตำบลกดดันชาวบ้านอีกทอดหนึ่ง แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ ชาวบ้านเล่าว่า “คนภายนอกบอกว่า ถ้าเป็นเจ้าหน้าที่ดูแลป่า เขาสามารถทำให้หันหน้าไปทางอื่นได้ แต่ถ้าเป็นชาวบ้านดูแลอยู่ เขาทำไม่ได้”

อย่างไรก็ตามไม่ใช่ว่ากระบวนการเช่นนี้ จะเป็นไปโดยความเห็นพ้องต้องกันของคนทุกฝ่าย การรวมตัวกันของชาวบ้านยังมีปัญหาอยู่บ้าง เพราะความเห็นในเรื่องการอนุรักษ์ป่าในลักษณะของการจัดการแบบป่าชุมชนนั้น แบ่งเป็น 2 ฝ่าย คือพวกที่เห็นด้วย และพวกที่ไม่เห็นด้วย พวกที่ไม่เห็นด้วยมองว่าทำให้ขาดอิสระในการดำรงชีวิต และขัดขวางผลประโยชน์ในหลายด้าน เช่น เรื่องการขายที่ดินที่ห้ามไม่ให้ขาย เรื่องการตัดไม้ ไร่ไม้ ซึ่งทำได้ไม่อิสระต้องขออนุญาตเจ้าหน้าที่ป่าชุมชนก่อน และถ้าพวกเขากระทำการโดยพลการ โดยไม่ฟังคำห้ามปรามก็จะถูกจับกุม ซึ่งพวกเขามองว่าเป็นการกลั่นแกล้งกัน เพราะกลายเป็นคนละพวกกัน เป็นต้น ที่เหตุการณ์เป็นเช่นนี้ก็คงเป็นเพราะการขาดความเข้าใจที่ดีพอในเรื่องการจัดการป่าชุมชน และการขาดความเข้าใจซึ่งกันและกัน แต่ขณะเดียวกันภายในชุมชนก็ยังคงเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และให้อภัยกันอยู่

หลังจากที่ชาวบ้านได้ตั้งกลุ่มอนุรักษ์ขึ้น เนื่องจากตระหนักในความจำเป็นที่ชุมชนจะต้องรักษาสภาพความสมดุลของระบบนิเวศไว้ ก็ได้มีความพยายามที่จะขยายแนวคิดออกไปในวงกว้างสู่ชาวบ้านด้วยกันเอง และเยาวชนซึ่งเป็นลูกหลานของพวกเขา รวมถึงขยายแนวคิดเรื่องวัฒนธรรมของชนเผ่า (ทั้งสองความคิดสัมพันธ์กัน) ด้วยการประชุม พูดคุย ชี้แจง ให้ชาวบ้านทั่วๆไปได้เข้าใจ และถ่ายทอดสู่เยาวชนโดยผ่านพิธีกรรมต่างๆของชุมชน ซึ่งมีมาแต่เดิมและทำสืบกันมา เช่น ประเพณีค้ำตันไทร ผ่าน ครอบครัวซึ่งทำหน้าที่ขัดเกลาลูกหลาน และที่เกิดขึ้นใหม่คือผ่านโรงเรียนในชุมชน เพราะพระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับ ทำให้เยาวชนทุกคนที่อยู่ในวัยเล่าเรียนต้องเข้าเรียนหนังสือที่โรงเรียน และต้องใช้เวลาส่วนใหญ่อยู่ที่โรงเรียน ชาวบ้านจึงอาศัยช่องทางของโรงเรียนเพื่อนำความคิดเรื่องการอนุรักษ์ป่า รวมถึงแนวคิดเรื่องการอนุรักษ์วัฒนธรรมของชนเผ่า เข้าไปถ่ายทอดให้กับเยาวชน โดยชาวบ้านที่ได้รับเลือกจากโรงเรียนให้เข้าร่วมเป็นคณะกรรมการโรงเรียน ได้ผลักดันให้โรงเรียนมีการสอนเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และมีการผลักดันให้มีการจัดทำธรรมนูญโรงเรียน (ซึ่งเป็นนโยบายของสำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติอยู่แล้ว เพื่อเตรียมการกระจายอำนาจ ให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาของชุมชน) โดยสาระก็คือ จะมีการร่วมกันจัดทำหลักสูตร

ท้องถิ่นเพื่อให้เยาวชนได้เรียนรู้วัฒนธรรมของชนเผ่า อย่างไรก็ตามในฝ่ายของโรงเรียนดูเหมือนจะไม่มี ความพร้อมในเรื่องนี้ ด้วยเหตุผลว่าในโรงเรียนไม่ได้มีเด็กจากชุมชนกะเหรี่ยงเท่านั้น แต่ยังมีเด็กคนไทย จากพื้นที่ราบซึ่งตามผู้ปกครองที่เข้ามาทำมาหากินในชุมชน เข้าเรียนอยู่ด้วย เหตุผลอีกประการหนึ่งก็คือ การสอนวัฒนธรรมของชนเผ่า นั้น หากจะมีการถ่ายทอดให้เยาวชนได้เรียนรู้ น่าจะดำเนินการที่อื่นไม่ใช่ใน โรงเรียน เพราะโรงเรียนไม่มีเวลาที่จะสอน เนื่องจากเวลาที่มีอยู่ก็สอนวิชาอื่นๆที่กำหนดมาในหลักสูตร เดิมที่อยู่แล้ว เนื่องจากผู้บริหารของโรงเรียนนี้มักจะมาอยู่กันชั่วคราวเพื่อมาเอาตำแหน่งผู้บริหารเท่านั้น และเมื่อใดที่มีตำแหน่งว่างที่อื่น ก็จะย้ายออกไปอยู่ที่ใหม่นั้น จึงมีการย้ายเข้า-ออกอยู่เป็นประจำ เพราะ บ้านดินดานนี้เป็นพื้นที่ที่ห่างไกลความเจริญ ด้วยเหตุนี้โรงเรียนบ้านดินดานจึงไม่มีผู้บริหารที่เข้มแข็งและมี วิทยาลัยที่จะทำงานเพื่อประโยชน์ของชุมชน

จากทัศนะของครูทั้งสองประการ ทัศนะแรกนั้นสะท้อนให้เห็นว่า ครูได้ยึดเอานโยบาย การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม เป็นแนวทางหลักในการจัดการศึกษา เพราะหากจะใช้เหตุผลเดียวกัน แล้ว ตั้งแต่อดีตมา โรงเรียนซึ่งมีแต่เด็กกะเหรี่ยงเข้าเรียนเกือบทั้งหมดนั้น ก็ได้ทำหน้าที่ถ่ายทอด วัฒนธรรมซึ่งเรียกว่า “วัฒนธรรมไทย” มาโดยตลอด มิใช่ว่าวัฒนธรรมและภาษาดั้งเดิมของผู้เรียนนั้นจะ แตกต่างไปจากวัฒนธรรมกระแสหลักที่ทางราชการต้องการจะยึดยึดให้กับเขาก็ตาม ครูซึ่งอาจหมาย รวมถึงระบบการศึกษาไทยยังไม่ตระหนักอย่างแท้จริงว่า การเรียนรู้วัฒนธรรมที่แตกต่างจะนำมาซึ่งความ เข้าใจที่ดีต่อกัน และอยู่ร่วมกันได้ โดยไม่จำเป็นที่จะต้องทำให้เหมือนกัน โดยผ่านกระบวนการที่เรียกว่า “การผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม” ของโรงเรียนหรือฝ่ายที่มีอำนาจเหนือกว่า เพราะในกระบวนการผสม กลมกลืนทางวัฒนธรรม ที่จะไม่ทำให้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดต้องสูญเสียศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ของเขานั้น จะต้องเป็นกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกัน แต่ละฝ่ายมีทางเลือกและมีโอกาสที่จะเลือกสรร กลั่น กรอง สิ่งที่ดีตนเองเห็นว่ามีคุณค่า และมีประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของตนได้อย่างเป็นอิสระ มิใช่การถ่ายทอดจากฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดแต่เพียงอย่างเดียว เช่นที่เป็นอยู่ ดังนั้นการบรรจุประเด็นเรื่องสิทธิ มนุษยชน และวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือวัฒนธรรมชุมชน เข้าไปในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2542 และในนโยบายการศึกษาของชาติปัจจุบัน จึงเป็นประเด็นที่ระบบการศึกษาไทยจะต้องหาทาง ตอบให้ชัดเจน เพื่อไม่ให้เกิดความลักลั่นขัดแย้งกัน

ทัศนะประการที่สองของครูสะท้อนให้เห็นว่า นโยบายเรื่องหลักสูตรท้องถิ่นซึ่งสำนักงาน คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ ได้อนุญาตให้โรงเรียนสามารถจัดทำได้เองในส่วนหนึ่งนั้น ยังไม่ เป็นที่ตระหนักรับรู้กันอย่างแท้จริง โรงเรียนไม่ว่าจะอยู่ในชนบทห่างไกลสักแค่ไหน จึงยังให้ความสำคัญ กับการสอนวิชาความรู้ที่กำหนดไว้ในตำราเรียนอย่างเคร่งครัด ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นความรู้ทางวิชาการที่ แปรแยกไปจากวิถีชีวิตของชุมชน ซึ่งรวมถึงเทคโนโลยีการเรียนการสอนสมัยใหม่ ถึงขนาดผู้บริหาร โรงเรียนได้แสดงเจตนาไว้ว่า อยากให้เด็กนักเรียนใช้คอมพิวเตอร์เป็น ในขณะที่ครอบครัวชาวบ้านอีก หลายๆครอบครัวยังไม่มีไฟฟ้าใช้

เป็นที่คาดหวังว่าเมื่อใดที่โรงเรียนสามารถทำหน้าที่ในการถ่ายทอด ทั้งในด้านของ วัฒนธรรมชนเผ่า และเรื่องของกระบวนการอนุรักษ์ที่จำเป็นต้องเป็นไปด้วยกัน เพราะทั้งสองเรื่องต่างมี

ความเกี่ยวพันกันทั้งหมดทั้งสิ้น ภายในวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้าน เมื่อนั้นโรงเรียนก็จะมีความเป็นโรงเรียนของชุมชนอย่างแท้จริง ที่สามารถเอื้อให้เยาวชนรุ่นใหม่ สืบทอดอุดมการณ์ทางความคิดในการอนุรักษ์ป่าได้ อย่างไม่แปลกแยกไปกับคนรุ่นเก่า จนกลายเป็นคนรุ่นใหม่ที่ชุมชนจะฝากความหวังในการสร้างความเข้มแข็งบนฐานของความพอเพียงทางเศรษฐกิจ ให้เกิดขึ้นแก่ชุมชนสืบต่อไปได้

กระบวนการสืบทอดการหากินจากป่า

กระบวนการนี้มาจากปัญหาของการจำกัดลงของทรัพยากรในป่า อันเป็นผลมาจากการรุกรานทั้งหลาย ชาวบ้านดินดำทุกครัวเรือนซึ่งต่างก็เคยได้ใช้ประโยชน์จากป่า โดยการเก็บหาทรัพยากรต่างๆเพื่อยังชีพและใช้ในครัวเรือน จึงหาของป่าได้ยากเย็นขึ้น เช่นอาจจะต้องเดินเข้าไปในป่าลึกมากขึ้น จึงจะพอหาได้ อย่างไรก็ตามเมื่อวิถีชีวิตยังเป็นแบบพอเพียง การพึ่งป่าจึงยังเป็นเรื่องจำเป็น ชุมชนได้สร้างกฎเกณฑ์ต่างๆในการหาของป่า เพื่อจะได้เป็นการอนุรักษ์และสงวนรักษาทรัพยากรป่า ให้ชาวบ้านคงสามารถหาของป่ามาเพื่อการยังชีพหรือเพื่อขายได้บ้างในระดับแบ่งปันกัน ถือว่าเป็นการสร้างกลไกเพื่อให้การใช้ทรัพยากรเป็นไปได้อย่างเหมาะสม กฎเกณฑ์เหล่านี้ชาวบ้านได้ร่วมกันสร้างขึ้นโดยมาจากความเห็นพ้องต้องกันของคนส่วนใหญ่ ตัวอย่างของกฎเกณฑ์ในการหาของป่า เช่น การจะเข้าไปเก็บหน่อไม้ในเขตชุมชน แต่เดิมแล้ว จะเก็บในช่วงเวลาประมาณ 3 เดือน ก่อนหน้าฝนซึ่งหน่อไม้จะมีมาก ก็มักจะให้เก็บได้ในช่วง 2 เดือนเศษเท่านั้น เพื่อให้เหลือหน่อไม้ให้ขึ้นเป็นต้นใหม่สำหรับมีหน่อให้เก็บได้อีกในปีหน้า การเก็บหน่อไม้ นั้นเป็นรายได้หลักของชาวบ้าน ที่ให้รายได้ประมาณปีละ 4,000-6,000 บาท ต่อครัวเรือน ชาวบ้านจะออกไปหาหน่อไม้กันแต่เช้าและกลับในตอนเย็น โดยไปกันเกือบทุกหลังคาเรือน เมื่อหามาได้ก็จะมาขายที่รถที่มารอซื้อ ซึ่งก็มีปัญหาอยู่บ้างเพราะรถที่เข้ามาซื้อหน่อไม้ นั้นจะถูกเก็บเงินจังกอบจากหัวหน้าอุทยานฯ หรือบางทีก็ถูกสั่งห้ามไม่ให้มาซื้อเพราะหัวหน้าอุทยานฯ ไม่ชอบคนในหมู่บ้านนี้ เนื่องจากชาวบ้านไม่ยอมให้เจ้าหน้าที่เข้ามาตัดไม้ในเขตอนุรักษ์ของชุมชน ส่วนการเก็บเห็ดโคนหรือเห็ดปลวกนั้น ปกติจะเก็บได้ 4-5 วันเท่านั้น ในแต่ละปี แต่เนื่องจากเห็ดมีสปอร์อยู่ที่จอมปลวกอยู่แล้ว จึงไม่มีกฎเกณฑ์ใดๆในการเก็บเหมือนหน่อไม้ ซึ่งมีระยะเวลาในการเก็บนานกว่า เวลาชาวบ้านเข้าป่าเพื่อหาของป่าก็จะแบก กระบุงขนาดใหญ่ยาว สะพายหลังไปด้วย เพราะมีกติกากันว่าให้เก็บหาได้เฉพาะที่พอจะแบกไหวด้วยกำลังของตนเท่านั้น กรณีที่ของป่าที่เก็บมานั้นขายได้ราคาไม่ดี ชาวบ้านจะไม่ขายและจะหยุดหา โดยในระยะหลังนี้มีการแปรรูปหน่อไม้ เพื่อให้มีมูลค่าเพิ่ม เนื่องจากมักถูกกดราคาจากผู้รับซื้อ การเก็บหาของป่าเหล่านี้จะอนุญาตให้เฉพาะคนในชุมชนเท่านั้น คนภายนอกจะเข้ามาเก็บหาไม่ได้

ในด้านการอนุรักษ์สัตว์ ชาวบ้านจะช่วยกันดักเตือนซึ่งกันและกันไม่ให้ล่าสัตว์ เช่นคนไทยคนหนึ่งที่เป็นเขยในชุมชนกะเหรี่ยง มีอาชีพล่าสัตว์ขาย เคยมีรายได้ถึงวันละ 700-1,000 บาท เมื่อได้รับ การดักเตือนและชี้แจงว่าอาชีพของเขานั้นเป็นการทำลายชีวิตสัตว์ เพื่อเลี้ยงชีวิตตัวเอง ก็หยุดล่าสัตว์ โดยกล่าวว่า “มันยังงี้ คือเอาชีวิตเขามาเลี้ยงชีวิตเรา มันก็ลำบากเหมือนกัน มาคิดดูแล้ว แต่ก่อนผมไม่เคยคิด เพิ่งมาคิดเดี๋ยวนี้นี้” เท่ากับว่าชาวบ้านสามารถช่วยกันกระตุ้นจิตสำนึกสาธารณะในเชิงคุณธรรมให้เกิดขึ้นทั่วไปภายในชุมชน แม้แต่คนนอกที่กลายมาเป็น “คนในชุมชน” ที่หลัง ส่วนชาว

กะเหรี่ยงส่วนใหญ่ ในปัจจุบันก็จะไม่ออกล่าสัตว์ในป่าเช่นกัน สำหรับคนนอกที่เข้ามาล่าสัตว์หรือที่เรียกว่า "มาเที่ยวป่า" ภายในเขตอนุรักษ์ของชุมชน ชาวบ้านจะคอยช่วยดูแลเฝ้าระวังกัน และถ้าเจอพบเห็นร่องรอย ก็จะรีบแจ้งเจ้าหน้าที่ให้จับกุม

การตัดไม้จากป่ามาเพื่อใช้ในการสร้างหรือซ่อมแซมบ้านนั้น คนในชุมชนสามารถทำได้ โดยต้องขออนุญาตจากคณะกรรมการป่าชุมชนก่อน โดยขึ้นไปตัดได้เฉพาะบนเขา สำหรับชาวบ้านที่ไม่มีจะกินจริงๆ ก็สามารถขออนุญาตได้เป็นกรณีพิเศษเพื่อเลี้ยงไม้ไปขายได้บ้าง แต่มีข้อแม้ว่าต้องขายให้แก่คนในหมู่บ้านสำหรับเอาไปปลูกบ้านเท่านั้น ซึ่งไม่ว่าจะเป็นกรณีใดๆ จะขายไม้ให้แก่คนนอกไม่ได้ ซึ่งแสดง นัยยะให้เห็นว่าป่าเป็นสิทธิชุมชน และเมื่อตัดต้นไม้ 1 ต้น จะต้องปลูกทดแทน 5 ต้น อีกทั้งยังมีข้อห้ามเด็ดขาดไม่ให้ตัดไม้ที่ขึ้นอยู่ใกล้ลำห้วย เพื่อให้ต้นไม้อายุได้ปกคลุมห้วยเอาไว้ น้ำจะได้ไม่แห้ง นอกจากนั้นชาวบ้านยังได้ช่วยกันดูแลไม่ให้มีการเข้ามาลักลอบตัดไม้ในเขตอนุรักษ์ด้วย

กระบวนการเหล่านี้มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างหลักประกันแก่ชีวิตด้านหนึ่ง ทั้งนี้เพราะปัจจัยสี่แห่งการดำรงชีวิตของชุมชนบ้านดินดำ ล้วนพึ่งพิงป่า เมื่อป่าคือชีวิต "ของป่า" ก็คือองค์ประกอบในชีวิตที่ชาวบ้านจะขาดเสียไม่ได้ ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง ซึ่งเป็นการพอเพียงแบบพึ่งพาตนเองได้

กระบวนการสร้างระบบประกันภัยของชุมชน

ระบบประกันภัยของชุมชนที่สร้างขึ้นมานั้นเป็นเรื่องของข้าว ซึ่งคนในชุมชนถือกันว่าเป็นอาหารหลักที่ทุกครัวเรือนจะต้องผลิตเองเพื่อการบริโภค ชาวบ้านต่างก็ตระหนักดีว่าผลจากการถูกรุกรานทำให้การผลิตข้าวของแต่ละครัวเรือนเริ่มมีปัญหาอย่างมาก ในภาวะที่เกิดฝนแล้งและการระบาดของหนู ชาวบ้านไม่มีข้าวกิน เกิดการแก้ปัญหาโดยการร่วมมือจากองค์กรพัฒนาเอกชนตั้ง "ธนาคารข้าว" ขึ้นมา โดยเริ่มต้นจากการช่วยเหลือให้ชาวบ้านจำนวน 4 ครัวเรือน ซึ่งซื้อมาจากชาวนาพื้นราบ มาให้ยืมกินกันเพื่อประทังชีวิต ในลักษณะของการกู้เพื่อบริโภค โดยมีกฎจะให้กู้เมื่อชาวบ้านไม่มีข้าวกิน ครอบครัวยืมหนึ่งจะกู้ได้ไม่เกิน 20 ถัง ถ้าข้าวเหลือมากก็เฉลี่ยให้กู้ได้เพิ่มอีก การกู้จะกู้เมื่อใดก็ได้ แต่ต้องส่งข้าวคืนเมื่อทำไร่ได้ผลผลิตมาแล้ว ถ้าข้าวไร่มิพอคืนจริงๆ ก็ต้องหาข้าวหรือซื้อข้าวจากที่อื่นมาคืน การไม่คืนจะเป็นการ "เสียเค" ซึ่งหมายถึงเสียเครดิตหรือเสียความเชื่อถือนั่นเอง ปีต่อไปก็จะขอกู้ไม่ได้ แต่เมื่อส่งคืนแล้วอาจขอกู้ใหม่ได้อีก ช่วงที่ชาวบ้านยืมกันนั้นมักเป็นหน้าแล้ง ธนาคารข้าวจึงถือเป็นการสร้างความมั่นคงในเรื่องอาหารการกินของชาวบ้าน ที่เหนือไปกว่านั้นบทบาทของธนาคารข้าวอยู่ที่การสร้าง ความมั่นคงในเรื่องการผลิตข้าวไร่ของชุมชนเองด้วย ทั้งนี้เพราะจากการสร้างระบบของการผลิตเพื่อคืนดังที่กล่าวแล้ว ทำให้ชาวบ้านต้องดูแลไร่ข้าวของตนให้ดี ไม่ว่าจะทำได้มากน้อยแค่ไหน ก็ต้องเอาข้าวที่ยืมมาคืน ในอัตราดอกเบี้ยที่เป็นผลผลิต ร้อยละ 20 ซึ่งโดยทั่วไปจะเป็นการคืนด้วยข้าวไร่ที่ผลิตเอง ไม่ใช่ว่าซื้อข้าวนามาคืนเพราะข้าวนาที่ให้มาตอนเริ่มต้นนั้น "ปรากฏว่าไม่เคยถูกปาก กินไปบ่นไป แต่ก็หมด เพราะมันไม่มี" และที่สำคัญก็คือ โดยปกติแล้วข้าวไร่เป็นผลผลิตที่ไม่มีการขาย แต่ถือกันว่าเป็นทุนของชุมชน อย่างไรก็ตามถ้าไม่มีข้าวไร่จริงๆ ชาวบ้านก็จะซื้อข้าวนามาคืนให้

นับจากนั้นมาชาวบ้านก็เป็นผู้บริหารจัดการธนาคารข้าว ชาวบ้านเก็บทุกครัวเรือนเป็น

สมาชิกของธนาคารข้าว และนอกจากจะมีการให้ยืมข้าวเพื่อการบริโภคแล้ว ธนาคารข้าวยังมีการรับฝากข้าวเมื่อชาวบ้านมีข้าวเหลือบริโภคและต้องการฝากไว้ และมีพันธุ์ข้าวให้ยืมด้วย ธนาคารข้าวแห่งนี้จึงเป็นสถาบันทางสังคมที่คงไว้ซึ่งระบบการประกันภัยทางชีวิต ที่มีความสำคัญต่อความมั่นคงและการอยู่รอด รวมถึงการสืบทอดการผลิตที่สำคัญ ภายในชุมชน

กระบวนการปรับเปลี่ยนพื้นฐานการเกษตรของชุมชน

เป็นกระบวนการเพื่อสร้างเสริมเศรษฐกิจแบบพอเพียง ชุมชนสร้างขึ้นเพื่อชดเชยช่องว่างของความไร้สมดุลแห่งความพอเพียงทางเศรษฐกิจให้ลดลง เพราะเมื่อตระหนักว่าสมดุลในการดำรงชีวิตแบบเดิมไม่อาจเป็นไปได้อีก ชุมชนจึงปรับตัวโดยการสร้างระบบการผลิตแบบใหม่ที่อิงกับระบบเศรษฐกิจ และการเกษตรแบบเดิม ซึ่งจำแนกออกเป็น แนวทางแรก การทำมาหากินของชาวบ้านยังคงเป็นการปลูกข้าวไว้เพื่อการยังชีพเป็นหลัก แม้จะไม่พอกินไปตลอดปีเช่นแต่ก่อนก็ตาม แนวทางที่สอง ยังคงใช้พื้นที่เดิมที่จับจองไว้ เพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจที่มีข้าวโพดเป็นหลักเพื่อขาย และแนวทางที่สาม เป็นแนวทางที่แทรกเข้ามา เพื่อที่จะลดการพึ่งพิงจากภายนอกลงด้วยการทำสวนผลไม้ และการทำการเกษตรแบบผสมผสาน

การทำไร่หมุนเวียน ยังคงเป็นอาชีพหลักและเป็นหลักประกันการมีข้าวกินของชาวบ้านมาโดยตลอด แม้แต่คนที่มิอาจปลูกลำไยได้ก็ไม่ต้องปลูกข้าวกินนั้น เมื่อต้องเลิกอาชีพปลูกลำไยและขาดรายได้ ก็ต้องหันมาปลูกข้าวเพื่อกิน แต่จะปลูกข้าวอย่างเดียวก็ไม่ได้ เพราะปัจจุบันจำเป็นต้องใช้เงิน จึงต้องปลูกข้าวแต่ที่พอทำได้ และแบ่งเวลาไปรับจ้างเพื่อให้ได้เงินบ้าง

การทำไร่หมุนเวียนในปัจจุบันนั้น หลังจากที่ยังคงหลายอย่างเปลี่ยนแปลงไป จนทำให้ขาดความสมดุลในการดำรงชีวิตเช่นเดิม ส่งผลให้ชาวกะเหรี่ยงบ้านดินดำต้องปรับวิถีการผลิตของตนด้วย โดยมีรอบของการหมุนเวียนที่สั้นลง และเนื่องจากพื้นที่ที่ทำนั้นเป็นเนินเขาไม่สามารถใช้รถไถ อีกทั้งคนกะเหรี่ยงเองก็ไม่นิยมใช้ปุ๋ยหรือสารเคมี ปัจจัยการผลิตที่สำคัญจึงยังคงเป็นแรงงาน ดังนั้นการทำไร่ในปริมาณเท่าใด จึงขึ้นอยู่กับแรงงานในครอบครัวที่มีอยู่ เพราะเมื่อปลูกแล้วก็จำเป็นต้องมีเวลาดูแลถางหญ้าอย่างต่อเนื่อง ซึ่งกว่าจะได้ผลผลิตก็ต้องถางหญ้าไม่ต่ำกว่า 3-4 ครั้ง มิฉะนั้นผลผลิตก็จะไม่ดี “เพราะเราทำด้วยกำลังไม่ได้ใช้รถอะไร ทำเยอะก็ทำไม่ไหว หญ้าท่วมหมด” สำหรับพันธุ์ข้าวชาวบ้านยังคงนิยมใช้พันธุ์ดั้งเดิมที่สืบทอดมาแต่สมัยปู่ย่าตายาย ในหมู่บ้านมีการแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าว และการยืมพันธุ์ข้าวในกรณีให้ผู้ให้ยืมไม่ต้องการแลกพันธุ์เมื่อได้ผลผลิตแล้วจึงจะใช้คืน โดยจะไม่มีการซื้อขายพันธุ์ข้าวกัน กล่าวคือ ยืมได้ แลกได้ แต่ขายไม่ได้เพราะ “โบราณถือ” ไม่มีพันธุ์ข้าวของทางราชการหรือบริษัทเข้ามาแจก-ขาย ในหมู่บ้าน เนื่องจากข้าวไร่นั้นจะปลูกกันในเฉพาะที่เป็นเนินเขา ซึ่งเป็นที่ที่ไม่มากนักเมื่อเทียบกับพื้นที่ราบทำนาของประเทศ ทั้งข้าวไร่ไม่ใช่อะไรเศรษฐกิจ จึงไม่ได้รับความสนใจจากทางการที่จะพัฒนาพันธุ์ใหม่ๆ ชาวบ้านจึงยังคงรักษาพันธุ์ข้าว และเทคนิคการปลูกแบบเดิมของตนไว้ได้อย่างยาวนาน โดยไม่ถูกแทรกแซงจากเกษตรกรรมแผนใหม่ ดังนั้นเมื่อเปรียบเทียบกับ การปลูกข้าวนาในที่ราบอื่นๆ ของประเทศแล้ว ข้าวที่ปลูกในที่นาได้ถูกกระบวนการแทรกแซงจากรัฐปรับเปลี่ยนให้เป็นพันธุ์ใหม่ๆ จนแทบไม่เหลือพันธุ์ข้าวเดิมซึ่งชาวนาเคยทำกันมาแต่โบราณอีกต่อไป หรือหากจะเปรียบเทียบกับ

การปลูกข้าวโพดใน “ที่ป่าไถ” ของหมู่บ้านนี้ ก็ยังพบความแตกต่างกัน เพราะการปลูกข้าวในที่ป่าไถ ซึ่งเป็นพื้นที่ราบของหมู่บ้านที่ชาวไทยพวนเริ่มนำเข้ามาปลูกเป็นพืชเศรษฐกิจเพื่อขายนั้น ก็ใช้พันธุ์ใหม่ๆที่มีขายในตลาด เช่นพันธุ์ไฮบริด ซึ่งต้องการปุ๋ย คนกะเหรี่ยงเมื่อหันมาปลูกข้าวโพดเศรษฐกิจตามอย่างคนไทยบ้าง หากไม่ไปคอยเก็บเมล็ดพันธุ์จากฝักที่เหลืออยู่ในไร่ของชาวพื้นราบแล้ว ก็ต้องซื้อพันธุ์เช่นเดียวกัน โดยเห็นว่าพันธุ์ข้าวโพดนั้นไม่เกี่ยวกับ “โบราณ” จึงสามารถซื้อได้ สำหรับคนพื้นราบที่เข้ามาอยู่ในชุมชนจะไม่มีกรทำไร่หมุนเวียน ซึ่งเป็นเพราะไม่เคยทำ และที่ดินสำหรับทำไร่หมุนเวียนเป็นที่ดินของชุมชนกะเหรี่ยงเท่านั้น หากคนไทยพื้นราบไม่ได้แต่งงานกับผู้หญิงกะเหรี่ยงเพื่อเปลี่ยนสถานะเป็น “ชาวกะเหรี่ยง” แล้ว ก็ไม่มีสิทธิทำกินในที่ดินของชุมชน

ระบบการปลูกไร่หมุนเวียนในปัจจุบัน ยังคงมีการปลูกพืชแบบผสมหลายชนิดในไร่เดียวกันเช่นเดิม จะแตกต่างไปบ้างก็ช่วงเวลาปลูก ช่วงเวลาเก็บ และการหยุดพืชพันธุ์ก่อนหลัง เนื่องจากสภาพดินฟ้าอากาศมิได้เป็นไปเช่นในอดีตแล้ว หากแต่ผิดเพี้ยนไปมาก จึงต้องมีการปรับตัว โดยเริ่มจากการปลูกข้าวโพดพันธุ์พื้นเมือง แตงโม แตงไทย ฝักต่างๆ ในเดือน 5-6 พอดีเดือน 7-8 ก็หยุดข้าวในไร่เดียวกัน พอข้าวออกได้คืบหนึ่ง ข้าวโพดก็แก่พอตัดได้ ไร่หมุนเวียนนี้จะไม่มีการไถพลิกหน้าดิน หน้าดินจึงไม่เสียและอยู่ได้นาน แต่ต้องทำไร่หมุนเวียนไม่ซ้ำที่นานเกินไป แม้ว่าภาวะความทันสมัยจะเข้ามาในชุมชนและคนพื้นราบก็นำเมล็ดพันธุ์ข้าวโพดและปุ๋ยเข้ามา แต่ก็ไม่ได้มีผลกระทบมากนักต่อวิธีการปลูกไร่หมุนเวียนของชาวบ้าน เพราะชาวบ้านมีวิถีคิดที่ทำไว้กินไม่ขาย จึงไม่จำเป็นต้องใช้ปุ๋ยและสารเคมี “ทำแบบธรรมชาติเหมือนเดิมก็ได้อยู่แล้ว” และ “การใส่ปุ๋ยนี้ ค่าใช้จ่ายจะเพิ่ม การใส่ปุ๋ยแล้วได้มาก กับการไม่ใส่ปุ๋ยแล้วได้น้อย ได้มากแต่เสียเงินเพิ่มก็ไม่คุ้มกัน” จึงเลือกที่จะซื้อข้าวเพิ่มมากกว่าใส่ปุ๋ย ซึ่ง “เปลืองโดยใช่เหตุ” จะมีคนใช้ปุ๋ยบ้างก็ส่วนน้อยและก็ได้ใส่เป็นประจำ ดังนั้นแม้จะมีการปลูกข้าวโพดใน “ป่าไถ” หรือที่ราบใกล้หมู่บ้านของชาวกะเหรี่ยง พวกเขาที่ไม่ได้ทำตามชาวพื้นราบทั้งหมด คือยังไม่นิยมซื้อพันธุ์และใช้ปุ๋ยและสารเคมี ซึ่งน่าจะมาจากสาเหตุ 2 ประการคือ ประการแรกเป็นการสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายเพราะเงินหายาก จึงหาเมล็ดพันธุ์ที่เหลือจากการเก็บในไร่ของชาวพื้นราบและไม่ซื้อปุ๋ย และประการที่สอง เป็นเพราะชาวบ้านยังผูกพันกับการอาศัยธรรมชาติ และเห็นว่าการปลูกข้าวโพดเป็นช่องทางของการหารายได้เสริมเท่านั้น

นอกเหนือจากการใช้พื้นที่ทำไร่หมุนเวียน และใช้พื้นที่ป่าไถทำไร่ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เพื่อการค้าแล้ว ยังมีชาวบ้านอีกจำนวนหนึ่งที่เริ่มปรับระบบการเกษตรไปเป็นแบบเกษตรผสมผสาน เพื่อให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ที่มีอยู่อย่างจำกัด และสอดคล้องกับสภาพพื้นที่ที่เป็นภูเขา โดยการปลูกไม้ผล และพืชเกษตรอีกหลายชนิดลงไปในไร่ป่าไถด้วย เป็นการทำการเกษตรแบบเข้มข้นที่มีการปลูกทั้งฝัก และขูดบดเลี้ยงปลา รวมไปถึงการปลูกพืชคลุมบำรุงดินเข้าไปในระบบเกษตร ทั้งนี้เพื่อให้มีผักผลไม้และอาหารที่หลากหลาย หลักอยู่ที่เพื่อบริโภค เหลือจึงขาย

การเข้ามาส่งเสริมขององค์กรพัฒนาเอกชนให้ชาวบ้านปลูกพืชสวน เกิดขึ้นในช่วงปี 2537-38 ด้วยเห็นว่าการปลูกพืชเศรษฐกิจแบบข้าวโพด นอกจากจะไม่มี ความมั่นคงในการผลิตเพราะต้องพึ่งพิงระบบตลาดและนายทุนแล้ว ยังมีผลกระทบทางด้านสิ่งแวดล้อมเพราะการใช้ปุ๋ยและสารเคมี

จึงสนับสนุนให้ชาวบ้านจัดแบ่งพื้นที่หรือเลือกหาพื้นที่ที่เหมาะสมในการทำพืชสวน โดยปลูกตามความชอบในการบริโภคของแต่ละครัวเรือน และตามความเหมาะสมของที่ดินที่จะปลูก ผลผลิตที่ปลูกกันจึงมีความหลากหลายอยู่ภายในชุมชน เช่น มะม่วง ขนุน ลำไย ลิ้นจี่ หนาม มะพร้าว ในระยะเริ่มต้นนั้น เริ่มจากการปลูกพืชสวนหลาย ๆ อย่าง จำนวน 50 ต้น แล้วขยายไปปีละ 10-20 ต้น เหตุผลที่มีการส่งเสริมให้ปลูกพืชสวน เพราะเห็นว่าเป็นระบบการลงทุนลงแรงหนักเพียงครั้งแรก หลังจากนั้นชาวบ้านก็สามารถเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ได้ในระยะยาว โดยที่ไม่ต้องดินร่นมากนัก ซึ่งเหมาะกับวิถีชีวิตชาวกะเหรี่ยงที่ไม่ชอบการไถนดิน อีกทั้งยังใช้พื้นที่ในการปลูกไม่มากนัก เพียง 1-2 ไร่ก็ทำได้แล้ว ในขณะที่พืชเศรษฐกิจแบบข้าวโพดต้องใช้พื้นที่ค่อนข้างมาก และยังต้องเผชิญกับปัญหาทางเศรษฐกิจและปัญหาความขัดแย้งภายในหมู่บ้าน พื้นที่ที่เลือกทำจะเลือกที่ใกล้น้ำ สะดวกในการดูแลได้ และเป็นพื้นที่ที่คนในหมู่บ้านยอมรับกันว่าเป็นของผู้ปลูก นอกจากส่งเสริมในเบื้องต้นด้วยการช่วยเหลือหาพันธุ์มาให้ยืมก่อนในช่วงเริ่มต้นแล้ว องค์การพัฒนาเอกชนยังให้การสนับสนุนในด้านต่างๆ ที่ต่อเนื่องด้วย เช่น ส่งเสริมให้ใช้มูลสัตว์และหญ้าหมักเน่าเป็นปุ๋ย มีการให้การฝึกอบรม จัดหาพันธุ์ให้ และพาไปดูงานที่ต่างๆ ที่พาไปแล้วคือ ไปดูสวนลำไยที่อำเภอคลองสาน จังหวัดกำแพงเพชร และไปดูสวนยางที่อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ เพื่อให้ชาวบ้านเห็นว่าการทำสวนนั้นสามารถสร้างรายได้ที่ดี

กระบวนการในการฟื้นฟูภูมิปัญญาเพื่อแปลงเป็นสินค้าและสร้างรายได้เสริม

กระบวนการนี้เกิดขึ้นจากการตระหนักในความเป็นชุมชนกะเหรี่ยง ที่มีองค์ความรู้เก่าแก่ทางด้านการทอผ้าและการใช้สีธรรมชาติย้อมเส้นด้าย แต่ด้วยภาวะความทันสมัย และการหายไประหว่างทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้ภูมิปัญญาเหล่านี้ค่อยๆ หายไป พร้อมกับศักดิ์ศรีแห่งความเป็นชุมชนที่มีเอกลักษณ์ เมื่อองค์การพัฒนาเอกชนเข้ามาส่งเสริมให้สตรีชาวบ้านทำการทอผ้า โดยมีการเสริมแรงทั้งในเรื่องของความภาคภูมิใจในชิ้นงานของตนและการสร้างให้เป็นแหล่งรายได้เสริม จึงเท่ากับว่าได้ฟื้นฟูภูมิปัญญาที่มีคุณค่าของชุมชน และยังเป็นการใช้เวลาว่างของผู้หญิงให้เกิดประโยชน์ในเชิงเศรษฐกิจอีกด้วย กลุ่มสตรีทอผ้าจึงริเริ่มขึ้นในปี 2540 โดยการสนับสนุนเรื่องเส้นด้ายที่จะใช้ทอและการหาตลาดขายผลผลิตให้กับสมาชิก เมื่อกลุ่มเริ่มมีรายได้ มีเงินหมุนเวียนแล้ว จึงค่อยๆ เริ่มกระบวนการฟื้นฟูองค์ความรู้ดั้งเดิมเกี่ยวกับการย้อมสีด้ายตามธรรมชาติที่พวกเขามีอยู่ขึ้นมา เมื่อกลุ่มพัฒนาขึ้นมาได้ก็มีการพาชาวบ้านที่เป็นสมาชิกไปดูงานที่เชียงใหม่ มีการส่งเสริมการผลิตที่มีรูปแบบต่างๆ ออกไป เช่น ทำเป็นย่าม ผ้าพันคอ กระเป๋าสะพายหลัง ผ้าคลุมไหล่ ผ้าปูโต๊ะ ผ้าคลุมเตียง จนปัจจุบันกลุ่มกิจกรรมนี้สามารถสร้างรายได้ให้กับสมาชิก เฉลี่ยแล้วเดือนหนึ่งไม่ต่ำกว่า 1,000 บาทต่อคน

กระบวนการของชาวบ้านที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นไปแบบง่าย ๆ ไม่มีระบบการจัดการอะไรที่ลึกซึ้ง แต่ก็ดูมีคุณค่าอยู่ในตัวเอง เพราะชาวบ้านได้ร่วมจัดการ ไตร่ตรองปัญหาร่วมกัน จึงเป็นการจัดระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะของการร่วมมือกัน เพื่อตั้งรับกับปัญหาที่เกิดขึ้นจากการถูกรุกราน ทุกกระบวนการต่างก็ให้คุณค่าต่อการดำรงชีวิตร่วมกันภายในชุมชน ซึ่งเกิดขึ้นได้จากความเชื่อถือ (trust) ระหว่างปัจเจกภายในชุมชน จนกลายเป็นบรรทัดฐานความเชื่อถือ (norms of trust) ที่ดำรงอยู่ในสังคมของชุมชนเดียวกัน ความเข้มแข็งของการรวมกลุ่มจึงคงอยู่ได้และอาจสามารถคงอยู่

ต่อไปได้ทราบเท่าที่ยังไม่เกิดการแปลกแยกของคนระหว่างรุ่นในชุมชน

แต่กระนั้นก็ตาม ไม่ได้หมายความว่าชุมชนมีความเป็นเอกภาพในด้านความคิดเห็นของการต่อสู้เพื่อพลิกฟื้นความพอเพียงทางเศรษฐกิจที่เสียสมดุลไป เพราะผลจากการรุกรานของภายนอกทำให้คนในชุมชนแยกเป็นสามกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มแรก เป็นคนรุ่นเก่า มีวิถีคิดที่เหมือนเดิม แม้ว่าชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงแต่ก็เชื่อว่าพวกเขาสามารถพอที่จะดำรงชีวิตแบบเดิมที่เป็นอยู่ได้ จึงจำนนไม่คิดต่อสู้ กลุ่มที่สอง เป็นคนรุ่นใหม่ อายุประมาณ 20-30 ปี จบการศึกษาจากระบบโรงเรียน และคนรุ่นเก่าที่มีวิถีคิดแบบทันสมัย คนเหล่านี้ไม่สนใจต่อสู้ ไม่ค่อยผูกพันกับชุมชน ออกไปรับจ้างนอกชุมชน แต่ก็ยังกลับมาช่วยพิธีและประเพณีสำคัญของชุมชนอยู่ คนกลุ่มนี้ถูกภาวะความทันสมัยเข้าครอบงำ ต้องการขายที่ดิน จึงไม่พึงพอใจกับบรรทัดฐานบางอย่างของชุมชน เช่นห้ามไม่ให้ขายที่ดิน คนกลุ่มนี้ดำรงชีวิตอยู่ได้โดยหาประโยชน์จากป่าเช่นเก็บหน่อไม้และเห็ดเพื่อขาย สำหรับกลุ่มที่สาม เป็นคนอายุประมาณ 30-50 ปี ยังคงวิถีคิดเรื่องความพอเพียงอยู่ เห็นความจำเป็นของการต่อสู้เพื่อปรับเปลี่ยนให้ชุมชนสามารถคงความสมดุลของความพอเพียงได้ คนกลุ่มนี้จึงรักที่จะลุกขึ้นมาต่อสู้เพื่อรักษาสิทธิชุมชน ซึ่งหมายถึง การใช้ประโยชน์จากป่า และการอนุรักษ์ความอุดมสมบูรณ์ของป่าและธรรมชาติ เพื่อให้สามารถดำรงเศรษฐกิจแบบพอเพียงไว้ได้ ถึงแม้จะต้องมีการปรับเปลี่ยนและหาแนวทางทำมาหากินเสริมหนุนเป็นการชดเชยความไร้สมดุลที่เกิดขึ้นจาก สภาพนิเวศที่ถูกทำลายไปมาก การที่ประชากรในชุมชนมีจำนวนมากขึ้น และพื้นที่ป่าที่เหลือจากเขตอุทยานที่ใช้ทำกินลดลง แนวคิดของคนกลุ่มที่สามนี้ต้องอาศัยกระบวนการของชุมชนเพื่อให้สามารถบรรลุผลได้

ชุมชนบ้านดินดำ ดำรงตนอยู่ได้ด้วยดีด้วยความพอเพียงทางเศรษฐกิจมาเนิ่นนาน การถูกรุกรานจากพลังภายนอกอย่างรุนแรงในช่วงเวลาหนึ่งนั้น ได้ทำให้ชุมชนขาดสมดุลแห่งการดำรงชีวิตแบบเก่าๆไป แต่ด้วยพื้นฐานของความเป็นชุมชน ที่ประกอบด้วยคนที่มีความรู้สึกทุกขียากร่วมกัน ตระหนักถึงต้นตอของปัญหาที่เกิดขึ้น เมื่อมีโอกาสที่จะร่วมมือกัน เพื่อให้ตัวเองฟื้นคืนจากความผิดเคืองในการดำรงชีวิต ชาวบ้านก็ไม่รีรอที่จะดำเนินการ

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากชุมชนไม่ได้มีความเป็นเอกภาพทางความคิดโดยสิ้นเชิง ยังคงมีความขัดแย้งปะทะกันอยู่บ้างในกลุ่มคน ดังที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้นเมื่อยังคงมีความแตกต่างเช่นนี้อยู่ ความเข้มแข็งของชุมชนจะเป็นอย่างไรต่อไปนั้น จึงขึ้นอยู่กับกระบวนการปะทะประสานในชุมชน ซึ่งแน่นอนที่กระบวนการเช่นนี้ย่อมไม่เคยหยุดนิ่งอยู่กับที่ และเป็นเรื่องที่ชุมชนจะต้องจัดการกันต่อไป

ข้อสรุปเชิงทฤษฎี

“เศรษฐกิจพอเพียง” แนวทางหนึ่งในการฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนที่กำลังมีกระแสตอบรับจากหลายฝ่าย ทั้งนักวิชาการ ข้าราชการ และชาวบ้าน เพราะไม่เพียงแต่หวังว่า แนวทางเศรษฐกิจพอเพียงจะเป็น “ทางออก” ที่พอจะมองเห็น ได้ให้แก่ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ โดยเฉพาะที่อาศัยอยู่ในชุมชนชนบท ภายใต้อาณัติของประเทศไทยอันมาจากการพังทลายของเศรษฐกิจทุนนิยม เท่านั้น หากแต่

ภายใต้แนวทางนี้ ยังมีมุมมองที่น่าสนใจแทรกอยู่ กล่าวคือ เป็นการให้ความสำคัญกับมนุษย์ที่จะดำเนินชีวิตไปอย่างมีศักดิ์ศรี มีอำนาจและอิสระในการกำหนดชะตาชีวิตตนเอง ทั้งนี้มีการดำรงชีวิตแบบพอเพียงเป็นเงื่อนไขพื้นฐาน ซึ่งมีใช้การมุ่งแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงินเป็นหลัก โดยลืมนำถึงฐานะแห่งความเป็นมนุษย์ของตน ที่มักถูกทำลายไปด้วยกับระบบเศรษฐกิจที่ยึดเอาเงินเป็นศูนย์กลาง

การวิจัยนี้ได้ศึกษาถึงชุมชนที่มีระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงว่า มีเงื่อนไขอะไรทำให้เกิดความพอเพียงมาแต่อดีต และเมื่อความพอเพียงแบบเดิมไม่อาจเป็นไปได้อีก เพราะถูกกระทบด้วยกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ชุมชนจะเป็นอย่างไร และสามารถปรับตัวเพื่อดำรงความพอเพียงทางเศรษฐกิจให้อยู่ได้ในรูปแบบที่แตกต่างจากเดิม อย่างไร และภายใต้กระบวนการและเงื่อนไขเช่นไร

เงื่อนไขของการมี “เศรษฐกิจพอเพียง” ของชุมชนในอดีต

การศึกษานี้ได้สืบค้นเงื่อนไขของการมีเศรษฐกิจพอเพียงของชุมชนในอดีต ก่อนที่จะได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยอาศัยการเล่าประสบการณ์ของชาวบ้านในชุมชนในเรื่อง ความเชื่อและโลกทัศน์ การทำมาหากิน ระบบความรู้และภูมิปัญญา ระบบความสัมพันธ์ในชุมชน และวิถีชีวิตโดยทั่วไป โดยมีข้อสรุปเชิงทฤษฎี ดังนี้

1 การที่ชุมชนคงความสมดุลแห่งความพอเพียงไว้ได้นั้น เบื้องแรกเป็นเพราะชุมชนมีความเชื่อและโลกทัศน์ที่มีมิติแบบองค์รวม (holistic) ที่ว่า ระบบความสัมพันธ์ในการดำรงชีวิตทั้งหมดของมนุษย์ เป็นส่วนหนึ่งของความสัมพันธ์ทางธรรมชาติหรือระบบนิเวศทั้งสิ้น เนื่องจากธรรมชาติเป็นแหล่งทรัพยากรพื้นฐานสำคัญที่สุดต่อการดำรงชีวิตและความมั่นคงทุกด้าน และในทางกลับกันลักษณะเศรษฐกิจและวิถีชีวิตทั้งหมดของมนุษย์ ก็มีผลกระทบแก่คุณภาพของระบบนิเวศโดยตรง เมื่อเป็นเช่นนั้นเศรษฐกิจจึงต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของธรรมชาติ และจำเป็นต้องมีขีดจำกัดของความเจริญเพื่อรักษาความสมดุลของระบบนิเวศไว้ การมีมโนทัศน์รวบยอดที่มีมิติแบบองค์รวมเช่นนี้จึงถือว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจแบบพอเพียงและสามารถดำรงความเข้มแข็งนี้ได้ในระยะเวลายาวนาน ทั้งนี้เป็นเพราะมโนทัศน์แบบนี้ถูกผลิตซ้ำต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลาในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นวิธีการสอนที่ถ่ายทอดออกจากพ่อ แม่และบรรพบุรุษ หรือการเรียนรู้ด้วยตัวเองที่เห็นจริงในวิถีชีวิต ประกอบกับการที่เป็นชุมชนปิดห่างไกลเข้าไปในป่า และมีความสัมพันธ์กับภายนอกที่น้อยมาก

2 เมื่อมองทางด้านโครงสร้างทางสังคมของชุมชนเอง เห็นได้ว่าการมีลักษณะโครงสร้างความสัมพันธ์ภายในชุมชนมีความผูกพันระหว่างกันสูง จากการเป็นชนเผ่าเดียวกัน มีการจัดระเบียบความสัมพันธ์ภายใต้ระบบอาวุโส โดยผู้เฒ่าผู้แก่มีบทบาทสำคัญในการควบคุมระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชน ลักษณะโครงสร้างความสัมพันธ์แบบนี้ทำให้ชุมชนสามารถสร้างบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน มีการแบ่งปันอาหารและที่ทำกินได้

3 โครงสร้างของระบบเศรษฐกิจชุมชน มีลักษณะที่เปิดโอกาสให้คนสามารถพัฒนาศักยภาพแห่งความเป็นมนุษย์สูง เพราะเศรษฐกิจที่มีการบริโภคเป็นเป้าหมายแรกและสุดท้ายของการผลิต โดยไม่เน้นที่การแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงินเช่นนี้ คนในชุมชนจะมีกิจกรรมการผลิตที่เป็นของตนเอง จึงมีความใกล้ชิดกันอย่างมากระหว่างมนุษย์กับกิจกรรมการผลิต กิจกรรมการผลิตจึงเป็นส่วน

หนึ่งที่ยิ่งใหญ่ของชีวิต ที่ชาวบ้านสามารถรับรู้ ปรับทิศทาง และควบคุมได้ด้วยตัวเอง แต่ก็ยอมรับการกำหนดจากธรรมชาติด้วยการกำกับด้วยความเชื่อและโลกทัศน์ของพวกเขา นอกเหนือไปจากนี้ภายในโครงสร้างของระบบเศรษฐกิจ ก็ไม่มีกลไกในการสะสมส่วนเกินในรูปของเงินตราหรือทรัพย์สินต่างๆ อันมาจากการที่ภาวะความทันสมัยยังไม่เข้ามาถึงตัวชุมชน ซึ่งก็ยิ่งทำให้ชุมชนดำรงความเป็นตัวตนแบบเก่าได้

4 ลักษณะด้านกายภาพของชุมชนที่ในอดีตนั้น ชุมชนมีทรัพยากรธรรมชาติอันเหลือเฟือ โดยเฉพาะ “ป่า” ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เมื่อเทียบกับประชากรที่มีจำนวนไม่มากนัก อย่างไรก็ตามการมีทรัพยากรเหลือเฟือของชุมชนนี้ ย่อมแฝงนัยยะมาพร้อมกันกับเรื่องของการที่ชุมชนมีสิทธิในการจัดการและควบคุมการใช้ทรัพยากรได้ด้วยตัวเองด้วย ความเหลือเฟือดังกล่าวจึงจะคงอยู่ได้ ซึ่งเป็นไปได้อย่างดีก็เป็นเพราะ ชุมชนมีโลกทัศน์ของการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติอย่างสมดุล ชาวบ้านจึงมีวิธีคิดถึงความสัมพันธ์ระหว่างการทำกินในปัจจุบันกับการทำกินในอนาคต นั่นคือ การดูแลรักษาธรรมชาติในเวลานี้เพื่อให้สามารถคงอยู่ได้อย่างสมบูรณ์ สำหรับอนาคตของลูกหลานรุ่นต่อไป

กระบวนการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยและการอ่อนแอของเศรษฐกิจแบบพอเพียง

ในขณะที่ “เศรษฐกิจพอเพียง” ของชุมชนในอดีต มีเงื่อนไขต่างๆที่ทำให้สามารถคงความพอเพียงไว้ได้นั้น เมื่อเงื่อนไขต่างๆเหล่านี้ถูกทำลายลงไม่ทางตรงก็ทางอ้อม จากกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งส่งผลกระทบในทางลบต่อชุมชน เศรษฐกิจพอเพียงของชุมชนก็ย่อมชวนเชไป จากการศึกษาในประเด็นนี้ ทำให้ได้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีบางประการที่น่าสนใจ คือ

1 ภาพความอ่อนแอของชุมชนที่เกิดขึ้นในหลายมิติเช่นนี้ ล้วนแต่เกิดจากเงื่อนไขภายนอกซึ่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกับทรัพยากรในชุมชน การเปลี่ยนแปลงนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งทางกายภาพคือปริมาณและคุณภาพของทรัพยากรธรรมชาติ และทางด้านการมีอำนาจในการจัดการเหนือทรัพยากรชุมชนของชาวบ้านที่หมดสิ้นไป กระบวนการต่าง ๆ เหล่านี้เข้ามาอย่างรวดเร็วมากจนชาวบ้านไม่สามารถปรับตัวตั้งรับได้ทัน ดังนั้นจึงได้ลดทอนศักยภาพของชาวบ้านในการผลิตลง การถูกรุกรานจากภายนอก ทำให้ชาวบ้านกะเหรี่ยงเริ่มแสวงหารายได้ที่เป็นตัวเงินโดยการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ตามคนพื้นราบ เก็บของป่าขายและเป็นแรงงานรับจ้าง ผลก็คือกิจกรรมการผลิตที่เคยได้ผลเป็นของตัวเองและครอบครัวทั้งหมด เปลี่ยนเป็นกิจกรรมการผลิตที่มีส่วนของการทำเพื่อขายเพิ่มเข้ามา ชาวบ้านได้ก้าวสู่ฐานะ “หนึ่งในปัจจัยการผลิต” ในระบบเศรษฐกิจการค้า ซึ่งทำให้สำนึกของควมมีศักดิ์ศรีแห่งตนและความเป็นชุมชนเริ่มถดถอยลงไป

2 ในขณะที่วิถีการผลิตเปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้ ก็ได้ทำให้ชาวบ้านสามารถสร้างส่วนเกินทางเศรษฐกิจใดๆ มาชดเชยช่องว่างของความไร้สมดุลหรือความไม่เพียงพอได้มากนัก เพราะส่วนเกินที่เกิดขึ้นจากวิถีทางการค้านั้น เป็นเสมือนการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ไม่ได้เป็นส่วนที่สามารถย้อนกลับมาจุนเจือชาวบ้านได้ ในยามขาดเสถียรภาพแห่งความพอเพียง อีกทั้งไม่สามารถสร้างมั่นคงหรือหลักประกันใดๆ ในอนาคตให้แก่ตนเองและลูกหลานได้เลย

3 การแตกสลายของ “ภาวะความไม่เป็นเจ้าของ” ซึ่งแต่เดิมมีบทบาทและหน้าที่ที่

สำคัญหลายประการในทางเศรษฐกิจของการทำมาหากินด้วยระบบไร่หมุนเวียน เพราะภาวะเช่นนี้จะเป็นการสร้างหลักประกันของการมีอาหารกิน ด้วยที่ดินมีพอเพียงที่สมาชิกในชุมชนจะเลือกใช้อย่างสอดคล้องกับแรงงานในครัวเรือน และยังทำให้เกิดเสถียรภาพในระยะยาวของระบบนิเวศขึ้นได้ เมื่อที่ดินภายใต้ระบบการทำไร่หมุนเวียนมีจำนวนจำกัดย่อมมีผลต่อเสถียรภาพของระบบการทำไร่หมุนเวียน เนื่องจากที่ดินที่มีจำนวนน้อยลงจนไม่อยู่ในภาวะที่พื้นตัวทางนิเวศได้ทันเพียงพอต่อการทำไร่ ดังนั้นการหมดไปของที่ดินทำกินจึงเป็นเงื่อนไขที่นำปัญหามาสู่ชุมชน

4 ความอ่อนแอของชุมชนยังเกิดขึ้นจากปัญหาของการแย่งชิงทรัพยากร โดยเฉพาะกับคนนอกชุมชน ซึ่งเป็นไปเพราะชาวบ้านคือคนในชุมชนเองปราศจากพลังในการต่อรอง เพราะไม่ว่าจะเป็นพลังทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ของชุมชน ล้วนแล้วแต่อ่อนกำลังลง หากไม่ได้รับการแก้ไขก็อาจเป็นปัญหาที่ล่อแหลมต่อการล่มสลายของชุมชน

เงื่อนไขการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของเศรษฐกิจพอเพียงให้สามารถคงอยู่

1 ความสามารถพลิกฟื้นความเข้มแข็งของเศรษฐกิจพอเพียงให้คงอยู่ได้ ท่ามกลางกระแสทุนนิยมที่แทรกเข้ามาในหมู่บ้านนั้น เป็นไปได้ก็เพราะพื้นฐานเดิมของชุมชน ที่มีโลกทัศน์แบบพอเพียงฝังแน่น แสดงออกด้วยวิถีชีวิตที่เรียบง่าย และแบบแผนการบริโภคที่เป็นอยู่อย่างพอเพียง แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็มักมาจากสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลงไป มากกว่าที่จะมาจากความต้องการของชุมชนเอง การรู้จักใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างพอเหมาะพอควร แม้มีเทคนิคการผลิตแบบใหม่ ๆ มาให้ใช้ ชุมชนก็จะเหวี่ยงก็ไม่นิยมจะปรับเปลี่ยนไปใช้เทคนิคเหล่านั้นกันไปหมด ทุกคนเรียนรู้ถึงโทษที่ติดมากับเทคโนโลยีสมัยใหม่ จึงไม่แยแสกับมันนัก

2 นอกจากนั้นชุมชนยังสามารถคงความเอื้ออาทรช่วยเหลือกันไว้ได้ จากการมีจิตสำนึกของความเป็นชนเผ่าเดียวกัน ที่มีกระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญาร่วมกันมากมาย การอยู่ร่วมกันมายาวนาน กับ “ป่า” ซึ่งเปรียบเสมือนชีวิต ย่อมเกิดความรู้สึกอาวรณ์ถึงอดีตลึก ๆ เมื่อครั้งป่าถูกทำลายและ ตระหนักว่าเกิดความทุกข์ยาก ซึ่งให้นัยยะถึงการไร้สมดุลแห่งชีวิตของชุมชน ดังนั้นการอนุรักษ์ป่าโดยชุมชนเอง (เพราะเชื่อว่ารัฐทำไม่ได้) จึงเป็นการสร้างเงื่อนไขของความพอเพียงให้สามารถดำรงอยู่ได้

3 สำนึกของการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมมีอยู่เสมอในใจของชาวบ้านในชุมชน เมื่อได้รับการกระตุ้นซ้ำด้วยผู้สนับสนุนคือองค์กรพัฒนาเอกชน จึงไม่แปลกเลยที่ชาวบ้านจะสามารถร่วมมือจัดตั้งกระบวนการต่างๆของชุมชนขึ้นมาได้ ดังที่เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชนเองก็ยอมรับว่า หากชุมชนไม่มีแรงขับภายในก็คงไม่สามารถปลุกจิตสำนึกและสร้างขึ้นเป็นกระบวนการต่อสู้ต่างๆ เพื่อชุมชนเองขึ้นมาได้ แรงสนับสนุนด้วยความจริงใจ จึงเกิดเป็นกระบวนการที่เป็นรูปธรรมแห่งความสำเร็จในเบื้องต้นได้อย่างจริงจังด้วยตัวชาวบ้านเอง

4 บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนนั้น นับว่าเป็นเงื่อนไขที่เกื้อหนุนให้แก่การแก้ปัญหาของชุมชน เพราะองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้ามาในชุมชนหมู่บ้านนั้น จะช่วยอำนวยความสะดวกในด้านข้อมูลข่าวสาร กระตุ้นให้ชาวบ้านได้เกิดความคิด และเกิดการตัดสินใจเพื่อปฏิบัติการ อีกทั้งช่วยประสานงานทรัพยากรจากภายนอก ทำให้เกิดการดำเนินงานร่วมกันระหว่างภาครัฐกับชุมชนได้ ประสาน

งานกับกรมส่งเสริมการเกษตรเพื่อช่วยในด้านวิชาการ ด้านการหาเงินทุนทั้งในและต่างประเทศสำหรับการพัฒนาด้านการผลิต

5 อีกส่วนหนึ่งที่ต้องยอมรับว่าเป็นเงื่อนไขของการคงอยู่ของเศรษฐกิจพอเพียงในชุมชน ก็คือ กระแสการรุกรานจากภายนอกได้ผ่านเข้ามาเมื่อไม่นานมานี้เอง พร้อมกับที่ชุมชนเริ่มมีกระแสตั้งรับในระยะหลัง โดยเฉพาะด้านเอกลักษณ์แห่งความเป็นชุมชนที่มีความพอเพียงทางเศรษฐกิจนั้น ก็ขาดรับต่อกระแสสังคมและเศรษฐกิจแนว “เศรษฐกิจพอเพียง” ในยุคปัจจุบัน ความภาคภูมิใจจึงบังเกิดขึ้นมากกว่าที่จะรู้สึกว่าการเป็นอยู่แบบนั้นมีความด้อยค่าหรือไม่ทันสมัย ดังนั้นช่องโอกาสของการทำลายจากภายนอก จึงมีจำกัดไปโดยปริยาย

บรรณานุกรม

- ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ . 2538 . **สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา** . กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย .
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี . 2539 . **ภูมิปัญญา นิเวศวิทยาชนพื้นเมือง ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในป่าห้วยใหญ่ นครสวรรค์** . นนทบุรี : สำนักพิมพ์โลกดูลักษณ์ .
- เพ็ญศิริ จีระเดชากุล . รายงานการวิจัยเรื่อง “การศึกษาของชาวเขาในประเทศไทย” นำเสนอในการประชุมทางวิชาการเรื่อง สถานภาพและการดำเนินชีวิตของชาวเขาและชนกลุ่มน้อยในประเทศไทย โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ณ โรงแรมเอสดี อเวนิว วันที่ 3-4 มิถุนายน 2541 .
- ระวีวรรณ ศรีทอง และ อัจลา รุ่งวงษ์ . 2540 . รายงานการวิจัยเรื่อง “องค์ความรู้ดั้งเดิมของกะเหรี่ยงกับการใช้พืชให้สีในการย้อมผ้า : กรณีศึกษากะเหรี่ยงโป 5 หมู่บ้าน รอบเขตรักษาพันธุ์ป่าห้วยขาแข้ง” สนับสนุนโดยโครงการพัฒนาองค์ความรู้และศึกษานโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพในประเทศไทย ศูนย์พันธุวิศวกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพแห่งชาติ .
- เสน่ห์ จามริก และ ยศ สันตสมบัติ : บรรณาธิการ . 2538 . **ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา เล่ม 1** . กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา .
- อมรา พงศาพิชญ์ . 2542 . **ความหลากหลายทางวัฒนธรรม** , กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย .
- Putnam , Robert . 1993 . **Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy** . Princeton : Princeton University .
- Ritzer , George . 1996 . **Sociological Theory** . New York : The McGraw-Hill .
- Smelser , Neil . 1973 . **Towards a Theory of Modernization in the Modern Society**. in Amitai Etzioni and Eva Etzioni (eds.) , **Social Change : Sources, Patterns and Consequence**, (2nd ed.) New york : Basic Books .

ความนำ

ในช่วงเวลาเกือบสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยเป็นอย่างมาก อันเป็นผลมาจากการใช้นโยบายของรัฐในการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย แม้จะมีความเปลี่ยนแปลงในด้านบวกที่เห็นได้เป็นรูปธรรม เช่น ความเจริญของถนน ไฟฟ้า น้ำประปา และระบบสาธารณสุขปกศต่างๆ บ้านช่องที่ทันสมัยและสะดวกสบายขึ้น อัตราการอ่านออกเขียนได้ของประชากรอยู่ในระดับสูงขึ้น ระบบการสื่อสารที่ทันสมัยและมีประสิทธิภาพ ฯลฯ แต่ผลเหล่านี้ก็มักตกแก่คนในเมืองและผู้มีโอกาสเข้าถึงเท่านั้น ชุมชนเกษตรกรรมในชนบทกลับประสบกับผลด้านลบ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการส่งเสริมการเกษตรแผนใหม่เพื่อการค้าและการส่งออกของรัฐ รวมถึงการแทรกแซงจากรัฐและทุนเข้าไปในชนบท ชุมชนจึงเกิดภาวะอ่อนแอในหลายๆด้าน ทั้งการพึ่งพิงตลาด แหล่งสินเชื่อ และพ่อค้าคนกลาง ความร่อยหรอของทรัพยากรธรรมชาติ การแตกสลายของระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติและการรวมกลุ่มกันตามประเพณีเพื่อจัดการทรัพยากรและแรงงาน และการละเลยภูมิปัญญาและความรู้ที่สะสมถ่ายทอดกันมา (นิธิ เอียวศรีวงศ์ , 2536)

เมื่อประสบกับความอ่อนแอ บางชุมชนก็ไม่สามารถหาทางออกให้กับตัวเองได้อย่างเหมาะสม ในขณะที่อีกหลายๆชุมชน สามารถปรับตัวให้มีหลักประกันเพื่อความเป็นอยู่ที่ดีของชุมชนได้ในระดับหนึ่ง แต่การปรับตัวนั้นก็ไม่ได้เป็นไปในรูปแบบเดียวกัน เพราะชุมชนประกอบด้วยความสัมพันธ์ที่ก่อตัวขึ้นมาอย่างซับซ้อน มีเงื่อนไขความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน มีโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานทางภูมิศาสตร์ วัฒนธรรม ประเพณี และความสัมพันธ์ทางการผลิตที่มีลักษณะเฉพาะของแต่ละชุมชน ดังนั้นเมื่อเผชิญกับความเปลี่ยนแปลง ชุมชนจึงมีกระบวนการปรับตัวแตกต่างกันไปในหลายรูปแบบ และการปรับตัวนี้ก็จะมีส่วนในการสร้างและหล่อหลอมให้คนในชุมชนมีโลกทัศน์ ค่านิยม และทัศนะต่อการดำรงอยู่ของชุมชนต่อไปอีก การทำความเข้าใจในกระบวนการปรับตัวของชุมชนที่แตกต่างกันหลากหลายกันนี้ จึงเป็นหนทางที่จะทำให้สามารถสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชนให้มีความกระจ่างชัดขึ้นมาได้

ท่ามกลางการปรับตัวของชุมชนในหลายรูปแบบ การเกษตรแบบผสมผสานดูจะเป็นทางออกที่ได้รับความสนใจและกล่าวถึงซ้ำแล้วซ้ำเล่าอยู่ไม่น้อย เกษตรผสมผสานอาจมีความหมายและลักษณะที่แตกต่างกันไปหลายแบบ แต่จุดร่วมกันของเกษตรแบบผสมผสานก็คือระบบการเกษตรที่มีความหลากหลายของชนิดพืชและสัตว์ เพื่อสนองตอบต่อความต้องการของครอบครัวและชุมชน คำถามจึงเกิดขึ้นว่า แล้วในระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าเช่นในปัจจุบัน ยังมีระบบเกษตรแบบอื่น ๆ ซึ่งไม่ใช่เกษตรกรรมแผนใหม่ที่ปลูกพืชเชิงเดี่ยวหรือเกษตรกรรมผสมผสาน บ้างหรือไม่ คำถามนี้จึงนำไปสู่การเสาะหาชุมชนที่มีรูปแบบการเกษตรที่แตกต่างออกไป และการเกษตรในรูปแบบนั้นได้นำชุมชนไปสู่ความเข้มแข็ง

รายงานวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอกระบวนการเปลี่ยนแปลงของชุมชน จากการทำนาปลูกข้าว ไปสู่การทำเกษตรร่วมกัน เพื่อให้สามารถดำรงความเข้มแข็งของชุมชนไว้ได้ โดยมีคำถามการวิจัยที่สำคัญอยู่หลายประการ ประการแรก เมื่อชุมชนยังทำนาภายใต้เศรษฐกิจยังพียงชีพนั้น ความเข้มแข็งหรืออ่อนแอของชุมชนเป็นอย่างไร ประการที่สอง อะไรคือเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนต้องเข้าสู่

ระบบการผลิตเพื่อการค้า ประการที่สาม อะไรคือเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถทำการเกษตรร่วมกันได้ และ ประการที่สี่ การเกษตรร่วมกันมีส่วนร่วมในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนได้อย่างไร

การตอบคำถามการวิจัยดังกล่าว การศึกษานี้ได้ใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีรากฐาน (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยานี้ได้ ในเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) โดยทำความเข้าใจความเป็นมาของชุมชนตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน เพื่อให้เห็นถึงเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ ที่ทำให้ชุมชนสามารถต่อสู้และปรับตัวได้ในแต่ละช่วงเวลา ทั้งนี้ก็ได้ละเลยพลังสร้างสรรค์ใหม่ของชุมชน ที่จะร่วมสร้างประวัติศาสตร์ของตนเองด้วยเช่นกัน เนื่องจากชุมชนที่ศึกษานี้ เป็นชุมชนในภาคเหนือคือจังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งได้ก่อตั้งมาเป็นเวลาร่วม 200 ปี และได้มีความสัมพันธ์กับระบบศักดินาและระบบทุนนิยมภายนอกชุมชนมานาน

การศึกษาความเป็นมาของชุมชนจึงได้ย้อนกลับไปไกลเท่าที่จะสามารถทำได้ คือประมาณ 60 ปี เพื่อให้ได้ภาพของชุมชนที่แจ่มชัด ทั้งนี้ชื่อของชุมชนที่ศึกษาและชื่อของชุมชนที่เกี่ยวข้องในงานศึกษานี้ เป็นชื่อสมมติ เพื่อป้องกันผลกระทบใดๆที่จะเกิดกับชุมชน

วิธีการที่ใช้เพื่อให้เข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมในด้านต่างๆ คือการสัมภาษณ์ระดับลึกระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้สัมภาษณ์ตัวต่อตัว โดยผู้วิจัยได้เตรียมแนวคำถามกว้างๆ ซึ่งเป็นคำถามแบบปลายเปิดไว้เป็นแนวทางในการสัมภาษณ์ แนวคำถามนี้อยู่บนพื้นฐานของวัตถุประสงค์และคำถามการวิจัย (ดูแนวคำถามในภาคผนวกของเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) แต่เมื่อสัมภาษณ์จริงก็ต้องมีการปรับประเด็นของคำถามให้สอดคล้องกับประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์ การสัมภาษณ์แบบนี้ไม่ได้มีลักษณะเป็นทางการแต่มีความยืดหยุ่นและเป็นกันเอง เวลาของการสัมภาษณ์ขึ้นอยู่กับประสบการณ์และความทรงจำของผู้ให้สัมภาษณ์ ซึ่งอยู่ระหว่าง 1-3 ชั่วโมง หากการสัมภาษณ์ในครั้งแรกได้ข้อมูลไม่ครบถ้วน ก็ได้มีการตามไปสัมภาษณ์ครั้งที่ 2 ตารางข้างล่างนี้แสดงรายละเอียดของผู้ให้สัมภาษณ์ระดับลึก รวมทั้งสิ้น 19 คน และผู้ให้สัมภาษณ์เป็นกลุ่ม จำนวน 8 คน

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก

คนที่	สถานภาพทางสังคม /อาชีพ	เพศ	อายุ
1	ผู้อาวุโส (อดีตทำนา)	ชาย	73
2	ผู้อาวุโส (อดีตทำนา)	ชาย	72
3	ผู้อาวุโส (อดีตทำนา ปัจจุบันทำสวนลำไย)	ชาย	67
4	ผู้อาวุโส (อดีตทำนา ปัจจุบันทำสวนลำไย)	หญิง	67
5	เจ้าอาวาส	ชาย	36
6	กำนัน	ชาย	-
7	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 3	ชาย	39
8	ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4	ชาย	42

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก (ต่อ)

คนที่	สถานภาพทางสังคม /อาชีพ	เพศ	อายุ
9	หมอพื้นบ้าน	ชาย	-
10	หมอพื้นบ้าน	ชาย	-
11	ประธานกลุ่มเกษตรกรชาวนาอมทรัพย์ (อดีตทำนาผาครึง)	ชาย	51
12	ประธานกลุ่มปลูกผัก	ชาย	40
13	เลขาฯ กลุ่มปลูกผัก	หญิง	34
14	สมาชิกกลุ่มปลูกผัก	หญิง	24
15	ปลูกผัก (ไม่ได้เป็นสมาชิกกลุ่มปลูกผัก)	หญิง	48
16	ประธานกลุ่มแม่บ้าน	หญิง	50
17	เหรัญญิกกลุ่มเกษตรกรทำนา	ชาย	52
18	กรรมการ อบต. หมู่ 3	หญิง	35
19	ครูโรงเรียนวัดเนินมะกอก	หญิง	-
สันทนากลุ่ม - ชาวบ้านหมู่ 4 สันทนากลุ่ม - หมอตำแยและชาวบ้าน			

ความเป็นมาและลักษณะทางกายภาพของชุมชน

ชุมชนเนินมะกอก มีอาณาเขตครอบคลุมหมู่บ้าน 2 หมู่บ้าน ในตำบลหนึ่งของจังหวัดเชียงใหม่ ไม่ห่างไกลจากตัวเมืองเชียงใหม่เท่าใดนัก การแยกหมู่บ้านออกเป็น 2 หมู่ ของทางราชการภายหลัง มิได้ทำให้ความรู้สึกของการเป็นชุมชนเดียวกันถูกตัดขาดออกจากกัน ชาวบ้านยังคงเป็นศรัทธาวัดเดียวกัน ไปทำบุญร่วมกันในวันสำคัญทางศาสนา และไปช่วยงานประเพณีต่างๆ เช่น งานบวช งานแต่งงาน งานขึ้นบ้านใหม่ งานศพ ระหว่างกันและกันอยู่ แม้จะเหินห่างและลดน้อยลงไปบ้าง ชื่อหมู่บ้านแม้จะแยกเป็น 2 หมู่แล้ว ก็ยังใช้ชื่อเดียวกันอยู่ คือ หมู่ 3 และหมู่ 4 ดังนั้นหากจะมีกิจกรรมที่แต่ละหมู่แยกกันทำ เป็นการเฉพาะ ก็มักเป็นกิจกรรมที่เป็นทางการหรือกึ่งทางการ ซึ่งต้องอาศัยช่องทางติดต่อกับราชการเป็นสำคัญ

เล่ากันว่าชุมชนเนินมะกอก มีอายุประมาณ 170-200 ปี ผู้เข้ามาตั้งถิ่นฐานแต่ดั้งเดิมคือ ชาวเขิน ซึ่งเป็นชาวไทยใหญ่ อานันท์ กาญจนพันธุ์ ก็ได้กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านในสังคมล้านนาอย่างสอดคล้องกันว่า เมื่อเจ้ากาวิละ แห่งนครลำปาง สามารถขับไล่พม่าและยึดเมืองเชียงใหม่ได้ในราว พ.ศ. 2339 แล้วนั้น ก็ได้รวบรวมชาวนาจากที่ต่างๆ เข้ามาอยู่ในเขตใกล้เมืองเชียงใหม่ เพื่อป้องกันการโจมตีของพม่า จนราวปี 2352 จึงสามารถขับไล่พม่าออกไปได้หมด หลังจากนั้นได้มีการก่อตั้งหมู่บ้านในเขตรอบนอกขึ้นอย่างรวดเร็ว หมู่บ้านเหล่านี้ประกอบไปด้วยคนจากหลายชนชาติ ได้แก่ ชาวไทยใหญ่ เช่น ชาวเขิน ลื้อ และยอง เป็นส่วนใหญ่ และยังมีชาวเขา เช่น กะเหรี่ยง และลัวะ ปะปนอยู่ด้วย ประมาณ พ.ศ.2373 หมู่บ้านรอบเมืองเชียงใหม่ก็สามารถตั้งถิ่นฐานได้มั่นคงและมีการผลิตเหลือใช้ (อานันท์ กาญ

จนพันธุ์ , 2527 : 84-85) จึงสันนิษฐานว่าชุมชนเนินมะกอก ก็น่าจะเกิดขึ้นในช่วงเวลาและเจตนาเดียวกัน

ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านเป็นที่ราบ ไม่มีดอยหรือเนินเขา มีแม่น้ำปิงไหลผ่านใกล้หมู่บ้าน ชาวบ้านจากหลายๆหมู่บ้านที่อาศัยแม่น้ำปิงในการดำรงชีวิต จึงร่วมกันสร้างเหมืองฝายเพื่อทื่อน้ำเข้ามาตามไร่นา ชุมชนจึงมีน้ำอุดมสมบูรณ์ตลอดปี ในอดีตก่อนที่จะมีการปรับพื้นที่เพื่อทำสวนลำไยกันอย่างเอิกเกริกนั้น พื้นที่ราบของชุมชนมีความสูงต่ำเป็น 3 ระดับ ซึ่งชาวบ้านใช้ปลูกข้าว ที่เรียกว่านาลุ่มหรือนาหนอง นาพоди และนาดอน นาลุ่มอาจมีปัญหาเรื่องน้ำมากเกินไป ในขณะที่นาดอนอาจมีปัญหาเรื่องน้ำน้อยบ้าง หากฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลและน้ำในเหมืองหรือคลองส่งน้ำงวดลง ดังนั้นชาวบ้านจึงต้องมีความรู้เรื่องพื้นที่และเลือกใช้พันธุ์ข้าวที่ปลูกให้เหมาะสม นอกเหนือจากผืนนาที่ชาวบ้านใช้ปลูกข้าวและเป็นแหล่งหาผัก ปลูกปลา เป็นอาหารแล้ว หมู่บ้านในอดีตยังมีป่าไม้ให้ชาวบ้านได้ตัดมา สร้างบ้านหรือสานเป็นภาชนะใช้สอยต่างๆ และมีป่าหญ้าขัดซึ่งชาวบ้านสามารถเอากิ่งก้านของหญ้าชนิดนี้มาทำเป็นไม้กวาดได้ ผู้อาวุโสของชุมชนย้อนระลึกภาพของหนทางเกวียนในอดีต ซึ่งเต็มไปด้วยฝุ่นในหน้าแล้ง ในขณะที่หน้าฝนเป็นบ่อตมจนควายสามารถมานอนแช่เล่นได้ว่า “ใส่กางเกงขายาวเดินไม่ได้ มีแต่ขี่โคลน” แต่กระนั้นหนทางเช่นนี้ ก็เป็นทางผ่านของพ่อค้าที่ใช้วัวเทียมเกวียน ค้าขายระหว่างเชียงใหม่กับลำพูนมาแต่อดีต

ปัจจุบันชุมชนได้พัฒนามาเป็นชุมชนชนเมือง ที่มีถนนหนทางเชื่อมต่อไปยังในเมืองและจังหวัดใกล้เคียงได้หลายทิศทาง จนโรงเรียนประถมศึกษาซึ่งเปิดสอนในหมู่บ้านมาหลายสิบปี ต้องถูกยุบไปรวมกับโรงเรียนในหมู่บ้านอื่น เนื่องจากผู้ปกครองนิยมส่งบุตรหลานไปเรียนในตัวเมือง ซึ่งสามารถเดินทางไปมาโดยรถยนต์ได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว สถานือนามัยของตำบลซึ่งตั้งเมื่อ พ.ศ. 2517 คงเป็นแหล่งพึ่งพิงของชาวบ้านเมื่อยามเจ็บป่วยเล็กน้อยๆ เท่านั้น หากมีอาการมากหรือคนป่วยเป็นผู้พอมีฐานะ ก็มักเดินทางไปรับการรักษายังโรงพยาบาลของอำเภอ ของจังหวัด หรือโรงพยาบาลและคลินิก ของเอกชน พุงนาและนาหนองถูกปรับสภาพและถมใหม่เพื่อทำสวนลำไยและสวนผัก ความทันสมัยเชิงกายภาพได้เข้ามารุกรานชุมชนเกือบทุกหัวระแหง แต่ความผูกพันช่วยเหลือเกื้อกูลกันระหว่างชุมชน ซึ่งเริ่มจืดจางไปตามวันเวลา กลับได้รับการพลิกฟื้นขึ้นมาใหม่ เพื่อความอยู่รอดของชุมชน

การศึกษาความเข้มแข็งของชุมชนเนินมะกอก จะเป็นการศึกษาพัฒนาการของชุมชนในด้านต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำมาหากินตั้งแต่อดีตเท่าที่พอสืบค้นได้ (ประมาณ พ.ศ. 2475) มาจนถึงปัจจุบัน จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในชุมชนเพื่อให้เห็นถึงสถานะของความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง การเผชิญกับปัญหา และการปรับตัวของชุมชน ทั้งนี้จะแบ่งพัฒนาการของชุมชนเป็น 3 ระยะ คือ ระยะที่หนึ่ง ชุมชนภายใต้เศรษฐกิจพึ่งพิงชีพ ระยะที่สอง ชุมชนภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย และระยะที่สาม ชุมชนในภาวะการปรับตัวเพื่อความเข้มแข็งในระบบเศรษฐกิจการค้า

ชุมชนภายใต้เศรษฐกิจกึ่งพอยังชีพ

การศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านไทยของ จักรทิพย์ นาถสุภา ระบุว่า ในขณะที่หมู่บ้านในภาคกลาง ได้มีการเปลี่ยนแปลงลักษณะการผลิต จากผลิตเพื่อยังชีพอย่างเดียวไปเป็นผลิตเพื่อขายด้วยแล้วนั้น จนถึง พ.ศ. 2475 หมู่บ้านในภาคเหนือยังคงลักษณะของการผลิตแบบพอยังชีพเป็นหลักอยู่ (จักรทิพย์ นาถสุภา , 2533) แม้จะมีระบบการผลิตเพื่อยังชีพ แต่ชาวนาในภาคเหนือก็ได้เริ่มสูญเสียที่ดินทำกินมา ตั้งแต่หลัง พ.ศ. 2426 เมื่อรัฐบาลกรุงเทพเข้ามาควบคุมล้านนา ซึ่งก่อนหน้านั้นมีการปกครองอย่างเป็นอิสระ และเจ้านายก็ได้ทำการค้ากับอังกฤษในพม่าอยู่ก่อนแล้ว การขยายอำนาจของรัฐบาลกลางทำให้ เจ้านายทางเหนือต้องสูญเสียรายได้บางส่วนไป เนื่องจากต้องโอนกรรมสิทธิ์ป่าไม้และโอนอำนาจในการ เก็บภาษีให้แก่รัฐบาลกรุงเทพ เจ้านายจึงขยายอิทธิพลเข้าครอบครองที่ดินในท้องที่รอบนอกเชียงใหม่ ด้วยการเกณฑ์แรงงานไปถางป่าเปิดใหม่เพื่อเป็นแหล่งรายได้ทดแทน ผลกระทบสำคัญที่เกิดขึ้นกับ ชาวบ้านรอบเมืองเชียงใหม่ซึ่งทำนาเป็นหลักในการดำรงชีวิต ก็คือ แต่เดิมชาวบ้านซึ่งเคยแผ้วถางและ ขยายที่ดินทำกินเข้าไปในที่ว่างเปล่า ตามกำลังความสามารถของครัวเรือน ก็ไม่สามารถทำได้อีกต่อไป ทั้งที่ดินที่ชาวบ้านครอบครองอยู่ ก็อาจต้องขายให้กับเจ้านายหรือถูกยึดไปหากเป็นที่ต้องการ อิทธิพล และผลประโยชน์ที่ดิน ยังแผ่แผ่ไปถึงคนใกล้ชิดของเจ้านายอีกด้วย หลัง พ.ศ. 2443 รัฐบาลกลางได้ เริ่มเก็บภาษีที่ดินโดยเน้นการเก็บเป็นเงินตรา และออกกฎหมายการถือครองที่ดิน ซึ่งมีผลทำให้ที่ดิน กระจุกตัวอยู่กับคนบางกลุ่ม ซึ่งมีอำนาจหรือมีความสัมพันธ์กับข้าอำนาจ และมีเงินเสียภาษีมากขึ้น ชาวนาไร้ที่ดินจึงต้องเช่าที่นาซึ่งมีทั้ง “นาเจ้า” และนาเอกชน เพื่อทำกิน (อานันท์ กาญจนพันธุ์ , อ้างแล้ว) ในชุมชนเนินมะกอก แม้จะไม่พบว่ามี “นาเจ้า” แต่ก็มีที่ดินของเจ้าอยู่ในบริเวณใกล้เคียง เช่น มีนาของ เจ้าหลวงหรือเจ้าผู้ครองนครประมาณ 70 ไร่ อยู่ในหมู่บ้าน ติดกันไปทางทิศใต้ เป็นต้น กรณีเช่นนี้ย่อม ส่งผลกระทบต่อการถือครองที่ดินในชุมชนเนินมะกอกไปด้วย อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

การสร้างทางรถไฟเชื่อมระหว่างกรุงเทพและเชียงใหม่ ซึ่งเสร็จสิ้นลงใน พ.ศ. 2464 ส่งผลให้ พ่อค้าชาวจีนหลังไหลเข้ามาสู่เชียงใหม่เพื่อค้าขายและพัฒนาจับจองที่ดิน เช่นเดียวกับเจ้านายเมืองเหนือ ซึ่งได้เริ่มมาก่อนหน้านั้น ดังกล่าวแล้ว พ่อค้าเหล่านี้มีส่วนอย่างสำคัญในการดึงชาวนาให้เข้าสู่ระบบการ ผลิตเพื่อขายโดยอาศัยกลไกของตลาดและสินเชื่อ ดังนั้นกระบวนการผลิตเพื่อขายนอกเหนือจากเพื่อยัง ชีพของชุมชนในเชียงใหม่จึงได้เริ่มก่อตัวขึ้น ที่นาเป็นที่ต้องการมากขึ้นจึงมีราคาสูงขึ้นและยิ่งกระจุกตัว ในมือของคนส่วนน้อย ซึ่งได้แก่ เจ้า พ่อค้า ชาวนาร่ำรวย รวมถึงผู้นำท้องถิ่น ซึ่งมีหน้าที่เก็บภาษีและ อนุมัติการเข้าจับจองที่ดิน ในขณะที่ที่นาของชาวนาซึ่งแบ่งสรรเป็นมรดกตกทอดกันไป กลับมีขนาดเล็ก ลงๆ ส่วนชาวนาไร้ที่ดินก็ต้องเช่าต่อไป ดังนั้นเมื่อซิมเมอร์แมน (Carle C. Zimmerman) ทำการสำรวจ เศรษฐกิจชนบทไทยใน พ.ศ. 2473 จึงพบว่าครอบครัวชาวนาภาคเหนือถึงร้อยละ 27 ไม่มีที่ดินทำกินเป็น ของตนเอง (อ้างใน จักรทิพย์ นาถสุภา , อ้างแล้ว : 54)

บริบททางสังคม การเมือง ดังกล่าวมาข้างต้นนี้ เป็นแรงจากภายนอกที่ผลักดันให้ชุมชนเนิน มะกอก ซึ่งเป็นชุมชนอยู่บริเวณรอบตัวเมืองเชียงใหม่ ต้องปรับตัวให้มีรูปแบบการผลิตและมีระบบ ความสัมพันธ์ในชุมชนที่หลากหลายซับซ้อน ไม่เป็นเนื้อเดียวกัน ดังจะกล่าวถึงต่อไป

การทำมาหากิน

ย้อนไปในอดีตเมื่อ 60-70 ปีที่แล้ว ลักษณะการถือครองที่ดินของชาวบ้านในชุมชนเนินมะกอกก็มีความแตกต่างกัน กล่าวคือ บ้างมีที่ดินมาก บ้างมีที่ดินแค่พอทำกิน บ้างมีที่ดินน้อยหรือไม่มีเลย และมีการผลิตเพื่อแลกเปลี่ยนหรือเพื่อขายเพิ่มเติมจากการผลิตเพื่อยังชีพด้วย ประปนกันไป

การผลิตในช่วงเวลานี้คือการทำนาปลูกข้าวซึ่งมีความสำคัญเหนือการผลิตสิ่งอื่นมาก นอกจากนั้นก็มีการเก็บหาอาหารจากธรรมชาติในทุ่งนา การเลี้ยงสัตว์ การทำหัตถกรรม การปลูกพืชเศรษฐกิจนอกฤดูทำนา และการรับจ้าง ซึ่งจะกล่าวถึงการผลิตแต่ละประเภทตามลำดับ

การทำนา การทำนาในอดีต ซึ่งเป็นอาชีพหลักของชุมชนนั้น อาศัยแรงงานคน สัตว์ เครื่องมือพื้นบ้านเช่น จอบ ไถ คราด เป็นหลัก ส่วนน้ำนั้นนอกจากอาศัยน้ำฝนแล้วชาวบ้านได้ร่วมกันกับชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นๆ สร้างฝายน้ำล้นกันแม่น้ำปิง แล้วท่อน้ำเข้ามาตามเหมืองหรือร่องน้ำซึ่งขุดขึ้น เพื่อส่งไปตามที่นาอีกด้วย ชาวบ้านจึงมีน้ำใช้อย่างพอเพียง

ในปีที่น้ำอุดมสมบูรณ์ ชาวนาสามารถปลูกข้าวได้ 2 ครั้ง คือ นา冬 (นาปรัง) และนาปี โดยปลูกข้าวเจ้าในนา冬 ซึ่งจะเริ่มปลูกราวเดือน มีนาคม-เมษายน พันธุ์ข้าวที่ปลูก ได้แก่ ข้าวดอกกันจ้า ข้าวดอกแดง ข้าวหลอบ เป็นต้น ถ้าน้ำไม่มากก็ปลูกได้เพียงครั้งเดียวคือนาปี ซึ่งเริ่มปลูกราวเดือน กรกฎาคม-สิงหาคม โดยปลูกข้าวเหนียวเป็นส่วนใหญ่ และใช้พันธุ์พื้นเมืองซึ่งมีอยู่หลากหลาย เช่น ข้าวลาย ข้าวกล้วย ข้าวกำผาย ข้าวผาเล็ดนก ข้าวสวยแดง ข้าวนางแก้ว ข้าวปิ่นแก้ว ข้าวบัวลอย ข้าวดอกข่า ข้าวเหมยนา ข้าวกล้า ซึ่งมีสีออกม่วงดำ ฯลฯ ข้าวพันธุ์พื้นเมืองเมื่อดำแล้วได้ข้าวสารมาก เมล็ดใหญ่ อ้วนๆกลมๆ ปกติชาวบ้านจะเปลี่ยนพันธุ์ข้าวไปเรื่อยๆ ไม่ใช่ข้าวพันธุ์เดียวกันปลูกซ้ำในที่เดิมเกิน 3 ปี เพราะจะทำให้เกิดการ “เปื้อนที่” และผลผลิตไม่ดี ดังนั้นนอกจากชาวบ้านจะคัดเลือกเมล็ดข้าวที่สมบูรณ์ไว้ทำพันธุ์ในปีต่อไปแล้ว ยังต้องมีการแลกพันธุ์กับคนอื่นในชุมชน รวมถึงมีการเสาะหาพันธุ์ดีๆ โดยหาบข้าวเดินไปแลกไกลถึงลำพูนและที่อื่นๆ อัตราแลกพันธุ์ข้าวปกติก็แลกถึงต่อถึง แต่ถ้าเป็นพันธุ์ที่ชาวบ้านต้องการมากเพราะให้ผลผลิตดี หรือรสชาติดี พวกเขา ก็อาจยอมแลกในอัตราส่วน 2:1

การทำนาในอดีตยังไม่มีการใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง หรือยาฆ่าหญ้า จึงมีหญ้าขึ้นอกงามในทุ่งนา ก่อนปลูกข้าว 1 เดือน ชาวนาจะไถกลบไว้ก่อนเพื่อให้หญ้าเน่าแล้วเติมมูลสัตว์ที่เลี้ยงไว้เช่น วัว ควาย ให้เป็นปุ๋ยแก่ต้นข้าว ระหว่างที่ข้าวกำลังออก ถ้าหญ้าขึ้นมากก็จะถอนออกด้วยมือ หรือ “ใช้เท้าเหยียบเอา” ศัตรูข้าวในสมัยนั้นได้แก่ตัวด้วงและหนู การปราบตัวด้วงนั้น ชาวนาที่มีภูมิปัญญาทั้งที่อธิบายได้และไม่ได้ด้วยวิทยาศาสตร์ ที่อธิบายไม่ได้คือ ชาวบ้านใช้วิธี “บูชาเตียน” คือจุดเทียนที่ลงคาถา บัดเป่าไล่ตัวด้วง และที่อธิบายได้ด้วยวิทยาศาสตร์คือ หลังจากบูชาเทียนแล้ว ชาวบ้านก็จะเติมน้ำลงในนามากๆ จนถึงคันนา ตัวด้วงก็จะหนีน้ำไปอยู่บนยอดต้นข้าว ชาวบ้านเล่าว่า หลังจาก “บูชาเทียน” ได้สักวันหนึ่ง นกเอี้ยงดำก็จะลงมา “จัดการให้เรา” กินตัวด้วงหมด ส่วนการปราบหนูนั้น ใช้การดักแล้ว การทำนาสมัยนั้น จึงไม่ต้องลงทุนอะไรมาก หากแต่ต้อง “ลงแรงมาก” โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวนาไร่ที่ดินนั้น ต้องใช้แรงงานของครอบครัวอย่างเข้มข้นเป็น 2 เท่าหรือเกือบ 2 เท่า เพื่อให้ได้ข้าวสำหรับการบริโภค

ดังได้กล่าวแล้วว่าลักษณะการถือครองที่ดินในชุมชนแตกต่างกัน และได้ส่งผลถึงความแตกต่างในรูปแบบ ลักษณะ และเป้าหมายของการผลิตอย่างสำคัญ ความแตกต่างเหล่านี้อาจเข้าใจได้โดยการแบ่งชนชั้นของชาวนาในชุมชนเนินมะกอกในช่วงเวลานี้ ออกเป็น 3 ชนชั้นได้แก่ ชาวนารวย ชาวนากลาง และชาวนาจน

ชนชั้นแรกคือชาวนารวย ได้แก่ ชาวนาซึ่งมีที่นามากประมาณ 50-70 ไร่ ซึ่งชาวบ้านมักจะเรียกว่า “เศรษฐีนา” มีอยู่ 3 รายในขณะนั้น และเสียชีวิตไปหมดแล้วในปัจจุบัน นอกจากนั้นชาวนารวยยังรวมถึงชาวนาซึ่งแม้ไม่ได้มีที่นามากขนาดเป็นเศรษฐีนา แต่ก็มีที่ดินมากพอที่จะแบ่งให้คนอื่นทำได้ ชาวนาเหล่านี้นอกจากจะมีที่นามากแล้ว ชาวบ้านยังตั้งข้อสังเกตว่า หลังคาบ้านมักมุงด้วย “ดินขอ” ซึ่งเป็นกระเบื้องดินเผาของคนภาคเหนือ ในขณะที่ชาวบ้านอื่นๆมุงหลังคาด้วยหญ้าคา และมียุ้งข้าวใหญ่ ชาวนารวยในชุมชนไม่ได้มีลักษณะเป็น “เจ้าที่ดิน” เสียทีเดียว แต่จะแบ่งที่ดินส่วนหนึ่งเท่าที่กำลังจะหาได้ ไว้สำหรับทำเองในครอบครัว หรือจ้างชาวนาไร้ที่ดินทำในบางโอกาส เช่น เกี่ยข้าว ตีข้าว เป็นต้น ในการจ้างงานนั้น ระยะเวลาจะจ้างด้วยข้าว เช่นวันละ 2 ถัง โดยมีการจดไว้ เมื่อได้ข้าวแล้วจึงจ่ายค่าจ้าง ส่วนที่ดินที่เหลือจากการทำเองในครอบครัว จะแบ่งให้ชาวนาที่มีที่นายน้อยไม่พอทำกินหรือไร้ที่ดินเข้ามาทำ ซึ่งมักจะได้แก่ญาติและคนรู้จักใกล้ชิดกัน ในกรณีที่ผู้ให้เช่ามีที่นาไม่มากนัก ในกรณีของเศรษฐีนา นั้นคนเช่าไม่จำเป็นต้องเป็นญาติหรือคนใกล้ชิด ผลผลิตที่ได้ในส่วนของเขาจะไ้ใช้ระบบ “ผ่าเก็ง” หรือแบ่งครึ่งกันระหว่างผู้เช่ากับผู้ให้เช่า หรือไม่ก็ “หักค่าหัว” เป็นผลผลิตตามจำนวนที่ตกลงกัน ซึ่งส่วนใหญ่มักจะเป็นแบบแรก โดยไม่มีการต่อรอง เพราะที่ดินหายากและเป็นที่ต้องการมาก

การที่ชาวนารวยสามารถผลิตข้าวเองเพื่อเก็บไว้บริโภค แล้วยังมีที่ดินเหลือให้ผู้อื่นเช่า เพื่อแบ่งผลผลิตมาเป็นของตนอีกนั้น มีผลทำให้ชาวนารวยมีข้าวเหลือจากการบริโภค ยังมีที่ดินมากก็ยังมีข้าวเหลือมาก ข้าวที่เหลือเหล่านี้จะถูกเก็บไว้ในหลองหรือยุ้ง เพื่อทยอยแบ่งขายให้คนที่ไม่มีข้าวไม่พอบริโภคครั้งละ 2-3 ถัง หรือรอไว้เมื่อข้าวราคาดีก็จะบรรทุกไปขายที่โรงสี “เป็นเกวียนๆ”

ชนชั้นที่สองในชุมชนคือชาวนากลาง ได้แก่ชาวนาซึ่งมีที่ดินประมาณ 5-10 ไร่ ซึ่งเป็นจำนวนที่เพียงพอแก่การผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนที่มีสมาชิก 7-12 คน รูปแบบการผลิตเป็นแบบอิสระ คือ ปลูกข้าวในที่ดินของครอบครัว ไม่ต้องเช่าของผู้อื่น และอาศัยแรงงานของคนในครอบครัวเป็นหลัก อาจมีการรับจ้างบ้างเล็กน้อยๆ เช่นจ้างตีข้าว การผลิตของชาวนากลางเป็นการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก แบ่งในหมู่ญาติที่มาช่วยทำนาบ้าง แบ่งให้พ่อแม่บ้าง หากมีข้าวเหลือจึงขาย

ชนชั้นที่สามในชุมชนคือชาวนาจน ซึ่งมีจำนวนมาก ได้แก่ชาวนาที่มีที่นาเพียง 1-2 ไร่ ผลิตข้าวไม่พอบริโภค หรือชาวนาไร้ที่ดิน จึงต้องอาศัยทำนาในที่ดินของชาวนารวย รูปแบบการผลิตของชาวนาจนมีอยู่ด้วยกัน 3 รูปแบบ คือ แบบแรกเป็นการ “เญ่เยนาผ่าเก็ง” หรือ ทำนาแบ่งครึ่ง แบบที่สองเป็นการ “เญ่เยนาต่วยกัน” หรือ ทำนารวม แบบสุดท้ายเป็นการ “เญ่เยนาเช่า” หรือ ทำนาเช่า แต่ละแบบมีลักษณะแตกต่างกันออกไป ดังนี้

การทำนาแบ่งครึ่ง เป็นรูปแบบการผลิตที่นิยมกันเป็นส่วนมาก ลักษณะแรกของการทำนาแบ่งครึ่ง คือ เจ้าของที่นาใช้ที่นาอย่างเดียว โดยผู้ทำนาต้องหาจัดหาอย่างอื่น เช่น ควาย

คันไถ พันธุ์ข้าว ฯลฯ และลงแรงปลูกข้าวเอง เจ้าของที่นามีหน้าที่คอยรับส่วนแบ่งเป็นข้าวที่ตีแล้วจำนวนครึ่งหนึ่งของผลผลิตที่ได้ทั้งหมดแล้วหักค่าใช้จ่าย เช่นค่าใช้จ่ายการเลี้ยงอาหารชาวบ้านที่มาช่วย “เอาวัน” อีกลักษณะหนึ่งของการทำนาแบ่งครึ่งคือ ชาวนาลงแรงอย่างเดียว โดยเจ้าของที่นาเป็นผู้ซื้อควายมาให้เลี้ยงเพื่อใช้ไถนา เมื่อควายตกหลูกลายตัวก็จะแบ่งกันระหว่างเจ้าของนากับชาวนา แต่แม่ควายยังเป็นของเจ้าของที่นาอยู่ เมื่อควายแก่ไถนาไม่ได้ก็จะขาย แล้วเอาเงินซื้อควายตัวใหม่ ถ้ามีเงินเหลือก็แบ่งกันทั้งสองฝ่าย ส่วนอุปกรณ์การทำงานอื่นๆ และพันธุ์ข้าวซึ่งลงทุนไม่มากนัก ก็อาจตกลงกันว่าใครจะเป็นผู้รับผิดชอบ การทำนาแบ่งครึ่งจะเป็นลักษณะใดในสองลักษณะนี้ ย่อมขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ของเจ้าของนากับชาวนา หากเป็นคนรู้จักกันธรรมดาจะเป็นลักษณะแรก หากเป็นญาติและคนใกล้ชิดจะเป็นลักษณะหลัง ในกรณีของคนรู้จักกันธรรมดา ชาวนารายจะมีเกณฑ์ในการพิจารณาเลือกคนเช่าที่นาของตนหลายประการ ได้แก่ มีอุปกรณ์ในการทำนาพร้อม คือมีคันไถ วัวควาย ขยันเอาใจใส่ดูแลและไม่ให้น้ำในนาแห้ง ทำนาแล้วได้ข้าวมาก เป็นต้น

การทำนารวม เป็นรูปแบบการผลิต ซึ่งเจ้าของที่ดินคือพ่อแม่ และผู้ทำนาคือลูกๆ ที่เพิ่งตั้งครอบครัวใหม่ ยังไม่ได้รับส่วนแบ่งที่ดินเป็นมรดกจากพ่อแม่ ต้องรวมแรงงานกันทำนาในที่ดินของครอบครัว เมื่อได้ผลผลิตแล้ว พ่อแม่จะแบ่งให้ส่วนหนึ่งซึ่งพอเพียงแก่การบริโภค ถ้ายังมีข้าวเหลือก็จะแบ่งกันอีกในภายหลัง

การทำนาเช่า เป็นรูปแบบการผลิตที่เกิดขึ้นเพิ่มเติมในภายหลัง เนื่องจากการทำนาแบ่งครึ่งนั้น ทั้งเจ้าของที่นาและชาวนาต้องรับภาระความเสี่ยงเท่าๆ กัน เมื่อที่ดินเริ่มหายากมากขึ้นเนื่องจากการแบ่งมรดกจนที่ดินมีขนาดเล็กลง ความต้องการที่ดินของชาวนาได้ทำให้มีการพัฒนาระบบการทำนาเช่าขึ้นเพื่อประกันความเสี่ยงให้กับเจ้าของนา เพราะการทำนาเช่าเป็นรูปแบบที่กำหนดอัตราค่าเช่าเป็นข้าวแบบตายตัว ในชุมชนนี้กำหนดเป็น 30 ถังต่อไร่ ต่อมาเมื่อมีการใช้เงินมากขึ้น การเก็บค่าเช่าเป็นข้าว หรือที่เรียกว่าการเก็บ “ค่าหัว” ได้แปรเปลี่ยนไปเป็นการเก็บค่าเช่าเป็นเงินตรา การทำนาเช่าจึงทิ้งภาระความเสี่ยงทั้งหมดให้แก่ชาวนา หากปีใดดินฟ้าอากาศไม่อำนวย ผลผลิตตกต่ำได้เพียง 20-30 ถัง ผู้เช่าก็ต้องหาข้าวหรือเงินมาจ่ายค่าเช่าจนครบจำนวน เมื่อมีการทำนาเช่าเกิดขึ้นแล้วการทำนาแบ่งครึ่งก็ยังไม่หมดไปทีเดียว ยังคงใช้ควบคู่กันไป หากเจ้าของนาต้องการข้าวก็จะใช้ระบบนาแบ่งครึ่ง หากเจ้าของนาต้องการเงินก็จะใช้ระบบนาเช่าเป็นหลัก ซึ่งต้องจ่ายก่อนทำ มีผลให้ชาวนาเดือดร้อนมาก ดังนั้นหลังจากมีนาเช่าเกิดเพิ่มมากขึ้นๆ ชาวนาซึ่งยังพอมีที่ดินอยู่บ้างก็เริ่มหยุดเช่าแล้วทำนาเฉพาะที่ดินของตน โดยเพิ่มการปลูกพืช เช่น ถั่วลิสง ถั่วเหลือง หลังการเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว

การผลิตของชาวนาจนในรูปแบบของการทำนาแบ่งครึ่งและการทำนาเช่า เป็นการใช้แรงงานของตนอย่างเข้มข้น เป็นการ “เอาแรงเข้าสู้” เจตนาของการผลิตแม้จะเป็นเพื่อการยังชีพเป็นหลัก แต่ผลผลิตส่วนเกินที่ต้องจ่ายเป็นส่วนแบ่งเพื่อค่าเช่านั้น ถึงชาวนาจะไม่ได้ขายโดยตรง ก็เป็นการผลิตเพื่อให้เจ้าของที่ดิน “ขาย” จึงนับได้ว่าการผลิตของชาวนาจนเป็นการผลิตเพื่อยังชีพและเพื่อขายไปด้วยในขณะเดียวกัน ส่วนการผลิตในรูปแบบการทำนารวมของชาวนาไร้ที่ดิน เนื่องจากยังไม่ได้รับมรดกนั้น มีลักษณะของการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก

การจะผลิตข้าวมากน้อยเท่าใดในแต่ละปี ชาวนามีวิธีคำนวณระหว่างอัตราผลผลิตต่อไร่ในแต่ละปี ซึ่งจะได้ประมาณ 50-60 ถัง กับอัตราการบริโภคข้าวต่อหัวในครัวเรือน ซึ่งมีความแตกต่างกันระหว่างเพศ โดย “ผู้หญิงกิน 50 ผู้ชายกิน 40” หมายความว่าผู้หญิง 1 คน บริโภคข้าว 50 ถังต่อปี ในขณะที่ผู้ชาย 1 คน บริโภคข้าว 40 ถังต่อปี การที่ผู้หญิงบริโภคข้าวมากกว่าผู้ชาย ก็เนื่องมาจากวิถีคิดที่ว่าผู้หญิงเป็นฝ่ายอยู่กับเหย้ากับเรือน จึงต้องรับแขกที่มาเยี่ยมเยียน เตรียมการสำหรับทำบุญที่วัด และทำทานสำหรับคนยากจน “เพื่อแขก เพื่อวัดเพื่อวา เพื่อคนมาขอทาน คิดกับผู้หญิงหมด” วิถีคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า นอกจากชุมชนมีการจัดการที่ทางให้ผู้หญิงอยู่กับบ้านแล้ว ชีวิตของคนในชุมชนยังมีการไปมาหาสู่กันระหว่างญาติมิตรและคนผู้จักทั้งในชุมชนและนอกชุมชน และเมื่อต้องไปเยี่ยมเยียนญาติมิตรนอกชุมชนฝ่ายชายก็จะรับหน้าที่นี้ นอกจากนั้นยังสะท้อนให้เห็นอีกว่าชุมชนยึดมั่นในประเพณีของศาสนาพุทธ มีการทำบุญกุศลที่วัดกันอย่างสม่ำเสมอ การอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนมีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลระหว่างกัน คนยากจนไม่มีอะไรจะกินจริงๆก็ยังสามารถขอกินกันได้ ความเอื้อเฟื้อนี้ยังแผ่ไปถึงคนอื่นๆ ทั้งที่รู้จักและไม่รู้จักกันจากภายนอกชุมชน ที่เข้ามาเยี่ยมเยียนหรือมาขอแบ่งปันอาหารอีกด้วย ดังนั้นในส่วนของการผลิตเพื่อบริโภคนั้น จึงไม่ได้หมายถึงการบริโภคของครัวเรือนแต่เพียงอย่างเดียว ภาพความเกื้อกูลกันของชุมชนจึงดูขัดแย้งกับภาพของการทำนาแบ่งครึ่งหรือการทำนาเช่า ความขัดแย้งนี้จึงเป็นภาพสะท้อนของการต่อสู้ระหว่าง “เนื้อใน” หรือ “แก่น” ของความเป็นชุมชนที่มีแต่เดิมกับวิถีของศักดินาและทุนนิยมที่แทรกซึมเข้ามาในภายหลัง ผลของการต่อสู้จึงปรากฏออกมาเป็นความแตกต่างในระบบความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นในชุมชน ดังได้กล่าวมาแล้ว และจะกล่าวต่อไปในภายหลัง เพราะแน่นอนว่ากระบวนการวิภาษวิธีย่อมดำเนินต่อไป วิถีชีวิตในชุมชนจึงไม่แข็งตัวหยุดนิ่งอยู่กับที่หากแต่จะแปรเปลี่ยนไปตามเหตุปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้อง

การเก็บหาอาหารจากธรรมชาติในทุ่งนา การเลี้ยงสัตว์ และการทำหัตถกรรม
รูปแบบการทำนาที่แตกต่างกันของชาวบ้านในแต่ละชนชั้น ไม่ได้ส่งผลให้การทำมาหากินในด้านการเก็บหาอาหารจากธรรมชาติ การเลี้ยงสัตว์ และการทำหัตถกรรม มีความแตกต่างกันไปด้วย ชาวนาไม่ว่าเป็นชาวนาจน ชาวนากลาง หรือชาวนารวย จึงอาศัยทุ่งนาเป็นแหล่งหาอาหารที่มีอยู่ในธรรมชาติคล้ายคลึงกัน โดยการเก็บหาสัตว์ เช่น ปู ปลา หอย นก และเก็บผัก เช่น ผักบุ้ง ผักจุ่มบั้ง ผักแว่น ผักตำลึง หน่อไม้ รวมถึงเตาซึ่งเป็นสาหร่ายน้ำจืดชนิดหนึ่ง ไปประกอบเป็นอาหารประจำวัน การเก็บหาอาหารจากธรรมชาตินั้น ชาวบ้านจะเก็บเพื่อพอบริโภคเท่านั้น เพราะอาหารมีอยู่มากมาย จะเก็บไปขายก็ไม่มีราคา พวกเขาสามารถเก็บได้จากท้องนาทั่วไป รวมถึงจากเหมืองหรือคลองส่งน้ำ โดยไม่มีการหวงห้ามว่าเป็นที่นาหรือเขตของใคร ไม่มีการแย่งกัน แม้ในการทำนาปลูกข้าวชาวบ้านจะทำในที่นาของตนหรือเช่าของผู้อื่น แต่เมื่อเป็นการเก็บหาอาหารจากธรรมชาติแล้ว ทุกคนในชุมชนถือว่าท้องนาและเหมืองเป็นที่สาธารณะสำหรับชุมชนที่จะใช้ประโยชน์ได้เสมอกัน

การเลี้ยงสัตว์ของคนในชุมชนเป็นการเลี้ยงสัตว์เพื่อเป็นอาหาร เพื่อขาย และเลี้ยงไว้ใช้งาน สัตว์ที่เลี้ยงเป็นอาหารคือเป็ด ไก่ ซึ่งสามารถบริโภคได้ทั้งไข่และเนื้อ สัตว์ที่เลี้ยงไว้ขายคือหมู ซึ่งจะเลี้ยงไม่มากเพียง 2-3 ตัว เท่านั้น เพราะเป็นการเลี้ยงที่ใช้เวลายาวนาน และแทบจะไม่ต้องใช้ทุนในการ

ผลิต อาหารที่ใช้เลี้ยงสัตว์ ทั้งเปิด ไก่ หมู ก็ได้แก่เกลบที่ได้จากการสีหรือตำข้าว ส่วนหมูนั้น เนื่องจากต้องการอาหารมากกว่าเปิด ไก่ ชาวบ้านจึงต้มมะละกอ หยวก (ต้นกล้วย) และผัก เพิ่มให้ด้วย เมื่อหมูโตพอขายได้ ชาวบ้านก็จะขายให้แก่พ่อค้าหมูจากลำพูน ซึ่งใช้เส้นทางเกวียนของหมู่บ้านผ่านไปเชียงใหม่ออยู่แล้ว การเลี้ยงหมูสำหรับชาวนายากจนจึงเป็นการสะสมทุนในทรัพย์สินที่เคลื่อนไหวได้ นับว่าเป็นการช่วยสร้างความมั่นคงและหลักประกันในการมีอาหารบริโภคได้อีกทางหนึ่ง ส่วนสัตว์ที่เลี้ยงไว้ใช้งานได้แก่ วัวและควาย วัวมักใช้เทียมเกวียนในขณะที่ชาวบ้านใช้ควายสำหรับไถนา การเลี้ยงควายนั้นหากยังไม่ถึงฤดูทำนา พ่อแม่มักมอบหมายให้ลูกซึ่งอายุได้ 7-8 ขวบขึ้นไป ต้อนวัวควายไปหากินหญ้าในทุ่งนาทั่วไป ไม่มีการแบ่งแยกว่าเป็นหน้าที่ของใคร แต่ถ้าเป็นฤดูทำนา คนต้องอาศัยวัวควายช่วยในการทำนา ชาวนาจะตื่นแต่เช้าเอาวัวควายไปช่วยไถนาก่อน แล้วจึงปล่อยให้กินหญ้าตามลำพัง หรือเกี่ยวหญ้าให้กิน กลางวันใช้วัวควายช่วยไถนาอีก พอตกเย็นก็จะเกี่ยวหญ้าให้กินหรือปล่อยให้กินหญ้าในทุ่งนาอีกครั้งหนึ่ง การปล่อยให้กินหญ้าในตอนเย็นนี้ ถ้าเป็นวัวชาวบ้านจะปล่อยให้หากินรวมๆ กับวัวของคนอื่น บางครั้งเป็นร้อยตัว พอกินเสร็จก็ต้อนกลับบ้านเป็นฝูง พอถึงบ้านเจ้าของ วัวก็จะเลี้ยวเข้าบ้านเองเพราะมันจำบ้านได้ ยกเว้นลูกวัวซึ่งพลัดหลงกับแม่ เจ้าของก็ต้องไปไล่ต้อนกลับบ้าน

ส่วนการหัตถกรรมของคนในชุมชน มักทำในเวลาว่างจากการทำนา เช่น หลังจากปลูกข้าวเสร็จก็จะสาน “คุ” เพื่อเตรียมเป็นภาชนะรองรับการตีข้าวและนวดข้าว โดยอาศัยไม้ไผ่ที่พอจะหาได้ตามห้วยนา นอกจากนั้นก็มีการสาน “กูป” หรือออบ สำหรับสวมศีรษะกันแดดกันฝนเวลาทำนา “กูป” นี้ชาวบ้านสามารถทำขายเพื่อเป็นรายได้เสริมได้ด้วย วิธีทำก็คือ จะต้องไปตัดไม้ไผ่ซึ่งมีอยู่หลายชนิดในหมู่บ้าน เช่น ไม้ตอง ไม้ซาง นำมาทำเป็นเส้นเล็กๆ แล้วสานตามพิมพ์ที่เรียกว่า พิมพ์กูป เพื่อใช้เป็นโครงหมวก แล้วเย็บคลุมด้วยใบตาลอีกครั้งหนึ่ง ของใช้อีกอย่างหนึ่งที่ชาวบ้านสานเองคือเสื่อ ส่วนการทอผ้า นั้นชาวบ้านระบุว่าในช่วงเวลานี้ไม่มีการทอผ้าในชุมชนแล้ว

การทำนา การเก็บอาหารจากธรรมชาติ การเลี้ยงสัตว์ และการหัตถกรรม เป็นวิถีการทำมาหากินที่ชาวนาทุกครัวเรือนทำกันเป็นปกติ ไม่ได้มีการจำแนกแจกแจงออกไปเป็นความเชี่ยวชาญพิเศษเฉพาะบางครัวเรือน ดังนั้นแต่ละครอบครัว จึงต้องมีการถ่ายทอดกระบวนการผลิตเหล่านี้ให้แก่สมาชิกในครอบครัว โดยผ่านการสั่งสอน ฝึกหัด และช่วยพ่อแม่ปฏิบัติจริง กระบวนการเรียนรู้จึงเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต

การปลูกพืชนอกฤดูทำนา เจ้าอาวาสในชุมชนย้อนความหลังที่ท่านได้รับฟังจากโยมพ่อโยมแม่ของท่านว่า ในอดีตเมื่อที่ดินไม่ต้องซื้อหากันด้วยเงิน เพราะชาวบ้านสามารถถากถางกันเอาเองนั้น คนในชุมชนจะปลูกแต่ข้าวเท่านั้น ไม่ค่อยทำงานหรือปลูกพืชอย่างอื่นอีกยกเว้นพืชผักเล็กๆ น้อยๆ เท่านั้น เพราะมีพอกอยู่พอกินไม่ต้องดินร่นมาก แต่พอชุมชนเริ่มมีเงินตราเข้ามาใช้กัน เมื่อประมาณ 60 ปีมาแล้ว และเริ่มใช้กันมากขึ้นเมื่อ 40 ปีที่แล้ว แม้เงินจะเป็นสิ่งหายาก แต่ก็ยังเป็นสิ่งเดียวที่จะทำให้ชาวนาจนและชาวนากลางพอจะมีโอกาสมีที่ดิน หรือมีที่ดินเพิ่มขึ้นได้บ้าง ซึ่งมักจะเป็นการซื้อจากชาวนาจนอยู่นั่นเอง “ก็คิดว่าถ้าต่อไปไม่ทำ (หาเงิน) ก็จะมีครอบครัว เขาจะไม่ทำอะไรให้ลูกหลาน... พอลิ้นบุญพ่อแม่ เขาจะแบ่งนาแบ่งสวนหรือแบ่งสมบัติ... ก็เลยเริ่มลงมือชวนขวายหาสะดุ้งสดางค์ ถ้าพูด

ถึงว่ารุ่นนี้ เขาก็ใช้เงินกันละ” นอกเหนือจากความต้องการสะสมเงินเพื่อซื้อที่ดินแล้ว การเริ่มระบบนาเช่า ซึ่งชาวนาต้องรับภาระความเสี่ยงทั้งหมดด้วยตนเอง ก็มีผลทำให้ชาวนาจนซึ่งมีที่ดินน้อยและเคยทำนาแบ่งครึ่งมาก่อน แต่เจ้าของนาจะเปลี่ยนเป็นระบบนาเช่า เริ่มทำนาเฉพาะในที่นาของตนที่มีอยู่โดยไม่เช่า แล้วปลูกพืชนอกฤดูทำนาเป็นการเพิ่มเติม เพื่อเป็นหลักประกันว่าจะได้เงินมาซื้อข้าวทดแทนผลผลิตที่ขาดไป

การปลูกพืชนอกฤดูทำนาในระยะแรก เป็นการปลูกถั่วลิสง ซึ่งชาวบ้านเรียนรู้และริเริ่มกันเอง เริ่มจากโยมพ่อของเจ้าอาวาสและชาวบ้านอีก 2-3 คน ไปเห็นชาวเขาปลูกถั่วลิสงบนดอย โดยใช้วิธีจิ้มปลูกไม่ต้องยกร่อง ก็ได้ทดลองปลูกบ้างบนที่นาของตน โดยหยอดเมล็ดถั่วข้างตอข้าว แต่เนื่องจากที่ดินบางแห่งในหมู่บ้านเป็นพื้นที่ต่ำ จึงได้พัฒนาวิธีการปลูกด้วยการใช้จอบขุดยกร่องก่อนไปปลูกบ้าง เมื่อชาวบ้านอื่นๆซึ่งมีที่นาอยู่เห็นว่าได้ผลก็ลองทำตาม บางครั้งก็เดินหรือใช้ควายเทียมเกวียนไปหาซื้อพันธุ์ถั่วลิสงกันถึงลำพูนเพื่อนำมาปลูก การปลูกพืชของชาวบ้านจะทำเวลาใด ก็แล้วแต่เวลาว่างและความพอใจ บางคนจึงขุดดินกันในตอนกลางคืนเดือนหงาย เมื่อได้ผลผลิตแล้วชาวบ้านจะนำมตากกะเทาะเปลือก โม่ แล้วเอาไปขายให้คนจีนนอกหมู่บ้าน โดยพ่อค้าจะเป็นผู้กำหนดราคาเอง การปลูกถั่วลิสงจึงเป็นจุดเริ่มต้นที่ชาวนายากจนได้เข้าไปสัมผัสกับระบบทุนนิยม หลังจากทีชาวนารวยและชาวนากลางได้สัมผัสมาแล้วจากการขายข้าว

หลังจากปลูกถั่วลิสง ชาวนาก็เริ่มทยอยนำพืชอื่นๆเข้ามาปลูกอีก เช่นถั่วเหลือง หอม กระเทียม พืชส่วนใหญ่ที่ปลูกจะเป็นการเสาะหาพันธุ์ของชาวบ้านเอง ลองผิดลองถูกกันไปเรื่อยๆ จึงปลูกกันไม่มากนัก เท่าที่กำลังแรงงานในครอบครัวจะพอทำได้ เพราะยังไม่มีการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาช่วย

การรับจ้าง การรับจ้างในช่วงเวลานี้ แบ่งออกได้เป็น 2 ระยะ ระยะแรกเป็นระยะก่อนมีการปลูกพืชนอกฤดูทำนา และระยะที่สองเป็นระยะที่มีการปลูกพืชนอกฤดูทำนา

การรับจ้างในระยะแรก เป็นการรับจ้างของชาวนาจน ซึ่งรับจ้างชาวนารวยหรือชาวนากลางทำนาในบางโอกาส เช่นเกี่ยวข้าวหรือตีข้าว โดยจะได้รับค่าจ้างเป็นข้าวเมื่อผลผลิตข้าวออกแล้ว อัตราค่าจ้างคือข้าว 2 ถัง ต่อการทำงาน 1 วัน แต่เนื่องจากในช่วงเวลาที่ชาวนารวยและชาวนากลางปลูกข้าว มักเป็นช่วงเวลาที่ชาวนาจนก็ต้องปลูกข้าวของตนเช่นกัน ทั้งยังต้องขูดรีดแรงงานของตนเพื่อทำนาเลี้ยงชีพ และจ่ายเป็นค่าเช่าในรูปของการแบ่งครึ่งหรือจ่ายค่าเช่าแบบตายตัวให้เจ้าของนาอยู่แล้ว จึงมีเวลาในการรับจ้างน้อยมาก การรับจ้างในระยะแรกนี้จึงไม่ใช่ช่องทางในการทำมาหากินที่เกิดขึ้นได้มากนัก

การรับจ้างในระยะที่สอง ซึ่งเป็นระยะที่มีการปลูกพืชนอกฤดูทำนา ชาวนาจนไร้ที่ดินซึ่งว่างจากการทำนาและไม่มีที่ดินของตนเองทำการเพาะปลูกพืชเพิ่มเติมนอกฤดูทำนา ก็หันมารับจ้างคนในหมู่บ้าน ซึ่งนิยมจ้างแรงงานเพิ่มจากที่ลงแรงกันเองภายในครอบครัว เพราะการปลูกพืชนอกฤดูทำนาเป็นการปลูกพืชเฉพาะของครอบครัวไม่นิยม “เอาวัน” กัน ชาวนาไร้ที่ดินจะรับจ้างปลูกและเก็บถั่ว โดยอัตรา การปลูกถั่วลิสงและถั่วเหลืองซึ่งมักจ้างเป็นเงินตรานั้น ผู้ใหญ่จะได้รับค่าจ้างวันละ 2 บาท เด็กวันละ 1 บาท ในขณะที่ข้าวราคาถึงละ 8 บาท ส่วนอัตราค่าจ้างเก็บถั่วจะถูกกว่านั้นอีก เมื่อเปรียบเทียบอัตรา

ค่าจ้างแรงงานปลูกพืชนอกฤดูทำนา กับอัตราค่าจ้างปลูกข้าวแล้ว จะเห็นว่ามีความแตกต่างกันอยู่มาก ซึ่งนอกจากจะเป็นไปตามหลักอุปสงค์อุปทานแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าการปลูกข้าวมีความสำคัญยิ่งกว่าการปลูกพืชอื่น ๆ มากนักในช่วงเวลานี้ การมีข้าวเพียงพอหมายถึงการมีความมั่นคงด้านการบริโภค เพราะอาหารอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นเนื้อสัตว์หรือพืชผักนั้นสามารถหาได้จากท้องนาอยู่แล้ว ชาวนาจนไร้ที่ดิน ซึ่งมักปลูกข้าวได้ผลผลิตไม่พอบริโภคตลอดปี เนื่องจากต้องแบ่งเป็นค่าเช่านา ก็ต้องหันมารับจ้างปลูกพืชนอกฤดูทำนา ก็เพื่อให้มีเงินซื้อข้าวเพิ่มให้เพียงพอแก่การบริโภคเป็นสำคัญ ของจำเป็นอื่นๆ ที่ต้องซื้อก็มีเกลือเท่านั้น ซึ่งถ้าไม่มีเงินก็ยังไม่พอขอกันได้ นอกเหนือจากนี้ชาวบ้านแทบไม่จำเป็นต้องใช้เงินเลย เวลาเจ็บป่วยก็รักษาตนเองด้วยสมุนไพร หรือพึ่งพาหมอพื้นบ้านซึ่งเรียกว่า “หมอเมือง” หรือหมอพื้นเมือง ถ้าวัวควายเจ็บป่วยก็รักษาด้วยหญ้า เช่น หญ้าข้าวสาร หญ้าข้าวฮู้ เป็นต้น

ความสัมพันธ์ทางสังคม

ความสัมพันธ์ทางสังคมของสมาชิกในชุมชนเกิดขึ้นในหลายรูปแบบ และมีความซับซ้อน เนื่องจากมีความแตกต่างทางชนชั้น อันเป็นผลสืบเนื่องจากการถือครองที่ดินไม่เท่ากัน มีการรับรูปแบบความสัมพันธ์ที่คัดลอกมาจากรัฐธรรมนูญจากชุมชนภายนอกและใกล้เคียง มีการติดต่อสัมพันธ์กับคนภายนอกในหลายลักษณะ แต่กระนั้นความใกล้ชิดสนิทสนมในเชิงเครือญาติระหว่างคนในชุมชนก็มีความสำคัญเป็นอย่างมากในการกำหนดระบบความสัมพันธ์ของสมาชิก รูปแบบความสัมพันธ์ที่ปรากฏในชุมชนจึงได้แก่ ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ความสัมพันธ์แบบเครือข่ายผลประโยชน์ ความสัมพันธ์แบบกระชับมิตร ความสัมพันธ์แบบกึ่งทุนนิยมกึ่งอุปถัมภ์ และความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียมกัน รูปแบบความสัมพันธ์เหล่านี้ เกิดขึ้นโดยผ่านกิจกรรมการทำมาหากิน และกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับประเพณี วัฒนธรรมของชุมชน

ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ทางการผลิตในหมู่ชาวนาทุกชนชั้น ไม่ว่าจะเป็นชาวนาจน ชาวนากลาง หรือชาวนารวย เพราะชาวนาทุกคนต้องพึ่งพาอาศัยกันเพื่อบริโภคเป็นพื้นฐานเหมือนกัน แม้ชาวนารวยจะมีที่ดินเหลือแบ่งให้คนอื่นทำ แต่ก็มีที่ดินในส่วนที่ครัวเรือนของชาวนารวยต้องผลิตเองเพื่อบริโภคเช่นกัน ความสัมพันธ์แบบนี้จึงเกิดขึ้นโดยผ่านกระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงานในการผลิตข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปลูกและเกี่ยวข้าว การแลกเปลี่ยนแรงงานซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “การเอารวัน” หมายถึงการไถ่เอารวันกันในกลุ่มคนรู้จักใกล้ชิดหรือเป็นญาติกัน ประมาณ 10-15 คน ให้มาช่วยงานกัน โดยมีการนัดแนะ เลื่อนปรับเวลาเอารวันไม่ให้ตรงกัน หรือทำให้ “ไหลหากัน” การพูดจาตกลงนัดแนะจะทำตามทุ่งนาหรือที่บ้าน การทำงานของชาวนาจึงไม่ได้ต่างคนต่างทำ แต่ขณะทำก็มีการวิสาสะกระชับความสัมพันธ์ไปด้วย การเอารวันของชาวบ้านมีลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน แม้จะมีพื้นที่นาขนาดน้อยต่างกัน ชาวบ้านก็จะช่วยกันเอารวันจนเสร็จภารกิจของแต่ละครัวเรือน โดยไม่ถือเอาความเท่าเทียมกันในเชิงคณิตศาสตร์แบบตายตัวมาเป็นเกณฑ์ จึงไม่มีการคิดว่าเป็นการได้เปรียบหรือเสียเปรียบซึ่งกันและกัน คนที่มีนาจะไปช่วยเอารวันกับกลุ่มไม่ทันก็อาจจ้างผู้อื่นไปเอารวันแทน โดยจ้างเป็นข้าว ในช่วงที่เอารวันผู้เป็นเจ้าของจะเลี้ยงอาหารตามมีตามเกิดโดยไม่ถือสา กัน เช่น ข้าว แกงผักใส่ไก่ นานๆ จึงจะมีลาบสักครั้งหนึ่ง นอกจากนี้ก็มีเมี่ยง ยาสูบ และอาจมีเหล้าด้วยในบางครั้ง

ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ยังเกิดขึ้นผ่านกระบวนการขอแรงกันปลูกบ้าน ขอแรงกันช่วยเตรียมงาน ทำอาหารในงานปอย หรืองานพิธีต่างๆ เช่น งานศพ งานแต่งงาน งานบวช หรืองานทำบุญต่างๆ ฯลฯ และผ่านกระบวนการแบ่งปันอาหารกัน อาหารธรรมชาติเป็นของสาธารณะที่ทุกคนในชุมชนไม่ว่ายากดีมีจนสามารถเก็บหาได้ตามกำลัง ไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของ และเมื่อมีอาหารดีซึ่งเป็นของส่วนตน เช่น มีการล้มวัวควาย ก็จะแบ่งปันเนื้อระหว่างกัน “ทางเนื้อ ทางใต้ เขามี (เนื้อ) วัว มี (เนื้อ) ควาย เขาก็แบ่งกัน เอาไปให้คนนั้นคนนี้ มันเหมือนกับกินนมนะ” ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยนี้ ไม่จำเป็นต้องมีการตอบแทนกันทันที แต่จะเป็นการผูกมัดใจระหว่างกันให้รู้จักการให้และการรับ และเป็นหลักประกันว่าจะมีการช่วยเหลือกันในยามต้องการ มีการเผื่อแผ่กันเมื่อฝ่ายหนึ่งขาดแคลนหรือฝ่ายหนึ่งมีเหลือ การแบ่งปันอาหารกันยังหมายถึงการเก็บถนอมอาหารไว้บริโภคได้นานๆ ด้วยการฝาก (ให้) ไว้ตามบ้านต่างๆ เมื่อถึงเวลาอันควรอาหารที่ฝากไว้นั้น จะทยอยกลับคืนมาหาผู้ฝากในสภาพที่ยังสดและอาจมีความหลากหลายชนิดมากขึ้น

กระบวนการแลกเปลี่ยนอาหารและของที่เป็นในอดีต ก็ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยได้เช่นกัน เพราะไม่ได้มุ่งกอบโกยผลประโยชน์กัน หากแต่มีลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยเพราะมีความรู้จักมักคุ้น หรือหากไม่คุ้นเคยก็มีความเห็นอกเห็นใจในความทุกข์ยากของอีกฝ่ายหนึ่งเป็นพื้นฐาน การแลกเปลี่ยนนี้เกิดขึ้นทั้งระหว่างคนในชุมชนด้วยกันเอง เช่น เอาปลาแห้งแลกกับข้าว และเกิดขึ้นระหว่างคนในและคนนอกชุมชน เช่น มีชาวบ้านจากท่ามะเดื่อหาบขนมจีนหรือเอาปลาแห้งมาแลกข้าว อัตราการแลกเปลี่ยนจะเป็นเท่าไร ขึ้นอยู่กับความพอใจของผู้ให้แลก ซึ่งมักจะถือเป็นเรื่องของ “น้ำใจ” และเห็นว่ามิของมาแลกยังดีกว่ามาขอทาน และถึงแม้มาขอทานก็ยังมึน้ำใจที่จะให้เช่นกัน ดังที่ชี้ให้เห็นแล้วว่า ชาวบ้านเนินมะกอกมีวิธีคิดเรื่องการบริโภคเผื่อคนมาเยี่ยมเยียน เผื่อการทำบุญ และเผื่อการทำทานไว้ ในส่วนการบริโภคของผู้หญิง

การดูแลสุขภาพความเจ็บป่วย ก็เป็นอีกกระบวนการหนึ่งที่เกิดความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ในอดีตเมื่อคนเจ็บป่วยไม่สบาย นอกจากรักษาเองด้วยสมุนไพรแล้ว ก็อาจรักษากับหมอเมือง ผู้มาขอรับการรักษาคือคนทุกฐานะ ไม่ว่าชาวนาจน ชาวนากลาง หรือชาวนารวย หมอเมืองจะให้ความเอาใจใส่ดูแลอย่างเสมอกัน โดยไม่เรียกร้องค่าตอบแทน แต่คนก็มักตอบแทนด้วยการมาคารวะคำหัวด้วยเงินหรือผ้า ถ้าไม่มีจริงๆ ก็ไม่ต้องตอบแทน ถือว่าเป็นการช่วยเหลือกันไป

ความสัมพันธ์แบบเครือข่ายผลประโยชน์ เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นผ่านกระบวนการจัดสรรน้ำเพื่อการผลิตในระบบเหมืองฝายของชาวนาจากหลายตำบลซึ่งใช้น้ำร่วมกัน ความสัมพันธ์แบบนี้คล้ายคลึงกับความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ตรงที่มีเจตนาแบ่งปันทรัพยากรเพื่อให้ทุกคนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งเป็นผลจากวิธีคิดที่ว่าอาหารหรือน้ำซึ่งมีอยู่ในธรรมชาติเป็นของส่วนรวม ไม่มีใครมีสิทธิเป็นเจ้าของ แต่ความสัมพันธ์ทั้งสองแบบนี้ก็มีความแตกต่างกัน ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัย เกิดขึ้นจากฐานของความใกล้ชิดสนิทสนมกันในเชิงเครือญาติของคนในชุมชนหรือแม้แต่คนนอกชุมชน ในขณะที่ความสัมพันธ์แบบเครือข่ายผลประโยชน์ไม่ได้เกิดขึ้นบนฐานของความใกล้ชิดสนิทสนม เพราะเกิดขึ้นภายในกลุ่มคนจำนวนมากจากหลายๆตำบล แต่คนเหล่านี้มีผลประโยชน์ร่วมกัน

จึงแสวงหากลไกที่จะแบ่งปันจัดสรรให้เป็นธรรม และภายในกระบวนการจัดสรรแบ่งปันนี้จึงอาจนำไปสู่ความใกล้ชิดสนิทสนม ซึ่งจะเป็นฐานให้เกิดความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยได้ต่อไป ในอดีตจึงพบว่าคนมีการขอแรงทำกิจกรรมต่างๆหรือบอกบุญข้ามหมู่บ้าน ระบบเหมืองฝายจึงมีส่วนทำให้ชุมชนหมู่บ้านมีเครือข่ายกว้างออกไปสู่ภายนอก

ระบบเหมืองฝายเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านในภาคเหนือ ซึ่งสืบทอดต่อกันมานานหลายชั่วอายุคน (อุไรวรรณ ตันกิมหยง , 2530 อ้างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ พรพิไล เลิศวิชา , 2537 : 49) ในกรณีของชุมชนเนินมะกอก กระบวนการจัดสรรน้ำเพื่อการผลิตโดยระบบเหมืองฝาย เริ่มจากกำนันของตำบลท่าต้นตาลได้ชักชวนชาวบ้านจากหลายๆตำบล มาร่วมกันสร้างฝายท่าต้นตาลเพื่อทดน้ำจากแม่น้ำปิงเข้ามาใช้ในการทำนาและปลูกพืช โดยชุดลำเหมืองต่อจากฝายเข้าไปสู่ไรนา แต่ละหมู่บ้านที่ต้องใช้น้ำรวมถึงบ้านเนินมะกอกมีการเลือกหัวหน้าเหมืองฝายของหมู่บ้าน จากคนที่มีความเข้าใจเรื่องการทำเหมืองฝาย พอมีความรู้อ่านออกเขียนได้ และเป็นคนที่ชาวบ้านไว้วางใจในความรับผิดชอบและยุติธรรม เพื่อทำหน้าที่ดูแลระบบเหมืองฝายในหมู่บ้าน และประสานงานกับหัวหน้าเหมืองฝายจากหมู่บ้านอื่น ในหมู่บ้านมีการแบ่งกันทำและซ่อมแซมฝาย ซึ่งต้องทำทุกปีเพราะเป็นฝายไม้ ใครจะทำมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับจำนวนไรนาที่ครอบครอง ผู้มีนามากก็ต้องทำมาก หรือถ้าไม่ทำก็ต้องจ้างคนมาทำแทนตามระยะทางของฝายที่ถูกกำหนด ในกรณีของคนที่มีจำนวนที่ดินลดลงเพราะขายไป ก็ทำลดลง คนที่มีเพิ่มขึ้นก็ต้องทำเพิ่มขึ้น คนที่ไม่ไปทำจะถูกปรับเป็นเงินเข้ากองกลาง ซึ่งค่าปรับจะแพงกว่าค่าจ้างคนไปทำ หัวหน้าฝายมีหน้าที่ต้องติดตามเอาค่าปรับ นอกจากหัวหน้าเหมืองฝายจะเป็นผู้ควบคุมดูแลการทำและซ่อมโดยตลอดแล้ว ยังต้องทำหน้าที่นำชาวบ้านไปกักน้ำซึ่งต้องทำเวลากลางคืนเป็นส่วนใหญ่ ดูแลจัดสรรน้ำให้ชาวนา โดยจะแบ่งกันใช้คนละ 2-3 วัน เมื่อมีปัญหาขัดแย้งระหว่างชาวนาเรื่องการใช้น้ำ หัวหน้าเหมืองฝายก็ต้องทำหน้าที่ไกล่เกลี่ย พูดคุยให้เกิดความเข้าใจ ไม่มีการใช้อิทธิพล เนื่องจากหัวหน้าเหมืองฝายต้องทำหน้าที่ดูแลการซ่อมฝาย การจัดสรรน้ำ ไกล่เกลี่ย ปรับ และคิดหาทางแก้ปัญหา ซึ่งอาจเกิดกับเหมืองฝายโดยตลอดเช่นนี้ จึงได้รับการยกเว้นไม่ต้องลงแรงขุดในส่วนของตัวเอง และไม่ต้องเสียค่าปรับ

การดูแล จัดการ และจัดสรรน้ำ ในแต่ละหมู่บ้านนั้น ไม่อาจทำได้โดยแยกขาดจากหมู่บ้านอื่น เนื่องจากต้องใช้น้ำจากแม่น้ำสายเดียวกัน ดังนั้นจึงต้องมีการประสานความร่วมมือทั้งร่วมกันแก้ปัญหา ร่วมกันคิดพัฒนา และร่วมกันทำ ในระหว่างชาวนาต่างหมู่บ้านกัน เพื่อให้การจัดสรรแบ่งปันปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือน้ำ เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและเป็นธรรม ชาวนาจึงมีน้ำใช้กันพอเพียงโดยไม่ต้องแย่งกัน สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ

ความสัมพันธ์แบบกระชับมิตร มีลักษณะที่ค่อนข้างจะผ่อนคลาย เนื่องจากเกิดขึ้นภายใต้กิจกรรมนอกเวลาทำมาหากินของชาวบ้าน คือเป็นกิจกรรมเชิงประเพณีและวัฒนธรรม จึงช่วยเสริมสร้างและกระชับความสัมพันธ์ให้มีความแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น และช่วยผ่อนคลายให้ความแตกต่างทางฐานะและชนชั้นไม่เกิดความแข็งตัว กิจกรรมในเชิงประเพณีและวัฒนธรรมที่สำคัญ ได้แก่ การไปทำบุญที่วัดร่วมกันในวันพระ และในเทศกาลต่างๆ เช่น เข้าพรรษา ออกพรรษา งานทอดกฐิน ทอดผ้าป่า เทศกาล

วันสงกรานต์ซึ่งถือว่าเป็นปีใหม่ของคนภาคเหนือ ชาวบ้านซึ่งเป็นศรัทธาวัดเดียวกันคือวัดเนินมะกอกจะไปชุมนุมกันที่วัดเพื่อร่วมกันทำบุญ บางครั้งก็ช่วยกันตำข้าว ทำขนม ทำอาหาร เพื่อทำบุญและรับประทานร่วมกันหรือแบ่งปันกันไปในหมู่บ้านเหนือ บ้านใต้”

ประเพณีสำคัญอย่างหนึ่งของหมู่บ้านเนินมะกอก คือ “ประเพณีแอ่วสาว” ตอนเย็นๆ หลังจากเสร็จงานในนา อาบน้ำรับประทานอาหารกันแล้ว หมู่ๆในหมู่บ้านจะรวมกันเป็นกลุ่ม 2-3 คน ไปเยี่ยมและจีบสาวๆตามบ้าน โดยอาจมีการพูดคุยตามประสาหนุ่มสาว หรือเล่นเครื่องดนตรีที่เรียกว่า “สะล้อซอซึง” หรือ “ว่าควั่วเคือ” (พูดต่อโคลงกลอนแบบทางเหนือ) จนดึกจึงแยกย้ายกันกลับบ้าน เมื่อความสัมพันธ์ระหว่างหนุ่มสาวคู่ใดพัฒนาขึ้นเป็นความรัก หมู่ๆที่เคยไป “แอ่วสาว” ด้วยกันเป็นกลุ่มก็จะแยกตัวไปแอ่วสาวตามลำพัง และความรักก็อาจพัฒนาต่อไปจนถึงขั้นแต่งงานอยู่กินกันเป็นสามีภรรยา

นอกเหนือจากการ “แอ่วสาว” ชาวบ้านที่ไม่ได้อยู่ในวัยหนุ่มสาว หรืออยู่วัยหนุ่มสาวแต่ยังไม่มีคนที่ตนเองหมายปอง หลังจากรับประทานอาหารเย็นเสร็จก็มักจะไปเยี่ยมเยียนพูดคุยกับเพื่อนบ้าน หรือเมื่อมีวิทยุเข้ามาในชุมชน ก็จะรวมกลุ่มกันไปฟังละครซอจากวิทยุที่บ้านของชาวนารวย โดยวิทยุในสมัยนั้น ชาวบ้านถือว่าเป็นวิทยุใช้ถ่านไฟฉาย ซึ่งต้องใช้ถึง 80 ก้อน

ความสัมพันธ์แบบกึ่งทุนนิยมกึ่งอุปถัมภ์ เป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างชาวนารวยกับชาวนาจน โดยผ่านกระบวนการเช่าปัจจัยการผลิตคือที่ดิน ดังได้กล่าวแต่ต้นว่า ชาวนาจนซึ่งไร้ที่ดินหรือมีที่ดินน้อยไม่อาจทำการผลิตแบบอิสระได้ แต่จำเป็นต้องขอแบ่งทำนาในที่ของชาวนารวย ในรูปแบบของการทำนาแบ่งครึ่งหรือทำนาเช่า ดังนั้นการเก็บค่าเช่าของเจ้าของที่ดินในจำนวนครึ่งหนึ่งของผลผลิต หรือ 30 ถึง 40 เปอร์เซ็นต์ หรือเก็บเป็นเงินตราแล้วแต่กรณีนั้น ไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ชาวนารวยได้รับเอาระบบการเก็บค่าเช่า ซึ่งเริ่มโดยกลุ่มเจ้านายภาคเหนือที่เข้าสู่ระบบทุนนิยมก่อนหน้านี้เข้ามาใช้ในชุมชน คนในชุมชนไม่มีการต่อรองกับระบบการเก็บค่าเช่าเพราะถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติกันอย่างแพร่หลายในเชียงใหม่และในภาคเหนือ ชาวนารวยนอกจากจะผลิตข้าวเพื่อบริโภคเองแล้ว จึงเป็นนายทุนที่สะสมทุนจากผลผลิตส่วนเกินที่ได้จากค่าเช่านาด้วยในขณะเดียวกัน

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวนารวยกับชาวนาจนผ่านการเช่าที่ดิน ไม่ได้มีลักษณะเป็นทุนนิยมอย่างเต็มรูปแบบ เพราะชาวนายังมีกิจกรรมอื่นๆที่ต้องร่วมกันทำอีกมากในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการไถนา การปลูกข้าว การสร้างบ้าน การทำบุญร่วมกัน การร่วมกันสืบสานประเพณีเดียวกัน การทำเหมืองฝาย การแบ่งปันอาหารซึ่งกันและกัน ฯลฯ ดังได้กล่าวมาแล้ว ความสัมพันธ์ในรูปแบบอื่นที่เกิดขึ้นจากการทำกิจกรรมร่วมกันต่างๆเหล่านั้น ได้มีผลทำให้ความสัมพันธ์จากการเช่าที่ดินมีลักษณะเป็นแบบกึ่งทุนนิยมกึ่งอุปถัมภ์ คือ นอกจากมีการเก็บค่าเช่าตามระบบทุนนิยมแล้ว ชาวนารวยยังให้ความอุปถัมภ์ชาวนาจนด้วย ชาวนารวยบางคนจึงจัดปัจจัยการผลิตอื่นๆ เช่น ควาย อุปกรณ์ในการไถนา ให้ชาวนาจนได้ใช้เพื่อผ่อนภาระ เมื่อเกี่ยวข้าวและตีข้าวเสร็จแล้ว ถึงเวลาต้องแบ่งผลผลิตกัน ในวันแบ่งผลผลิตชาวนารวยก็จะเป็นผู้ออกค่าอาหารเลี้ยงดู และเมื่อชาวนาจนได้ข้าวไม่พอบริโภค ชาวนารวยซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินก็ยังแบ่งข้าวให้บริโภคเป็นการช่วยเหลือจนเจือกัน ทั้งยังเป็นหลักประกันความมั่นคงด้าน

แรงงานให้แก่เจ้าของที่ดินอีกด้วย เพราะการช่วยเหลือจนเจือเช่นนี้ย่อมเป็นการผูกมัดใจให้ชาวนาจนเช่าที่นาของตนต่อไป และเมื่อชาวนารวยต้องการแรงงานเพิ่มเติมในบางโอกาสเช่น ติข้าว หรือต้องการส่งแรงงานไปเอารันหรือทำเหมืองฝายแทนตน ก็สามารถจ้างแรงงานจากชาวนาจนเหล่านี้ได้โดยชาวนาจนไม่กล้าปฏิเสธ

ความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียมกัน ความสัมพันธ์ในรูปแบบสุดท้ายนี้เกิดขึ้นใน 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาจนกับชาวนารวย ผ่านการเช่าที่ดินและการซื้อขายข้าว โดยการเช่าที่ดินในลักษณะนี้ ชาวนาจนจะไม่ได้รับการอุปถัมภ์ค้ำจุนในเรื่องอุปกรณ์การผลิตหรือข้าว หน้าที่ของชาวนาจนคือ จ่ายค่าเช่าตามธรรมเนียมปฏิบัติ โดยไม่มีอำนาจต่อรอง เมื่อถึงคราวข้าวไม่พอบริโภคก็ต้องยืมคนอื่น หรือรับจ้างหาเงินมาซื้อ โดยอาจซื้อจากชาวนารวยเท่าที่กำลังเงินจะซื้อได้ หรือเมื่อต้องการเงินก็อาจ“ขายเขียว” คือขายข้าวตั้งแต่ยังไม่ได้ผลผลิตเพื่อเอาเงินมาก่อน เมื่อผลผลิตออกจึงมอบให้แก่ผู้ซื้อ การขายเขียวจึงยังทำให้ชาวนาจนไร้อำนาจในการต่อรองใดๆ ชาวนารวยเป็นผู้กำหนดราคาข้าว ซึ่งแน่นอนว่าย่อมถูกกว่าข้าวที่ชาวนาจนต้องซื้อบริโภคในภายหลัง ผู้อาวุโสของชุมชนอายุ 73 ปี เปรียบเทียบการขายเขียวกับการซื้อข้าวบริโภคของชาวนาจนในอดีตว่า “...เช่นเขาขายถังละ 20 บาท เราต้องขายให้เขา 10 บาท 5 บาท เท่านั้น ขายให้เขาถูก เราไม่มีกิน ไปซื้อของเขากลับเป็นว่าได้ซื้อกินข้าวแพง คนรวยเขามีกำไร ซื้อข้าวเราถูก ขายเราแพง” อย่างไรก็ตามกิจกรรมระหว่างชาวนารวยกับชาวนาจน ก็ไม่ได้มีเพียงการเช่าที่ดินและการซื้อขายข้าวเท่านั้น ยังมีกิจกรรมอื่นๆร่วมกัน ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น อีกทั้งจำนวนของชาวนารวยที่ปฏิบัติตนต่อชาวนาจนในลักษณะเช่นนี้ก็ยังมีเพียงน้อยราย ไม่ได้มีผลทำให้ความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ฝ่ายนี้ ตึงเครียดและขัดแย้งกัน ถึงขนาดต้องลุกขึ้นมาทำลายกัน

ความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียมกันในลักษณะที่สอง เกิดขึ้นระหว่างชาวนากับพ่อค้าจากภายนอกชุมชน ผ่านระบบการซื้อขายผลผลิต การซื้อขายของชาวนากับพ่อค้าในชุมชนเน้นมะกอกทำกัน ใน 2 แบบ แบบแรกชาวนานำผลผลิตออกไปขายตามแหล่งรับซื้อ เช่น ชาวนารวยซึ่งสะสมข้าวส่วนเกินเก็บไว้ในหลอง เมื่อข้าวราคาดีก็บรรทุกใส่เกวียนไปขายให้แก่เจ้าแกโรงสี อีกแบบหนึ่งนั้นคนภายนอกเข้ามารับซื้อผลผลิตถึงในหมู่บ้าน เช่น มีคนจีนเข้ามาซื้อข้าวไปสีขาย พ่อค้าหมูจากลำพูนมาซื้อหมูที่ชาวบ้านเลี้ยงไว้ไปชำแหละขาย และภายหลังเมื่อมีการปลูกถั่วลิสง ถั่วเหลือง หอม กระเทียม ก็มีพ่อค้าคนกลางจากภายนอกเข้ามารับซื้อ เนื่องจากความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับพ่อค้าเป็นความสัมพันธ์ที่ผ่านการซื้อขายในระบบเงินตรา ซึ่งพ่อค้าเป็นผู้กำหนดราคาในการซื้อ ชาวนาต้องการเงินก็จำเป็นต้องขาย ไม่มีอำนาจในการต่อรองกับพ่อค้า ความสัมพันธ์เช่นนี้จึงเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกัน ในส่วนของชาวนารวยแม้จะมีอำนาจต่อรองมากกว่าชาวนาจน คือสามารถเลือกเวลาในการขายข้าวด้วยตนเองได้ แต่ที่สุดท้ายกลไกของตลาดสินค้าที่ชาวนาไม่เคยเป็นฝ่ายกำหนดราคาได้เอง ชาวนารวยก็ยังต้องขายข้าวในราคาของพ่อค้า

กระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญา

ในอดีตชุมชนไม่มีโรงเรียนเพื่อทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ กระบวนการเรียนรู้จึงเกิดขึ้นภายใต้วิถีชีวิตของชุมชน แม้เมื่อมีการตั้งโรงเรียนในวัดของหมู่บ้านเมื่อประมาณ 70 ปีที่แล้ว การเรียนในโรงเรียนสมัยนั้นก็เป็นการเรียนรู้เพื่อให้อ่านออกเขียนได้เท่านั้น ชาวบ้านน้อยคนมีโอกาสดำเนินไปโรงเรียน เพราะต้องใช้เวลาในการทำมาหากิน ทั้งชาวบ้านเองก็ยังไม่เห็นประโยชน์ของการไปโรงเรียนในขณะนั้น

ความรู้ของคนสมัยนั้น เป็นความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน และการดำรงชีวิตของพวกเขา ลูกเรียนรู้การทำนา การหาอาหารในธรรมชาติ การปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ และการทำหัตถกรรม จากพ่อแม่ และผู้อาวุโสในครอบครัว เรียนรู้ประเพณีพิธีกรรมต่างๆ ผ่านการร่วมกิจกรรมในชุมชน เรียนรู้หลักในการดำเนินชีวิตผ่านการบวชเรียนเป็นพระสงฆ์สำหรับผู้ชาย และการถ่ายทอดอบรมสั่งสอนของแม่สำหรับผู้หญิง เรียนรู้ความรู้เฉพาะทางจากผู้รู้ ซึ่งความรู้เฉพาะทางของชุมชนเน้นมะกอกที่สำคัญคือความรู้เรื่องการดูแลรักษาความเจ็บป่วยซึ่งยังสืบทอดต่อมาจนถึงปัจจุบัน และขอนำเสนอในที่นี้

ภูมิปัญญาในการดูแลรักษาความเจ็บป่วย ผู้รู้ในการดูแลรักษาความเจ็บป่วยที่ชาวบ้านสามารถพึ่งพาได้ คือ หมอเมือง มีอยู่ 2 ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่ หมอที่รักษาด้วยอาคม ซึ่งชาวบ้านเรียกว่าหมอทางเซ็ด ทางปัด ทางเป่า และหมอที่รักษาด้วยยาสมุนไพร ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า หมอยา

หมอประเภทแรก เรียนรู้คาถาอาคมต่อมาจากผู้รู้ทั้งในชุมชนและนอกชุมชน บางคนเรียนรู้จากพระสงฆ์ขณะที่ตนเองบวชเณรอยู่ในวัด แล้วศึกษาเพิ่มเติมด้วยตนเองจากการออกอุคังไปทั่วภาคเหนือ กระบวนการเรียนรู้ของหมออาคมจึงเกิดขึ้นจากความสนใจและใฝ่รู้เฉพาะบุคคล การถ่ายทอดความรู้ของหมอจะให้คนที่สนใจอยากรู้ “ตั้งขัน” คือเอากรวงข้าวตอกดอกไม้ ผ้าขาว ผ้าแดง เหล้า ข้าวสาร และเงินจำนวนหนึ่งมาไหว้ครู แล้วครูจะบอกคาถาซึ่งเป็นภาษาล้านนาให้ ผู้เรียนที่ไม่รู้ภาษาล้านนาก็ต้องจดเป็นภาษาไทยหรือท่องจำเอาแล้วท่องให้หมอครูฟัง เพื่อเทียบเสียงให้ถูกต้อง เมื่อท่องได้แล้ว หากการรักษาจำเป็นต้องมีพิธีกรรมประกอบ ผู้เรียนก็ต้องติดตามครูไปดูแลรักษาแล้วจดจำไว้ การเรียนคาถาอาคมนั้นไม่จำกัดว่าเป็นเพศหญิงหรือชาย แต่ผู้สนใจเรียนส่วนใหญ่จะเป็นผู้ชาย เนื่องจากคนไข้อาจเชิญหมอมารักษาตอตนึกๆ จึงไม่สะดวกสำหรับผู้หญิง

หมอทางคาถาอาคมรักษาโรคภัยไข้เจ็บได้หลายอย่าง เช่น พิษจากสัตว์มีพิษกัดต่อย พิษจากไฟลวก น้ำร้อนลวก ลมพิษ อีสุกอีใส ฝีดาษ งูสวัด ปวดท้อง อาการนอนไม่หลับของเด็กหรือผู้ใหญ่ ซึ่งเชื่อว่าการเกิดจากการกระทำของผี และหมออาคาที่แก่กล้ายังรักษาคนที่ถูกคุณไสยได้ด้วย การรักษาโรคของหมอใช้เสกคาถาอาคมเป็นหลัก แล้วอาจมีวิธีอย่างอื่นประกอบด้วย ตัวอย่างเช่น การรักษาอีสุกอีใสจะใช้ไข่ต้มสุกทั้งไข่ให้เย็น ปอกเปลือกแล้วเอาไข่แดงออก เอาเงินเหรียญใส่ลงไปแทน เสกเป่าด้วยคาถาและห่อไข่ด้วยผ้า ใช้เช็ดตามเนื้อตัวเพื่อดูดพิษไข่ออก จุดที่ต้องเน้นเป็นพิเศษคือขมับ 2 ข้าง หน้าอก อุ้งมือ ขาพับ การดูดพิษไข่นี้ต้องใช้เวลาค้างครั้งละประมาณครึ่งชั่วโมง ทำทุกวันตมจะดำและยุบไปโดยไม่แตกออก ส่วนการรักษาฝีดาษซึ่งถือเป็นโรคติดต่อร้ายแรงในช่วงสงครามโลกครั้งที่สองนั้น หมอจะให้คนไข้แยกไปอยู่กระต๊อบกลางทุ่งนา ห้ามคนอื่นเยี่ยมเพราะเกรงจะติดต่อ คนไข้ต้องนอนบนยอดดองอ่อน ใส่เสื้อผ้าไม่ได้เพราะแผลพุพองเป็นหนองจะติดเสื้อผ้าทำให้แผลถลอก หมอจะรักษาด้วยการเป่าคาถา ให้

กินน้ำ มนต์ และมียาทาซึ่งมีทั้งสมุนไพรและน้ำข้าวเจ้า ระหว่างรักษาหมอจะป้องกันตัวเองด้วยการใส่ถุงมือ ใส่หน้ากาก พิธีการรักษาด้วยคาถาอาคมนั้น ก่อนรักษามหมอจะให้คนไข้เตรียมกรวยข้าวตอกดอกไม้มาให้และหมอจะเอาใส่ตะกร้าไว้บนหิ้งเพื่อคารวะครู เมื่อคนไข้หายป่วยก็มักตอบแทนหมอตตามกำลังของตน

หมอประเภทที่สอง คือ หมอยา เป็นผู้มีความรู้ทางสมุนไพร มีทั้งสมุนไพรที่ใช้ฝนกับน้ำบดเป็นผง และใช้ต้ม โรคที่มีการรักษาด้วยยาสมุนไพร ได้แก่ “โรคลมขึ้น” ซึ่งมีอาการจุกแน่นที่หน้าอก หายใจไม่ออก โรคใช้สันหมอกจะให้ยาสมุนไพรไปรักษา โดยยึดหลักว่าผู้ชายมักเป็นโรคเกี่ยวกับกระสย จึงต้องรักษากระสยก่อน ส่วนผู้หญิงมักเป็นโรคเกี่ยวกับประจำเดือน จึงต้องรักษาเรื่องประจำเดือนก่อน แล้วโรคอื่นๆ ซึ่งมักเป็นโรคแทรกก็จะรักษาไม่ยาก

ชุมชนหมู่บ้านเมื่อถูกระทบด้วยการขยายการถือครองที่ดินของระบบศักดินา และถูกรุกคืบด้วยการสะสมทุนของระบบทุนนิยมในลักษณะที่ยังไม่เต็มที่ แต่เกิดชนชั้นที่แตกต่างกันขึ้นแล้ว จะส่งผลให้ลักษณะการผลิตของชุมชนเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะที่ซับซ้อนขึ้น คือเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อยังชีพอย่างเดียว เป็นการผลิตเพื่อขายเพิ่มเติมจากการผลิตเพื่อยังชีพด้วยปะปนกันไป ชาวนากลางซึ่งมีที่ดินเป็นของตัวเองในจำนวนที่พอเพียงกับการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือน มีรูปแบบการผลิตเป็นแบบอิสระ และเป็นการผลิตเพื่อการยังชีพ ชาวนารวยซึ่งทำการผลิตแบบอิสระเพื่อการยังชีพของครัวเรือน แล้วยังมีที่ดินเหลือให้ผู้อื่นเช่า จะนำผลผลิตส่วนเกินที่ได้จากการเช่าที่ดินออกขายเพื่อสะสมทุน ชาวนารวยจึงมีลักษณะการผลิตเพื่อยังชีพและเพื่อขายด้วย ส่วนชาวนาจนซึ่งมีที่ดินน้อยผลิตไม่พอบริโภคหรือชาวนาไร้ที่ดิน จะมีรูปแบบการผลิตไม่เป็นอิสระ คือต้องเช่าที่นาผู้อื่น เจตนาของการผลิตแม้จะเป็นไปเพื่อการยังชีพ แต่ผลผลิตส่วนเกินที่ต้องจ่ายเป็นค่าเช่าจะสนับสนุนให้เจ้าของที่ดินนำไปขายได้ จึงนับว่าการผลิตของชาวนาจนเป็นการผลิตเพื่อยังชีพและเพื่อขายไปด้วยเช่นกัน

เศรษฐกิจยังชีพของหมู่บ้านดำรงอยู่ได้โดยไม่เดือดร้อนนัก แม้ว่าชาวนาจนจะถูกขูดรีดแรงงาน ก็เนื่องจากธรรมชาติยังคงความอุดมสมบูรณ์ให้คนได้พึ่งพาอาศัย ชาวบ้านทำการผลิตด้วยแรงงานของครัวเรือนเป็นส่วนใหญ่ โดยไม่ต้องจ้างหรือจ้างก็ไม่มากนัก คนในชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้และภูมิปัญญาที่จะทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองและพึ่งพาอาศัยกันภายในชุมชนได้ ชุมชนมีความคิดที่จะพัฒนาและสร้างสรรค์ช่องทางทำมาหากินใหม่ๆ ได้ ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนและระหว่างเครือข่ายของชุมชนในรูปแบบของการพึ่งพาอาศัยกัน แบบเครือข่ายผลประโยชน์ แบบกระชับมิตร ได้รับการรักษา สืบทอด และผลิตซ้ำ ผ่านกิจกรรมทางด้านการทำมาหากิน และกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับประเพณี วัฒนธรรม ของชุมชน

ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันเกิดขึ้นภายใต้ กระบวนการแลกเปลี่ยนแรงงาน กระบวนการแบ่งปันและแลกเปลี่ยนอาหาร และกระบวนการช่วยเหลือกันยามป่วยไข้ ความสัมพันธ์แบบเครือข่ายผลประโยชน์เกิดขึ้นจากกระบวนการจัดสรรน้ำเพื่อการผลิตในระบบเหมืองฝาย และความสัมพันธ์แบบกระชับมิตรเกิดขึ้นภายใต้กระบวนการในทางประเพณีและวัฒนธรรมต่างๆ ของชุมชน ความสัมพันธ์ในรูปแบบเหล่านี้ ได้ช่วยผ่อนคลายนานาให้ความแตกต่างทางชนชั้นมีลักษณะตึงตัว จนเกิดปัญหาระหว่างกัน

และยังเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านมีแรงเกาะเกี่ยวผูกพันกัน เพื่อดำรงความเป็นชุมชนของพวกเขาไว้ได้ อย่างไรก็ตามการขาดปัจจัยในการผลิตที่สำคัญคือที่ดิน ก็เป็นจุดอ่อนที่สำคัญของชุมชน เพราะการไร้ที่ดินอาจเป็นเงื่อนไขผลักดันให้ชาวบ้าน ต้องออกไปหาเลี้ยงชีพนอกหมู่บ้าน อันจะนำมาซึ่งความล่มสลายของชุมชนได้ในภายหลัง นอกเหนือจากการขาดแคลนที่ดินในการผลิต การที่ชาวนาถูกดึงเข้าสู่ระบบทุนนิยมโดยที่ชาวบ้านยังไม่มีความพร้อมและไร้อำนาจการต่อรอง ก็เป็นจุดอ่อนแหลมต่อการพ่ายแพ้ของชาวบ้านเป็นอย่างยิ่ง

ชุมชนภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย

การขายผลผลิตส่วนเกินของชาวนารวย ได้ส่งผลให้ชุมชนเริ่มเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจที่ใช้เงินตรามากขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าการเช่าที่นาในหมู่บ้าน ซึ่งเดิมเป็นการเช่าด้วยข้าว ก็ได้พัฒนาเป็นเช่าด้วยเงิน การต้องเช่าที่นาด้วยเงินย่อมหมายถึงว่า ผู้เช่าที่นาคือชาวนาจนก็จำเป็นต้องหาเงินมาเพื่อเช่า ความต้องการเงินเพื่อเช่าที่นาได้ผลักดันให้ชาวนาจน ต้องหาทางปรับเปลี่ยนวิธีการทำมาหากินของตน โดยชาวนาจนซึ่งพอจะมีที่ดินอยู่บ้างได้เริ่มปลูกพืชนอกฤดูทำนา และเมื่อพอจะมีช่องทางรายได้ ก็ริเริ่มหยุดเช่าที่นาเพื่อลดค่าใช้จ่าย และหันมาแสวงหาแนวทางเพื่อใช้ที่ดินของตนซึ่งมีอยู่อย่างจำกัดนั้น ให้ได้ประโยชน์สูงสุด ส่วนชาวนาจนไร้ที่ดินก็เริ่มรับจ้างปลูกพืชนอกฤดูทำนา เพื่อหาเงินมาเลี้ยงชีพและเป็นค่าเช่านา หรือไม่ก็รับจ้างทำนาและรับจ้างปลูกพืชโดยไม่เช่านาอีกต่อไป ทั้งหมดนี้คือภาพของความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนในช่วงเวลาที่ผ่านมา ที่ได้นำเสนอไปแล้ว

ขนาดของการถือครองที่ดินในชุมชนก็เริ่มมีความเปลี่ยนแปลงเช่นกัน ชาวนารวยหรือเศรษฐีนา ซึ่งมีที่ดินจำนวน 50-70 ไร่ นั้น เมื่อมีอายุมากขึ้นทำนาต่อไปไม่ไหว หรือเสียชีวิตลง ที่นาก็จะถูกแบ่งสรรเป็นมรดกแก่ลูกๆ ซึ่งมักมีอยู่ประมาณ 5-7 คน ทำให้ขนาดที่ดินลดลงเหลือประมาณแปลงละ 8-10 ไร่ ไม่มีเศรษฐีคนใดในชุมชนที่มีที่นาเพิ่มขึ้น มีแต่แบ่งไปให้ลูกๆ เท่านั้น ส่วนชาวนาจนไร้ที่ดินก็มักเป็นผู้ไร้ที่ดินต่อไป เพราะโอกาสที่พวกเขาจะสะสมเงินเพื่อซื้อที่ดินนั้นไม่มากนัก ทั้งการซื้อขายที่ดินก็ไม่ได้เกิดขึ้นง่ายๆ เพียงแค่มีเงินจะซื้อก็สามารถหาซื้อได้ในระยะนั้น เพราะที่ดินซึ่งขาดแคลนและหายากมาแต่แรกนั้นได้ทำให้ชาวนาไม่นิยมขายที่ดินกัน การซื้อขายที่ดินในขณะนั้นจะจำกัดใน 2 ลักษณะ ลักษณะแรกเป็นการซื้อขายในหมู่พี่น้องที่ได้รับส่วนแบ่งมรดกเป็นแปลงเล็กๆมาจากพ่อแม่ โดยชาวนากลางหรือชาวนาจนซึ่งพอมีที่ดินอยู่บ้าง และเมื่อแบ่งให้ลูกๆซึ่งมีอยู่หลายคนจะทำให้ที่ดินยังมีขนาดเล็กลงจนบางครั้งไม่อาจทำมาหากินได้ ดังนั้นลูกคนใดที่พอมีเงินสะสมอยู่บ้างก็มักจะรวบรวมซื้อกลับมาเพื่อให้เป็นที่ดินแปลงใหญ่เหมือนเดิมหรือใหญ่ขึ้น เพื่อให้สามารถทำมาหากินได้ ลักษณะที่สอง เป็นการขายที่ดินของชาวนาจน ไม่มีจะกิน ซึ่งอาจตัดสินใจขายที่นาแปลงเล็กๆของครอบครัว ให้กับผู้ที่สนับสนุนค้ำเคย หรือให้การอุปถัมภ์ค้ำจุนกันมา ด้วยกระบวนการเช่นนี้ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ที่สุดก็ได้ทำให้ช่องว่างของการถือครองที่ดินของคนในหมู่บ้านลดลง

จำนวนของสมาชิกในครัวเรือนที่เพิ่มขึ้น ในขณะที่ขนาดของที่ดินของครัวเรือนกลับเล็กลง รวมถึงการไม่มีที่ดินของชาวบ้าน และการก้าวสู่ระบบเศรษฐกิจแบบการค้า ล้วนเป็นสิ่งที่ทำให้คนใน

ชุมชนต้องพยายามหาทางที่จะปรับเปลี่ยนวิถีการผลิต รวมถึงแสวงหาเทคโนโลยีใหม่ๆทางการผลิต เพื่อประกันความมั่นคงในการบริโภคให้แก่สมาชิกของครัวเรือน ดังนั้นเมื่อรัฐมีนโยบายในการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยในช่วงต้นของทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา โดยสนับสนุนให้ชุมชนหมู่บ้านต่างๆ ของประเทศทำการผลิตเพื่อการค้า มีการเร่งสร้างโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ เพื่อรองรับกับการขยายตัวของเศรษฐกิจการค้า รวมถึงมีการเผยแพร่อุดมการณ์ แนวคิด และการปฏิบัติแบบทันสมัยเข้าไปในหมู่บ้าน โดยผ่าน การปกครอง การศึกษา การบริหาร และการสนับสนุนต่างๆ ภายใต้วาทกรรมของความทันสมัย เพื่อการพัฒนาและการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ชุมชนหมู่บ้านจึงตอบรับนโยบายของรัฐบาลด้วยความกระตือรือร้นและเปี่ยมไปด้วยความหวัง ในส่วนของนายทุนเองก็ใช้นโยบายของรัฐเป็นแนวทางในการแสวงหาประโยชน์ด้วยการผลิตและนำเข้าสินค้า เทคโนโลยีสมัยใหม่ และเมล็ดพันธุ์ใหม่ๆเข้ามาสู่ชุมชนด้วยเช่นกัน ชุมชนจึงแปรสภาพเป็นทั้งแหล่งผลิตพืชผลทางการเกษตรตามความต้องการของตลาดภายนอก และเป็นตลาดสินค้าฟุ่มเฟือยซึ่งนำเข้ามาจากภายนอกด้วยไปพร้อมกัน ในช่วงเวลานี้จึงได้มีเหตุการณ์ต่างๆเกิดขึ้นกับหมู่บ้านเนินมะกอกหลายประการ ที่สำคัญๆ ได้แก่ การตั้งโรงเรียนในหมู่บ้าน การเข้ามาของโครงสร้างพื้นฐานและสินค้าฟุ่มเฟือย การนำรถไถเข้ามาในการเกษตรของชาวบ้าน และการแทรกแซงในการผลิตจากรัฐและนายทุน

การตั้งโรงเรียนในหมู่บ้าน

ในบรรดาความทันสมัยทั้งหลาย ซึ่งแทรกตัวเข้าไปในชุมชนหมู่บ้านของไทยเป็นอันดับแรกๆนั้น ก็น่าจะได้แก่ ระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่จัดการศึกษาในโรงเรียน เพราะตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำริที่จะปฏิรูปสังคมไทยให้เป็นสังคมอารยะ เช่นประเพณีตะวันตกนั้น พระองค์ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการตั้งโรงเรียนขึ้น เพื่อเป็นช่องทางหนึ่งในการบรรลุเป้าหมายดังกล่าว โดยโรงเรียนมีหน้าที่หล่อหลอมขัดเกลาให้คนมีความรู้ มีคุณลักษณะ และที่สำคัญมีอุดมการณ์ตามที่รัฐคาดหวัง ดังนั้นในเวลาต่อมาจึงสามารถตั้งโรงเรียนประถมศึกษาได้ครบทุกตำบล การให้ความสำคัญกับโรงเรียนในฐานะเป็นตัวแทนที่จะทำหน้าที่เปลี่ยนแปลงและพัฒนาสังคมนี้ ได้รับการสืบทอดต่อมาจากยุคของการทำประเทศให้เป็นอารยะ (civilization) ในสมัยรัชกาลที่ 5 มาสู่ยุคของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย (modernization) ในช่วงต้นทศวรรษ 2500 และในระยะหลังนี้ยิ่งทวีความเข้มข้นยิ่งขึ้น เพราะได้รับการสนับสนุนทั้งทางด้านการเงิน ความรู้ เทคนิคการจัดการและการสอน รวมถึงการฝึกอบรมบุคลากรต่างๆ จากต่างประเทศตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสหรัฐอเมริกา จึงได้มีการปรับปรุงการจัดการเรียนการสอนให้ทันสมัยยิ่งขึ้น มีการรณรงค์ส่งเสริมให้ชาวบ้านส่งลูกเข้าโรงเรียนอย่างทั่วถึงยิ่งขึ้น

โรงเรียนของหมู่บ้านเนินมะกอกตั้งขึ้นมานานกว่า 70 ปีแล้ว เดิมตั้งอยู่ในวัด ยังไม่มีอาคารเรียนถาวร ในระยะแรกไม่ค่อยมีคนนิยมเรียนหนังสือมากนักเพราะมองไม่เห็นเป็นรูปธรรมว่าการเรียนหนังสือจะส่งผลดีอะไรต่อชีวิต ยกเว้นการอ่านออกเขียนได้ แต่มาในระยะหลังคือเมื่อประมาณ 30-40 ปีมานี้ ชาวบ้านเริ่มมองเห็นกันมากขึ้นว่า คนที่เรียนหนังสือจบจากโรงเรียนมักมีอาชีพรับราชการ ทำให้ไม่เหน็ดเหนื่อยตรากตรำกับการทำนา แต่กระนั้นก็ยังไม่นิยมส่งลูกเรียนหนังสือเพราะไม่มีเงินค่าใช้จ่าย

ซื้อเสื้อผ้าและอุปกรณ์ในการเรียน และยังต้องการแรงงานไว้เพื่อช่วยเหลือในการผลิต จนในภายหลังเมื่อพระราชบัญญัติการศึกษาภาคบังคับมีผลบังคับใช้อย่างเต็มที่ และชาวบ้านเองก็ประจักษ์มากขึ้นว่า คนยังเรียนหนังสือสูง ยิ่งหางานออกนอกอาชีพเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานราชการทำได้ง่าย จึงหันมาให้ความสนใจส่งลูกเรียนหนังสือกันมากขึ้น

การเข้าโรงเรียนได้ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงในชุมชนหลายประการ ประการแรก ทำให้เด็กซึ่งไปโรงเรียนขาดการเรียนรู้จากวิถีชีวิตจริง หรือมีโอกาสเรียนรู้จากวิถีชีวิตจริงน้อยลง ตัวอย่างเช่น เด็กที่เคยช่วยพ่อแม่เลี้ยงควาย และเรียนรู้การไถนา ปลูกข้าว โดยผ่านการช่วยเหลือผู้ใหญ่ในครอบครัว ก็มักไม่ได้เรียนรู้กันไปเพราะต้องไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนทุกวัน ครั้นถึงวันเสาร์อาทิตย์ก็ต้องอ่านหนังสือ ทำการบ้าน โอกาสที่จะไปช่วยพ่อแม่ทำนาในไร่นา หรือทำงานบ้านก็ลดลง หรือไม่ได้ทำเลย เพราะพ่อแม่รู้สึกว่าคุณ “ทำงาน” ของโรงเรียนเหนื่อยพอแล้ว ยกเว้นบางครอบครัวที่ยังให้ลูกช่วยงานอยู่ก็ยังคงได้รับการถ่ายทอดทำมาหากินจากพ่อแม่ ดังนั้นการไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนจึงกลายเป็นความชอบธรรมของเด็กที่จะไม่ทำงานและเรียนรู้การทำมาหากินของครอบครัว ยิ่งไปกว่านั้นเด็กซึ่งเข้าโรงเรียนมักห่างเหินจากวัฒนธรรมประเพณี เช่น งานวัด งานหมู่บ้าน เพราะเด็กมีส่วนร่วมน้อยลง ในอดีตพ่อแม่จะให้ลูกไปช่วยทำงานเวลาที่หมู่บ้านมีงานประเพณี หรืองานปอย ทำให้มีโอกาสเรียนรู้วัฒนธรรมจากผู้เฒ่าผู้แก่ ด้วยการช่วยเหลือและปฏิบัติจริง ความห่างเหินจากการไปช่วยงานดังกล่าวทำให้เด็กที่ยังพอมีความสนใจอยากเรียนรู้วัฒนธรรมประเพณีของชุมชน เกิดความรู้สึกแปลกแยกจากเด็กอื่น เพราะจะถูกมองว่าหัวโบราณ ไม่ทันสมัย คร่ำครึอยู่กับคนแก่ เป็นต้น ประการที่สอง การเข้าโรงเรียนของลูกทำให้พ่อแม่ต้องมีภาระค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น แม้จะไม่ต้องจ่ายค่าเล่าเรียน แต่ผู้ปกครองก็ยังคงต้องเสียเงินเป็นค่าใช้จ่ายประจำวันของลูกในการไปโรงเรียน เช่น ค่าอาหารกลางวัน ค่าขนม ค่าสมุดหนังสือต่างๆ เป็นต้น ยิ่งถ้าลูกมีโอกาสเรียนต่อในชั้นสูงขึ้น ก็ยิ่งต้องจ่ายค่าเล่าเรียนและค่าใช้จ่ายอื่นๆ มากขึ้นเป็นเงาตามตัว แต่กระนั้นผู้ปกครองก็ยอมอดทนด้วยความหวังว่าลูกจะได้ความรู้มาเพื่อไปทำราชการ เมื่อมาถึงปัจจุบันการเรียนหนังสือได้กลายมาเป็นเรื่องจำเป็นประดุจปัจจัยพื้นฐานในชีวิตไปแล้ว ไม่เพียงแต่เรียนในโรงเรียนเท่านั้น พ่อแม่บางคนยังให้ลูกเรียนกวดวิชาเพื่อสามารถสอบแข่งขันเข้าโรงเรียนดีในเมืองได้ ซึ่งชาวบ้านเรียกการสอบแข่งขันนี้ว่า “สอบเอ็นต้า” เพราะชาวบ้านเชื่อว่า “ถ้าไม่มีวิชาความรู้ แล้วจะเอาเงินที่ไหนมา” ดังนั้นความต้องการเงินเพื่อค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้น จึงเป็นแรงผลักดันให้คนในชุมชนต้องแสวงหาเพื่อสร้างสรรคงานเพื่อเงินมากขึ้น

การเข้ามาของโครงสร้างพื้นฐานและสินค้าฟุ่มเฟือย

ในอดีตชาวบ้านอาศัยสันเหมือง เป็นเส้นทางคมนาคมภายในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน จนกระทั่งเมื่อประมาณ 30 ปีที่ผ่านมา จึงมีการสร้างถนนลูกรัง แล้วเปลี่ยนเป็นถนนลาดยางในปี 2526 และมีการรื้อใหม่เพื่อถมขึ้นสูงอีก 80 เซนติเมตร แล้วลาดยางใหม่เมื่อไม่กี่ปีมานี้ แต่เนื่องจากหมู่บ้านได้เริ่มเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเงินตรามาได้หลายสิบปีแล้ว สินค้าฟุ่มเฟือยบางอย่างจึงเข้ามาสู่หมู่บ้านนานแล้ว ตัวอย่างเช่น ผงชูรส ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “แป้งหวาน” ได้มีเข้ามาขายในตลาดหมู่บ้านตั้งแต่ พ.ศ. 2508-2509 โดยแบ่งใส่ห่อกระดาษหนังสือพิมพ์ ขายห่อละ 25 สตางค์ มีการต่อไฟฟ้าเข้ามา

ในหมู่บ้านประมาณ พ.ศ. 2517 โดยกำหนดเป็นผู้ทำเรื่องขอกับทางราชการ ทั้งนี้ชาวบ้านได้ช่วยกันจัดหาไม้มาทำเสาไฟฟ้า แล้วทางราชการจัดหาสายไฟมาต่อให้ และต่อมาในภายหลังทางราชการได้เอาเสาคอนกรีตมาเปลี่ยนให้ แล้วเอาเสาไม้ของชาวบ้านออกไป เมื่อมีไฟฟ้าเข้ามาในหมู่บ้าน สินค้าฟุ่มเฟือยที่ติดตามมาและผู้คนจำได้ดีคือ โทรทัศน์ ซึ่งในตอนนั้นเฉพาะคนมีฐานะเท่านั้นจึงจะซื้อได้ ดังนั้นกิจกรรมที่ชาวบ้านเคยทำในอดีตหลังอาหารเย็นคือ การฟังละครวิทยุร่วมกัน หรือไปมาหาสู่พูดคุยกัน เล่นสละล้อ ซอชิง หรือว่าคว่ำเคียวกัน ก็เปลี่ยนมาเป็นดูละครโทรทัศน์เรื่อง “แก้วหน้าม้า” จากโทรทัศน์ของชาวบ้านผู้มีอันจะกิน ชาวบ้านเรียกละครเรื่อง “แก้วหน้าม้า” ว่า “แก้วหม้อแกงแตก” เพราะถึงเวลาละครออกอากาศก็ต้องรีบไปดูกัน ส่วนสินค้าที่ติดตามมากับค่านิยมบริโภคนิยมในภายหลัง ซึ่งแม้แต่เด็กนักเรียนก็อยากได้เพื่อจะไปโรงเรียน ก็คือ มอเตอร์ไซด์ จึงไม่ต้องแปลกใจว่า การเข้ามาของโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ เหล่านี้ รวมถึงสินค้าสมัยใหม่ นอกจากจะนำมาซึ่งความสะดวกสบายแก่ชาวบ้านแล้ว ก็ยังเป็นภาระค่าใช้จ่ายแก่ชาวบ้านด้วยในขณะเดียวกัน

การนำรถไถเข้ามาใช้ในการเกษตร

รถไถเริ่มเข้ามาในหมู่บ้านเมื่อ พ.ศ. 2515 ซึ่งเป็นรถไถชนิดคันใหญ่ เริ่มจากกลุ่มสหกรณ์ของอำเภอได้ซื้อรถไถจากกรุงเทพฯ เข้ามาจำหน่ายให้ชาวนาจำนวนประมาณ 15-17 คัน ชาวบ้านคนหนึ่งหมู่บ้านเนินมะกอกทราบเข้า จึงตัดสินใจขายควายตัวโตหมดคอกจำนวน 20 ตัว ไปในราคาตัวละ 800 บาท เพื่อนำเงินมาซื้อรถไถมาใช้เป็นคันแรกของหมู่บ้าน ด้วยเหตุผลว่ารถไถทำงานเสร็จเร็ว เมื่อมีรถไถแล้วชาวนาในหมู่บ้านซึ่งเดิมใช้วัวควายในการไถนา ก็เริ่มรู้สึกว่าการใช้วัวควายในการไถนานั้น เสียเวลาและเหน็ดเหนื่อย เสียเวลาและเหน็ดเหนื่อยทั้งการเลี้ยงและการไถนา รถไถทำงานเร็วกว่าและประหยัดแรงงานกว่า คนจึงนิยมจ้างรถไถมาไถนาแทน หรือซื้อรถไถเล็กมาใช้เอง

เมื่อมีการใช้รถไถ ได้ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงที่ติดตามมาอย่างน้อย 2 ประการ คือ ประการแรก ชาวนาเริ่มเห็นว่าการเลี้ยงวัวควายเป็นภาระและไม่ทันสมัย เพราะสามารถไถนาทำงานแทนโดยไม่ต้องเลี้ยง ประกอบกับเด็ก ซึ่งแต่เดิมทำหน้าที่ช่วยพ่อแม่ต้อนวัวควายไปเลี้ยงกลางทุ่งนานั้น ก็ต้องไปโรงเรียน จึงไม่สามารถทำหน้าที่นี้ได้อีก และเมื่อมีถนนลาดยางเข้ามาสู่หมู่บ้านในปีถัดมาคือ พ.ศ. 2516 การใช้วัวควายสำหรับลากเกวียนก็ยิ่งไม่มีความจำเป็นใดๆ เพราะรถยนต์สามารถทำหน้าที่แทนได้ ชาวนาจึงเริ่มขายวัวควายของตนไป ประการที่สอง การใช้รถไถได้มีส่วนทำให้การแลกเปลี่ยน ขอแรงกันในการทำนาเริ่มลดน้อยลง และเปลี่ยนเป็นการจ้างแรงงานมากขึ้น “รุ่นรถไถนี้แหละที่ได้จ้างกัน” ชาวนาจึงเริ่มมีต้นทุนในการผลิตที่ต้องใช้เงิน และการจ้างแรงงานระหว่างคนในชุมชนเดียวกันก็ย่อมส่งผลให้ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันเริ่มลดน้อยลง แต่กระนั้นชาวบ้านก็ยังคงมีการพึ่งพาอาศัยกันในทางอื่นอยู่ เช่น การขอแรงกันปลูกบ้าน การแบ่งปันอาหาร และการช่วยเหลือกันยามเจ็บป่วยและทุกข์ยาก

ในระยะหลังเมื่อคนนิยมปลูกพืชนอกฤดูทำนา ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ทำสวน” กันมากขึ้น รถไถก็เข้าไปมีบทบาทที่สวมแทนการใช้จอบขุดด้วยมือ เครื่องมือทำมาหากินแบบพื้นบ้านแต่ดั้งเดิม จึงถูกแทนที่ด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่มากขึ้น

การแทรกแซงในการผลิตจากรัฐและนายทุน

ในอดีต เมื่อชุมชนทำการผลิตเพื่อยังชีพและกึ่งยังชีพ กระบวนการผลิตในชุมชนเป็นเรื่องของชาวบ้านเอง นับตั้งแต่การจัดการเรื่องที่ดิน น้ำ การแบ่งสรรทรัพยากรธรรมชาติ การคัดเลือกและจัดหาเมล็ดพันธุ์ การเรียนรู้ สืบทอด และพัฒนาเทคโนโลยีในการผลิต รวมถึงการแลกเปลี่ยนผลผลิต ฯลฯ แต่เมื่อรัฐมีนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยอาศัยกลไกในการพัฒนาเศรษฐกิจให้เป็นเศรษฐกิจการค้า รัฐก็เห็นความจำเป็นที่จะเข้ามาแทรกแซงจัดการในเรื่องของการผลิตของชุมชนเพื่อเป็นฐานของการค้า โดยรัฐได้ส่งเสริมการวิจัยค้นคว้าหาพันธุ์ข้าว และพันธุ์พืชอื่นๆ ที่ตลาดต้องการ ที่สามารถให้ผลผลิตสูง จัดหาพันธุ์พืช ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ไปให้ชาวบ้านทดลองใช้ จัดหาเงินทุนในรูปของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) เพื่อให้ชาวบ้านได้กู้ยืมไปลงทุนในการผลิตทางการเกษตร แนะนำให้ชาวบ้านรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันในเรื่องทุนและเพื่อความสะดวกในการขอความช่วยเหลือจากทางราชการ จัดส่งเจ้าหน้าที่ทางการเกษตรเข้าไปแนะนำเทคนิคในการทำเกษตรแผนใหม่ให้กับชาวบ้าน และยังรวมถึงการจัดประกวดการผลิตทางการเกษตรในรูปแบบและลักษณะต่างๆ เพื่อกระตุ้นให้คนในชุมชนหมู่บ้านได้เปลี่ยนวิธีการผลิต จากการผลิตเพื่อบริโภคไปสู่การผลิตเพื่อการค้า และขณะเดียวกันก็เป็นการเปลี่ยนวิถีคิดของชาวบ้านให้เห็นว่า การผลิตในรูปแบบและลักษณะเดิมของพวกเขา นั้น เป็นการผลิตที่ล้าสมัย ไม่ทันสมัย และไม่พัฒนา

การเข้ามาแทรกแซงทางการผลิตของรัฐในหมู่บ้านเนินมะกอก เริ่มต้นประมาณ พ.ศ. 2508-2509 เมื่อเจ้าหน้าที่เกษตรอำเภอได้เข้ามาแนะนำให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันออมทรัพย์ เพื่อรวบรวมเงินทุนให้กู้ยืมตามรูปแบบของทางราชการ เรียกว่า กลุ่มชาวนา เนื่องจากขณะนั้นชาวบ้านยังทำนากันเป็นหลักอยู่ จากนั้นธนาคารเพื่อการเกษตรฯ ก็ได้มาให้ชาวบ้านกู้เงิน หากใครคนใดคนหนึ่งในกลุ่มไม่ส่งเงินคืนก็ไม่ให้กู้ต่อทั้งหมด ในระยะหลังจึงให้มีการกู้เป็นอิสระ ใครส่งเงินคืนก็สามารถกู้ต่อได้ ลักษณะการกู้ยืมมีทั้งระยะสั้นและระยะยาว ธนาคารเพื่อการเกษตรฯ นี้ ไม่มีผลประโยชน์ใดให้แก่สมาชิก ยกเว้นเป็นแหล่งเงินกู้เท่านั้น ต่อมาภายหลังชาวบ้านได้พัฒนาวัตถุประสงค์ของการกู้เงิน จากการกู้ไปลงทุนหรือใช้จ่าย ไปเป็นกู้เพื่อ “หักหัวคิว” จากคนที่ไม่ได้เป็นสมาชิก ธกส. อีกด้วย เนื่องจากคนที่ไม่ได้เป็นสมาชิกไม่มีสิทธิกู้เงิน ธกส. ดังนั้นผู้เป็นสมาชิกจึงกู้แทนโดยหักเงินออกไปส่วนหนึ่งเป็นค่าดำเนินการ

ความเปลี่ยนแปลงทางการผลิตที่สำคัญ ซึ่งรัฐเป็นผู้นำเข้ามาในชุมชนใน พ.ศ. 2521 คือการนำพันธุ์ข้าว และเทคนิคการปลูกข้าวแบบใหม่มาเผยแพร่ผ่านเกษตรกรตัวอย่าง โดยเจ้าหน้าที่ทางการเกษตรได้ให้กรรมการกลุ่มชาวนาซึ่งตั้งขึ้นมาก่อนหน้านี้ ทำหน้าที่คัดเลือกเกษตรกรตัวอย่างจากสมาชิก เพื่อให้เป็นผู้ปลูกข้าวพันธุ์เหลืองสันปาดทอง ที่เจ้าหน้าที่ได้นำพันธุ์ข้าว ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ และยาฆ่าแมลงมาให้ การปลูกครั้งนี้ ก็เพื่อเป็นการสาธิตและส่งเข้าประกวด ทั้งนี้เจ้าหน้าที่ได้แนะนำให้เปลี่ยนแปลงเทคนิคการปลูกเสียใหม่ จากเดิมซึ่งชาวนาจะไม่ใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ แต่ใช้ปุ๋ยสัตว์ไล่ลงที่นา ก่อนไถ เมื่อหว่านเมล็ดพันธุ์แล้ว ชาวนาจะทิ้งช่วงเวลาให้ต้นกล้าได้งอกประมาณเดือนเศษ แล้วจึงถอน

ต้นกล้าไปปลูก และเวลาปลูกจะใส่ต้นกล้ามาก เปลี่ยนมาเป็น การปลูกที่ใช้เวลาหว่านเพียง 25 วัน เวลาปลูกต้นกล้าให้ใช้ 3-4 เส้นก็พอ เพื่อต้นกล้าจะได้แตกหน่อ การปลูกให้ปลูกเป็นแถวตามแนวเชือกที่ ซึ่งไว้ ให้มีระยะห่างระหว่างแถว 25 เซนติเมตร และหลังปลูกให้หว่านปุ๋ย 3 ครั้ง ครั้งละ 10 กิโลกรัมต่อไร่ เมื่อผลผลิตข้าวออก ปรากฏว่าได้ข้าวมากถึงร้อยละ 100 จากเดิมที่เคยได้เพียง 50-60 เปอร์เซ็นต์ ผลผลิตที่ได้มาก รวมถึงการปลูกที่เป็นแถวเป็นแนวดูสวยงาม ได้ทำให้เกษตรกรตัวอย่างของหมู่บ้านได้รับรางวัล เกษตรกรดีเด่นของจังหวัดเชียงใหม่ การสาธิตและรางวัลที่ได้ในครั้งนี้ จึงเป็นการต่อยอดให้ชาวนาได้รับรู้ ว่า พันธุ์ข้าวและเทคนิคทางการเกษตรแบบใหม่ของทางราชการ เป็นความทันสมัยที่พวกเขาพึงตาม อย่าง หากต้องการประสบผลสำเร็จในการทำการเกษตร

ที่จริงแล้ว การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวเป็นข้าวเหลืองพันธุ์ปาดองในครั้งนี้ มิใช่เป็นการเปลี่ยน พันธุ์ข้าวเป็นครั้งแรกของชาวนาในชุมชนเนินมะกอก เพราะชาวนาได้มีการเสาะหาและแลกเปลี่ยนพันธุ์ ข้าวกับทุ่งอื่นมาโดยตลอด เพื่อป้องกันไม่ให้ข้าว “เบือที่” ซึ่งจะทำให้ผลผลิตตกต่ำ ก่อนที่ข้าวพันธุ์ใหม่ๆ ของทางราชการจะได้รับการค้นคว้าและเผยแพร่ออกมาสู่ชาวนาของประเทศนั้น การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวของ ชาวนาก็เป็นการเปลี่ยนภายในสายพันธุ์ของพันธุ์พื้นเมืองเท่านั้น เมื่อมีการนำพันธุ์สมัยใหม่ออกมา เผยแพร่ในที่อื่นๆ ชาวนาเนินมะกอกก็ได้ไปเสาะหาพันธุ์เหล่านั้นบางพันธุ์มาปลูกก่อนหน้านี้แล้ว รวมถึง พันธุ์สันปาดอง ซึ่งไปเอาพันธุ์มาจากอำเภอสันปาดอง แต่ก็เป็น การเปลี่ยนพันธุ์แบบลองผิดลองถูกไปเรื่อยๆ การนำพันธุ์ข้าวเข้ามาเผยแพร่เองของทางราชการในครั้งนี้ รวมถึงกระบวนการในการเผยแพร่ผ่าน เกษตรกรตัวอย่าง และผ่านการประกวด ย่อมมีนัยสำคัญต่อชาวนา เพราะย่อมหมายถึงการชักชวนและ การเสริมแรงอย่างเป็นทางการให้ชาวนาหันมาปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ และใช้เทคนิคใหม่ในการปลูก รวมถึง การใช้ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง เพราะหลังจากนั้นชาวนาก็ติดตามการเปลี่ยนพันธุ์ข้าวตามการแนะนำของ ทางราชการต่อไปเรื่อยๆ จากข้าวเหลืองสันปาดอง ไปเป็นพันธุ์ กข.6 กข.8 เป็นต้น แต่ไม่ว่าจะ เปลี่ยนเป็นพันธุ์อะไร สิ่งหนึ่งที่ชาวนายังต้องคงไว้ตลอดเวลาในการปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ คือ การใช้ปุ๋ย ยา ฆ่าแมลง รวมถึงยาฆ่าหญ้า

ข้าวพันธุ์พื้นเมืองและข้าวพันธุ์ใหม่ มีความแตกต่างกันหลายประการ ทั้งความแข็งแรง ของลำต้น ต้นทุนในการผลิต ปริมาณของผลผลิตที่เป็นข้าวเปลือก ปริมาณของข้าวสารที่ได้จากการสี และรสชาติ กล่าวคือข้าวพันธุ์พื้นเมืองมีลำต้นแข็งแรงกว่าข้าวพันธุ์ใหม่ จึงไม่ล้ม ข้าวพันธุ์พื้นเมืองไม่ จำเป็นต้องใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ ใช้เพียงมูลวัวควายและหญ้าหมักให้เน่าก็ใช้ได้ จึงมีต้นทุนในการผลิตต่ำ กว่าข้าวพันธุ์ใหม่ ซึ่งต้องใช้ปุ๋ยและยา ข้าวพันธุ์พื้นเมืองให้ผลผลิตข้าวเปลือกต่อไร่ต่ำกว่าข้าวพันธุ์ใหม่ แต่เมื่อนำไปสีแล้วกลับได้เนื้อข้าวสารมาก เพราะเมล็ดข้าวอ้วน กลม ในขณะที่ข้าวพันธุ์ใหม่เมล็ดจะลีบ โดยผลผลิตต่อไร่ของข้าวพันธุ์พื้นเมืองประมาณ 50-60 ถึง ส่วนข้าวพันธุ์ใหม่ได้ผลผลิตต่อไร่ประมาณ 100 กว่าถึง ปริมาณข้าวสารต่อถังของข้าวพันธุ์พื้นเมืองเป็น 8-9 ลิตร ในขณะที่ข้าวพันธุ์ใหม่ได้ข้าวสาร 6-7 ลิตรต่อถัง ส่วนรสชาติของข้าวพันธุ์ใหม่จะหอม นุ่ม และอร่อยกว่าข้าวพันธุ์พื้นเมือง ซึ่งแข็ง แม้ข้าว พันธุ์พื้นเมืองจะมีข้อเด่นอยู่หลายประการ แต่ที่สุดก็ต้องสูญเสียพันธุ์ไป เพื่อเปิดทางให้ข้าวพันธุ์ใหม่ๆ ที่ทาง

ราชการส่งเสริมให้ค้นคว้าพัฒนาออกมาเรื่อยๆเพื่อตอบสนองต่อตลาดการค้า ชาวนาจึงสูญเสียอำนาจในการกำหนดพันธุ์ข้าวที่ตนเองเป็นผู้ปลูก

ไม่เพียงแต่พันธุ์ข้าวเท่านั้นที่ชาวบ้านไม่อาจเลือกปลูกได้เองอีกต่อไป แม้พันธุ์พืชอื่นๆก็เช่นกัน ได้กล่าวแล้วว่าเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงระบบการเช่าที่จากนาแบ่งครึ่งไปสู่นาเช่ามากขึ้น ชาวนาจนมีที่ดินน้อยได้นำพืชต่างๆ เช่น ถั่วลิสง ถั่วเหลือง เข้ามาปลูกเพิ่มนอกฤดูทำนา แต่เป็นการปลูกเล็กๆน้อยๆเท่านั้น ใช้เทคนิคและอุปกรณ์ในการปลูกอย่างง่าย ๆ โดยชาวบ้านได้ไปเห็นชาวเขาปลูก จึงนำพันธุ์เข้ามาปลูกในหมู่บ้านของตนเองบ้าง ไม่มีการใช้ปุ๋ยและยาฆ่าแมลง แต่เมื่อประมาณ 20 กว่าปีมานี้ ได้เริ่มมีพ่อค้าเอาเมล็ดพันธุ์พืชต่างๆ เช่น ถั่วลิสง ถั่วเหลือง ถั่วลันเตา และกระเทียม แบบพันธุ์ใหม่มาให้ชาวบ้านปลูกก่อน เมื่อผลผลิตออกแล้วจึงหักเงินค่าพันธุ์ที่เหลือ การนำเมล็ดพันธุ์มาให้เชื่อปลูกก่อนหน้านี้ก็เพื่อเป็นหลักประกันสำหรับพ่อค้าคนกลางว่าชาวบ้านต้องขายผลผลิตให้แก่ตน โดยพ่อค้าเป็นผู้กำหนดราคา ทั้งราคาของพันธุ์พืชและราคาของผลผลิต ต่อมาชาวบ้านก็ได้ไปหาซื้อพันธุ์จากแหล่งที่ได้ยินว่ามีพันธุ์ดี ๆ และมีการซื้อปุ๋ยและยาฆ่าแมลงมาใช้ด้วย เพราะพันธุ์พืชที่เป็นพันธุ์ดี ๆ เป็นที่ต้องการของตลาด และให้ผลผลิตสูงนั้น มักเป็นพันธุ์ที่ถูกค้นคว้าวิจัยขึ้นมาโดยรัฐ หรือบริษัทข้ามชาติ เพื่อใช้ควบคุมกับปุ๋ยและยาฆ่าแมลง การตอบรับต่อพันธุ์พืชใหม่ที่นายทุนนำเข้ามา รวมทั้งการแสวงหาพันธุ์ดี ๆ ให้ผลผลิตสูงจากแหล่งต่างๆ เป็นการสะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านเองก็ไม่ได้อยู่นิ่งเฉยเพื่อให้โชคชะตาเป็นฝ่ายกำหนดตัวเอง หากแต่ดิ้นรน ปรับตัว เพื่อให้การผลิตของเขานั้นมีประสิทธิภาพในการสนองตอบต่อวาทกรรมการพัฒนาที่รัฐได้สร้างขึ้น

การแทรกแซงทางด้านการผลิตจากรัฐและนายทุนผ่านการเผยแพร่ พันธุ์ข้าวสมัยใหม่ พันธุ์พืชใหม่ๆเพื่อปลุกนอกฤดูทำนา เทคนิคการปลูกพืชสมัยใหม่ ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง และยาฆ่าหญ้า รวมถึงการให้กู้ยืมทุนเพื่อการผลิต ได้ส่งผลกระทบต่อการผลิตของชุมชน 2 ประการ ประการแรก คนในชุมชนได้เปลี่ยนลักษณะการผลิตจากการใช้แรงงานของครัวเรือนอย่างเข้มข้น ไปเป็นการใช้ที่ดินและเทคโนโลยีสมัยใหม่อย่างเข้มข้น ที่ดินซึ่งมีอยู่อย่างจำกัดมาแต่เดิม เมื่อต้องใช้ปลูกพืชปีละหลายครั้งทั้งข้าวและพืชสวน แม้จะมีการใช้ปุ๋ยเคมีสำหรับบำรุงดิน ก็ให้ผลผลิตดีในระยะแรกเท่านั้น เมื่อปลูกซ้ำกันหลายปีเข้าก็ยิ่งทำให้ต้องใช้ปุ๋ยเพิ่มขึ้น แต่ผลผลิตกลับลดต่ำลง เพราะสภาพของดินจะแข็งและขาดความอุดมสมบูรณ์ของชีวมวล ยาฆ่าแมลงที่ใช้ในระยะแรกก็ได้ผลดีอยู่ แต่เมื่อใช้นานๆ แมลงก็ดื้อยา ทำให้ต้องเพิ่มขนาดการใช้ขึ้นไปอีก การเพิ่มขนาดของปุ๋ยและยาได้ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศในนาของชุมชน ผัก ปลา ที่เคยมีอย่างอุดมสมบูรณ์ก็เริ่มร่อยหรอลงไปเรื่อยๆ นกนานาชนิดที่เคยเกาะอยู่ตามท้องนา ก็เริ่มหายไป ประกอบกับการใช้ที่ดินตลอดปีของชาวบ้าน ทำให้การหาอาหารธรรมชาติในนาซึ่งเคยทำได้กันอย่างอิสระไม่จำกัดว่าเป็นที่ดินหรือเขตของใครนั้น เริ่มทำไม่ได้เสียแล้ว เพราะต่างก็หวงไว้เพื่อการบริโภคของครัวเรือน ยิ่งปลาในธรรมชาติเหลือน้อยจนชาวบ้านต้องเอาลูกปลามาปล่อยในเหมืองเข้านาของตน จึงอ้างได้อย่างชอบธรรมว่าปลาเหล่านั้นเป็นของตนเอง ไม่ใช่ของส่วนรวมอีกต่อไป ระบบความสัมพันธ์ในชุมชนเริ่มมีลักษณะแบบตัวใครตัวมันมากขึ้น ประการที่สอง ได้เปลี่ยนจากการผลิตที่ไม่ต้องใช้ทุนหรือใช้ทุนน้อย มาเป็นการผลิตที่ต้องลงทุนสูง เพราะปัจจัยในการผลิตไม่ว่าจะเป็นเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ยา ชาวบ้าน

ต้องลงทุนซื้อเอง แม้รัฐจะนำมาแจกให้บ้างก็มักเป็นการแจกให้ในระยะแรกที่เข้ามาแนะนำเผยแพร่เท่านั้น เมื่อชาวบ้านลงทุนปลูกจริงๆ ก็ต้องลงทุนซื้อเอง และอาจมีการจ้างแรงงานเพิ่มอีก การผลิตที่ต้องใช้ทุนสูง ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “การเกษตรแบบก้าวหน้า” หรือ “การเกษตรแบบเกินตัว” ทำให้ชาวบ้านต้องหาเงินเพื่อการลงทุนซึ่งมักจะเป็นการกู้จาก ธกส. หรือนายทุนในหมู่บ้าน การปลูกข้าวและการทำเกษตรนอกฤดูทำนาของชาวบ้านที่ต้องลงทุนสูง จึงนำไปสู่การเป็นหนี้สินต่อไป

หากจะมองชุมชนเนินมะกอกในภาพรวม การรุกเข้ามาของความทันสมัยภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบการตั้งโรงเรียน การเข้ามาของโครงสร้างพื้นฐานและสินค้าฟุ่มเฟือย การนำรถไถเข้ามาใช้ในการเกษตร และการแทรกแซงทางการผลิตของรัฐและทุน ในขณะที่ชุมชนมีจุดอ่อนในเรื่องการขาดแคลนที่ดินในการผลิตของชาวบ้าน และความไม่พร้อมของชาวบ้านที่จะเข้าสู่ระบบทุนนิยม เพราะชาวบ้านยังขาดข้อมูลที่จะทำให้รู้เท่าทันกับเล่ห์เหลี่ยมต่างๆ ของนายทุน รวมถึงความไม่พร้อมในเรื่องของทุน ประจวบกับราคาสผลผลิตโดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าวตกต่ำลง อันเป็นผลมาจากการเก็บภาษีข้าวที่ส่งออกในรูปแบบต่างๆ ของรัฐบาล ได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในชุมชนหลายประการ ประการแรก ภาระค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้นจากการที่ต้องส่งลูกเข้าโรงเรียน ค่ารักษาพยาบาลด้วยระบบการแพทย์สมัยใหม่ การต้องซื้ออาหารบริโภค และซื้อสินค้าที่ชาวบ้านถูกทำให้คิดว่าจำเป็นผ่านการโฆษณาต่างๆ ได้ผลักดันให้ชาวบ้านไร้ที่ดินต้องออกไปทำงานรับจ้างในเมืองหรือข้างนอกมากขึ้น เพราะล้าหลังการจ้างงานในชุมชนก็มีอยู่อย่างจำกัด เนื่องจากชาวบ้านเองก็จำเป็นต้องลดต้นทุนในการผลิต จึงจ้างเฉพาะที่จำเป็นเท่านั้น ซึ่งเป็น การรับจ้างก่อสร้าง ดายหญ้าทำสวนรีสอร์ทต่างๆ และรับจ้างทางการเกษตร

ประการที่สอง ชาวบ้านซึ่งมีที่ดินไม่มากนักหรือน้อย ต่างก็ประสบกับภาระค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้นด้วยเช่นกัน เช่นเดียวกับชาวบ้านไร้ที่ดิน ทั้งยังต้องมีภาระเรื่องการลงทุนในการผลิตที่เพิ่มขึ้นด้วย ในขณะที่ผลผลิตกลับราคาตกต่ำลงๆ ชาวบ้านที่ไม่สามารถจัดการให้เกิดความสมดุลระหว่างค่าใช้จ่ายต่างๆ กับรายรับหรือไม่มีทุนที่สะสมอยู่เดิม ก็ต้องเป็นหนี้สินเพิ่มขึ้น การขายหรือแบ่งขายที่ดินให้แก่คนในชุมชนซึ่งไม่ใช่ญาติพี่น้องและคนนอกชุมชนก็เริ่มเกิดขึ้น เหตุผลในการขายที่ดินของชาวบ้านแต่เดิมซึ่งเป็นเรื่องของการรักษาทรัพย์สินสมบัติของพ่อแม่ให้รวมกันอยู่เหมือนเดิมด้วยการขายเฉพาะในหมู่พี่น้อง ก็แปรเปลี่ยนเป็นเหตุผลในเชิงเศรษฐกิจมากขึ้น จึงไม่ให้ความสำคัญว่าผู้ซื้อจะเป็นพี่น้องหรือไม่ การขายและแบ่งที่ขายของชาวบ้านบางส่วนได้ทำให้ขนาดของที่ดินในชุมชนเล็กลง ช่องว่างทางชนชั้นจึงถูกทำให้คับแคบลงอีก เมื่อมาถึงช่วงเวลานี้คนในชุมชนจึงประกอบไปด้วยชาวบ้านซึ่งไร้ที่ดินทำกินเหมือนเดิม ชาวบ้านซึ่งมีที่ดินประมาณ 1-2 ไร่ และชาวบ้านซึ่งมีที่ดิน 5-6 ไร่ ส่วนชาวบ้านที่ยังเหลือที่ดิน 20 ไร่ นั้น เริ่มหายากเต็มที

ประการที่สาม ความไม่รู้เท่าทันเล่ห์เหลี่ยมของนายทุนก็ทำให้ชาวบ้านประสบกับปัญหาการที่ชาวบ้านอยู่ร่วมกันมาในชุมชน ด้วยความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ด้วยการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งเป็นจุดแข็งที่ทำให้ชุมชนดำรงความเป็นชุมชนอยู่ได้นั้น เมื่อต้องมาสัมผัสกับนายทุนจากภายนอก จุดแข็งนี้กลับเป็นจุดอ่อนที่จะทำให้พวกเขาถูกเอาเปรียบจากนายทุน เพราะเมื่อมีการขายผลผลิตให้แก่พ่อค้าที่

เข้ามารับซื้อถึงในหมู่บ้าน ชาวบ้านซึ่งขาดข้อมูลเรื่องราคาของผลผลิต ก็จะปล่อยให้พ่อค้าเป็นผู้กำหนดราคาตามใจชอบด้วยเหตุผลที่ว่า “ก็เชื่อใจเขา” ยิ่งถ้าหากพ่อค้านั้นเป็นผู้ให้ชวานากู้มาซื้อปัจจัยการผลิตต่างๆ หรือเอาปุ๋ย เอายา เอาเมล็ดพันธุ์มาให้ชวานาใช้ก่อน ชวานาก็จะยังอยู่ในภาวะของการไร้อำนาจในการต่อรอง “การซื้อแพงขายถูก” จึงเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน บางครั้งชาวบ้านก็ถูกหลอกเสียทุน เสียแรง และเสียเวลาไป โดยไม่ได้รับผลประโยชน์ใดๆ เป็นการตอบแทน ดังเช่นเมื่อประมาณ 20 ปีมาแล้ว ได้มีคนจากภายนอกเข้ามาหลอกขายพันธุ์กาแฟเพื่อให้ชาวบ้านปลูก โดยสัญญาด้วยคำพูดว่าจะมารับซื้อ แต่เมื่อถึงเวลาที่ได้ผลผลิตกลับไม่มีใครมารับซื้อ ชาวบ้านไม่รู้จะทำอะไร จึงตัดสินใจฟันต้นกาแฟทิ้งไป

ประการสุดท้าย ไม่ว่าชาวบ้านจะเต็มใจหรือไม่เต็มใจพร้อมหรือไม่พร้อม ที่สุดลักษณะการผลิตข้าวของชุมชนซึ่งแต่เดิมเป็นการผลิตกึ่งพอเพียงชีพ ได้ถูกผลักดันไปสู่การผลิตเพื่อขายอย่างเต็มตัวภายใต้วงจรของการลงทุนเพื่อการผลิตที่สูง ขายผลผลิตได้ในราคาต่ำ แล้วซื้อกลับมาบริโภคในราคาแพง ชวานาจึงประสบกับภาวะยากลำบากเป็นอย่างมาก “เหมือนเป็นหนี้ตัวเอง ได้ซื้อกินของตัวเอง” พวกเขาเริ่มมองเห็นว่า การปลูกข้าวไม่สามารถเป็นหลักประกันในการบริโภคได้อีกต่อไป จึงเริ่มแสวงหาช่องทางเพื่อการปรับตัวอีกกระลอกหนึ่ง

ชุมชนในภาวะของการปรับตัวสู่ความเข้มแข็งในระบบเศรษฐกิจการค้า

การทำนาปลูกข้าว ซึ่งเป็นวิถีชีวิตของชุมชนชวานามาตั้งแต่เดิม ได้ก้าวมาถึงจุดเปลี่ยนที่สำคัญเมื่อชาวบ้านไม่สามารถแบกรับการขาดทุน หนี้สิน และการไม่กินอีกต่อไป พวกเขาจึงมีคำตอบให้ตัวเองในหลายช่องทาง ช่องทางแรก สำหรับลูกหลานชวานารุ่นใหม่ที่ผ่านระบบการศึกษา ก็คือ ออกไปทำงานราชการ หรืองานเอกชนต่างๆ ซึ่งมีเงินเดือนประจำ คนที่ได้รับที่ดินเป็นมรดกตกทอดจากพ่อแม่ บางคนก็แบ่งขายที่ดินให้แก่คนภายนอกที่มาจากในเมืองหรือกรุงเทพฯ เพื่อนำไปใช้จ่ายในสิ่งจำเป็นของชีวิตสมัยใหม่ คนเหล่านี้คือผู้ที่ไม่คิดทำการเกษตรอีกต่อไป ช่องทางที่สอง สำหรับชาวบ้านที่ไม่มีที่ดิน บางคนก็แสวงหารายได้เพื่อเลี้ยงชีพและเลี้ยงครอบครัวด้วยการรับจ้างต่างๆ หรือทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม แถบชานเมืองเชียงใหม่และลำพูน ช่องทางที่สาม สำหรับชาวบ้านซึ่งคิดว่าการทำการเกษตรยังเป็นคำตอบสำหรับเขาอยู่ ก็ได้เริ่มปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตจากการปลูกพืชชนิดเดียวคือข้าว มาเป็นการเกษตรร่วมกัน ในความหมายของการร่วมกันของพืชต่างชนิดซึ่งในที่นี้คือลำไยกับผัก และร่วมกันระหว่างคนต่างชนชั้น ซึ่งได้แก่ ชวานาจนไร้ที่ดินกับชวานามีที่ดิน และชวานาจนไร้ที่ดินกับนายทุนจากภายนอกหมู่บ้าน แต่กว่าจะมาเป็นเกษตรร่วมกันได้นั้น ชุมชนต้องผ่านกระบวนการปรับตัวใน 3 กระบวนการ คือ การปรับเปลี่ยนที่นาให้เป็นสวน การปลูกพืชต่างชนิดเสริมในสวนเดียวกัน และได้มีกระบวนการเสริมความสำเร็จให้กับ 2 กระบวนการนี้ โดยผ่านกระบวนการร่วมมือช่วยเหลือกันของชุมชน

กระบวนการปรับเปลี่ยนที่นาให้เป็นสวน

กระบวนการนี้เริ่มต้นประมาณ พ.ศ. 2518 ขณะที่ชวานากำลังละล้าละลังกับปัญหาการทำนาอยู่นั้น ชาวบ้านก็ได้ยินเรื่องราวเกี่ยวกับ “ลำไยต้นหมื่น” กล่าวคือ ในตำบลหนองช้างค้ำ

จังหวัดลำพูน ซึ่งเป็นแหล่งปลูกลำไยที่มีชื่อที่สุดของภาคเหนือ ได้มีชาวบ้านขายผลลำไยจากลำไยพันธุ์ดี ต้นหนึ่งได้เงินถึงหนึ่งหมื่นบาท เรื่องราวการขายผลลำไยต้นเดียวได้เงินเป็นหมื่นบาทนี้ เป็นที่เล่าขานกันทั่วไปในลำพูนและเชียงใหม่ ก็มีคนในหมู่บ้านเนินมะกอกคิดที่จะทำสวนลำไยบ้าง เพราะจริงๆแล้วในหมู่บ้านเนินมะกอก ชาวบ้านก็ได้มีการปลูกลำไยกันมานานเป็นร้อยปีแล้ว แต่เป็นการปลูกเพียงไม่กี่ต้นในบริเวณบ้านเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน และขายเล็กๆน้อยๆที่ตลาดในหมู่บ้าน และมีชาวจีนเข้ามาซื้อบ้าง โดยปลูกลำไยพันธุ์อู๋เปี้ยวเขียว อู๋แหว่ สีชมพู ซึ่งมักจะเรียกลำไยเหล่านี้รวมกันว่า ลำไยกะโหลก เพราะผลโต และยังมีลำไยอีกชนิดหนึ่งคือลำไยธรรมดาซึ่งผลเล็ก แต่ในระยะหลังลำไยธรรมดาก็ถูกแทนที่ด้วยลำไยกะโหลก

ชาวบ้านที่จะทำสวนลำไยได้ต้องเป็นคนที่มีนาเป็นของตนเอง ขั้นตอนของการทำสวน เริ่มจากการจ้างรถขุดดินยกสูงเป็นคันดินขึ้นมา ให้ระยะระหว่างแถวกว้างประมาณ 5 วา (8-10 เมตร) ส่วนของพื้นที่ที่ดินถูกขุดออกไป จะกลายเป็นร่องน้ำที่จะส่งน้ำจากเหมืองใหญ่เข้ามา ถ้าที่นาหลุมมากก็จะต้องจ้างรถขนดินมาถมที่นาให้สูงขึ้นก่อนยกเป็นคันดิน เพราะหากไม่ถมต้นลำไยจะถูกน้ำท่วมเสียหาย เมื่อทำคันดินเสร็จแล้วก็จะเป็นการขุดหลุมกว้าง 1 เมตร ลึก 1 เมตร เพื่อนำกิ่งตอนลำไยลงปลูก กิ่งตอนนั้นได้มาจากหลายทาง เช่น ถ้าปลูกไม่มากก็ใช้วิธีขยายกิ่งพันธุ์จากต้นที่มีแต่เดิม ขอตอกิ่งพันธุ์จากต้นพันธุ์ดีของญาติหรือคนรู้จักสนิทสนมกันในหมู่บ้าน โดยใช้เวลาประมาณ 45 วัน ก็นำมาปลูกได้ ถ้าปลูกมากหรือมีทุนและไม่อยากเสียเวลาตอกิ่ง ก็จะไปหาซื้อพันธุ์ดีจากตำบลหนองช้างคืน หรือที่อื่นๆเข้ามาปลูก พันธุ์ที่นำมาจากหนองช้างคืน คือ พันธุ์อู๋ดอ ซึ่งเป็นที่นิยมมากเพราะให้ผลเร็ว สุกเร็ว ลำไยอู๋ดอจากหนองช้างคืนนี้ จะแบ่งเป็น 2 พันธุ์ คือ พันธุ์ก้านแข็งและพันธุ์ก้านอ่อน ส่วนพันธุ์อู๋ดออื่นๆ ก็มีชื่อเรียกต่างกันไป เช่น ดอแจ้ ดอดอนชัย ดอยอดแดง แต่ละพันธุ์ที่กล่าวมานี้จะมีลักษณะของใบและผลแตกต่างกัน ลำไยที่ปลูกในรุ่นแรกๆ ชาวบ้านยังไม่ได้ใช้ปุ๋ยเคมี แต่ใช้ปุ๋ยขี้ไก่ และปุ๋ยหมัก ภายหลังจึงได้นำปุ๋ยเคมีมาใช้ร่วมกันด้วยเพราะให้ผลเร็วกว่า

กระบวนการเปลี่ยนนาข้าวเป็นสวนลำไยนี้ ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกันในทันที เมื่อชาวบ้านเห็นว่าสวนลำไยซึ่งเกิดขึ้นก่อนนั้นได้ผลผลิตดี และมีรายได้มากกว่าการปลูกข้าวเมื่อหักต้นทุนแล้ว ทั้งยังไม่ต้องดูแลรักษาให้เหน็ดเหนื่อยมากนัก ลงทุนเพียงครั้งเดียวก็สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ในระยะยาว ก็ทยอยปรับที่นาเป็นสวนลำไยกันทีละ 2-3 ราย จนกระทั่งเมื่อประมาณ 10 ปีมานี้ จึงไม่เหลือชาวบ้านที่ปลูกข้าวในชุมชนนี้อีก แม้จะมีชาวบ้านบางคนที่ยังไม่ยอมเลิกอาชีพทำนา ก็จำต้องยอมเลิก เพราะเมื่อยังเหลือคนปลูกข้าวอยู่ไม่กี่รายนั้น ได้เกิดภาวะหนูระบาดซ้ำเติม นาข้าวซึ่งเหลืออยู่ไม่มากนักจึงถูกหนูรุมกัดกินข้าวได้รับความเสียหายมาก ชาวบ้านจึงเลิกปลูกข้าวกันหมดตั้งแต่นั้นมา

ระหว่างที่รื้อต้นลำไยโตพอที่จะให้ผลผลิต ซึ่งจะใช้เวลาประมาณ 3-5 ปี นั้น ชาวบ้านซึ่งเป็นเกษตรกรอย่างเดียว ไม่มีอาชีพอื่นต้องทำนอกหมู่บ้านด้วยเช่นเป็นข้าราชการหรือพ่อค้า จะปลูกผักต่างๆ เช่น กระหล่ำดอก บร็อคเคอรี่ ถั่วลันเตา กระเทียม ฯลฯ ระหว่างแถวของลำไยไปด้วย เพื่อบริโภคและเพื่อขาย และอาจเลี้ยงปลาในร่องน้ำเพื่อบริโภค แครายได้จากการขายผักในขณะนั้น ชาวบ้านก็บอกว่า “ยังดีกว่าปลูกข้าว” เมื่อต้นลำไยโต พุ่มมาชิดกัน ก็จะปลูกผักอีกต่อไปไม่ได้ เพราะแสงแดดส่อง

ไม่ถึงผัก ชาวบ้านก็จะได้ผลผลิตจากลำไยมาทดแทน เมื่อเปรียบเทียบรายได้จากลำไยและข้าว รายได้จากลำไยจะได้มากกว่า “(ลำไย) ต้นหนึ่งได้ 3-4 พันบาท ถ้าทำนา 1 ไร่ ก็ได้ 3-4 พัน ทั้งปีขายลำไยได้มากกว่า” ดังนั้นลำไยซึ่งปลูกในที่ดินเพียง 2 ไร่ ได้ประมาณ 30 กว่าตัน ก็จะทำให้เจ้าของมีรายได้ประมาณหนึ่งแสนบาท แต่ในที่ดินขนาดเดียวกันรายได้จากข้าวยังไม่ถึงหนึ่งหมื่นบาท ยิ่งในปีใดผลผลิตลำไยมากหรือราคาดีก็จะมีรายได้เพิ่มขึ้น แม้ปีที่มีผลผลิตน้อยหรือราคาตกต่ำก็ยังไม่ถึงกับขาดทุน รายได้จากการขายลำไยเมื่อนำไปซื้อข้าวมาบริโภคแทนการผลิตเองก็เพียงพอ และอาจมีเหลือเก็บหากปีใดได้ผลผลิตดี

ที่ดินของชาวบ้านส่วนใหญ่จะเหลือประมาณ 2-6 ไร่ เท่านั้น เพราะการแบ่งมรดกดังที่กล่าวไว้ก่อนแล้ว ดังนั้นขนาดของสวนลำไยของชาวบ้านเนินมะกอกจึงไม่ใหญ่นัก ลำไยเมื่อเริ่มให้ผลผลิตแล้วจะให้ต่อไปโดยผลผลิตยังดีอยู่อีกประมาณ 20 ปี การดูแลสวนลำไยจะมีการถางหญ้า รดน้ำ เมื่อลำไยออกลูกโตเท่าหัวไม้ขีดไฟก็ต้องใส่ปุ๋ย รดน้ำ พ่นยา หลังเก็บลำไยเสร็จ คัด ขยาย แล้ว ก็ต้องแต่งกิ่งใส่ปุ๋ยอีก เนื่องจากสวนลำไยของชาวบ้านมีขนาดไม่ใหญ่นัก พวกเขาจึงมักดูแลสวนในเกือบทุกขั้นตอน ด้วยแรงงานในครอบครัว ยกเว้นการเก็บและคัดลำไย หากทำสวนเกิน 2 ไร่ และมีผลผลิตมากก็อาจต้องจ้างแรงงาน และยกเว้นคนที่มีอาชีพนอกภาคเกษตรเป็นอาชีพหลักที่ไม่มีเวลาดูแลสวนลำไยมากนัก ก็อาจต้องจ้างแรงงานในหลายขั้นตอน เช่น ถางหญ้า พ่นยา เก็บลำไย คัดลำไย ฯลฯ เนื่องจากแรงงานขาดแคลนและหายาก การจ้างแรงงานในหมู่บ้านต้องจองล่วงหน้าเป็นเวลา 3 วัน การจ้างเก็บและคัดลำไยซึ่งมีช่วงเวลาไม่ยาวนานนัก จึงอาจต้องจ้างคนจากนอกหมู่บ้านซึ่งเคยจ้างกันประจำอยู่ทุกปี ฤดูเก็บลำไยจะเริ่มกลางเดือนกรกฎาคมสำหรับลำไยดอ ซึ่งเป็นลำไยที่ออกผลผลิตก่อน ส่วนลำไยพันธุ์อื่นๆ จะเก็บประมาณเดือนสิงหาคม-กันยายน เมื่อเก็บลำไยเสร็จแล้วต้องมีการคัดขนาดของลำไยเป็นขนาดเล็ก กลาง ใหญ่ แล้วบรรจุลงเข่งหรือกล่อง เพื่อขายต่อไป

การขายลำไยทำได้ 5 วิธี ได้แก่ วิธีแรก เป็นการขายเหมาสวนซึ่งมี 2 แบบ แบบแรกเป็นการขายเหมาสวนให้พ่อค้า ตั้งแต่ลำไยออกช่อดอกหรือโตขนาดเท่าหัวไม้ขีดไฟ โดยพ่อค้าจะต้องคาดคะเนเอวว่าน่าจะได้ผลผลิตสักเท่าใด และราคาจะสูงหรือต่ำอย่างไร แล้วกำหนดราคาซื้อ เมื่อเจ้าของสวนพอใจก็จะจ่ายเงินมัดจำไว้เป็นจำนวนประมาณ 60-70% ของราคาทั้งหมด เมื่อมาเก็บผลผลิตจึงจะจ่ายเงินที่เหลือให้ หากผลผลิตไม่ดีดังที่คาดคะเนไว้ พ่อค้าก็อาจขอลดราคาลง ซึ่งชาวสวนก็มักจะยอมด้วยความเห็นใจ การขายเหมาสวนแบบนี้การะความเสี่ยงจะตกอยู่กับพ่อค้า แบบที่สอง เป็นการขายเหมาสวนเมื่อลำไยสุกแล้ว โดยพ่อค้าจะกำหนดราคาต่อกิโลกรัมและจ่ายเงินขณะนั้น การขายเหมาสวนทั้ง 2 แบบนี้ พ่อค้าจะเป็นผู้จ้างแรงงานมาเก็บและคัดลำไยเองโดยที่เจ้าของสวนไม่ต้องเป็นภาระ การขายเหมาสวนมักใช้ในกรณีของผลผลิตมาก และเป็นการขายให้พ่อค้าจากภายนอกซึ่งมีทุนมาก วิธีที่สองเป็นการขายให้คนในหมู่บ้านซึ่งจะไม่ซื้อยกสวนเพราะทุนน้อย แต่จะซื้อจำนวนหนึ่งโดยให้ราคาต่อกิโลกรัม ผู้ซื้อจะเก็บลำไยจากสวนไปขายให้พ่อค้าอีกต่อหนึ่ง วิธีที่สาม เป็นการนำไปขาย ณ จุดรับซื้อลำไย วิธีนี้ชาวสวนจะจ้างคนเก็บและคัดลำไย หรืออาจทำกันเองภายในครัวเรือนหรือหมู่บ้านเครือญาติ แล้วนำไปขาย ณ จุดรับซื้อ ซึ่งมีอยู่ทั้งภายในและนอกหมู่บ้าน วิธีที่สี่ เป็นวิธีที่ชาวบ้านเก็บลำไยเอง อาจไม่

ต้องคัด แล้วนำไปขายเองในตลาด ชาวสวนที่ใช้วิธีนี้คือชาวสวนซึ่งมีที่ดินน้อยและได้ผลผลิตน้อย และวิธีสุดท้าย เป็นการขายเหี่ยว คือพ่อค้าเหมาซื้อสวนลำไยโดยจ่ายเงินล่วงหน้าเป็นเวลาหลายปี แล้วจึงทยอยมาเก็บลำไย ชาวสวนที่ขายด้วยวิธีนี้คือชาวสวนที่จำเป็นต้องใช้เงิน จึงต้องยอมขายเหี่ยวซึ่งจะถูกกดราคา หากอยู่ในภาวะปกติชาวสวนจะไม่ขายด้วยวิธีนี้

การปลูกลำไยจำเป็นต้องลงทุนสูงในครั้งแรกหากต้องซื้อกิ่งพันธุ์และจ้างปรับถมดิน ชาวสวนซึ่งไม่มีเงินสะสมอยู่เดิม ก็อาจใช้วิธีแบ่งขายที่ดินเพื่อเอาเงินมาลงทุนปลูกลำไย หรือกู้จากนายทุนและ ธกส. โดยเอาโฉนดที่ดินไปค้ำประกัน การกู้จาก ธกส. จะง่ายและเสียดอกเบี้ยถูกกว่านายทุน คนจึงนิยมกู้จาก ธกส. มากกว่ากู้จากนายทุน หากจำเป็นต้องกู้

การเปลี่ยนที่นาให้เป็นสวนลำไย ทำให้ชาวสวนกลางและชาวนาจนซึ่งไม่มีที่ดิน เปลี่ยนสภาพมาเป็นชาวสวนมีที่ดิน ซึ่งยากที่จะแบ่งเป็นชาวสวนกลางกับชาวนาจน เหมือนกับแบ่งชั้นของชาวนาได้ เพราะในภาวะซึ่งที่ดินหายากและราคาแพงเช่นในปัจจุบันนี้ คนมีที่ดินจึงยังพอมีส่องทางทำมาหากินทางการเกษตรที่เป็นอิสระของตนเองได้ ทั้งการทำสวนลำไยก็ไม่จำเป็นต้องใช้ที่ดินมากเท่ากับการทำนา ก็พอจะมีรายได้พอเลี้ยงครอบครัว การทำสวนลำไยซึ่งไม่ต้องการใช้แรงงานอย่างเข้มข้นเท่าการทำนา จึงทำให้ชาวสวนมีเวลาว่างที่จะทำอาชีพเสริมอื่นๆ เช่น ปลูกผัก สานหมวก เย็บผ้า เย็บปลอกที่นอน ค้าขาย และมีเวลาว่างสำหรับการทำ “งาน” ที่ตนเองพึงพอใจ โดยไม่จำเป็นต้องได้รับค่าตอบแทนเป็นตัวเงินเช่น เป็นกรรมการให้กับกลุ่มต่างๆซึ่งชาวบ้านตั้งขึ้นมาเพื่อช่วยเหลือกันเองในชุมชน

ความสำเร็จในการทำสวนลำไยของชาวบ้าน เกิดขึ้นได้ภายใต้เงื่อนไขหลายประการ ประการแรก สภาพภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมของชุมชน ได้แก่ การมีที่ดินที่เหมาะสม คือดินไม่ลุ่มเกินไปจนอาจเกิดน้ำท่วมได้ การมีแหล่งน้ำที่เพียงพอ ซึ่งชุมชนเนินมะกอกได้อาศัยน้ำในการทำสวนลำไยจากฝายท่าต้นตาลซึ่งมีมาแต่อดีต และชาวบ้านยังได้ขุดบ่อบาดาลขึ้นใช้เอง รวมถึงชาวสวนบางส่วนก็ได้อาศัยน้ำจากคลองชลประทานในเขตจังหวัดลำพูนด้วย นอกเหนือจากการมีที่ดินที่เหมาะสมและมีแหล่งน้ำที่เพียงพอแล้ว การมีสภาพอากาศที่เหมาะสมคือ อากาศเย็นของภาคเหนือ ก็มีความสำคัญไม่น้อยต่อความสำเร็จของการปลูกลำไย ที่ให้ผลผลิตดีและมีรสชาติอร่อยเป็นที่ต้องการของตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศ เพราะในปัจจุบันนี้ลำไยสามารถปลูกได้ในภาคอื่นๆของประเทศไทยด้วย แต่ด้วยคุณภาพที่แตกต่างกัน ลำไยของภาคเหนือจึงเป็นที่ต้องการมากกว่า ซึ่งก็หมายถึงชาวสวนได้ราคาดีกว่า ลำไยของชาวบ้านจึงไม่เหลือตกค้างให้เน่าเสียไปโดยเปล่าประโยชน์ เพราะแม้แต่ลำไยร่วงชาวบ้านก็ยังเก็บไปขายให้โรงงานอบลำไยทำเป็นลำไยอบแห้งได้ หรือถ้าชาวบ้านคนใดมีเครื่องอบ ก็สามารถทำได้เอง เป็นการเพิ่มมูลค่าให้กับผลผลิตของตนเองได้ ประการที่สอง ความสามารถของชาวบ้านในการเลือกชนิดของพืชที่เหมาะสมกับบริบทของชุมชน คือสภาพทางภูมิศาสตร์ซึ่งนำเสนอไปแล้ว กับความจำกัดในขนาดของที่ดินทำกินของชุมชน คือ ครัวเรือนมักถือครองที่ดินประมาณ 2-6 ไร่เท่านั้น การปลูกลำไยซึ่งไม่จำเป็นต้องใช้ที่ดินมาก เพราะแต่ละต้นจะให้ผลผลิตสูง จึงเป็นทางเลือกที่สอดคล้องกับข้อจำกัดของชุมชน ประการที่สาม ความสามารถของชาวบ้านในการเชื่อมโยงประสานภูมิปัญญาเดิมกับความรู้ใหม่ๆ ดังได้กล่าวแล้วว่า ชุมชนเนินมะกอกปลูกลำไยกันมานานเป็นร้อยปี เพื่อใช้บริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก

ชุมชนจึงส่งสมมุติปัญญาในการรู้จักธรรมชาติของต้นลำไยมาแต่เดิม เมื่อได้รับความรู้ใหม่จากการไปดู และศึกษาการปลูกลำไยในแหล่งที่ประสบความสำเร็จ เช่น ที่ตำบลหนองช้างคืน จังหวัดลำพูน ชาวบ้าน จึงสามารถนำความรู้ใหม่มาประสานกับภูมิปัญญาเดิม เพื่อเปลี่ยนที่นาให้กลายเป็นสวนลำไยได้ และเมื่อทำเป็นสวนลำไยแล้ว ชาวบ้านก็ไม่ได้หยุดการเรียนรู้เพียงเท่านั้น หากยังมีกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องเพื่อนำมาปรับปรุงการผลิตของตน ดังจะเห็นได้จาก ชาวบ้านมีการติดตามข่าวสารข้อมูลทางการเกษตรจากสื่อมวลชน มีการไปอบรมเรื่องการปลูกลำไยและการทำการเกษตรที่มหาวิทยาลัย เชียงใหม่และมหาวิทยาลัยแม่โจ้ รวมถึงทางราชการเองเมื่อชาวบ้านได้เปลี่ยนมาทำสวนลำไยแล้วก็ได้มีการส่งเจ้าหน้าที่ทางการเกษตรเข้าไปแนะนำในการปลูกลำไย อย่างไรก็ตามคำแนะนำจากภายนอกนั้น ก็เป็นสิ่งที่ชาวบ้านได้นำมาไตร่ตรองใคร่ครวญเลือกสรรปฏิบัติ มิได้ทำตามทุกประการ ดังกรณีของการ ใช้สารโปแตสเซียมโครเรต หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “สารโปแตส” หรือ “สารเร่ง” นั้น แม้จะมีการแตกตื่นใช้ สารตัวนี้กันอย่างมากมาย เพื่อเร่งผลผลิตให้ออกเร็วและออกมาก ชาวบ้านเนินมะกอกก็บอกว่าพวกเขายังใช้ วิธีการปลูกโดยไม่ใช้สารเร่ง เพราะถ้าใส่สารแล้วต้องบำรุงน้ำมาก และต้องการการดูแลมาก ถ้าน้ำไม่พอ ผลลำไยที่ออกมานั้นจะมีขนาดเล็กและทำให้ราคาตก นอกจากนั้นชาวบ้านยังตั้งข้อสังเกตอีกว่าลำไยที่ใช้ สารเร่งนั้นจะมีน้ำอยู่ในเนื้อลำไยมากทำให้รสชาติเสียไป ซึ่งจะส่งผลต่อความนิยมของตลาดที่อาจตกต่ำ ลงในภายหน้า ประการที่สี่ ชาวบ้านมีการช่วยเหลือกันทั้งในเรื่องทุนในการผลิตและข่าวสารข้อมูล เกี่ยวกับการผลิต ซึ่งการช่วยเหลือกันของชาวบ้านในการปลูกลำไยนี้ ได้เปลี่ยนรูปจากการช่วยเหลือ แลกเปลี่ยนแรงงานกันในการปลูกข้าวในอดีต มาสู่รูปแบบใหม่ของการช่วยเหลือกัน ดังจะกล่าวถึงต่อไป ในหัวข้อ กระบวนการร่วมมือช่วยเหลือกันของชุมชน

กระบวนการปลูกพืชต่างชนิดกันในสวนเดียวกัน

การปลูกพืชต่างชนิดในสวนเดียวกันของชุมชนเนินมะกอกนี้ แตกต่างจากการทำการเกษตร แบบผสมผสาน ซึ่งเป็นที่รู้จักกันและสนับสนุนกันอย่างแพร่หลายในปัจจุบัน เกษตรผสมผสานมักเป็น การปลูกพืชต่างชนิดคละกันไปโดยมีเป้าหมายของการพออยู่พอกิน ดังนั้นพืชที่จะนำมาปลูกคละกันมัก เป็นพืชที่สนองประโยชน์หลายๆด้าน เช่น เป็นอาหาร เป็นสมุนไพรป้องกันและรักษาโรค เป็นพืชสำหรับใช้ สอยในเรื่องต่างๆ เป็นต้น และที่สำคัญการปลูกพืชแบบผสมผสานนั้นมักเป็นการปลูกพืชของแต่ละ ครัวเรือนแยกออกจากกัน

ส่วนการปลูกพืชต่างชนิดในสวนเดียวกันที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ ขอเรียกว่า **เกษตรร่วมกัน** หรือ **ทำสวนร่วมกัน** มาจากภาษาเหนือว่า “ญะยสวนต๋วยกัน” ซึ่งหมายถึง การทำสวนร่วมกัน ระหว่าง 2 ครัวเรือน หรือผู้ผลิต 2 ฝ่าย ในที่ดินแปลงเดียวกัน โดยแต่ละฝ่ายปลูกพืชต่างชนิดกันตาม ความเชี่ยวชาญหรือความเหมาะสมของตนเอง โดยมีเป้าหมายของการผลิตเพื่อขายภายใต้ระบบ เศรษฐกิจการค้า ในกรณีของชุมชนเนินมะกอก เป็นการทำสวนลำไยรวมกับการทำสวนผัก ผู้ทำสวน ลำไยคือชาวสวนซึ่งมีที่ดินทำกิน และเจ้าของสวนลำไยรายใหญ่มีที่ดินมากนอกชุมชน ส่วนผู้ทำสวนผัก คือชาวสวนไร่ที่ดินซึ่งก็คือชาวนาไร่ที่ดินมาแต่เดิมนั่นเอง

การทำสวนผักในสวนลำไยเริ่มเกิดขึ้นจากหลายแนวทาง แนวทางแรก เกิดจากชาวบ้าน ซึ่งมีที่ดินทำกิน เมื่อเริ่มทำสวนลำไยก็ปลูกผักระหว่างแถวของลำไยเพื่อให้มีรายได้ไปพาลงๆก่อน เมื่อต้นลำไยโตออกผลผลิตแล้วจึงเลิกปลูกผัก แล้วให้ชาวบ้านซึ่งไม่มีที่ดินทำกินเข้ามาเช่าที่ปลูกผักแทน แนวทางที่สอง เกิดจากชาวบ้านซึ่งไม่มีที่ดินทำกิน เมื่อชุมชนเลิกจากการทำนาแล้วก็ไม่นำให้เช่าอีกต่อไป จึงหันมาเช่าที่จากสวนลำไยที่ปลูกลำไยอย่างเดียว เพื่อใช้ที่ว่างระหว่างแถวสำหรับปลูกผัก แนวทางที่สาม เกิดจากชาวบ้านซึ่งไม่มีที่ดินทำกิน เห็นที่สวนนอกหมู่บ้านซึ่งคนมีเงินจากภายนอกซื้อไว้จำนวนมาก และถูกปล่อยทิ้งรกร้าง จึงส่งตัวแทนไปเจรจากับเจ้าของที่ดินเสนอให้เจ้าของทำสวนลำไย ส่วนชาวบ้านจะขอปลูกผักระหว่างแถวลำไย โดยจะช่วยดูแลสวนลำไยให้เป็นการตอบแทน แนวทางที่สี่ เกิดจากชาวบ้านซึ่งไม่มีที่ดินทำกิน ไปขอปลูกผักในสวนลำไยของเจ้าของสวนรายใหญ่นอกหมู่บ้าน โดยรับจะดูแลสวนลำไยเป็นการตอบแทน ด้วยแนวทางทั้ง 4 ประการนี้ เกษตรกรร่วมกันจึงเกิดขึ้นในชุมชนเนินมะกอก

แนวทาง 2 แนวทางแรกเกิดขึ้นก่อน และเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านภายในชุมชน คือ ชาวบ้านซึ่งมีที่ดินกับชาวบ้านซึ่งไร้ที่ดินทำกิน ผ่านการเช่าที่สวน ซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นการสืบทอดต่อของระบบการเช่าที่นำมาแต่เดิม แต่ในลักษณะที่ต่างกัน ภายหลังเมื่อผักราคาถูกลง และความต้องการแรงงานดูแลสวนลำไยมีมากขึ้น ระบบการเช่าด้วยเงินจึงเปลี่ยนไปเป็นการดูแลสวนลำไยเป็นการตอบแทน ส่วนแนวทาง 2 แนวทางหลัง พัฒนาขึ้นในภายหลัง เมื่อชาวบ้านซึ่งไม่มีที่ดินทำกินหันมาให้ความสนใจกับการปลูกผักมากขึ้น แทนที่จะออกไปทำงานรับจ้างนอกหมู่บ้านหรือทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม จึงได้มีการขยายพื้นที่ทำสวนออกไปในหมู่บ้านใกล้เคียง จึงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนไร้ที่ดินในชุมชนกับเจ้าของสวนลำไยรายใหญ่นอกชุมชน ผ่านระบบการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์กัน คือ เจ้าของสวนลำไยอนุญาตและจัดหาอุปกรณ์ทำการเกษตรบางอย่างให้ ชาวสวนผักเข้ามาปลูกผักในที่ดินของตนได้โดยไม่ต้องเช่า แต่ชาวสวนผักก็ต้องดูแลสวนลำไยให้เจ้าของที่ดินเป็นการแลกเปลี่ยน

การปลูกผักเพื่อขายของชาวบ้านเนินมะกอก เริ่มต้นเมื่อประมาณ 20 กว่าปีเศษมาแล้ว เช่นเดียวกับการปลูกลำไย และเนื่องจากการปลูกผักเป็นการปลูกในสวนลำไย เมื่อสวนลำไยทยอยเกิดขึ้น สวนผักจึงทยอยเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน จนเมื่อพื้นที่ในชุมชนเริ่มหายาก จึงได้มีการขยายพื้นที่ปลูกผักออกไปตามสวนใหญ่ๆของนายทุนในหมู่บ้านใกล้เคียง การทำเกษตรร่วมกันจึงมีเครือข่ายออกไปนอกชุมชน

การปลูกผักของชาวบ้านเริ่มต้นมาจากการปลูกเล็กๆน้อยๆเพื่อบริโภคก่อน เพราะสิ่งนี้คือวิถีชีวิตของชุมชนมาแต่อดีต เพราะแม้ในอดีตชาวบ้านสามารถเก็บหาอาหารจากธรรมชาติ ก็ได้มีการปลูกผักตามตามหัวนาเพื่อให้มีพืชผักบริโภคหลากหลายชนิดมากขึ้น เมื่อเจ้าหน้าที่เกษตรตำบลเข้ามาพบ จึงได้แนะนำให้ชาวบ้านปลูกผักเพื่อเป็นอาชีพ ขณะนั้นผักที่ราคาดีคือกระหล่ำดอก ชาวบ้านจึงไปซื้อหาเมล็ดพันธุ์เป็นกระป๋องมาจากในเมือง โดยเริ่มปลูกไม่มากแค่ 2-3 งาน โดยใช้อุปกรณ์ง่าย ๆ คือ จอบ เสียมสำหรับขุดดิน และบัวรดน้ำสำหรับรดน้ำผัก น้ำสำหรับรดน้ำผักก็อาศัยจากร่องน้ำในสวนลำไย เมื่อรายได้ไม่พอกับค่าใช้จ่ายจึงได้ขยายพื้นที่ปลูกผักให้มากขึ้นๆ เรียนรู้ที่จะหาพันธุ์ดี ๆ โดยการลองผิดลอง

ถูกไปเรื่อยๆ จนได้ตราที่ดี คือปลูกแล้วได้ผลผลิตดี ก็จะบอกเล่าต่อกันไปในหมู่ชาวนา เมื่อขยายพื้นที่การปลูกผักมากขึ้น จนรดน้ำด้วยบัวรดน้ำไม่ไหว ก็ได้มีการนำเครื่องสูบน้ำเข้ามาสูบน้ำรดผัก เพราะเมื่อปลูกมากขึ้น ต้นทุนที่จะต้องซื้อเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และอาจรวมถึงค่าจ้างไถ ค่าจ้างปลูก ก็สูงตามไปด้วย ผักที่ชาวบ้านปลูกเป็นส่วนใหญ่คือกระหล่ำดอก นอกจากนั้นก็มี ผักกาด มะเขือ ถั่วฝักยาว ผักบุ้ง ซึ่งปลูกไม่มากนักเพราะราคาถูก และชาวบ้านมีความชำนาญในการปลูกกระหล่ำดอกมากกว่า

ขั้นตอนของการปลูกผัก ชาวนาจะเริ่มจากการขุดดินเพื่อทำแปลงผัก แล้วจึงหว่านเมล็ดพันธุ์ผักซึ่งจะใช้เวลาประมาณ 1 เดือนกว่าจะได้ต้นกล้าที่จะย้ายปลูกได้ ขณะที่รอตต้นกล้าโต ชาวนาก็จะขุดดินขึ้นแปลง ขุดหลุม รดน้ำสำหรับปลูก เมื่อย้ายต้นอ่อนมาปลูกแล้วก็ต้องดูแลด้วยการรดน้ำ ใส่ปุ๋ย ฉีดยาฆ่าแมลง ต่อไปอีกประมาณเดือนครึ่งจึงจะตัดผักได้ รวมเวลาในการปลูกผักทั้งหมดประมาณสองเดือนครึ่งถึงสามเดือน ขณะที่ทยอยตัดผักนั้นเมื่อมีที่ว่างชาวนาก็จะหว่านเมล็ดพันธุ์เตรียมไว้สำหรับปลูกในรอบต่อไป เมื่อตัดผักหมด ขุดดินเตรียมแปลงใหม่แล้วก็ใช้เวลาต้นอ่อนโตพอจะย้ายไปปลูกได้อีก เป็นเช่นนี้ไปเรื่อยๆ การใช้ที่ดินอย่างเข้มข้นเพราะความจำกัดของพื้นที่ในการเพาะปลูกทำให้ชาวนาต้องเพิ่มปุ๋ยธรรมชาติคือปุ๋ยหมักและปุ๋ยคอกลงไปดินแล้วไถกลับ และเอามูลวัวใส่กันหลุมเวลาปลูก และระหว่างที่ผักโตก็จะใช้ปุ๋ยเคมีเพื่อเร่งดอกหรือเร่งใบแล้วแต่ชนิดของผัก

การขายทำได้หลายวิธีคือ วิธีแรก เอาไปขายที่ตลาดเอง ซึ่งจะทำให้เฉพาะในกรณีที่ปลูกผักไม่มากเท่านั้น เพราะการปลูกผักเพื่อขาย ทำให้ชาวนาต้องปลูกในพื้นที่ 1-2 ไร่ และต้องการเวลาในการดูแลตั้งแต่เช้าถึงเย็น จึงไม่มีเวลาไปขายเอง วิธีที่สองคือ มีพ่อค้าคนกลางในหมู่บ้านเป็นผู้รับซื้อเพื่อไปขายส่งข้างนอก โดยพ่อค้าจะเอาผลผลิตไปขายก่อน เมื่อได้เงินมาแล้วจึงมาจ่ายให้ชาวนาตามราคามากน้อยที่ขายได้ วิธีนี้จึงต้องมีความไว้วางใจระหว่างชาวนากับพ่อค้า วิธีที่สาม มีพ่อค้าคนกลางจากภายนอกเข้ามารับซื้อตามราคาขึ้นลงของตลาดขายส่ง ชาวนาจึงต้องติดตามราคาอย่างใกล้ชิดและมีการสื่อสารต่อกันในหมู่ชาวนาด้วยกัน การจะเลือกขายวิธีใดก็แล้วแต่ความสะดวกของชาวนา และความสัมพันธ์จากการติดต่อซื้อขายกันมานานจนเป็นประจักษ์ระหว่างชาวนากับพ่อค้า หลังจากการขายผักและหักต้นทุนในการผลิตแล้ว ชาวนาจะได้กำไรประมาณ 3,000-13,000 บาท ต่อไร่ ขึ้นอยู่กับผลผลิตที่ได้และราคาขึ้นลงของตลาด การลงทุนปลูกผักในปัจจุบันสูงขึ้นกว่าเดิมมาก เนื่องจากราคาพันธุ์ผัก ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง สูงขึ้น ทั้งยังมีการรับจ้างแรงงานกันเพิ่มมากขึ้น จึงทำให้ราคาต้นทุนซึ่งแต่เดิมตกไร่ละ 3,000-4,000 บาท (เมื่อไม่ต้องเช่าที่สวนแล้ว) ปรับสูงขึ้นเป็นประมาณไร่ละ 7,000 บาท

การดูแลสวนลำไยเพื่อเป็นการตอบแทนกับการที่เจ้าของสวนให้ใช้ที่ดินปลูกผัก โดยไม่ต้องเช่ามัน ชาวนาผักจะทำควบคู่ไปกับการปลูกผัก กล่าวคือ ขณะทำสวนผัก หากมีหญ้าขึ้นรกก็จะดายหญ้า ซึ่งมักจะไม่รกอยู่แล้ว เพราะชาวนาผักจะปลูกผักจนเต็มพื้นที่ คือพื้นที่ว่างระหว่างแถวของลำไย และขณะรดน้ำผักก็จะรดน้ำลำไยไปด้วย ขณะพ่นยาก็จะเป็นการไล่แมลงต้นลำไยไปในตัว และต้องคอยดูแลเวลาน้ำมากจะต้องสูบน้ำออกเพื่อไม่ให้ท่วมต้นลำไย การดูแลสวนลำไยจึงไม่เป็นการะมาดมายแก่ชาวนาผัก ส่วนเรื่องการปลูก ฉีดยาต้นลำไย เก็บ และคัดลำไยนั้น เป็นงานของเจ้าของสวนลำไยซึ่งอาจจ้างแรงงานจากชาวนาผักก็ได้

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักกับเจ้าของสวนลำไย มีอยู่ 3 แบบด้วยกัน แบบแรก เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักกับเจ้าของสวนลำไยซึ่งเป็นคนในหมู่บ้าน ในระยะเริ่มต้นของการทำเกษตรร่วมกัน โดยชาวสวนผักต้องเช่าที่เจ้าของสวนลำไยในราคาไร่ละ 3,000-4,000 บาท เพื่อใช้ในการปลูกผัก เป็นความสัมพันธ์ที่มีเงินเป็นสื่อกลาง ในขณะที่ชาวบ้านทั้ง 2 กลุ่ม ก็ยังมีการพึ่งพาอาศัยกันในเรื่องอื่นๆที่เกี่ยวข้องกับประเพณี วัฒนธรรมอยู่ จึงอาจเรียกความสัมพันธ์แบบนี้ว่า ความสัมพันธ์กึ่งทุนนิยม แต่เมื่อการเช่าด้วยเงินได้ถูกยกเลิกไปเป็นการดูแลสวนลำไยเป็นการตอบแทน ความสัมพันธ์ก็ได้แปรเปลี่ยนไปด้วย เพราะจริงๆแล้วคนที่ทำเกษตรร่วมกันมักมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันอยู่ เช่น เป็นญาติ หรือมีบ้านอยู่ใกล้กัน เมื่อไม่ต้องเช่าที่ดินและตัดเรื่อง “เงิน” ออกไปได้ ต่างฝ่ายต่างก็รู้สึกว่าการพึ่งพาอาศัยกัน เพราะมีผลประโยชน์ร่วมกัน คือ ชาวสวนผักต้องอาศัยที่ดินในการปลูกผักเพื่อขาย และชาวสวนลำไยต้องอาศัยชาวสวนผักดูแลสวนเพื่อได้ผลผลิตสำหรับขายเช่นกัน จึงมีการผ่อนปรนและถ้อยทีถ้อยอาศัย เช่น เจ้าของสวนลำไยจะแบ่งลำไยให้ชาวสวนผักกิน และขณะเดียวกันก็เก็บผักของชาวสวนมาเป็นอาหารได้ ชาวสวนผักก็จะแบ่งผักและปลาซึ่งเลี้ยงเอาไว้ในร่องน้ำให้เจ้าของสวน และขณะเดียวกันก็เก็บลำไยในสวนไปกินได้หากเจ้าของไม่ได้ขายแบบเหมาสวน แต่อย่างไรก็ตามสิ่งที่ช่วยผูกยึดความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ฝ่ายนี้ไว้ ก็ไม่ใช่ “ความรู้สึก” ของความเป็นญาติหรือคนใกล้ชิดล้วนๆ เพราะยังมีเป้าหมายร่วมกันนอกเหนือจากความรู้สึกดังกล่าวคือ “ผลประโยชน์ร่วมกัน” ซึ่งเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับวิถีชีวิตในระบบเศรษฐกิจการค้า จึงเรียกความสัมพันธ์แบบที่สองนี้ว่า ความสัมพันธ์แบบกึ่งพึ่งพาอาศัย-กึ่งผลประโยชน์ นอกเหนือจากความสัมพันธ์ในการผลิตระหว่างชาวสวนผักและเจ้าของสวนลำไย ก็ยังมีความสัมพันธ์ซึ่งผ่านการทำกิจกรรมทางสังคม ความสัมพันธ์แบบนี้จะไม่มีช่องว่างในด้านผลประโยชน์เกิดขึ้น หากเป็นความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันทางสังคม ซึ่งทำให้คนซึ่งแม้จะมีอาชีพส่วนตัวมากขึ้นก็ยังปลีกเวลาไปร่วมกิจกรรมต่างๆของชุมชน ไปทำบุญที่วัดร่วมกัน ช่วยงานวัดอย่างเต็มที่และเข้มแข็ง เช่น หากมีการทอดผ้าป่าที่วัด ชาวบ้านจะช่วยกันเตรียมงานด้วยการแบ่งหน้าที่กันตามความสามารถของแต่ละคน ผู้ทำอาหารเก่งก็เตรียมทำอาหารสำหรับเลี้ยงแขก คนพอรำเก่งก็มีหน้าที่พอรำต้อนรับ ส่วนงานสังคมอื่นๆเช่น งานศพ งานขึ้นบ้านใหม่ เป็นต้น ชาวบ้านจะหาเวลาไปช่วยไม่ละทิ้งกัน คนหนุ่มสาวที่ไปเข้าสวนช่วยตอนกลางวันไม่ได้ก็ไปช่วยตอนกลางคืน การได้ร่วมวิสาสะกันเช่นนี้ย่อมมีผลทำให้เกิดความผูกพันกันระหว่างคนในชุมชน หากจะมีปัญหาระหว่างกัน ก็สามารถคลี่คลายได้ไม่ยากนัก จึงไม่ลูกกลมเป็นเรื่องใหญ่โต

ความสัมพันธ์แบบที่สาม เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักกับเจ้าของสวนลำไย รายใหญ่ภายนอกหมู่บ้าน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แบบกึ่งอุปถัมภ์-กึ่งผลประโยชน์ ความสัมพันธ์แบบนี้เกิดขึ้นเนื่องจากเจ้าของสวนลำไยซึ่งมีที่ดินมากประมาณ 50-70 ไร่ จำเป็นต้องมีคนดูแลสวนอย่างสม่ำเสมอ แต่เนื่องจากแรงงานในปัจจุบันหายาก แรงงานของชาวสวนจึงเป็นอำนาจต่อรองให้เจ้าของสวนต้องให้การอุปถัมภ์ตามสมควร เพราะการอุปถัมภ์ย่อมหมายถึง ผลประโยชน์ในการใช้แรงงานของชาวสวนโดยไม่ต้องเสียค่าจ้าง และยังเป็นการประกันความมั่นคงให้กับเจ้าของสวนว่า จะมีแรงงานดูแลสวนอย่างน้อยก็ประมาณ 5 ปี ซึ่งเมื่อถึงตอนนั้นต้นลำไยก็โตพอที่จะไม่ต้องใช้เวลาในการดูแลรักษามาก

นัก ในส่วนของชาวสวนผักเอง การไม่ต้องเช่าที่ดินย่อมหมายถึงการลดต้นทุนในการผลิต และการให้ความอุปถัมภ์ของเจ้าของสวน เช่น ต่ไฟฟ้าให้กับเครื่องสูบน้ำ รับผิดชอบค่าไฟฟ้าให้ ชุบน้ำให้ รวมถึงแบ่งเงินให้บ้างเมื่อขายได้ราคาดี เป็นต้น ก็ย่อมหมายถึงการลดต้นทุนในการผลิต และการมีรายได้เพิ่มขึ้นของชาวสวนผัก

นอกเหนือจากความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักกับเจ้าของสวนลำไยดังที่นำเสนอไปแล้ว ยังมีความสัมพันธ์อีกรูปแบบหนึ่ง เป็นความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักด้วยกันเอง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนยากจนไร้ที่ดินทำกิน คนกลุ่มนี้จะมีความสัมพันธ์ผ่าน การแลกเปลี่ยนแรงงานกัน การติดต่อสื่อสารกัน การรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันในเรื่องต่างๆ ลักษณะของความสัมพันธืเป็นความเห็นอกเห็นใจกันช่วยเหลือและเกื้อกูลระหว่างกัน ดังจะเห็นได้จากการเอารวันกันในบางขั้นตอนของการทำสวน โดยเฉพาะอย่างยิ่งตอนปลูก การเอารวันจะทำกันในหมู่คนใกล้ชิด และคนที่ทำสวนใกล้กันประมาณ 9-10 คน โดยชาวสวนจะมีวิธีการจัดการแรงงานไม่ให้ซ้อนกัน คือจะหวานเมล็ดพันธุ์ไม่พร้อมกัน ให้ช้ากว่ากันประมาณ 3-5 วัน ต้นอ่อนของใครโตก่อนก็จะมาช่วยกันปลูกก่อน โดยไม่คิดว่าผักใครจะออกสู่ตลาดก่อน โดยชาวสวนให้คำอธิบายว่า การเก็บผักก่อนหลังไม่อาจประกันเรื่องราคาสูงต่ำได้ เพราะเก็บผักก่อนก็อาจไปเจอกับผักที่มาจากที่อื่น ถ้าเป็นเช่นนั้นเก็บทีหลังก็อาจได้ราคาดีกว่า จึงต้องขึ้นกับ “ดวง” เท่านั้น ในระหว่างที่มีคนมาช่วยเอารวัน เจ้าภาพจะเลี้ยงน้ำโดยไม่ต้องเลี้ยงอาหารเพราะจะเป็นการสิ้นเปลืองและไม่มีเวลาในการเตรียมอาหารด้วย ส่วนการตอบแทนแรงงานนั้นถ้าไปด้วยตัวเองไม่ได้ก็จะจ้างคนไปทำแทนในอัตรา 120 บาท ต่อวัน นอกเหนือจากการจัดการในเรื่องแรงงานเพื่อช่วยเหลือกันแล้ว ชาวสวนผักยังมีการแจ้งข่าวสารที่เป็นประโยชน์แก่กันและกันด้วย เช่น เมื่อรู้ว่ามีส่วนใดต้องการคนเข้าไปปลูกผักก็จะมาบอกและชักชวนกัน การแบ่งที่ดินในการทำสวนผักในกรณีที่เป็นที่ดินแปลงใหญ่ ก็จะมีการตกลงกันเองในหมู่คนปลูกผักว่าใครจะต้องการเท่าใด ซึ่งมักจะเป็นไปตามกำลังแรงและทุนของแต่ละคน ส่วนการรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันนั้นจะกล่าวถึงในหัวข้อต่อไป ความสัมพันธ์ระหว่างชาวสวนผักนี้จึงเรียกได้ว่าเป็นความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน

กระบวนการรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันในการทำเกษตรร่วมกัน

การทำเกษตรร่วมกันระหว่างชาวสวนลำไยกับชาวสวนผักนั้น นอกจากจะมีการช่วยเหลือและประสานประโยชน์กันระหว่างทั้ง 2 ฝ่าย กับการพึ่งพาอาศัยกันในหมู่ชาวสวนผักด้วยกันเอง ผ่านกิจกรรมในการผลิตต่างๆ ดังได้นำเสนอไปแล้วนั้น คนในชุมชนร่วมกับหมู่บ้านอื่นในตำบลเดียวกันนี้ ยังได้รวมกลุ่มกันเป็นองค์กรของชาวบ้านเพื่อช่วยเหลือกันในเรื่องของทุนและความรู้ทางการเกษตรเป็นหลัก กลุ่มที่มีบทบาทช่วยเหลือเกษตรกรร่วมกันคือกลุ่มเกษตรกรและกลุ่มปลูกผัก

กลุ่มเกษตรกร เดิมคือกลุ่มชาวนาซึ่งตั้งขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2508 โดยคำแนะนำของเจ้าหน้าที่การเกษตรเพื่อให้ชาวบ้านช่วยเหลือกันเรื่องเงินทุนสำหรับการปลูกข้าว และได้เปลี่ยนชื่อเป็นกลุ่มเกษตรกรใน พ.ศ. 2517 ต่อมากิจกรรมของกลุ่มชลประทาน จนมีการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ในปี 2527 เมื่อท่านได้รับเงินช่วยเหลือผู้ประสบภัยจากน้ำท่วมจำนวน 5,000 บาท ซึ่งไม่ได้นำไปใช้ประโยชน์อื่น จึง

เอามาสมทบเป็นกองทุนให้กู้ และระดมเงินจากสมาชิกในรูปแบบของการถือหุ้น ปัจจุบันมีสมาชิก 100 กว่าคน จากชาวบ้านในหมู่ 2 , 3 , 4 , 5 และ 7 มีเงินทุนหมุนเวียน 130,000 บาท ซึ่งไม่พอให้สมาชิกกู้จุดประสงค์ของการกู้ส่วนใหญ่ก็เพื่อลงทุนปลูกผัก กรรมการของกลุ่มไม่มีเงินเดือนจึงต้องเป็นผู้เสียสละกิจกรรมของกลุ่มนอกจากให้กู้เงินแล้วก็มี ออมทรัพย์ จัดสวัสดิการฌาปนกิจเมื่อสมาชิกเสียชีวิต โดยอาศัยเงินดอกเบียจากการดำเนินการ และเก็บเงินเพิ่มเติมจากสมาชิก

กลุ่มปลูกผัก เป็นกลุ่มที่ตั้งขึ้นในปี 2534 โดยการรวมตัวของชาวบ้านเองโดยไม่มีทางราชการเข้ามาช่วยเหลือ เริ่มจากผู้นำชุมชนในหมู่บ้านใกล้เคียงในตำบลเดียวกัน ซึ่งได้รับรางวัลอาสาพัฒนาดีเด่นปี 2532 ทราบปัญหาความเดือดร้อนเรื่องหนี้สินของชาวบ้าน อันเนื่องมาจากการลงทุนปลูกผัก จึงแนะนำให้รวมกลุ่มกัน และเขียนโครงการขอเงินสนับสนุนจาก “มูลนิธิไทย-เยอรมัน เพื่อไทยพัฒนา” ได้ยืมเงินปลอดดอกเบี้ยมาเป็นจำนวน 220,000 บาท และเงินให้เปล่าเป็นค่าอบรมดูงานอีก 80,000 รวมเป็นเงิน 300,000 บาท และระดมหุ้นจากสมาชิกคนละ 100 บาท มีสมาชิกร่วมลงทุน 40 คน ได้เงิน 4,000 บาท มีการบริหารงานในรูปแบบของคณะกรรมการ เมื่อบริหารงานได้ 2 ปี เกิดน้ำท่วม สวนล้มหมด เงินจึงหมดไปด้วย เมื่อทำรายงานให้มูลนิธิทราบก็ได้เงินให้เปล่ามาอีก 200,000 บาท ต่อมาสมาชิกเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ พอปี 2539 สิ้นสุดโครงการ สามารถส่งเงินกู้งวดแรกคืนได้หมด หลังจากนั้นก็ได้ทำโครงการใหม่อีก ได้เงินกู้มา 375,000 บาท โดยเสียดอกเบี้ย 5% ต่อปี ปัจจุบันมีสมาชิก 79 คน และมีเงินเป็นของกลุ่มเองจำนวนสามแสนกว่าบาท สมาชิกมีทั้งชาวสวนผักและชาวสวนลำไย กิจกรรมหลักของกลุ่มคือให้สมาชิกกู้เงิน โดยคิดดอกเบี้ย 1% ต่อเดือน ระยะเวลาการกู้ 4 เดือน จำนวนที่ให้กู้ระหว่างสมาชิก 5,000-50,000 บาท โดยมีสมาชิกค้ำประกัน 2 คน กลุ่มมีวิธีการบริหารให้หุ้นเพิ่มขึ้น โดยมีระเบียบว่า ในการกู้ทุก 5,000 บาท สมาชิกต้องเพิ่มหุ้น 100 บาท และจ่ายค่าบำรุงกลุ่มอีก 20 บาท และมีกลไกในการจัดการให้สมาชิกส่งเงินคืนตรงเวลาคือ ในวันกำหนดส่งหากผู้กู้ไม่เอาเงินมาคืนตอนเช้าก็决不ปล่อยกู้รายใหม่ ซึ่งผู้ค้ำประกันต้องไปตามผู้กู้มา หากไม่ตามคนอื่นก็จะเดือดร้อนเพราะกู้ไม่ได้ หากตามไม่ได้ผู้ค้ำประกันต้องจ่ายเงินแทน การกู้เงินนั้นนอกจากกู้เพื่อทำการเกษตร (ได้ทั้งสวนผักและสวนลำไย) ในภายหลังยังขยายไปถึงกู้เพื่อทำอาชีพอื่นด้วย หากผู้กู้เป็นเกษตรกรมาก่อน การจัดสรรผลกำไรของกลุ่มยึดหลักคืนสมาชิก 50% หักเข้ากลุ่ม 20% และเป็นทุนสวัสดิการเกี่ยวกับสาธารณประโยชน์ของตำบล 30% กิจกรรมของกลุ่มนอกจากให้สมาชิกกู้เงินเพื่อการลงทุนทางการเกษตรและอาชีพอื่นแล้ว ยังรวมถึง การออมทรัพย์ การจัดเงินสวัสดิการแก่ชุมชนทั้งตำบล จัดวิทยากรมาให้ความรู้ทางการเกษตรและอื่นๆที่สมาชิกสนใจ ประสานงานกับผู้รู้ภายนอกเพื่อทำโครงการทดลองของกลุ่ม เช่น เกษตรชีววิทยาแบบธรรมชาติ รวมกลุ่มซื้อเมล็ดพันธุ์ผัก ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ซึ่งจะได้ราคาถูก แล้วให้สมาชิกเอาไปใช้ก่อน โดยจะจ่ายเงินพร้อมดอกเบี้ย 1% เมื่อผลผลิตออกแล้ว ฯลฯ นอกเหนือจากกิจกรรมเป็นทางการดังกล่าวของกลุ่ม การรวมกลุ่มยังส่งผลให้เกิดกิจกรรมพึ่งพาอาศัยกันระหว่างสมาชิกในกลุ่มอย่างไม่เป็นทางการอีกด้วย เช่น การเอาวันปลูกและตัดผัก การช่วยกันจับปลาในคลอง

ความสำเร็จของการทำการเกษตรร่วมกันของชุมชนเนินมะกอก คือความสามารถในการแก้ปัญหาให้กับคนในชุมชนทั้ง 2 กลุ่ม คือชาวบ้านที่มีที่ดินทำกินและชาวบ้านไร้ที่ดินทำกิน ปัญหา

ร่วมกันของชาวบ้านทั้ง 2 กลุ่มนี้ ครั้นเมื่อเผชิญกับการรุกรานของนโยบายการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยก็คือ ภาวะความยากลำบากและเป็นหนี้สิน อันเนื่องมาจากการลงทุนในการผลิตข้าวที่สูงขึ้นๆ ผลผลิตราคาตกต่ำ และภาระค่าใช้จ่ายต่างๆที่เพิ่มมากขึ้นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน จนนำไปสู่การปรับตัวครั้งใหญ่ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนของชุมชน แต่โอกาสในการปรับตัวของชาวบ้านไร่ที่ดินนั้นดูออกจะริบหรี่กว่ามากเพราะไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตัวเอง ในขณะที่อาชีพที่คุ้นเคยมาตลอดคือเกษตรกร ดูจะเป็นปัญหาหนักที่พวกเขาต้องคบคิด ครั้นจะหันไปหาอาชีพอื่นนอกภาคเกษตร การขาดเงินทุน ขาดทั้งการศึกษา ก็เป็นอุปสรรคสำคัญที่จะทำให้พวกเขาสามารถมี “งานดีๆ” ทำได้ หนทางเดียวก็ต้องเป็นแรงงานรับจ้างไปวันๆ แม้ชาวบ้านไร่ที่ดินบางคนจะตัดสินใจออกไปทำงานรับจ้างในเมือง แต่ก็มีชาวบ้านไร่ที่ดินอีกจำนวนหนึ่งซึ่งไม่ยอมจำนนต่อ “ทางที่เลือกไม่ได้” นั้น เพราะสำหรับพวกเขา ชีวิตมีทางเลือกเสมอ การแสวงหาทางเลือกของพวกเขา จึงนำไปสู่ความคิดที่จะทำการเกษตรร่วมกัน ดังได้นำเสนอ กระบวนการ 3 กระบวนการ คือ การปรับเปลี่ยนที่นาให้เป็นสวน การปลูกพืชต่างชนิดกันในส่วนเดียวกัน และการรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกัน กระบวนการทั้ง 3 นี้ มีความเหลื่อมล้ำกันในช่วงเวลาของการเริ่มต้น โดยไม่ได้หมายความว่า กระบวนการหนึ่งจะเริ่มต้นขึ้นได้ต่อเมื่อกระบวนการหนึ่งได้สิ้นสุดแล้ว เพราะจริงๆ แล้วกระบวนการทั้ง 3 นี้ ต่างก็ทำหน้าที่หนุนเสริมซึ่งกันและกัน

การเกษตรร่วมกันของชุมชนสำเร็จได้ด้วยเงื่อนไข 4 ประการ ประการแรก เงื่อนไขเชิงบริบทของชุมชนซึ่งมีแหล่งน้ำเพียงพอ ทั้งน้ำจากเหมืองฝาย จากชลประทานลำพูน และน้ำบาดาลซึ่งชาวบ้านขุดเจาะขึ้นมาใช้ เพราะหากขาดน้ำเสียแล้วย่อมไม่สามารถทำการเกษตรได้ ประการที่สอง ความสามารถในการจัดการเรื่องที่ดินทำกินของชาวบ้าน เพราะเรื่องที่ดินทำกินเป็นปัญหาใหญ่ของชาวบ้านไร่ที่ดิน แต่ชาวบ้านทั้งฝ่ายที่มีที่ดินและไม่มีที่ดิน ก็สามารถแบ่งสรรให้ทั้งสองฝ่ายทำการเกษตรร่วมกันบนที่ดินแปลงเดียวกันได้ โดยฝ่ายหนึ่งปลูกพืชยืนต้น อีกฝ่ายหนึ่งปลูกพืชล้มลุก การแบ่งหน้าที่กันตามความเชี่ยวชาญและศักยภาพของแต่ละฝ่ายจะสำเร็จได้ เมื่อต่างฝ่ายต่างมีความสำนึกในการมีผลประโยชน์ร่วมกัน เมื่อฝ่ายหนึ่งอยู่ได้ย่อมหมายถึงการอยู่ได้ของอีกฝ่ายหนึ่ง สำนึกเช่นนี้จึงนำไปสู่การอยู่ร่วมกันได้ของหน้าที่ที่แตกต่าง ประการที่สาม ความสามารถของชาวบ้านในการจัดการเรื่องทุนเพื่อการผลิต การผลิตในสังคมสมัยใหม่และเป็นการผลิตเพื่อขาย ทำให้ชาวบ้านไม่อาจหลีกเลี่ยงกับการลงทุนได้ กลุ่มต่างๆที่ชาวบ้านตั้งขึ้น ไม่ว่าจะเป็น กลุ่มเกษตรกร หรือกลุ่มปลูกผัก แม้จะไม่สามารถแก้ไขปัญหาค่าความเดือดร้อนให้ชาวบ้านได้ทั้งหมด แต่อย่างน้อยก็ช่วยผ่อนภาระการเป็นหนี้กับนายทุน ธนากร พาณิชย์ และ ธกส. ได้บ้าง เพราะการเป็นหนี้้นายทุนหรือธนากร หมายถึงการจ่ายดอกเบี้ยในอัตราสูงอย่างเดียวโดยไม่ได้รับการปันผลกลับมาแต่อย่างใด แต่การกู้จากกลุ่มของชาวบ้านเองชาวบ้านรวมถึงชุมชนโดยรวมได้รับผลตอบแทนกลับมาในรูปของเงินปันผล เงินสวัสดิการสำหรับชุมชน และการมีเงินกองทุนเพิ่มขึ้นเพื่อประโยชน์ของชาวบ้านต่อไป ทั้งการบริหารเงินของกลุ่มก็มีความยืดหยุ่น เนื่องจากไม่ได้ทำในรูปของธุรกิจเต็มตัวเช่นธนากรหรือนายทุน แต่ยึดหลักของการช่วยเหลือกัน ดังนั้นกลุ่มของชาวบ้านจึงเป็นกลไกที่จะช่วยผ่อนคลายภาวะตึงเครียดในเรื่องทุนให้กับชาวบ้าน ประการที่สี่ ชุมชนได้รับการหนุนเสริมจากองค์กรหรือหน่วยงานที่เป็นทางการทั้งภายในและภายนอกชุมชน เมื่อการเกษตร

ร่วมกันได้เริ่มต้นขึ้นในชุมชนแล้ว การได้รับการหนุนเสริมจากองค์กรและหน่วยงานต่างๆที่เกี่ยวข้อง ได้มีส่วนช่วยให้เกษตรกรร่วมกันเกิดความสำเร็จได้ เช่น การได้รับความช่วยเหลือทางด้านทุนเพื่อการผลิตจาก “มูลนิธิไทย-เยอรมัน เพื่อการพัฒนา” ความช่วยเหลือด้านความรู้ทางการเกษตรจากมหาวิทยาลัย เชียงใหม่ มหาวิทยาลัยแม่โจ้ หรือหน่วยงานจากทางราชการต่างๆ การที่ชุมชนได้รับความช่วยเหลือจากภายนอกค่อนข้างสูงนั้น ส่วนหนึ่งก็เป็นผลมาจากการมีผู้นำชุมชนแบบไม่เป็นทางการที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักของคนภายนอก ส่วนการช่วยเหลือจากภายในก็คือการมี อบต. ที่มีความเข้าใจในปัญหาของชุมชน แม้ อบต. จะเน้นงานพัฒนาถนน ไฟฟ้า ฯลฯ ตามแบบอย่างของทางราชการ แต่ อบต. ก็มีส่วนช่วยเหลือด้านการเกษตรของชุมชนเช่นกัน เช่น มีกลุ่มปุ๋ยของ อบต. เพื่อซื้อปุ๋ยให้ชาวบ้านไปใช้ก่อน แล้วจึงส่งเงินพร้อมดอกเบี๋ยภายใน 6 เดือน ซึ่งก็พอจะช่วยชาวบ้านที่ไม่มีเงินสดได้อีกทางหนึ่ง

แน่นอนว่าความสำเร็จของการทำเกษตรร่วมกัน ย่อมไม่ได้หมายถึงการไร้ซึ่งปัญหาโดยสิ้นเชิง เพราะแม้ชาวบ้านมีที่ดินจะมีความมั่นคงพอสมควรในเรื่องรายได้จากการมีอาชีพทำสวนลำไย และชาวบ้านไร้ที่ดินจะสามารถหาที่ดินทำกินเพื่อทำสวนผักได้ โดยไม่ต้องออกไปเป็นแรงงานรับจ้างภายนอก แต่พวกเขาก็ยังมีปัญหาที่ต้องเผชิญร่วมกันอยู่ในเรื่องของราคาผลผลิตที่ไม่แน่นอน ในส่วนของชาวสวนผักนั้น ปัญหาเรื่องภัยธรรมชาติเช่นน้ำท่วม ก็ยังเป็นปัญหาที่อยู่เหนือการควบคุมจัดการของพวกเขาได้ และยังมีปัญหาความไม่มั่นคงในเรื่องที่ดินทำกิน เพราะสวนลำไยที่พวกเขาปลูกผักร่วมอยู่นั้น เมื่อทำได้ไม่เกิน 5 ปี ต้นลำไยโตขึ้น ก็ต้องหาที่ใหม่ไปเรื่อยๆ ปัญหาจึงมีอยู่ว่าถ้าลำไยโตหมดทุกสวนแล้ว จะทำอย่างไร ในเรื่องนี้ชาวสวนผักได้ให้คำอธิบายว่า ต้นลำไยนั้นจะให้ผลผลิตดีภายในช่วงเวลาไม่เกิน 20 ปี เท่านั้น ก็ต้องล้มปลูกใหม่ เมื่อนั้นพวกเขาก็สามารถวนกลับมาทำสวนในที่เดิมได้อีก วิธีคิดเช่นนี้ คล้ายคลึงกับวิธีคิดเรื่องไร่มุณเวียนของชาวกะเหรี่ยง ซึ่งหากไม่เป็นไปตามนั้นพวกเขาก็คงต้องหาทางแก้ไขกันใหม่ และปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ปัญหาอันตรายจากสารพิษ ทั้งที่ตกค้างในผัก และที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพของผู้ปลูก ชาวสวนตระหนักในปัญหานี้ดี บางคนได้รักษาตัวเองโดยใช้สมุนไพรรางจืด ซึ่งต้องใช้ในระยะยาว บางคนกำลังหาทางปรับเปลี่ยนการปลูกผักโดยใช้สารเคมีไปเป็นการปลูกแบบชีววิทยาตามธรรมชาติ ซึ่งกำลังอยู่ในระหว่างการทดลองของพวกเขา แต่จะมีผลต่อการปรับเปลี่ยนอย่างแท้จริงหรือไม่ คำตอบจึงอยู่ที่ชาวบ้านเอง

แม้ชาวสวนผักจะประสบกับปัญหาหลายประการดังกล่าว แต่ชาวสวนก็รู้สึกว่าการปลูกผักในรูปแบบของเกษตรร่วมกันนี้ เป็น “ความสุข” ของพวกเขา ด้วยเหตุผล 2 ประการ ประการแรก การทำสวนผักดีกว่าออกไปทำงานรับจ้าง เพราะมีความเป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง “เป็นอาชีพที่ไม่ได้เป็นข้าใคร” หรือ “เราทำอยู่ที่บ้าน เราสบาย ไม่ได้เป็นลูกน้องใครนะ เราอยากทำเมื่อไหร่ก็ได้” คำพูดของชาวสวนผักดังกล่าว ย่อมสะท้อนวิธีคิดของพวกเขาเป็นอย่างดีว่า แม้พวกเขาจะจน มีรายได้ที่ไม่แน่นอน แต่ความเป็นอิสระก็มีความหมายต่อชีวิต เพราะมันหมายถึงศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ที่ยังจะพอมีเหลืออยู่ในสังคมทุนนิยมปัจจุบัน แม้ชาวสวนผักจะปลูกผักในที่ดินของเจ้าของสวนลำไย แต่ความสัมพันธ์ระหว่างกันแบบกึ่งพึ่งพาอาศัยกัน-กึ่งผลประโยชน์ และแบบกึ่งอุปถัมภ์-กึ่งผลประโยชน์ ก็ได้ทำให้ชาวสวนผักไม่รู้สึกว่าพวกเขาต้อง “พึ่งพิง” อีกฝ่ายหนึ่งแต่อย่างใด เพราะแต่ละฝ่ายต่างก็มี

ผลประโยชน์ที่จะเอื้อแก่กันและกัน ประการที่สอง การทำสวนผักทำให้พวกเขาไม่ต้องละทิ้งครอบครัว ออกไปทำงานที่ไกลๆบ้าน ซึ่งอาจนำความล่มสลายมาสู่ครอบครัวและชุมชนได้ เพราะถึงแม้ว่าชาวสวน จะออกไปปลูกผักนอกหมู่บ้าน ก็เป็นหมู่บ้านใกล้เคียง จึงสามารถไปเข้าเย็นกลับได้อย่างสบาย

ความลงท้าย

ชุมชนเนินมะกอกขณะนี้ยังมีวิธีการผลิตกิ่งพอยังชีพในอดีต ได้มีการจัดแบ่งที่ดินระหว่างชาวนา มีที่ดินและชาวไร่ที่ดินในรูปแบบของการทำนาแบ่งครึ่ง นารวม และนาเช่า โดยฝ่ายที่ด้อยกว่าได้ตก เป็นฝ่ายเสียเปรียบมาโดยตลอด แต่เมื่อวันเวลาผ่านไป เมื่อนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ได้นำความเปลี่ยนแปลงต่างๆเข้ามาสู่ชุมชน ชาวนาทั้งสองฝ่ายต่างก็ประสบกับสภาวะความยากลำบาก ไม่แพ้กัน ฝ่ายที่มีที่ดินเป็นฝ่ายที่มีโอกาสมากกว่าจึงสามารถปรับตัวได้เร็วกว่า แต่การปรับตัวของฝ่ายที่มี ที่ดิน ก็หมายถึงช่องทางให้ฝ่ายที่ไร้ที่ดินได้ปรับตัวตาม การร่วมมือกันทำการเกษตรร่วมกันจึงเป็น ทางออกของชุมชนเนินมะกอก โดยที่ต่างก็มีผลประโยชน์ร่วมกัน ไม่มีฝ่ายที่ได้เปรียบและเสียเปรียบอีก ต่อไป การปรับระบบความสัมพันธ์ระหว่างกันและกันนี้ จึงเป็นส่วนสำคัญที่จะทำให้ทั้งสองฝ่าย สามารถ อยู่ร่วมกันได้ภายใต้เศรษฐกิจเพื่อการค้า

การทำการเกษตรร่วมกันของชาวบ้าน ได้เป็นหนทางนำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน เพราะ เกษตรร่วมกันทำให้ชาวบ้านมีหลักประกันในอาชีพและรายได้ ที่อย่างน้อยก็พอจะเลี้ยงตัวเองและ ครอบครัว ให้โอกาสแก่คนในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนไร้ที่ดินทำกิน ได้มีทางเลือกในการทำ การเกษตรในหมู่บ้านหรือหมู่บ้านใกล้เคียง โดยไม่ต้องออกไปเป็นแรงงานรับจ้างที่อื่น เกษตรร่วมกันเป็น อาชีพที่เป็นอิสระโดยไม่ตกอยู่ภายใต้การบงการของผู้อื่น จึงทำให้คนรู้สึกถึงความมีศักดิ์ศรีแห่งความเป็น มนุษย์ของตนเอง การทำงานร่วมกันในชุมชน ให้โอกาสคนได้มีการวิสาสะและทำกิจกรรมทางสังคม ร่วมกัน ซึ่งจะเป็นบ่อเกิดของความสามัคคี ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รวมถึงการเรียนรู้ที่จะแก้ปัญหาของ ชุมชนร่วมกัน

เกษตรร่วมกันจะสามารถดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืนหรือไม่ ชุมชนจะปรับตัวต่อไปอีกอย่างไร เป็น คำถามที่ชุมชนเองต้องเป็นผู้ตอบ เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ของชุมชนได้นำพาชุมชนปรับตัวมาอยู่ ณ จุดนี้ แม้ชุมชนจะพึงพอใจกับสิ่งที่เป็นอย่างอยู่ในขณะนี้ ในระดับหนึ่ง แต่ขณะเดียวกันการเห็นตัวอย่างของ คนที่มีการศึกษาที่ประสบความสำเร็จในอาชีพนอกภาคเกษตร ก็ทำให้ชาวบ้านเฝฝั่นที่จะให้ลูกของตน ประสบความสำเร็จเช่นนั้นบ้าง ทักษะของชาวบ้านเป็นสิ่งที่ผิด หรือระบบการศึกษาของรัฐคือความ ผิดพลาด คำถามนี้จึงเป็นคำถามที่รัฐต้องเป็นผู้ตอบ

บรรณานุกรม

- จักรทิพย์ นาถสุภา . 2533 . **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต** . กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ ร่วมกับ
สำนักพิมพ์หมู่บ้าน .
- จักรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา . 2537. **วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย** . กรุงเทพฯ : สถาบันพัฒนา
ชนบท มูลนิธิหมู่บ้าน สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ .
- นิธิ เอียวศรีวงศ์ . 2536 . **บนหนทางสู่อนาคต** . รายงานประกอบการประชุมเรื่อง ปัญหาท้าทายของ
สังคมไทย : ใครจะได้อะไร? อย่างไร? ณ โรงแรมแอมบาสเดอร์ซิตี้ จอมเทียน ชลบุรี . 10-11
ธันวาคม 2536 .
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ . 2527 . **พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา** . เชียงใหม่ : โครงการตำรา
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ .
- Elson , R. E. 1997 . **The End of the Peasantry in Southeast Asia** . London : McMillan Press .
- Putnam , Robert . 1993 . **Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy** .
Princeton : Princeton University .
- Ritzer , George . 1996 . **Sociological Theory** . New York : The McGraw-Hill .
- Smelser , Neil . 1973 . "Towards a Theory of Modernization in the Modern Society ," in Amitai
Etzioni and Eva Etzioni (eds.) , **Social Change : Sources, Patterns and Consequence**,
(2nd ed.) New York : Basic Books .

ความนำ

การปกครองของประเทศไทยในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อย่างสมัยพระพุทธเจ้าหลวง โดยเฉพาะยุคต้นรัชกาล อำนาจการเมืองการปกครองมิได้รวมศูนย์อยู่ที่พระมหากษัตริย์ ตามโครงสร้างอำนาจแบบรวมศูนย์อย่างที่เราต่างถือว่าเป็นระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ หากแต่อำนาจส่วนหนึ่งอยู่กับขุนนางในราชสำนัก และอีกส่วนหนึ่งอยู่กับผู้นำชุมชนตามหัวเมืองต่าง ๆ ประกอบกับขณะนั้นประเทศตะวันตกเริ่มเข้ามาใช้อำนาจแทรกแซงเมืองไทยในหลายๆด้าน ทำให้อำนาจการเมืองการปกครองของรัฐไทยขาดเสถียรภาพและเป็นเอกภาพ พระพุทธเจ้าหลวงจึงทรงดำเนินการปฏิรูปการบริหารประเทศใหม่โดยการตั้งกระทรวงต่าง ๆ ขึ้นมาบริหารประเทศแทน อันเป็นการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองไว้ที่พระองค์อย่างเต็มที่ และหลักการรวมศูนย์อำนาจนี้ก็ถูกใช้มาตลอดถึงยุคของการเรียกร้องให้มีการปกครองแบบประชาธิปไตย ซึ่งทำการเปลี่ยนแปลงโดยคณะราษฎร แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเปลี่ยนเฉพาะอำนาจจากที่เคยเป็นของพระมหากษัตริย์มาเป็นของคณะราษฎรเท่านั้น อำนาจการเมืองการปกครองยังอยู่ในมือของข้าราชการ ซึ่งเป็นการปกครองที่เรียกว่า อมาตยาธิปไตย ซึ่งข้าราชการเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในกระบวนการสร้างประเทศไปสู่ความทันสมัยแบบตะวันตก ดังเห็นได้จากกลุ่มข้าราชการ นักวิชาการหรือเทคโนโลยีแครต ได้ร่วมกันวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจตั้งแต่ พ.ศ. 2504 อันเป็นจุดกำเนิดแผนพัฒนาเพื่อไปสู่สังคมอุตสาหกรรมหรือทันสมัยแบบตะวันตก

การปฏิบัติตามแผนพัฒนาดังกล่าว ส่งผลให้สังคมไทยมีกระบวนการแบ่งแยกหรือจำแนกโครงสร้างทางสังคมอันก่อให้เกิดกิจกรรมเฉพาะด้านหลายประการ ทั้งนี้เพราะเชื่อว่ากิจกรรมเฉพาะนั้นจะนำไปสู่การดำเนินงานที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งรวมทั้งการปกครองหรือการบริหารในระดับท้องถิ่นด้วย กล่าวคือองค์กรปกครองท้องถิ่นของเราถูกกำหนดรูปแบบออกมาเป็นประเภทต่างๆ ที่แตกต่างกันไปตามพื้นที่และลักษณะของชุมชนอันได้แก่ กรุงเทพมหานคร เมืองพัทยา เทศบาลนคร เทศบาลเมือง องค์การบริหารส่วนจังหวัด สุขาภิบาล องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) และการปกครองส่วนภูมิภาคซึ่งหน่วยย่อยที่สุดได้แก่หมู่บ้าน โดยมีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ปกครองหรือบริหารระดับหมู่บ้าน

การแบ่งแยกหน้าที่กันของการปกครองระดับท้องถิ่นดังกล่าว ดำเนินมาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ซึ่งมีผลกระทบต่อการปกครองท้องถิ่นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้นจึงเกิดคำถามหรือข้อสงสัยว่า องค์กรปกครองท้องถิ่นซึ่งเดิมได้รับผลกระทบจากการครอบงำของระบบราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระทรวงมหาดไทย ที่พยายามดึงอำนาจท้องถิ่นไว้ในส่วนกลางมาก ผลกระทบจากโครงสร้างอำนาจทางการเมืองในท้องถิ่น ที่มีนักการเมืองระดับชาติและนายทุน ร่วมมือกันสร้างฐานอำนาจทางการเมืองระดับท้องถิ่น โดยพยายามให้สมัครพรรคพวกเข้าไปมีอำนาจทางการเมืองของท้องถิ่นทุกประเภท ประกอบกับผลกระทบของการเปลี่ยนจากสังคมที่เคยมีการทำมาหากินแบบพอเพียง ซึ่งอาศัยทรัพยากรทางธรรมชาติที่สมดุลกับอำนาจคน มาเป็นการทำมาหากินภายใต้เศรษฐกิจทุนนิยมและยึดถือลัทธิบริโภคนิยมของชาวบ้าน อันเนื่องจากการสร้างความครอบงำของระบบทุนนิยมระดับโลกนั้น ชุมชนหรือท้องถิ่นจะอยู่รอดและมีความเข้มแข็งได้นั้นย่อมต้องมีการปรับตัว เพื่อให้สอดคล้องกับปัญหาที่ต้องแก้ไขตามบทบาทและหน้าที่ขององค์กรท้องถิ่น

วัตถุประสงค์ของรายงานการวิจัยนี้คือการชี้ให้เห็นว่าองค์กรปกครองท้องถิ่นระดับตำบล ซึ่งได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จากสังคมดั้งเดิมไปสู่สังคมสมัยใหม่นั้น ได้มีการปรับตัวทั้งในเชิงโครงสร้าง บทบาทหน้าที่ขององค์กรและตัวผู้นำระดับท้องถิ่นต่างๆ อย่างไร โดยองค์กรที่ศึกษาครั้งนี้เป็นองค์กรระดับตำบลที่มีการปกครอง 2 ลักษณะประกอบกัน คือ แบบภูมิภาค อันมีกำนันและผู้ใหญ่บ้าน และแบบท้องถิ่นอันได้แก่สภาตำบล แต่การศึกษานี้จะไม่แยกการวิเคราะห์ของการปกครองทั้งสองออกจากกัน จะวิเคราะห์รวมกันไปเพราะในทางปฏิบัติจริง บุคคลที่อยู่ในองค์กรทั้งสองล้วนแล้วแต่เป็นคนเดียวกัน

การดำรงชีพของชาวบ้านแบบดั้งเดิม เป็นการยังชีพแบบพอเพียงอาศัยธรรมชาติเป็นหลัก สังคมยังไม่ซับซ้อน การปกครองการดูแลในท้องถิ่นจะประสบกับปัญหาการปราบปรามโจรผู้ร้าย เมื่อชุมชนก้าวเข้าสู่ยุคแห่งการพัฒนาแบบทันสมัย องค์กรปกครองท้องถิ่น โดยเฉพาะผู้นำสามารถสร้างกลไกและระดมความร่วมมือจากคนในชุมชน เพื่อมาเป็นฐานในอันที่จะบริหารจัดการชุมชนหรือพัฒนาชุมชนให้มีความเข้มแข็งได้ระดับหนึ่ง กล่าวคือ ผู้นำอันได้แก่กำนัน เป็นบุคคลที่มีความตั้งใจดีกับชุมชน (อุดมการณ์) ให้เวลาหรือสนใจความเป็นอยู่หรือสนใจปัญหาชุมชน สามารถดึงเอาผู้ใหญ่บ้านมาทำงานร่วมกันในการพัฒนาชุมชน จนสามารถชนะการประกวดชุมชนในระดับต่างๆจากทางราชการ ได้ส่งเสริมการรวมกลุ่มอาชีพต่างๆ พร้อมกับให้การสนับสนุนการศึกษาและการสาธารณสุขในชุมชน อันเป็นปรากฏการณ์ที่สะท้อนให้เห็นภาพความเข้มแข็งของชุมชน จากการทำหน้าที่ขององค์กรปกครองท้องถิ่น ซึ่งจากปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ มีประเด็นที่เป็นคำถามการวิจัยที่สำคัญ 3 ประการคือ **ประการแรก** อะไรคือเงื่อนไขสำคัญ ที่ทำให้องค์กรท้องถิ่นปรับตัวเข้าสู่การเป็นองค์กรท้องถิ่นที่มีความเข้มแข็ง **ประการที่สอง** กระบวนการสร้างความเข้มแข็งขององค์กรท้องถิ่นเป็นอย่างไร และ **ประการที่สาม** ความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรท้องถิ่นกับชุมชนเป็นอย่างไร

ในการนำเสนอเพื่อตอบคำถามการวิจัยข้างต้น จะนำเสนอด้วยการเริ่มต้นจากการทำความเข้าใจมิติทางประวัติศาสตร์ขององค์กรหรือการปกครองระดับท้องถิ่น เพื่อวิเคราะห์ให้เห็นถึงการดำเนินการของการปกครองท้องถิ่นที่มีเงื่อนไขสำคัญบางประการ ที่ทำให้การปกครองท้องถิ่นประสบผลสำเร็จ ในการรักษาความสงบเรียบร้อย ทำให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสามัคคี รวมทั้งศึกษากระบวนการปกครองหรือการบริหารงานขององค์กรท้องถิ่น ที่มีกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ และการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชน นอกจากนี้ยังศึกษาถึงบทบาทหน้าที่ขององค์กรปกครองท้องถิ่น ที่ส่งผลกระทบกับชุมชนในด้านต่าง ๆ เช่น ด้านการประกอบอาชีพ ด้านการศึกษา และการสาธารณสุข เพื่อสะท้อนให้เห็นว่าการมีองค์กรปกครองท้องถิ่นที่เข้มแข็งนั้นจะส่งผลทำให้ชุมชนได้รับประโยชน์ อันเป็นกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนนั่นเอง

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้เป็นการศึกษา เพื่อให้ได้ภาพของปรากฏการณ์ความเข้มแข็งขององค์กรปกครองท้องถิ่น ซึ่งได้มาโดยวิธีการสัมภาษณ์ระดับลึก ซึ่งมีแนวการสัมภาษณ์ที่มีลักษณะกึ่งโครงสร้างเพราะ

เป็นคำถามปลายเปิดที่ผู้สัมภาษณ์สามารถซักถาม พูดคุย หรือสนทนาในประเด็นต่าง ๆ ที่ผู้สัมภาษณ์ดำเนินการสัมภาษณ์เพื่อให้เข้าถึงปรากฏการณ์ที่ศึกษาอย่างครอบคลุม บรรยายภาคในการสนทนาพูดคุย ก็เป็นไปอย่างเป็นกันเอง ไม่ใช่เป็นการสัมภาษณ์ที่เป็นทางการซึ่งผู้สัมภาษณ์มีอาการเกร็ง หรือไม่สบายใจหรือไม่เต็มใจที่จะพูดคุยด้วย การสัมภาษณ์ด้วยการมีแนวคำถามซึ่งเป็นวิธีการให้ผู้สัมภาษณ์มีแนวคิดว่าจะถามประเด็นอะไร เพื่อสะท้อนความเป็นจริงของปรากฏการณ์มากที่สุดด้วยระยะเวลา 2-3 ชั่วโมง สัมภาษณ์ทั้งหมดจำนวน 7 คน แสดงรายละเอียดของผู้ให้ข้อมูลหลัก ดังตารางข้างล่างนี้

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก

คนที่	สถานภาพทางสังคม / อาชีพ	เพศ
1	กำนัน	ชาย
2	ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 1	ชาย
3	ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 6	ชาย
4	ผู้ใหญ่บ้าน หมู่ 7	ชาย
5	สมาชิก อบต.	ชาย
6	สมาชิก อบต.	ชาย
7	ประธานกลุ่มผลไม้	ชาย
8	กรรมการออมทรัพย์	ชาย

บริบทของชุมชนตำบลที่ศึกษา

ชุมชนหมู่บ้านวัดขวาน มีพื้นที่รวมทั้งสิ้น 17,525 ไร่ เป็นพื้นที่การเกษตร 15,620 ไร่ ลักษณะพื้นที่ส่วนใหญ่ เป็นที่ราบลุ่ม ดินเป็นดินร่วน เดิมประชากรส่วนใหญ่จะตั้งบ้านเรือนอยู่ชายแม่น้ำ คือริมแม่น้ำสายพิจิตร์เก่า ต่อมาเมื่อมีคลองชลประทานประชาชนจึงได้ย้ายออกมาตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่ทั่วไป พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่นา มีพื้นที่ไร่เพียงเล็กน้อย อาชีพส่วนใหญ่ของประชาชน ได้แก่ การเกษตรกรรม ที่มีการดำเนินการผลิตที่หลากหลาย มีการพึ่งพา รวมกลุ่มและร่วมมือกันระหว่างการทำกิจการผลิตต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น การทำนา การเลี้ยงปลา การปลูกผลไม้ การเลี้ยงเป็ดไข่ ทำไร่ และรับจ้าง โดยมีขอบเขตของตำบลเป็นตัวกำหนดการทำกิจกรรมร่วมกัน ประชากรในตำบลแห่งนี้ มีทั้งสิ้น 4,522 คน 1,048 ครัวเรือน โดยแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 7 หมู่บ้าน คือ

หมู่ที่ 1 มี 108 ครัวเรือน ชาย 242 คน หญิง 256 คน รวม 498 คน

หมู่ที่ 2 มี 197 ครัวเรือน ชาย 377 คน หญิง 418 คน รวม 795 คน

หมู่ที่ 3 มี 148 ครัวเรือน ชาย 297 คน หญิง 350 คน รวม 647 คน

หมู่ที่ 4 มี 203 ครัวเรือน ชาย 437 คน หญิง 512 คน รวม 949 คน

หมู่ที่ 5 มี 128 ครัวเรือน ชาย 302 คน หญิง 318 คน รวม 620 คน

หมู่ที่ 6 มี 155 ครัวเรือน ชาย 287 คน หญิง 305 คน รวม 592 คน

หมู่ที่ 7 มี 109 ครัวเรือน ชาย 201 คน หญิง 220 คน รวม 421 คน

การคมนาคมระหว่างตำบลวัดขวาน กับที่ว่าการอำเภอ อาศัยถนนลาดยาง ซึ่งมีระยะทางประมาณ 19 กิโลเมตร ส่วนการคมนาคมภายในตำบลวัดขวาน มีถนนเชื่อมระหว่างหมู่บ้าน ซึ่งมีทั้งถนนลูกรัง ถนนคอนกรีต และถนนลาดยาง

แหล่งน้ำสำคัญในพื้นที่ชุมชนแห่งนี้ นอกจากแหล่งน้ำธรรมชาติซึ่งได้แก่ แม่น้ำพิจิตร และหนองบึงแล้ว ได้เริ่มมีการขุดเจาะบ่อบาดาลใน ปี 2508 โดยบ่อบาดาลที่ขุดเจาะนี้เป็นไปเพื่อการอุปโภค และเพื่อการเกษตรเป็นสำคัญ โดยปัจจุบันมีบ่อบาดาลทั้งสิ้น จำนวน 1,431 บ่อ และในปี 2527 ได้มีคลองชลประทานเข้ามาในตำบลซึ่งได้อาศัยเป็นแหล่งน้ำสำคัญ โดยคลองชลประทานนี้ประกอบด้วยโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาท่าบัว และโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาพนมยอ นอกจากนั้นยังมีระบบประปา จำนวน 10 แห่งในตำบลแห่งนี้

การบริการสาธารณะในตำบลวัดขวาน นับว่ามีความพร้อมค่อนข้างมากกล่าวคือ ด้านการศึกษา มี โรงเรียน 4 แห่ง ซึ่งจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา จนถึงระดับชั้นมัธยมศึกษา ได้แก่ โรงเรียนวัดขวาน ซึ่งเป็นโรงเรียนประจำตำบล ตั้งขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2488 จัดการศึกษาในระดับประถมศึกษา โรงเรียนหมู่ 5 ตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2525 เปิดสอนระดับประถมศึกษา โรงเรียนบ้านหมู่ 7 ตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2502 โรงเรียนหมู่ 4 เปิดสอนชั้นอนุบาลถึง ชั้น ม. 3 เป็นโรงเรียนขยายโอกาส นอกจากนั้นยังมีศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก ที่อ่านหนังสือพิมพ์กระจายอยู่ทั่วไป ส่วนด้านสาธารณสุขมีสถานีอนามัย และศูนย์สาธารณสุขมูลฐานชุมชน ด้านการศาสนามีวัดที่ใช้ประกอบศาสนกิจถึง 3 แห่งด้วยกัน ส่วนด้านการพัฒนาและการดูแลสุขภาพปลอดภัยในพื้นที่มี ศูนย์พัฒนาตำบล บ่อบำบัดน้ำเสีย ศูนย์ส่งเสริมสุขภาพประจำหมู่บ้าน หอกระจายข่าว 14 แห่ง โทรศัพท์สาธารณะ 6 แห่ง และในปี 2530 ได้มีไฟฟ้าเข้ามาถึงในหมู่บ้านต่างๆในตำบลนี้

ภาพรวมของการปกครองส่วนท้องถิ่นของประเทศไทย

การที่จะเข้าใจบทบาทขององค์กรในท้องถิ่นที่มีผลต่อความเข้มแข็งของชุมชนนั้น จำเป็นจะต้องศึกษาประวัติความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ในการจัดตั้งองค์กรท้องถิ่นเหล่านั้น โดยศึกษาจากข้อมูลทางด้านกฎหมายที่ใช้ในการปกครองส่วนภูมิภาคและการปกครองส่วนท้องถิ่น ที่มีการแก้ไขพัฒนามาเป็นระยะเวลาที่ยาวนานจาก พระราชบัญญัติ ลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. 2457 ที่ได้ว่ากฎเกณฑ์ในการจัดตั้งหมู่บ้าน ตำบล และหน้าที่ของผู้ที่ต้องเข้ามารับผิดชอบดังกล่าว ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

การตั้งหมู่บ้าน

บ้านหลายบ้านอยู่ในท้องที่อันหนึ่ง ซึ่งควรอยู่ในความปกครองอันเดียวกันได้ ให้จัดเป็นหมู่บ้านหนึ่ง ลักษณะที่กำหนดหมู่บ้านตามพระราชบัญญัตินี้ ให้ถือความสะดวกแก่การปกครองเป็นประมาณ คือ ถ้าเป็นที่มีคนอยู่รวมกันมาก ถึงจำนวนบ้านน้อยก็ให้ถือเอาจำนวนคนเป็นสำคัญ ประมาณ

ราว 200 คนรวมเป็นหมู่บ้านหนึ่ง แต่ถ้าเป็นที่ผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างไกลกัน ถึงจะมีจำนวนคนน้อย และจำนวนบ้านต่ำกว่า 5 บ้านแล้ว ก็สามารถจัดเป็นหมู่บ้านหนึ่งได้

ในหมู่บ้านหนึ่งให้มีผู้ใหญ่บ้านหนึ่งคน และมีผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฝ่ายปกครองหมู่บ้านละสองคน เว้นแต่หมู่บ้านใดมีความจำเป็นต้องมีมากกว่าสองคน ให้ขออนุมัติกระทรวงมหาดไทย ในหมู่บ้านใด ผู้ว่าราชการจังหวัดเห็นสมควรให้มีผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฝ่ายรักษาความสงบ ก็ให้มีได้ตามจำนวนที่กระทรวงมหาดไทยจะเห็นสมควร ผู้ใหญ่บ้านจะได้รับเงินเดือน แต่มิใช่จากงบประมาณเงินเดือน ส่วนผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฝ่ายรักษาความสงบ และผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฝ่ายปกครอง จะได้รับเงินตอบแทนตามที่กระทรวงมหาดไทยกำหนด ผู้ใหญ่บ้านเป็นหัวหน้าของราษฎรในหมู่บ้านของตน มีหน้าที่และอำนาจในทางปกครองและรักษาความสงบเรียบร้อยของราษฎร ที่รักษาความสงบและสุขสำราญ ช่วยป้องกันทุกข์ภัยของลูกบ้านตามสมควร เท่าที่สามารถจะทำได้ จัดทำบัญชีสำมะโนครัวในหมู่บ้านของตน และคอยแก้ไขบัญญัติให้ถูกต้องเสมอ ถ้ารัฐจะประกาศ หรือจะสั่งราชการใดให้ราษฎรทราบ เป็นหน้าที่ของผู้ใหญ่บ้าน ที่จะรับข้อความอันนั้นไปแจ้งแก่ลูกบ้านของตนให้ทราบ บำรุงและส่งเสริมการอาชีพของราษฎรในทางเกษตรกรรม พาณิชยกรรม และอุตสาหกรรม สั่งให้ราษฎรช่วยเหลือในการสาธารณประโยชน์ เพื่อบำบัดป้องกันอันตรายซึ่งมีมาเป็นสาธารณะโดยฉุกเฉิน และให้ทำการช่วยเหลือบรรเทาทุกข์ราษฎรผู้ประสบภัย จัดการป้องกันโรคติดต่อ หรือโรคระบาดซึ่งเกิดขึ้น หรือจะเกิดขึ้นในหมู่บ้าน เพื่อให้ติดต่อลูกหลานต่อไป จัดหมู่บ้านให้เป็นระเบียบเรียบร้อยและตั้งด้วยลักษณะ จัดให้มีการประชุมกรรมการหมู่บ้าน ฯลฯ

คณะกรรมการหมู่บ้านประกอบด้วยผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านฝ่ายปกครอง เป็นกรรมการหมู่บ้านโดยตำแหน่ง และผู้ซึ่งราษฎรเลือกตั้งเป็นกรรมการหมู่บ้านผู้ทรงคุณวุฒิ มีจำนวนตามที่นายอำเภอจะเห็นสมควรแต่ต้องไม่น้อยกว่าสองคน มีหน้าที่เสนอขอแนะนำและให้คำปรึกษาต่อผู้ใหญ่บ้าน เกี่ยวกับกิจการที่จะปฏิบัติตามอำนาจหน้าที่ของผู้ใหญ่บ้าน

การตั้งตำบล

หลายหมู่บ้านรวมกันราว 20 หมู่บ้านให้จัดเป็นตำบลหนึ่ง ในตำบลหนึ่งให้มีกำนันหนึ่งคน มีอำนาจหน้าที่ปกครองราษฎรที่อยู่ในเขตตำบลนั้น กำนันจะได้รับเงินเดือนแต่มิใช่จากงบประมาณประเภทเงินเดือน ในตำบลมีคณะกรรมการตำบลคณะหนึ่ง มีหน้าที่เสนอแนะขอแนะนำและให้คำปรึกษาต่อกำนัน เกี่ยวกับกิจการที่จะปฏิบัติตามอำนาจหน้าที่ของกำนัน

คณะกรรมการตำบลประกอบด้วยกำนันท้องที่ ผู้ใหญ่บ้านทุกหมู่บ้านในตำบลและแพทย์ประจำตำบล เป็นกรรมการโดยตำแหน่ง และครูประจำตำบลในตำบลหนึ่งคน กรรมการหมู่บ้านผู้ทรงคุณวุฒิหมู่บ้านละหนึ่งคน เป็นกรรมการตำบลผู้ทรงคุณวุฒิ

การที่จะตรวจตรารักษาความปกติเรียบร้อยในตำบล หรือการที่จะว่ากล่าวราษฎรในตำบล หรือการที่จะว่ากล่าวราษฎรในตำบลนั้น ให้ประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมาย การที่จะป้องกันภัยอันตรายและรักษาความสงบสุขสำราญของราษฎรในตำบลนั้นก็ดี หรือการที่จะรับกิจสุทุกข์ของราษฎรในตำบลนั้น ขึ้นร้องเรียนต่อผู้ว่าราชการเมืองกรมการอำเภอและรับข้อราชการมาประกาศแก่

ราษฎรในตำบลนั้นก็ดี หรือการที่จะจัดการตามพระราชกำหนดกฎหมาย เช่น การตรวจและนำเก็บภาษีอากรในตำบลนั้นก็ดี การทั้งนี้อยู่ในหน้าที่ของกำนันผู้เป็นนายตำบล ผู้ใหญ่บ้านทั้งปวงในตำบลนั้นและแพทย์ประจำตำบลจะต้องช่วยกันเอาเป็นธุระให้เรียบร้อยตามสมควรแก่หน้าที่

ต่อมาในปี พ.ศ.2537 ได้มีการกำหนดหน้าที่และบทบาทของคณะกรรมการตำบลให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยประกาศเป็น พระราชบัญญัติสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ. 2537 ให้มีองค์กรท้องถิ่นที่เรียกว่าสภาตำบล ซึ่งมีหน้าที่ในการพัฒนา และเมื่อมีกระแสเรียกร้องให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองมากขึ้น ทางราชการจึงกำหนดให้สภาตำบลที่มีฐานะทางการเงินดีเลื่อนฐานะขึ้นเป็น องค์การบริหารส่วนตำบล โดยจะมีโครงสร้างที่เอื้อให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองมากขึ้นรายละเอียดพอสรุปได้ดังนี้

สภาตำบล

ในตำบลหนึ่งให้มีสภาตำบลมีอำนาจหน้าที่ในการพัฒนาตำบลตามแผนงานโครงการและงบประมาณของสภาตำบล เสนอแนะส่วนราชการในการบริหารราชการและพัฒนาตำบล ปฏิบัติหน้าที่ของคณะกรรมการตำบลตามกฎหมายว่าด้วยลักษณะปกครองท้องที่ และหน้าที่อื่นตามที่กฎหมายกำหนด

สภาตำบลประกอบด้วยสมาชิกโดยตำแหน่งได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านของทุกหมู่บ้านในตำบล และแพทย์ประจำตำบล และสมาชิกซึ่งได้รับเลือกตั้งจากราษฎรในแต่ละหมู่บ้านในตำบลนั้นเป็นสมาชิกสภาตำบลหมู่บ้านละหนึ่งคน

องค์การบริหารส่วนตำบล

สภาตำบลที่มีรายได้โดยไม่รวมเงินอุดหนุนในปีงบประมาณที่ล่วงมาติดต่อกันสามปีเฉลี่ยไม่ต่ำกว่าปีละหนึ่งแสนห้าหมื่นบาท อาจจัดตั้งเป็นองค์การบริหารส่วนตำบลได้

องค์การบริหารส่วนตำบลมีอำนาจหน้าที่ในการพัฒนาตำบลทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งมีหน้าที่ที่ต้องจัดให้มีและบำรุงรักษาทางน้ำและทางบก รักษาความสะอาดของถนน ทางน้ำ ทางเดิน และที่สาธารณะ รวมทั้งกำจัดมูลฝอยและสิ่งปฏิกูล ป้องกันโรค และระงับโรคติดต่อ ป้องกันและบรรเทาสาธารณภัย ส่งเสริมการศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม การพัฒนาสตรี เด็ก เยาวชน ผู้สูงอายุ ผู้พิการ คุ้มครองดูแล บำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และปฏิบัติหน้าที่อื่นตามที่ทางราชการมอบหมาย

องค์การบริหารส่วนตำบลประกอบด้วยสภาองค์การบริหารส่วนตำบลและคณะกรรมการบริหารองค์การบริหารส่วนตำบล สภาองค์การบริหารส่วนตำบลประกอบด้วยสมาชิกโดยตำแหน่งได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านของทุกหมู่บ้านในตำบล และแพทย์ประจำตำบล และสมาชิกซึ่งได้รับการเลือกตั้งจากราษฎรในแต่ละหมู่บ้านในตำบลนั้นเป็นสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลหมู่บ้านละสองคน โดยสภาองค์การบริหารส่วนตำบลจะมีอำนาจหน้าที่ ให้ความเห็นชอบแผนพัฒนาตำบลเพื่อเป็นแนวทางในการบริหารกิจการขององค์การบริหารส่วนตำบล พิจารณาและให้ความเห็นชอบร่างข้อบังคับตำบล ร่างข้อบังคับงบประมาณรายจ่ายประจำปี และร่างข้อบังคับงบประมาณรายจ่ายเพิ่มเติม ควบคุม

การปฏิบัติงานของคณะกรรมการการบริหารให้เป็นไปตามนโยบายและแผนพัฒนาตำบลและกฎหมายระเบียบ และข้อบังคับของทางราชการ

คณะกรรมการบริหารองค์การบริหารส่วนตำบล ประกอบด้วย กำนัน และสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านไม่เกินสองคน และจากสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลซึ่งได้รับเลือกตั้งไม่เกินสี่คน ทั้งนี้ ตามมติของสภาองค์การบริหารส่วนตำบลและได้รับการแต่งตั้งจากนายอำเภอ คณะกรรมการบริหารส่วนตำบลมีอำนาจหน้าที่ในการบริหารกิจการขององค์การบริหารส่วนตำบลให้เป็นไปตามมติ ข้อบังคับและแผนพัฒนาตำบลและรับผิดชอบการบริหารกิจการขององค์การบริหารส่วนตำบลต่อสภาองค์การบริหารส่วนตำบล จัดทำแผนพัฒนาตำบลและงบประมาณรายจ่ายประจำปีเพื่อเสนอให้สภาตำบลทราบอย่างน้อยปีละสองครั้ง และปฏิบัติหน้าที่อื่นๆตามที่ทางราชการมอบหมาย

องค์การบริหารส่วนตำบลมีรายได้จาก ทรัพย์สิน สาธารณูปโภค กิจการเกี่ยวกับการพาณิชย์ขององค์การบริหารส่วนตำบล ค่าธรรมเนียม ค่าใบอนุญาต และค่าปรับตามที่กฎหมายกำหนดรายได้อื่นตามที่รัฐบาลหรือหน่วยงานของรัฐจัดสรรให้ และเงินอุดหนุนจากรัฐ ฯลฯ ต่อมาภายหลังได้มีการประกาศรัฐธรรมนูญการปกครองประเทศไทยฉบับปี พ.ศ. 2540 ที่เรียกว่า "ฉบับประชาชน" ทั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ประชาชนผู้ซึ่งใช้อำนาจทางการเมืองเป็นผู้กำหนดกติกาทางการเมืองในระดับสูง และเป็นครั้งแรกด้วยเช่นกัน ที่ได้มีการกำหนดการปกครองส่วนท้องถิ่นเอาไว้ในรัฐธรรมนูญ ซึ่งเนื้อหาสาระได้ทำให้บทบาทของกำนันผู้ใหญ่บ้านทางด้านพัฒนาน้อยลง และกลับไปเพิ่มอำนาจให้องค์การบริหารส่วนตำบลมีอำนาจมากขึ้น ทั้งนี้สมาชิกขององค์การบริหารส่วนตำบลส่วนใหญ่มาจากการเลือกตั้งโดยตรงจากประชาชน ซึ่งรายละเอียดอยู่ในกฎหมายลูกคือพระราชบัญญัติสภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ. 2542 มีรายละเอียดพอสรุปได้ดังนี้

- สภาองค์การบริหารส่วนตำบล ประกอบด้วยสมาชิก ๙ ซึ่งได้รับการเลือกตั้งจากประชาชนหมู่บ้านละ 2 คน ยกเว้น องค์การบริหารส่วนตำบล ไต มี 1 หมู่บ้าน ให้มีสมาชิก 6 คน องค์การบริหารส่วนตำบล ไตมี 2 หมู่บ้านให้มีสมาชิกได้หมู่บ้านละ 3 คน

- ฝ่ายบริหาร ประกอบด้วยประธานกรรมการบริหาร 1 คน และกรรมการบริหาร 2 คน โดยสภาองค์การบริหารส่วนตำบล เป็นผู้เลือกแล้วเสนอให้นายอำเภอแต่งตั้ง และให้ปลัดองค์การบริหารส่วนตำบลเป็นเลขานุการคณะกรรมการบริหาร

- ในบทเฉพาะกาล กำหนดให้ในระยะ 4 ปีนับตั้งแต่วันที่ 21 พฤษภาคม 2542 เป็นต้นไปให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน แพทย์ประจำตำบล หรือสารวัตรกำนัน มีสิทธิสมัครสมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลได้โดยไม่ต้องลาออกจากตำแหน่ง แต่ถ้าได้รับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาองค์การบริหารส่วนตำบลแล้ว ให้พ้นจากตำแหน่ง กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ฯลฯ นับแต่วันเลือกตั้ง

จากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของการปกครองส่วนท้องถิ่นในห้วงระยะเวลาดังกล่าว ได้ส่งผลกระทบต่อองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นของชุมชนตำบลวัดขวาน ทั้งในทางลบและทางบวก ซึ่ง

จำเป็นที่กลุ่มสมาชิกขององค์กรดังกล่าว ที่เป็นผู้นำท้องถิ่นจำเป็นต้องปรับตัวในการบริหารจัดการ ซึ่งรายละเอียดจะได้กล่าวต่อไป

สภาพความเป็นอยู่และการปกครองสมัยก่อน

ชุมชนตำบลวัดขวาน เมื่อประมาณ 50 ปีที่แล้วมาแล้ว สภาพความเป็นอยู่ไม่ได้เป็นแบบปัจจุบัน หากแต่มีสภาพความเป็นชนบทที่เต็มไปด้วยป่าและท้องนา ขาดแคลนถนนหนทางที่ดีทำให้การเดินทางลำบาก กล่าวได้ว่าทุรกันดาร แม้แต่รถจักรยานก็ไม่มีใช้ การเดินทางใช้การเดินทางเท้าเป็นส่วนใหญ่ หากเป็นฤดูฝน การเดินทางยิ่งลำบาก เพราะทางเป็นหลุมเป็นบ่อ จะไปไหนได้ก็ต้องอาศัยเกวียนซึ่งจะสะดวกมากกว่า ถ้าน้ำมากหรือฤดูน้ำมาก การเดินทางไปอำเภอคือโพทะเล จะต้องเดินเท้าไปลงเรือ ซึ่งมีเรือวันละ 2 เที่ยว ถ้าไปช้าไม่ทันเที่ยวเช้า ต้องรอเที่ยวบ่าย

ประมาณ พ.ศ. 2500 เริ่มมีรถยนต์โดยสารไปยังอำเภอโพทะเล รถยนต์วิ่งตามถนนซึ่งยังเป็นทางเกวียนอยู่ ผู้ที่จะไปต้องตื่นแต่เช้าประมาณตีสี่ หรือใกล้ขึ้นครั้งแรก ในเวลานั้นชาวบ้านไม่มีนาฬิกา ดูเหมือนปัจจุบัน หากแต่พึ่งเสียงไก่ขันเอา สมัยก่อนแม้จะมีรถยนต์แล้ว ก็หาซื้อจะสะดวก บางครั้งรถติดหล่มก็ต้องเสียเวลา บางทีไม่ได้กลับทันในวันนั้น สภาพรถยนต์โดยสารไม่มีเก้าอี้ที่นั่ง ผู้โดยสารจะนั่งที่พื้นรถ

การทำมาหากินของชาวบ้านชุมชนตำบลวัดขวาน มีอาชีพทำนาขึ้นเกือบทุกครัวเรือน การทำนาสมัยก่อนนั้นอาศัยน้ำฝน ใช้ควายในการไถนา ไม่มีเครื่องจักรเครื่องยนต์เหมือนสมัยนี้ ชาวบ้านที่ทำนายังไม่รู้จักใช้ปุ๋ยเคมี ความอุดมสมบูรณ์ของดินเป็นไปตามธรรมชาติ การทำนาเพื่อให้ได้จำนวนพอเพียงแก่การกินในแต่ละปี หากเหลือก็เก็บไว้ปีต่อไปหรือให้คนที่เช่าที่นาและทำได้ไม่พอกินยืมไปก่อน จนกว่าจะทำนาได้ในปีถัดไปเอามาคืนให้ ซึ่งก็มีการคิดดอกเบี้ยเป็นข้าวบ้าง แต่น้อยมาก

อาหารอาศัยจากการเข้าไปเก็บของในป่า เช่น เห็ด ผัก หรือ ลำสັตว์ คนสมัยก่อนเอาของป่ามาเป็นอาหาร แต่เอามาเพียงพอต่อการกินแต่ละครั้งเท่านั้น ไม่เอามากเพื่อขายอย่างปัจจุบัน ในบางครั้งที่ได้มามาก เกินกว่าที่ต้องกินต้องใช้ ส่วนที่เหลือนี้จะแบ่งให้กับเพื่อนบ้าน

ที่บ้านพักอาศัย นอกจากที่นาก็เป็นสวน ซึ่งคนสมัยจะปลูกพืชหลายชนิดปะปนกันไปเพื่อเป็นอาหาร ซึ่งสามารถเก็บกินไปได้ตลอดทั้งปี เช่น มะม่วง ขนุน มะปราง ฝรั่ง เงาะ และมีพืชผักสวนครัว เช่น มะนาว ตะไคร้ ทำให้คนในชุมชนไม่ต้องไปซื้อหาจากตลาดเหมือนปัจจุบัน

อาหารพวกนั้นนอกจากจะเป็นการจับสัตว์จากป่า และปลาจากลำแม่น้ำแล้ว ชาวบ้านชุมชนตำบลวัดขวานยังมีการเลี้ยงไก่เอาไว้เป็นอาหาร ซึ่งโดยทั่วไปการนำไก่ที่เลี้ยงไว้มาทำอาหารจะเป็นโอกาสพิเศษ เช่น มีเจ้านายแขก หรือเพื่อนรักมาเยี่ยมบ้านเท่านั้น

เนื่องจากอาหารประเภทเนื้อสัตว์หายาก ไม่มีขายในตลาดที่สามารถซื้อหาได้ทุกวัน จึงมีการถนอมอาหารที่ได้มาเพื่อเก็บไว้กินได้นานวัน เช่น การจะเก็บกินเนื้อหมูไว้กินได้นานๆจะต้องเอามาหมักกับหน่อไม้ดอง หรือปลาถ้าได้มาก็นำมาทำเป็นปลาแห้ง

ในด้านความสัมพันธ์กันทางสังคมยังคงยึดความสัมพันธ์เชิงเครือญาติเป็นหลัก และความสัมพันธ์ผ่านระบบการแลกเปลี่ยนแรงงาน สมัยก่อนชาวบ้านชุมชนตำบลวัดขวางไม่มีการจ้างแรงงานในการทำนาหรือกิจกรรมส่วนตัว เช่น การปลูกบ้าน หากมีความจำเป็นให้งานเสร็จเร็วหรือเป็นกิจกรรมหนักเกินกว่าทำตามลำพังตนเองได้ ก็จะมีการช่วยเหลือกันในรูปของการเอาแรง ความสัมพันธ์อีกประการหนึ่งคือ การร่วมงานตามประเพณี เช่น เข้าพรรษา งานบวช งานแต่งงาน คนในชุมชนวัดขวางจะช่วยเหลือกันทั้งแรงงานและทรัพย์สินของ เงินทอง

เครื่องอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวันนั้นยังคงมีไม่มากนัก เช่น ไม่มีไฟฟ้าใช้เหมือนในปัจจุบัน สมัยก่อนชาวบ้านจะมีตะเกียงน้ำมันก๊าดเป็นเครื่องให้แสงสว่างเวลาค่ำคืน คนมีฐานะเท่านั้นที่มีตะเกียงเจ้าพายุ ซึ่งก็ไม่ได้ใช้ทุกวันนอกจากมีงานสำคัญ ๆ เท่านั้น

วัดเป็นองค์กรทางสังคมที่ทำหน้าที่หลายประการ ไม่ใช่เฉพาะสอนศาสนาเท่านั้น แต่เป็นที่สำหรับการศึกษาหรือสอนหนังสือเพื่อให้อ่านออกเขียนได้ การรักษาโรคก็เป็นกิจกรรมอีกอย่างที่อยู่วัด ชาวบ้านมารักษาที่วัด เพราะพระรู้เรื่องยา มีตำรับตำราเกี่ยวกับยาอยู่ที่วัดและเก็บรักษาไว้ที่วัดจำนวนมาก นอกจากนั้นวัดในสมัยก่อนเป็นแหล่งหรือสถาบันผลิตครู เพราะครูส่วนใหญ่ในชุมชนนี้เป็นนักธรรมเอกซึ่งรู้หนังสือ สามารถมาเป็นครูสอนที่โรงเรียนได้ สมัยก่อนหาคนรู้หนังสือได้น้อย ใครพอมีความรู้ก็ให้มาเป็นครู วัดเป็นแหล่งความรู้ มีการเรียนที่วัด ซึ่งผู้ไปเรียนมีทั้งชาวบ้านและผู้บวชเป็นพระ ลูกชาวบ้านที่เป็นเด็กจะไปเรียนหนังสือที่ศาลาวัด เพื่อเรียนให้อ่านออกเขียนได้ บวกละได้ เรียนพญฺชนะกับสูตรคุณ และวัดนอกจากเป็นแหล่งการศึกษาแล้ว ยังเป็นที่พบปะกันของชาวบ้าน เวลามาทำบุญที่วัดทำให้มีโอกาสได้มาพบปะพูดคุยกัน ซึ่งทำให้ทราบข่าวคราวและความเป็นไปของกันและกัน

การปกครองสมัยก่อน

จากสภาพการทำมาหากินสมัยก่อน ซึ่งไม่ต้องพึ่งพาสินค้าหรือของกินของใช้จากตลาดเหมือนปัจจุบัน แต่จะเป็นการทำนาเก็บข้าวไว้กิน และหาของกินของใช้จากป่าและแหล่งน้ำธรรมชาติ ได้แก่ แม่น้ำลำคลอง อันเป็นวิถีชีวิตที่ยังไม่มีความสลับซับซ้อนมากนัก ผู้คนในชุมชนยังมีจำนวนน้อย จากเดิมซึ่งมีอยู่ไม่กี่ครอบครัว ภายหลังต่อมาแตกลูกแตกหลาน ซึ่งถ้าหากนับญาติกันจริงก็ไม่ใช่นั่นไกล มีความเป็นเครือญาติกันทั้งสิ้น แต่การอยู่รวมกันย่อมเป็นธรรมดาที่จะต้องมีความขัดแย้งทะเลาะเบาะแว้งกันบ้าง หรือเกิดมีการโจรกรรมอันเป็นความไม่สงบเรียบร้อยขึ้น จำเป็นต้องมีผู้ดูแลคือฝ่ายปกครอง อันได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งในชุมชนแห่งนี้เป็นผู้ดูแลหรือฝ่ายปกครองทำหน้าที่ได้เป็นอย่างดี สามารถปกครองรักษาความสงบภายในชุมชนได้ด้วยเงื่อนไขสำคัญคือ **สังคมสมัยเก่าไม่ซับซ้อน** เพราะเป็นสังคมเกษตรกรรม มีอาชีพทำนาเป็นหลัก การอยู่กินก็เป็นแบบพอเพียง ทรัพยากรธรรมชาติยังพอให้หาмаาบริโภคได้อย่างเพียงพอ ผู้คนจำนวนน้อย รู้จักกันเกือบหมด มีความเกื้อกูลและนับถือกันเป็นเครือญาติ มีความรู้สึกนึกคิดร่วมกันสูง ทำให้มีความขัดแย้งกันไม่รุนแรง จะมีก็แต่เรื่องธรรมดา เช่น กินเหล้าเมาก็มีเรื่องกัน แต่ผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันก็สามารถระงับความขัดแย้งนี้ได้

อย่างไรก็ตาม ความไม่สงบเรียบร้อยที่เกิดขึ้นในระดับรุนแรงไม่ใช่จะไม่มีเสียเลย ในสมัยก่อนอาจมีอาชญากรรมที่รุนแรง แต่มักมาจากภายนอกชุมชน เช่น คนหมู่บ้านอื่นมาฆ่าคนในชุมชนนี้ หรือมีการลักขโมยวัวควายหรือมีการปล้น ซึ่งก็ถือว่าเป็นอาชญากรรมรุนแรงที่เกิดขึ้นเหมือนกัน

ความเป็นชุมชนห่างไกลและรัฐต้องการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ส่วนกลาง

ใน พ.ศ.2457 รัฐบาลออกพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ ซึ่งเป็นลักษณะการปกครองภูมิภาค เป็นการจัดการกระบวนการบริหารในระดับหมู่บ้านและตำบล ให้อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลจากส่วนกลาง ซึ่งส่วนกลางได้ส่งข้าราชการที่เป็นตัวแทนอันได้แก่ ผู้ว่าราชการจังหวัดไปกำกับควบคุมหมู่บ้าน ตำบลอย่างใกล้ชิด แม้ว่าการได้มาซึ่งกำนันสมัยก่อน คนในชุมชนได้รับสิทธิในการเลือกตั้งอันเป็นวัฒนธรรมทางตะวันตก ซึ่งกระทำโดยการลงคะแนนเสียง แต่ในทางปฏิบัติทางราชการก็เรียกชาวบ้านมารวมกัน เพื่อให้ชุมชนเลือกโดยการยกมือ ในกระบวนการนี้ชาวบ้านยังไม่ค่อยคุ้นเคยมากนัก ในความจริงพวกเขาสามารถตกลงกันได้ว่าจะยอมรับให้ใครเป็นผู้นำ ระดับกำนันและผู้ใหญ่บ้านคนสมัยก่อนจะยอมรับบุคคลผู้ซึ่งเป็นผู้นำตามธรรมชาติ อันเป็นบุคคลผู้มีบุคลิกภาพความเป็นผู้นำ และการเลือกมักไม่มีการแบ่งชั้น ยอมรับใครก็ยกมือสนับสนุน เสนอชื่อคนๆนั้น เมื่อเลือกบุคคลใดได้แล้ว ผู้นั้นก็ได้รับการแต่งตั้งจากผู้ว่าราชการจังหวัดให้ดำรงตำแหน่งกำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งมีฐานะเป็นพนักงานของรัฐ อันเป็นกระบวนการดึงเอาบุคคลผู้เป็นผู้นำตามธรรมชาติของชุมชนไปเป็นผู้นำแบบทางการ เป็นกระบวนการรวมอำนาจท้องถิ่นไปผูกมัดไว้กับส่วนกลางอย่างได้ผล เพราะเดิมบุคคลเหล่านี้ก็เป็นที่ยอมรับจากชุมชนอยู่แล้ว ยิ่งมีตำแหน่งอย่างเป็นทางการซึ่งมีอำนาจหน้าที่ตามกฎหมายยิ่งทำให้บุคคลนี้มีอำนาจมากขึ้น และที่กล่าวว่าทางรัฐบาลกลางครอบงำอำนาจชุมชนก็เพราะว่า กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านเมื่อได้รับการแต่งตั้งแล้วก็เป็นผู้บังคับบัญชาของผู้ว่าราชการจังหวัดและนายอำเภอ ดังนั้นจึงเห็นได้อย่างชัดเจนว่า นี่คือการรวมการดึงอำนาจท้องถิ่นไปไว้ในส่วนกลาง

การดึงผู้นำธรรมชาติให้เป็นตัวแทนของรัฐในระดับชุมชนตำบลและหมู่บ้านนี้ เป็นการสร้างอิทธิพลให้กับผู้นำซึ่งเป็นผู้ดูแลท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น เพราะมีกฎหมายรองรับฐานะหรือเสริมสร้างอำนาจโดยกฎหมายอันเป็นกระบวนการสร้างความชอบธรรมของการใช้อำนาจของผู้นำตามธรรมชาติ โดยกฎหมาย [legal legitimization] อันเป็นการผนวกเพิ่มอำนาจบารมี [charisma] ที่ผู้นำมีมาแต่เดิมเข้าไปอีกทางหนึ่งด้วย

เงื่อนไขอีกประการหนึ่งที่ทำให้ผู้นำท้องถิ่นมีโอกาสใช้อำนาจได้เต็มที่เด็ดขาด คือความห่างไกลของชุมชนอันเนื่องจากการคมนาคมไม่สะดวก ทำให้อำนาจรัฐส่วนอื่น ๆ เข้าไม่ถึง ประกอบกับชาวบ้านยังมีความรู้เกี่ยวกับระบบการปกครองแบบใช้กฎหมายของรัฐบาลสมัยใหม่น้อยมาก ดังนั้นจึงกลายเป็นเงื่อนไขให้เกิดกระบวนการใช้อำนาจการปกครองไปในทางการรวมอำนาจค่อนข้างเบ็ดเสร็จไว้ที่ผู้นำท้องถิ่นแต่เพียงผู้เดียว

ผู้นำสมัยก่อนใช้อำนาจตามแบบข้าราชการและมีบรรดาศักดิ์แบบราชการเช่นกัน คือ กำนัน สมัยก่อน หรือประมาณ 50 ปีมาแล้ว มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนก็มี ซึ่งนั่นแสดงให้เห็นว่าระบบราชการได้ดึงเอาผู้นำท้องถิ่นกลายเป็นข้าราชการโดยปริยาย

อำนาจหน้าที่ของกำนัน ผู้ใหญ่บ้านสมัยก่อนก็มีกำหนดไว้ในกฎหมายเช่นเดียวกับปัจจุบัน แต่ในทางปฏิบัติ อำนาจการปกครองของกำนัน ผู้ใหญ่บ้านมีมากกว่ากฎหมายกำหนดไว้ เช่น ในอดีตที่ผ่านมาเคยมีผู้ใหญ่บ้านบางท่าน ใช้ชื่อลำนักโทษผู้ต้องสงสัยไว้จนกว่าจะทำการสอบสวน หรือซักถามกันให้รู้เรื่องหรือตกลงกันได้ แล้วจึงปล่อยตัวไปทำมาหากินอย่างปกติ อันเป็นกระบวนการให้โอกาสปรับตัวเป็นคนดี หากปรับปรุงความประพฤติไม่ได้ หรือยังคงเป็นอันตรายอยู่ กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านสามารถบอกให้คนนั้นย้ายออกไปอยู่ที่อื่นได้

สมัยก่อนคนที่เป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน แม้นไม่แตกฉานในหนังสือหนังสือมากนัก ขอให้พออ่านออกเขียนได้ (บางทีกำนันเขียนชื่อได้อย่างเดียว) ก็เป็นกำนันได้ คุณสมบัติของกำนันไม่ใช่ผู้มีความรู้ตามระบบการศึกษาสมัยใหม่ หากแต่เป็นคนดี เป็นที่เกรงขามแก่คนทั่วไป เป็นที่พึ่งของชาวบ้านได้ กำนันต้องมีความสามารถและมีอำนาจการปกครองทำให้คนเคารพนับถือ แก้ปัญหาของชุมชน พัฒนาให้ได้ตามที่ทางราชการสั่งการได้ เช่น เคยมีกรณีนายอำเภอสั่งให้กำนันไปตัดถนน กำนันก็ดำเนินการเอารถแทรกเตอร์ 2 คันไปตัดถนน โดยกำนันเป็นคนชี้เขตว่าต้องไปทิศทางไหน วิธีการในการกำหนดแนวถนนจะใช้การเล็งจากแนวลำคลองของปิ่นลูกของยาว ซึ่งเมื่อจะตัดตรงไหนก็ทำได้เลย เพราะชาวบ้านมีความเกรงใจผู้นำอยู่แล้ว

สมัยก่อน กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน นอกจากรับคำสั่งจากทางราชการให้ทำตามนโยบายของทางราชการ ซึ่งกำนัน ผู้ใหญ่บ้านสนองนโยบายได้เป็นอย่างดีเพราะเป็นบุคคลที่ชาวบ้านให้ความเคารพยำเกรง ทำให้ชาวบ้านให้ความร่วมมือในอันที่จะดำเนินการบริหาร หรือจัดการท้องถิ่นให้เป็นไปตามนโยบายเฉพาะหรือเร่งด่วนของทางราชการส่วนกลางได้แล้ว กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ยังมีหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือการรักษาความสงบเรียบร้อยในหมู่บ้านหรือตำบล หากมีโจรผู้ร้ายก็ทำการปราบปราม การจะทำหน้าที่ตรงนี้ได้ดีนั้นจะต้องควบคุมชาวบ้านได้ และได้รับความร่วมมืออย่างดีจากชาวบ้านด้วย กล่าวคือกำนัน ผู้ใหญ่บ้านต้องรู้ได้ว่าใครเป็นใครในหมู่บ้านของตน รู้สภาพการณ์เหตุการณ์ความเป็นไปหรือความเคลื่อนไหวของคนในหมู่บ้าน เช่น กรณีมีการปล้นทรัพย์สินภายในหมู่บ้าน กำนัน ผู้ใหญ่บ้านจะติเตียนเพื่อเป็นสัญญาณเรียกชาวบ้านมาประชุมกันและบอกเหตุร้าย สัญญาณการตีเกราะด้วยจังหวะเสียงที่ชาวบ้านฟังแล้วรู้ว่าเกิดเหตุร้ายเกิดขึ้น คนจะมาประชุมกันโดยรวดเร็วในพื้นที่ที่กำหนดไว้แล้ว ซึ่งได้แก่ ศาลาวัดหรือบ้านผู้ใหญ่บ้าน เมื่อชาวบ้านมารวมตัวกันแล้ว ผู้ใหญ่ก็บอกว่าเหตุร้ายอะไรเกิดขึ้น มีการขโมยหรือปล้นทรัพย์สิน ผู้ใหญ่บ้านจะเห็นว่าใครมาและไม่มา เป็นการตรวจสอบไปในตัวว่าใครหายไป ในสมัยก่อนต้องมีการควบคุมได้ การขโมยจะทำได้ยาก ฉะนั้น ผู้ใหญ่บ้านต้องควบคุมและรู้ตรงนี้จึงจะปกครองชาวบ้านได้

ในด้านความร่วมมือ นอกจากกำนัน ผู้ใหญ่บ้านจะได้รับความร่วมมือจากชาวบ้านทั่ว ๆ ไปแล้ว ยังต้องได้รับความช่วยเหลือจากผู้ที่เกี่ยวข้องในด้านต่างๆ เช่น ด้านหนังสือจะต้องพึ่งครูในหมู่บ้าน ใน

กรณีต้องการทำหนังสือราชการ สมัยก่อนกำหนด ผู้ใหญ่บ้านเขียนหนังสือไม่เก่ง ต้องให้वानให้ครูช่วยเขียนให้ นอกจากนี้ยังต้องพึ่งพาพระสงฆ์โดยเฉพาะเจ้าอาวาสวัดในหมู่บ้าน ซึ่งวัดเป็นที่รวมจิตใจของคนในหมู่บ้าน หากกำหนด ผู้ใหญ่บ้านมีปัญหาอะไรที่เกี่ยวข้องกับชุมชนหมู่บ้าน ทางพระสงฆ์ก็ช่วยประสานงานและสร้างความเข้าใจกับชาวบ้านได้อีกทางหนึ่ง

ดังนั้น ความเป็นชุมชนที่อยู่ได้อย่างสงบสุขนั้น ระบบการปกครองท้องถิ่นที่มีกำหนด ผู้ใหญ่บ้านอันเป็นผู้นำตามธรรมชาติ คือเป็นคนที่ชาวบ้านเคารพยำเกรง ให้ความนับถืออยู่ก่อนแล้ว และได้รับการแต่งตั้งจากทางราชการอย่างเป็นทางการเพื่อเป็นตัวแทนของรัฐบาลกลางนั้น ทำให้กำหนดหรือผู้ใหญ่บ้านมีอำนาจมากขึ้นจนกลายเป็นผู้นำที่มีกระบวนการบริหารจัดการท้องถิ่นของตนด้วยการบริหารแบบใช้อำนาจเด็ดขาด ชาวบ้านให้ความร่วมมือเพราะเกรงกลัว และเคารพนับถือในคุณสมบัติของผู้นำ อันยังผลให้มีการใช้อำนาจได้ทั้งในการปราบปรามโจรผู้ร้าย และขณะเดียวกันก็ทำการพัฒนาท้องถิ่น สร้างสิ่งอำนวยความสะดวก เช่น การสร้างถนนในชุมชน

การปรับตัวของชุมชนเข้าสู่ยุคการพัฒนา ¹

สภาพความเป็นอยู่ในยุคของการเปลี่ยนแปลง การเปลี่ยนแปลงจากความเป็นอยู่แบบดั้งเดิม คือมีระบบการทำมาหากินแบบพอเพียงจะเป็นการหาอาหารจากธรรมชาติ และผลิตแต่พอกินพอใช้ ไม่ได้ผลิตออกมาจำนวนมากจนเหลือนำไปขาย แล้วสะสมส่วนเกินในรูปของทุนนั้น สิ้นสุดลงเพราะระบบสังคมเศรษฐกิจการเมืองเปลี่ยนแปลงมาสู่การพัฒนาแบบตะวันตก [modernization] ซึ่งดูได้จากการใช้ทุนผลิตเพื่อกำไรและสะสมทุน ในขณะเดียวกันก็ใช้เทคโนโลยีเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต และการผลิตนี้คือการผลิตซ้ำ อันเป็นกระบวนการจำแนกหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะด้าน ของผู้มีบทบาทในการผลิตของระบบสังคมชาวนา ที่ต้องการผลผลิตออกสู่ตลาดแบบทุนนิยม และการแสดงถึงการเป็นสังคมสมัยใหม่ นอกจากดูจากการจำแนกความแตกต่างทางโครงสร้าง [structural differentiation] ดังกล่าวแล้ว ยังต้องดูที่ปัจจัยด้านโครงสร้างพื้นฐาน [infrastructure] ซึ่งเป็นสิ่งอำนวยความสะดวก [facilitator] ให้ระบบการผลิตแบบสมัยใหม่ด้วย เช่น มีถนนเพื่อการขนส่งสินค้า เป็นต้น

ประมาณปี พ.ศ. 2508 ชาวบ้านเริ่มเจาะน้ำบาดาลแล้วสูบขึ้นมาทำนา ซึ่งคนในหมู่บ้านไปเอาแบบอย่างมาจากคนในจังหวัดใกล้เคียงกันว่าสามารถเจาะมาทำนาได้ 10 ไร่ 15 ไร่ ในตอนแรก แล้วขยายพื้นที่ออกไปเรื่อย ๆ ตอนหลังมาชาวนาที่ชุมชนนี้ทำนาโดยการเจาะน้ำบาดาลกันแทบทั้งนั้น

จากเดิมที่เคยทำนาปีละครั้ง แต่ขณะนี้สามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้งเป็นอย่างน้อย ซึ่งเนื่องจากการมีน้ำทำนาโดยน้ำบาดาลนั่นเองทำให้ชาวบ้านสามารถทำนา ขายข้าวได้จำนวนมากขึ้น อันเป็นกระบวนการส่งเสริมหรือผลักดันให้ชาวบ้านทำนาเพื่อขาย เพราะการผลิต 2 ครั้งต่อปี ทำให้เกิดผล

¹ โปรดดูรายละเอียดจาก “การสร้างชุมชนเข้มแข็งบนความหลากหลายของการผลิตเพื่อการค้า”

ผลิตส่วนเกินเกิดขึ้น จนชาวบ้านสามารถนำไปขายได้ นั่นคือชาวนากลายเป็นผู้ผลิตในระบบทุนนิยมไปโดยปริยาย

ชาวบ้านนำพันธุ์ข้าวที่ต้องการคือพันธุ์ กข. มาปลูกแทนพันธุ์พื้นเมืองที่เคยใช้กันมานานนับร้อยปี ซึ่งปัจจุบันพันธุ์เหล่านี้ไม่มีแล้ว การทำนาซ้ำๆหลายครั้งทำให้ดินลดความอุดมสมบูรณ์ลงไป และมีศัตรูพืช และวัชพืช รวมทั้งหอย (หอยเชอรี่) ที่ชาวนาต้องใช้สารเคมีทำลาย

วิธีการทำนาได้เปลี่ยนแปลงจากเคยใช้แรงงานสัตว์มาใช้เครื่องจักรแทน ซึ่งมีตั้งแต่รถไถ รถคราด รถเกี่ยวข้าวและขนข้าว ซึ่งหากไม่ใช้เครื่องจักรช่วยแล้ว ชาวนาจะทำนาไม่ทันและจะใช้แรงงานมาก ฉะนั้นจะเห็นได้ว่ากระบวนการทำนาเพื่อขายนี้เป็นการผลักดันชาวนาให้เข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อนำข้าวเข้าสู่ระบบทุนนิยม ชาวนาผลิตเพื่อขาย กระบวนการผลิตนี้ชาวนาต้องลงทุนโดยการซื้อเครื่องจักรเพื่อทุนแรงและประหยัดเวลา รวมไปถึงค่าใช้จ่ายในการซื้อยาฆ่าศัตรูพืชและยาฆ่าวัชพืช

การลงทุนนี้ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) อันเป็นสหกรณ์ทางการเงินที่รัฐตั้งขึ้นมาเพื่อการเฉพาะสำหรับให้ชาวนาไปลงทุนด้านการประกอบอาชีพเกษตรกรรม กลายเป็นแหล่งเงินทุนที่ชาวนานิยมใช้ ซึ่งกู้เป็นเงินสดไปใช้ทั้งเพื่อการทำนา และใช้จ่ายในส่วนอื่น ๆ ของการดำรงชีวิต (แม้กระทั่งงานบวช หรืองานศพ)

เมื่อมีการปลูกข้าวเพื่อขายเกิดขึ้น ซึ่งเป็นการเข้าสู่เศรษฐกิจเชิงพาณิชย์นั้น กระบวนการผลักดันชาวนาเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลกโดยโครงสร้างแห่งความสัมพันธ์ของทุนนิยม [structural capitalist] ตามนัยแห่งสำนักทฤษฎีพึ่งพิง [Dependency Theory] เพราะข้าวไทยถูกส่งออกไปขายต่างประเทศเพื่อนำเงินตราหรือทุนมาพัฒนาอุตสาหกรรม อันเป็นระบบการลงทุนที่เชื่อว่าจะสร้างมูลค่าเพิ่มหรือส่วนเกินให้กับประเทศได้ ด้วยกระบวนการนี้ทำให้ในชุมชนหมู่บ้านมีพ่อค้าไปซื้อข้าวชาวนาเพื่อขายต่อให้โรงสีหรือโรงสีรับซื้อข้าวจากชาวนาโดยตรง เป็นระบบตลาดข้าวที่ชาวนาเป็นฝ่ายผลิตอย่างเดียวโดยไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกระบวนการแปรรูป (สีข้าว) ชาวนาขายเฉพาะข้าวเปลือกเพื่อให้พ่อค้าคนกลางสีเป็นข้าวสารแล้วส่งออก ซึ่งเป็นระบบการค้าที่มีผลประโยชน์สูงและสลับซับซ้อนมาก ชาวนาไม่สามารถเข้าถึงกระบวนการตรึงนี้ได้ นั่นคือเป็นระบบที่กีดกันชาวนาให้เป็นแค่แรงงานและผู้ประกอบการราคาถูก เพราะราคาข้าวที่ขาย เป็นราคาที่ฝ่ายพ่อค้าคนกลางกำหนดโดยไม่คำนึงถึงต้นทุนการผลิตของชาวนา ประกอบกับธรรมชาติของสินค้าการเกษตรที่มักจะผลิตได้จำนวนมากพร้อม ๆ กันทำให้บางปีมีราคาถูกลง อันส่งผลให้ชาวนาขาดทุนหรือเท่าทุนอยู่เป็นประจำ อย่างไรก็ตามที่ชาวนาสามารถดำรงชีพอยู่ได้นั้นอาจจะเป็นเพราะ **ประการแรก** คนเหล่านี้เกิดมาก็มีความรู้ ความชำนาญทางด้านการทำนาอย่างเดียว จะเปลี่ยนอาชีพไปทำอย่างอื่นก็ขาดทักษะ จึงไม่กล้าเปลี่ยน ยอมทนทำนาต่อไป และ **ประการที่สอง** การทำนาได้ 2-3 ครั้งต่อปี จะมีอยู่ครั้งหนึ่งที่ชาวนาขายข้าวได้กำไรหมายความว่าในรอบปีราคาข้าว จะไม่ต่ำทุกครั้ง หากแต่มีอย่างน้อยครั้งหนึ่งราคาข้าวจะสูงทำให้ถัวเฉลี่ยรอบปี ชาวนาพอมีรายได้ และชาวนาที่นี้จะกู้เงินจาก ธกส. กันมาก ซึ่งทางธนาคารก็ยินดีให้กู้ เพราะชาวนาสามารถใช้หนี้ได้ตามกำหนดเนื่องจากระบบราคาข้าวที่ชาวนาสามารถขายได้ราคาในบางครั้งดังกล่าว

หลังจากมีถนนตัดเข้ามาผ่านหมู่บ้านในปี พ.ศ.2518 แล้ว ไฟฟ้าก็เข้ามาถึงหมู่บ้านในปี พ.ศ. 2523 ทำให้ชาวบ้านสามารถมีเครื่องอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวันเช่น โทรทัศน์ พัดลม ตู้เย็น หม้อหุงข้าวไฟฟ้า นอกจากนี้เกือบทุกครอบครัวจะมีรถจักรยานยนต์ รถยนต์บรรทุก [pick – up] ซึ่งเป็นปัจจัยหรือวัตถุนิยมที่ชาวบ้านบริโภค หลังจากระบบทุนนิยมเข้าไปสู่หมู่บ้าน

รัฐได้สร้างกระบวนการความทันสมัยในระดับหมู่บ้าน ด้วยการจัดตั้งหน่วยงานหรือองค์กรเฉพาะขึ้นในชุมชน ได้แก่ โรงเรียนและสถานีนามัย โดยโรงเรียนเข้ามาก่อน (ก่อนเป็นเวลานาน) และตามมาด้วยสถานีนามัย ซึ่งเป็นระบบการจัดการสมัยใหม่ที่แบ่งแยกหน้าที่เฉพาะคนในชุมชนโดยรัฐส่งเจ้าหน้าที่ของตนเอง (บุคคลเหล่านี้มีฐานะเป็นข้าราชการส่วนกลาง) ไม่ใช่คนของท้องถิ่น เพื่อให้การศึกษาและดูแลสุขภาพอนามัยอันเป็นบริการที่อาศัยความรู้ เทคนิควิธีการ และภูมิปัญญาจากตะวันตก อันถือว่าเป็นของสมัยใหม่เข้ามาบริการให้ชุมชน

การปกครองท้องถิ่นหลังการเข้าสู่ยุคพัฒนาของชุมชน กระบวนการเปลี่ยนแปลงของชุมชน จากการเป็นชุมชนที่มีระบบการทำมาหากินแบบพอเพียงแก่ตนเอง โดยอาศัยทรัพยากรธรรมชาติอยู่กิน ไปสู่กระบวนการผลิตเพื่อให้เหลือเป็นส่วนเกินแล้วนำไปขายเป็นทุน หรือสะสมทุนเพื่อลงทุนสร้างส่วนเกินต่อไป และขณะเดียวกันก็มีการบริโภคแบบที่เน้นวัตถุนิยมและมีการจัดตั้งองค์กรสมัยใหม่ขึ้นมาทำหน้าที่เฉพาะด้านนั้น ชุมชนอาศัยเวลาประมาณ 30 ปี จึงเข้าสู่ระบบทุนนิยมสมัยใหม่อย่างสมบูรณ์ แต่ด้วยรากฐานเดิมของสังคมไทย ที่ไม่เหมือนตะวันตก และผลกระทบเชิงลบที่ตามมาจากระบบการสร้าง ความทันสมัย ซึ่งพบได้จากชุมชนหลายๆแห่งของไทยจนเป็นที่กล่าวกันว่าชุมชนไทยถึงคราวต้องล่มสลาย คำถามที่เกิดขึ้นตรงนี้คือ ชุมชนไทยล่มสลายด้วยความหวาดวิตกกังวลหรือหากเป็นจริง เป็นเพราะอะไร และเป็นทุกชุมชนหรือไม่? แต่ปรากฏการณ์ที่ดำรงอยู่ เราพบว่าชุมชนไทยมิได้อ่อนแอหรือล่มสลายไปทุกแห่งเหมือนกันการมีการวิตกกังวลดังกล่าว กลับพบว่าบางชุมชนสามารถปรับตัวเข้ากับระบบการพัฒนาที่เกิดขึ้นจนนำไปสู่การสร้าง ความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนได้ ซึ่งแน่นอนที่สุดว่า การปรับตัวนั้นต้องเป็นการปรับตัวทั้งระบบของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเศรษฐกิจหลังการทำมาหากิน ประกอบอาชีพ หารายได้มาเลี้ยงตนเองและครอบครัว และด้านสังคมคือ การศึกษา สาธารณสุขและการปกครอง

สำหรับในที่นี้ จะให้ความสนใจวิเคราะห์มิติทางด้านการปกครองของชุมชนท้องถิ่น อันเป็นองค์กรที่ได้เสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน นั่นคือองค์กรนี้เป็นองค์กรที่มีสมรรถภาพ [capacity] ในอันที่จะทำหน้าที่ของตนเองได้อย่างประสบผลสำเร็จ และการดำเนินงานขององค์กรปกครองท้องถิ่นนี้เกิดขึ้นท่ามกลางการปรับตัวของชุมชนในยุคของการพัฒนาหลังสร้างสังคมสมัยใหม่

การวิเคราะห์การปกครองท้องถิ่นที่สะท้อนให้เห็นความเข้มแข็งของชุมชนนั้น ในระดับหมู่บ้านและตำบลจะมีลักษณะการปกครองแบบภูมิภาคและแบบท้องถิ่นผสมกันอยู่อย่างแยกไม่ออก เพราะบุคคลที่ทำหน้าที่หรือมีบทบาทในการปกครองทั้ง 2 แบบนั้นเกือบจะเป็นคนกลุ่มเดียวกัน อันได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และสมาชิกขององค์กรปกครองท้องถิ่นภายในชุมชน

ในช่วงปี พ.ศ. 2508 ถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2542) หรือสามทศวรรษเศษนี้ ชุมชนได้มีการเปลี่ยนแปลงตามโครงสร้างของระบบทุนนิยมหรือการพัฒนาแบบสมัยใหม่ ซึ่งการปกครองในท้องถิ่นก็อยู่ภายใต้ระบบดังกล่าวเช่นกัน แต่ชุมชนนี้มีเงื่อนไขบางประการ ที่ทำให้องค์กรปกครองท้องถิ่นมีการปรับตัวเพื่อทำหน้าที่ของตน ซึ่งเงื่อนไขดังกล่าวได้แก่ ผู้นำท้องถิ่น และความร่วมมือของสมาชิกองค์กรท้องถิ่นภายใต้การนำผู้นำท้องถิ่นนั้น

ความเป็นผู้นำท้องถิ่น

ในยุคสมัยที่หมู่บ้านมีการเปลี่ยนแปลง ต้องการผู้นำที่มีความรู้ ความสามารถ และเข้าใจสังคมที่มีความสลับซับซ้อน มีประสบการณ์ สามารถบริหารจัดการชุมชนให้เป็นไปตามนโยบายของรัฐ และสามารถแก้ปัญหาในท้องถิ่นได้ ไม่เหมือนสมัยก่อนที่พออ่านออกเขียนได้ก็เป็นผู้นำได้แล้ว ซึ่งการแข่งขันในการจะก้าวเป็นผู้นำในสมัยปัจจุบันก็สูงกว่าในสมัยดั้งเดิม

ผู้นำชุมชนต้องเลือกตั้ง

การเป็นกำนันต้องเป็นผู้ใหญ่บ้านมาก่อน ซึ่งในประมาณปี พ.ศ. 2531 ผู้ใหญ่บ้านคนเดิมในชุมชนนี้ถูกยิงเสียชีวิต ตำแหน่งว่างลง จำเป็นต้องเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านคนใหม่แทนตามระเบียบของทางราชการ ซึ่งการเลือกตั้งครั้งนี้มีผู้สมัครแข่งขันกัน 3 คน เมื่อการลงคะแนนสิ้นสุดลงผู้ชนะการเลือกตั้งเป็นบุคคลซึ่งมีอาชีพประกอบการค้าในท้องถิ่น มีการศึกษาระดับ ปวช. เคยทำงานองค์กรรัฐวิสาหกิจ แต่ได้ลาออกมาเพราะได้รับการปฏิบัติที่ไม่เป็นธรรมจากหัวหน้างาน หลังออกจากงานได้กลับมาทำมาหากินที่หมู่บ้านตนเองโดยการเป็นพ่อค้าคนกลางรับซื้อสินค้าเกษตรในชุมชน ด้วยอาชีพพ่อค้าของเขาทำให้เป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางในชุมชนเพราะได้พบปะสัมผัสกับชาวบ้านในฐานะพ่อค้า และที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือพ่อของเขาก็เคยเป็นผู้นำชุมชนมาก่อนเหมือนกัน ในวันนับคะแนนเสียงเลือกตั้งนั้น ทันทีที่ทราบผลว่าเขาเป็นผู้ชนะนั้น ชาวบ้านที่มายืนดูการนับคะแนนก็ตะโกนออกมาว่า “ถ้าได้เป็นแล้ว ต้องเป็นอย่างพ่อนะ” แต่ผู้ใหญ่บ้านคนใหม่ก็บอกกับตนเองว่า ทำไม่ได้ เนื่องจากสมัยนั้นผู้นำต้องเก่งปราปราม จับปิ่น ต่อสู้กับโจรผู้ร้ายได้ แต่ผู้นำคนนี้น่าจะทำเป็นคนดีมากกว่า

อย่างไรก็ตาม คุณสมบัติดังกล่าวของผู้นำชุมชนในยุคปัจจุบันไม่ลดความสำคัญลงไป ผู้นำชุมชนน่าจะต้องเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาพอสมควร และสามารถทำงานชุมชนได้ ชาวบ้านจึงให้การสนับสนุนโดยลงคะแนนเสียงให้ และในการหาเสียงให้ผู้นำชุมชนท่านนี้ มีข้อสังเกตว่ามีบุคคลอื่นได้แก่ พี่ชาย พ่อแม่ หรือญาติที่อยากให้ผู้นำชนะการเลือกตั้งไปช่วยหาเสียง จนตัวผู้นำเองแทบจะไม่ได้ออกไปหาเสียงมากนัก แต่สิ่งที่ช่วยสนับสนุนก็คือในฐานะที่เคยเป็นพ่อค้ามาก่อนทำให้มีคนรู้จักอย่างกว้างขวาง ซึ่งเอื้ออำนวยให้ชนะในการเลือกตั้งอีกทางหนึ่ง

ลักษณะผู้นำชุมชน

กำนัน ผู้ใหญ่บ้านในฐานะหนึ่งก็คือตัวแทนของรัฐ เป็นเจ้าพนักงานตามกฎหมาย ทางอำเภอและจังหวัดสามารถสั่งการบังคับบัญชากำนัน ผู้ใหญ่บ้านได้ และขณะเดียวกันถ้ามีอะไรที่เป็นปัญหาสร้างความเดือดร้อนให้แก่ชาวบ้าน กำนัน ผู้ใหญ่บ้านต้องถือเป็นหน้าที่ที่ต้องทำ เช่นในหมู่บ้าน

มีโครงการพัฒนาถนน หรือมีปัญหาอื่นใด ๆ กันนั้น ผู้ใหญ่บ้านต้องเข้าไปมีส่วนร่วมทั้งหมด ซึ่งผู้นำชุมชนที่ดีและสนใจปัญหาและทำหน้าที่ดังกล่าวนั้นต้องเป็นผู้หน้าที่เสียสละ มีความคิดว่าแก้ปัญหาทุกอย่างเพื่อให้ชุมชนดีขึ้น คนที่ไม่เสียสละจะเป็นผู้นำไม่ได้ เพราะการทำหน้าที่ตรงนี้เสียเวลาพอสมควร บางครั้งทำให้เสียเวลาทำมาหากิน ที่จะต้องหารายได้มาเพื่อสร้างความมั่นคงให้กับครอบครัว และการเสียสละนั้นนอกจากเสียสละเวลา อันเป็นการขาดโอกาสประกอบอาชีพปกติที่จะนำรายได้มาสู่ครอบครัวแล้ว บางครั้งก็ต้องเสียสละทรัพย์สินเงินทองส่วนตัวด้วย ซึ่งก็อยู่บ่อยครั้งพอสมควร มิฉะนั้นจะหาความร่วมมือจากเพื่อนผู้นำด้วยกันและจากชาวบ้านไม่ได้ คนที่เป็นหัวหน้าต้องออกนอกหน้าเสมอ จะชี้เหนียวไม่ได้ ซื่อใจคนไม่ได้ ทำให้ขาดความเป็นผู้นำ ผู้นำนั้น “คนไหนใจถึง คนไหนใจกว้าง เขาก็เอาคนนั้น”

ผู้ที่ผู้นำไม่ว่าจะเป็นกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ต้องเป็นผู้ที่มีความพร้อม คือพร้อมทั้งฐานะและจิตใจ ความพร้อมด้านฐานะหมายความว่าต้องมีฐานะพอสมควร และอาชีพต้องมั่นคง มีคนช่วยดำเนินการแทนได้ ผู้นำจะเป็นคนจนไม่ได้เพราะต้องมีเครื่องมือที่สามารถช่วยเหลือชาวบ้านได้ เช่น หากชาวบ้านเดือดร้อน ผู้นำช่วยแก้ปัญหาให้ได้ ต้องมีเครื่องมือให้ครบ มีเงินพร้อม สมมติชาวบ้านไม่สบาย ผู้นำต้องมีรถยนต์พาไปส่งโรงพยาบาลได้ สำหรับความพร้อมทางด้านจิตใจคือ ผู้นำชุมชนต้องเป็นคนเสียสละประโยชน์ความสุขส่วนตัวเพื่อส่วนรวม “ทำงานให้ประชาชน คนเป็นผู้ใหญ่ต้องเสียสละครอบครัวต้องเข้าใจ” ดังนั้นผู้นำต้องได้รับการสนับสนุนจากครอบครัวให้ทำหน้าที่นี้ด้วย ซึ่งได้กล่าวก่อนหน้านี้แล้วว่าผู้นำชุมชนได้เอาเวลาของครอบครัวมาทำงานให้ชุมชนมาก อาชีพที่ผู้นำทำกับครอบครัวต้องมีคนดูแลแทน เพราะในบางครั้งมีความจำเป็นบริเวณที่จะต้องทำงานให้ชุมชนโดยไม่ได้มีการกำหนดไว้ก่อนล่วงหน้า ทำให้มีความลำบากในการแบ่งเวลาไปทำงานส่วนตัว

ตำแหน่งผู้นำชุมชน ไม่ว่าจะเป็นกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านจะได้ค่าตอบแทนหรือเงินเดือนน้อยมาก ตำแหน่งนี้ไม่ใช่อาชีพ ไม่สามารถยึดเป็นอาชีพได้ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านต้องมีอาชีพเป็นของตนเองจึงจะพอเลี้ยงชีพ ซึ่งไม่เหมือนข้าราชการทั่วๆ ไปที่มีเงินเดือนสูงพอจะยึดเป็นอาชีพได้ ตำแหน่งกำนัน ผู้ใหญ่บ้านปัจจุบันกำหนดให้ดำรงตำแหน่งวาระละ 5 ปี การทำงานทำเกือบเต็มเวลา แต่ค่าตอบแทนที่เป็นเงินเดือนให้ในลักษณะสมนาคุณ ไม่ใช่เป็นค่าจ้างที่จะใช้ครองชีพได้ แต่ผลพลอยได้จากการอยู่ในตำแหน่งนี้คือ ผู้นำชุมชนบางคนอาจใช้ตำแหน่งหน้าที่เอื้อประโยชน์ในการประกอบอาชีพส่วนตัวก็เป็นได้ ฉะนั้นประเด็นนี้ หากต้องการให้ผู้นำทำงานเต็มเวลาให้แก่ชุมชนแล้ว ทางรัฐบาลน่าจะกำหนดค่าตอบแทนให้ผู้นำท้องถิ่นเหล่านี้มากพอที่จะนำไปเป็นค่าครองชีพได้

ในแง่ของความเสียสละของผู้นำชุมชนในวัดขวานนี้มีค่อนข้างมาก แม้ในบางครั้งงานส่วนตัวกำลังเร่งด่วน ถ้าหากไม่ทำงานตามเวลาแล้วผลประโยชน์ของตนก็อาจเสียหายได้ เช่นเมื่อผลไม่กำลังได้ที่พอจะเก็บออกสู่ตลาด หากปล่อยไว้นานกว่านี้อาจสุกเกินไปไม่ได้ราคา แต่ขณะนั้นหากมีงานทางราชการหรือชุมชนไม่สำคัญมากนักก็ไม่ไป แต่ถ้าหากสำคัญและจำเป็นจริงๆ ก็ต้องไป งานส่วนตัวที่ทำอยู่นี้ก็ต้องจ้างคนอื่นมาทำแทน

เรื่องของส่วนตัวก็สำคัญ แต่ตอนนี้เราต้องมาแบ่งเวลา เราต้องมาหาวิธีว่าได้มรรคผล
ตรงนี้ เราไม่ไปจะได้ไหม ในเรื่องของการทำนา ผมมีนาทำ แต่ว่าเราต้องไปให้เขา
เช่าแบ่งครึ่ง เราก็ไม่ต้องใส่ใจ แต่ว่าผลตอบแทนในเรื่องธุรกิจปลา ก็มีหลานช่วย

ที่มาเป็นกำนันอยู่ได้ ถ้าผมไม่มีคนมาช่วยดูแลผมเลย ผมก็เป็นกำนันไม่ได้ เพราะว่า
คำว่ากำนันนะ มันไม่ใช่อาชีพ มันเป็นเพียงตำแหน่งเท่านั้น

ผู้นำชุมชนต้องมีความซื่อสัตย์สุจริตต่อชุมชน ต้องงานในหน้าที่ หมายความว่าปฏิบัติ
หน้าที่อย่างตรงไปตรงมา ไม่มีการทุจริตในหน้าที่การงาน ป้องกันไม่ให้มีการคดโกงเงินของทางราชการ
หรือของชาวบ้านไปเป็นประโยชน์ส่วนตัว ผู้นำท้องถิ่นคนหนึ่งซึ่งเคยเป็นกรรมการสภาตำบล และได้รับ
มอบหมายให้ไปควบคุมตรวจสอบโครงการขุดถนน พบว่ามีการทุจริต ผู้นำท่านนี้ไม่พอใจและไม่เห็น
ด้วยกับการทุจริตดังกล่าว แต่ทำอะไรไม่ได้ นอกจากต่อต้านด้วยการขอลาออกจากการเป็นกรรมการ
บริหารสภาตำบล

ชุมชนที่มีความเข้มแข็งได้จะต้องมีผู้นำทุกระดับทำงานร่วมกันอย่างเป็นคณะโดยพร้อม
เพรียงสมัครสมานเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน การจะเป็นได้นั้นต้องมีผู้นำระดับตำบลซึ่งเป็นที่ยอมรับและ
สร้างความร่วมมือระหว่างกันได้ เพราะผู้นำระดับตำบลเป็นคนดี คนเก่ง ทำงานพัฒนาดี มีความฉลาด
เฉลียว สร้างความเจริญให้กับชุมชนได้รวดเร็ว ผู้นำระดับตำบลที่ได้รับความร่วมมือจากผู้นำระดับ
หมู่บ้านเพราะผู้นำตำบลมีความอ่อนน้อมถ่อมตนแม้จะมีอายุน้อยกว่าหลายๆ คนผู้นำระดับหมู่บ้าน การ
อ่อนน้อมไปหาผู้อาวุโสกว่าทำให้เกิดความประทับใจและเกรงใจตามมา วิธีการที่ใช้คือการแสดงตัวเป็นน้อง
การมีใจเปิดกว้าง พร้อมรับฟังคำแนะนำหรือติเตียน ซึ่งผลสุดท้ายทำให้เกิดการยอมรับในตัวผู้นำได้ใน
ที่สุด เรียกว่าได้ใช้ความอ่อนโยนในการรวมกลุ่มผู้นำเข้าด้วยกัน และเมื่อผู้นำรวมตัวกันได้ ชาวบ้านเห็น
ตัวอย่างก็เลยมาร่วมแรงร่วมใจ มีความสามัคคีกัน เพราะเมื่อผู้นำระดับตำบลวางพื้นฐานไว้ดี ลูกบ้านก็มี
ความอบอุ่นใจไปทุกหมู่บ้าน ยิ่งผู้นำมีความเอาใจใส่ เชิญชาวบ้านมาประชุม ทำความเข้าใจประสานงาน
กันโดยตลอด มีปัญหาอะไรก็ปรึกษาหารือกับชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่าคุณมีความสำคัญ มีความ
ภูมิใจที่ผู้นำให้เกียรติ ดังนั้นเมื่อมีกิจการงานการใด ๆ ที่ผู้นำขอความช่วยเหลือ ชาวบ้านจึงตั้งใจ
ช่วยเหลือกันเป็นอย่างดี

ผู้นำยุคปัจจุบันไม่ทำอะไรโดยลำพัง หรือไม่ปรึกษาหารือใคร แต่จะต้องเชิญกรรมการ
หมู่บ้านมาปรึกษา เช่นจะทำถนนก็ขอคำปรึกษาว่าจะทำอย่างไร จะไม่ตัดสินใจโดยลำพังคนเดียว ขอ
ฟังความคิดเห็นของกรรมการหมู่บ้าน ส่วนใครเห็นเป็นประการใดก็ทำไปตามนั้น การที่ต้องปรึกษา
กรรมการหมู่บ้านเพราะในการทำงานจำเป็นต้องขอความร่วมมือจากคนอื่นอีกมาก โดยเฉพาะกรรมการ
หมู่บ้านซึ่งส่วนใหญ่ ผู้ใหญ่บ้านเลือกมาจากคนที่มียศบพทในหมู่บ้านอยู่แล้วมาเป็นทีมร่วมทำงาน เมื่อ
กรรมการหมู่บ้านได้รับเกียรติจากผู้ใหญ่บ้านขอคำปรึกษา พวกเขาก็นิยมทำงานตามที่ผู้ใหญ่ขอหรือ

มอบหมายให้ทำ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า กรรมการหมู่บ้านเป็นผู้นำระดับรองจากผู้ใหญ่บ้านที่เป็นกลไกสำคัญสำหรับการบริหารการปกครองท้องถิ่นในชุมชนไทย

ผู้นำท้องถิ่นทั้งตำบลที่ต้องทำงานร่วมกันอย่างปรองดองและร่วมปรึกษาหารือกัน ดังกล่าวได้นั้น จำเป็นต้องมีคุณสมบัติบางประการที่เอื้อต่อลักษณะหรือสไตร์การทำงานดังกล่าว คือ ต้องเป็นคนใจดี หมายถึงการมีวุฒิภาวะทางอารมณ์ ไม่ใช่พอใจรับฟังเฉพาะความเห็นที่คนเห็นด้วย หรือไม่พอใจคนที่พูดหรือขัดผลประโยชน์ของตน หากแต่มีเหตุผลและยึดประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลัก เป็นผู้มีความยุติธรรมหรือเป็นคนดีในสายตาของชาวบ้าน ไม่โกรธเคืองใคร เป็นผู้มีบุคลิกภาพแบบ ประนีประนอม และสามารถจัดการความขัดแย้งได้ เป็นที่เชื่อถือของคนในชุมชนมานาน

ผู้นำนอกจากจะเป็นผู้มีบทบาทเด่นด้านการพัฒนานำความเจริญมาสู่ชุมชนในหมู่บ้านแล้ว ยังเป็นผู้ที่ต้องดูแลความสงบสุขและความปลอดภัยของชาวบ้าน ซึ่งในยุคปัจจุบันปัญหาที่พบมากคือปัญหายาเสพติดในชุมชน กำนัน ผู้ใหญ่บ้านได้เห็นความสำคัญของปัญหานี้ว่ามีความรุนแรง ส่งผลเสียหายต่อเยาวชนอันจะเป็นกำลังสำคัญของชุมชนต่อไป จึงได้ทำโครงการต่อต้านยาเสพติดและทำอย่างต่อเนื่องจนชุมชนกลายเป็นชุมชนปลอดยาเสพติด นอกจากนี้ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ต้องเป็นผู้ดูแลความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินของชาวบ้านในชุมชน เช่นกรณีการลักขโมยเครื่องมือทางการเกษตร กำนัน ผู้ใหญ่บ้านและคนที่เกี่ยวข้องทุกส่วนต้องร่วมกันเป็นหูเป็นตาคอยดูแล

การประกวดหมู่บ้าน : กระบวนการทำงานร่วมกันของผู้นำชุมชนระดับตำบล และเป็นหนทางที่จะนำทรัพยากรมาสู่ตำบล

การพัฒนาตามแนวนโยบายของรัฐ อันเป็นกระบวนการสร้างความทันสมัยโดยยึดประเทศที่เจริญแล้วในซีกโลกตะวันตกเป็นต้นแบบนั้น ถือได้ว่าเป็นอุดมการณ์แห่งการพัฒนาที่จะต้องมีการปฏิบัติกรตามนัยแห่งอุดมการณ์ ที่เป็นรูปธรรมประการหนึ่งในระดับหมู่บ้าน และถือเป็นภาคปฏิบัติการที่ส่วนราชการผู้รับผิดชอบตามนโยบายมักนิยมกระทำกันในระดับพื้นที่ นั่นคือการประกวดหมู่บ้าน

การประกวดหมู่บ้านในมิติหนึ่งนั้นเป็นเพียงพิธีกรรมของรัฐ ซึ่งแสดงออกถึงพิธีกรรมของกระบวนการพัฒนาตามนโยบายความทันสมัย เป็นขบวนการตรึงรูปแบบการพัฒนาตามแบบตะวันตกให้ดำรงคงอยู่ แต่ถึงแม้ว่าจะเป็นการตอกย้ำหรือผลิตซ้ำการเป็นหมู่บ้านพัฒนาเพียงแครูปแบบก็ตาม แต่ผลลัพธ์ก็ถือได้ว่าได้บรรลุเป้าหมาย

แต่ในอีกด้านหนึ่ง การประกวดหมู่บ้านเป็นกระบวนการของท้องถิ่นที่เป็นผลพลอยได้อันมีค่าและมีความหมายมาก นั่นคือการประกวดหมู่บ้านของชาวชุมชนวัดขวานได้กลายเป็นเวทีสำหรับการสร้างความเป็นหนึ่งเดียวของบรรดาผู้นำชุมชนตำบลนี้ได้อย่างแยบยลภายใต้การนำของกำนันตำบลนี้

ทางราชการมีนโยบายให้ตำบลต่าง ๆ ส่งหมู่บ้านเข้าประกวด ตำบลละหนึ่งหมู่บ้าน ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของกำนันที่จะต้องหาหมู่บ้านเข้าประกวด ซึ่งในกระบวนการสรรหาหมู่บ้านนี้ กำนันจะทำการปรึกษาร่วมกับกลุ่มผู้ใหญ่บ้าน โดยมองว่าตัวผู้นำระดับผู้ใหญ่บ้านคนไหนที่มีความพร้อม มีความกล้าแสดงออก เมื่อเห็นผู้นำกล้าแสดงออก ชาวบ้านมีความพร้อมก็ส่งเข้าประกวด ความพร้อมของชาวบ้าน

นั้นผู้นำต้องปลูกเร้าให้ตื่นตัวอยู่เสมอ พยายามชี้ให้เห็นว่าเกณฑ์ที่จะชนะการประกวดคืออะไร เช่น การมีกลุ่มอาชีพลาดูก กลุ่มผลไม้ กลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น

การประกวดหมู่บ้านเป็นกระบวนการที่ผู้นำได้ทำงานร่วมกัน อันเป็นการทำงานร่วมกันทั้งความคิดและแรงกาย ซึ่งเป็นภาพที่เริ่มดีขึ้นของการเป็นหนึ่งเดียวกันของกลุ่มผู้นำ ไม่ว่าจะเป็นการร่วมกันทำงานจนดี หรือการปรึกษากันอย่างพื่ออย่างน้อง กลุ่มผู้นำมีทุนในเรื่องอาหารการกิน เลี้ยงกันไป คุยกันไป ส่วนการร่วมกันออกแรงกายทำงานได้แก่การทำความสะอาดถนน ผู้นำบางคนไม่ถนัดจับจอบจับเสียมก็ต้องทำ เพราะต้องการแสดงให้เห็นถึงจิตใจแห่งความสามัคคีร่วมมือกันระหว่างผู้นำ

ผู้นำชุมชนร่วมกันทุ่มเทให้หมู่บ้านในตำบลชนะการประกวด โดยคาดหวังไว้ว่าหากชนะในระดับจังหวัด ระดับเขตแล้วก็จะชนะในระดับประเทศให้ได้ ฉะนั้นจึงช่วยกันพัฒนาหมู่บ้านให้บริเวณบ้านสะอาด มีรั้วบ้านที่เรียบร้อยสวยงาม ถนนในหมู่บ้านต้องสะอาด บ้านช่องมีสุขาที่ถูกต้องตามสุข อนามัย กระบวนการทางสังคมต้องมีกลุ่มอาชีพต่างๆ และเมื่อมีการตัดสินใจการประกวด กรรมการก็จะมาดูผลงานโดยเข้าไปสังเกตและสอบถามรายละเอียดเพื่อเป็นข้อมูลในการตัดสิน ในช่วงที่ประกวดนี้ข้าราชการจะมากันบ่อย ไม่ว่าจะเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด ปลัดจังหวัดเพื่อมาให้กำลังใจผู้นำชุมชน เมื่อชุมชนชนะการประกวดหมู่บ้านหนึ่งแล้ว ทางกลุ่มก็จะคุยกันต่อไปว่าจะประกวดอีกไหม จะเอาหมู่บ้านไหนเข้าประกวด แล้วก็เลือกหมู่บ้านนั้นไป ทุกคนช่วยกันหมดเหมือนเป็นหมู่บ้านของตน

ผลการประกวดชนะ ทำให้ชุมชนนี้เป็นที่รู้จักของหมู่บ้านและอำเภออื่น รางวัลที่ได้รับคือโล่และเงิน ซึ่งกิจกรรมหลักที่ทำให้ได้รับรางวัลคือ ศูนย์เด็กเล็ก ศูนย์เยาวชน กลุ่มเย็บวชิซึ่งปลูกต้นไม้วันที่ 12 สิงหาคม สำหรับเงินรางวัลได้รับจำนวน 70,000 บาท สำหรับเงินจำนวนนี้ได้นำไปกระจายให้กลุ่มกิจกรรมต่างๆ ได้เป็นทุนใช้สอยต่อไป การได้รับรางวัลและชนะการประกวดทำให้กลุ่มผู้นำมีความมั่นใจ มีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันในการทำงานมากขึ้น และรางวัลนี้เป็นการสะท้อนให้เห็นว่าเป็นผลมาจากการทำงานร่วมกันของผู้นำทั้งตำบล

การที่ตำบลมีหมู่บ้านชนะการประกวด ทำให้เป็นที่รู้จักและได้รับการยอมรับจากทางจังหวัด จึงขอความร่วมมือกับทางราชการได้ง่ายขึ้น เช่น การขอให้กรมโยธาไปทำถนนให้และก็ได้ได้รับความร่วมมืออย่างดี กิจกรรมหลายอย่างได้รับความสะดวกเพราะเป็นตำบลที่ชนะการประกวด

การชนะการประกวดหมู่บ้านหมู่แรกที่ส่งไปทำให้มีกำลังใจอยากส่งหมู่บ้านอื่นเข้าประกวดอีก และกลายเป็นศูนย์รวมใจคนได้ จากนั้นก็ส่งประกวดอีก ก็ได้ที่หนึ่งอีก ได้ทุกปี และเวียนส่งไปจนครบเกือบทุกหมู่บ้าน

ผลของการประกวดนอกจากได้รางวัลเป็นโล่และเงินให้แก่หมู่บ้านแล้ว การประกวดหมู่บ้านยังเป็นกิจกรรม ที่กลายเป็นกระบวนการที่ผู้นำชุมชนระดับตำบล ใช้เป็นเวทีแห่งความร่วมมือระหว่างผู้นำด้วยกัน เป็นโรงเรียนสอนการทำงานเป็นหมู่คณะภายใต้การนำที่ผู้นำรับฟังความคิดเห็น โดยมีลักษณะความสัมพันธ์เป็นไปในแนวราบระหว่างผู้นำด้วยกัน การเป็นเช่นนี้อาศัยพื้นฐานบุคลิกภาพอ่อนน้อมถ่อมตนของกำนัน และความสัมพันธ์แบบพี่แบบน้อง มุ่งทำงานเพื่อประโยชน์ส่วนรวมร่วมกัน ความดีและรางวัลที่ได้มาถือเป็นของทุกคน ทั้งในกลุ่มผู้นำและชาวบ้าน ทั้งหมดนี้ถือได้ว่าเป็นกระบวนการที่ผู้นำ

สร้างความไว้วางใจกันและกัน เพราะไม่มีใครคิดเอาเป็นประโยชน์ส่วนตน และด้วยกระบวนการนี้ ตำบลแห่งนี้จึงมีผู้นำที่เข้มแข็ง การของบประมาณและความช่วยเหลือจากทางราชการได้ง่ายขึ้นเพราะสามารถให้เหตุผลได้ว่าเป็นการนำมาใช้เพื่อพัฒนาและประภคณหมู่บ้าน ซึ่งหน่วยงานราชการก็ให้การสนับสนุนงบประมาณด้วยเหตุผลดังกล่าว

การร่วมมือกันทำกิจกรรม : พลังที่นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน

การรวมตัวกันของประชาชน ในลักษณะที่เรียกว่า “กลุ่ม” เพื่อใช้เป็นพลังในการต่อรองผลประโยชน์ ให้แก่กลุ่มของตนเองนั้นเป็นแนวคิดที่มาจากทางสังคมตะวันตก ส่วนในสังคมไทยการรวมกลุ่มในลักษณะดังกล่าวมีอยู่ค่อนข้างน้อย หรือไม่ชัดเจน เพราะส่วนใหญ่เป็นกลุ่มที่เกิดจากการจัดตั้งของทางราชการ เพื่อประโยชน์ทางด้านต่างๆ เช่น กลุ่มสมาชิกของธนาคารเกษตรและสหกรณ์ เพื่อให้สมาชิกภายในกลุ่มได้ค้ำประกันกันเอง ในการกู้ยืมเงินจากทางธนาคาร หากมีสมาชิกคนหนึ่งคนใดไม่สามารถที่จะหาเงินมาคืนได้ สมาชิกส่วนที่เหลือก็ต้องมีหน้าที่จะรับใช้แทน หรือการจัดตั้งกลุ่มเกษตรกรต่างๆ เพื่อที่รัฐจะได้ช่วยเหลือในเรื่องของการหาปัจจัยในการผลิตราคาถูกมาให้ ดังนั้นกลุ่มในลักษณะที่ว่ามานี้จึงไม่ค่อยแข็งแรง เพราะอาจจะเนื่องจากเป็นแนวคิดที่ใหม่ที่ชาวบ้านยังไม่คุ้นเคย และไม่ได้เกิดขึ้นจาก ความต้องการที่แท้จริงของชาวบ้าน

สำหรับในสังคมไทย การรวมตัวในลักษณะที่คล้ายคลึงกับ “กลุ่ม” นั้นมีอยู่แล้วเกือบจะทุกชุมชน ในลักษณะที่เรียกว่า “พรรคพวก ญาติพี่น้อง คุ่ม หมู่บ้าน” ซึ่งเป็นการรวมตัวในลักษณะเครือญาติ หรือคนที่รักใคร่ชอบพอกัน เป็นการรวมกันเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ในลักษณะที่พึ่งพาอาศัยกัน หรือรักษาผลประโยชน์ของกลุ่มของตนเอง มากกว่าที่จะใช้ในการต่อรองผลประโยชน์กับกลุ่มภายนอก

ในกรณีการศึกษาชุมชนตำบลวัดขวานนั้นจากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ พบว่ามีการรวมกลุ่ม ทั้ง 2 แบบ กล่าวคือ การรวมกลุ่มในลักษณะกลุ่มผลประโยชน์ ได้แก่ กลุ่มผู้เลี้ยงปลาตก กลุ่มออมทรัพย์ ที่มีความเข้มแข็งใน ระดับที่น่าสนใจ และการรวมกลุ่มในลักษณะที่เป็นแบบ พรรคพวก หรือเครือญาติ ซึ่งเป็นการรวมกลุ่มที่ ค่อนข้างจะกว้างขวาง แต่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันค่อนข้างมาก และมีผลที่ทำให้ชุมชนตำบลวัดขวาน ได้รับการยอมรับว่ามีความเข้มแข็ง ซึ่งในการวิเคราะห์ในครั้งนี้จะมุ่งไปที่การรวมตัวเป็นกลุ่มในลักษณะประการหลัง เพราะเป็นที่พื้นฐานสำคัญในสังคมไทย

จากการวิเคราะห์ในเรื่องผู้นำที่ผ่านมา จะเห็นว่าปัจจัยหรือเงื่อนไขในเรื่องดังกล่าว เป็นเงื่อนไขที่สำคัญที่ทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง แต่อย่างไรก็ดีลำพังเฉพาะการมีผู้นำที่ดีเพียงคนเดียว ย่อมไม่สามารถที่จะทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็งขึ้นได้ ต้องอาศัย ความร่วมมือ ร่วมแรง ร่วมใจ จากสมาชิกส่วนใหญ่ในชุมชนจึงจะทำให้เกิดความเข้มแข็งขึ้นได้ ซึ่งได้แก่ผู้นำในระดับที่รองลงไป และชาวบ้านส่วนใหญ่ในชุมชน ที่จะเชื่อฟังและปฏิบัติตามแนวทางที่ผู้นำต้องการ

จากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์พบว่า หลังจากที่มีผู้นำชุมชนได้ดำเนินการต่างๆหลายประการ ที่จะทำให้เกิดการยอมรับจากผู้นำในระดับรองๆลงไป ซึ่งได้แก่ผู้ใหญ่บ้านในหมู่บ้านต่างๆ แล้ว หลังจากนั้น

ผู้ใหญ่บ้านจึงจะเป็นตัวกลาง ที่จะทำให้สมาชิกส่วนใหญ่ภายในชุมชน เชื่อฟังและปฏิบัติตามแนวทางที่ผู้นำต้องการ โดยจะเห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของผู้ใหญ่บ้านท่านหนึ่งที่ทำให้ความเห็นต่อเรื่องนี้ว่า

ก็เป็นเพราะ พวกเราผู้ใหญ่บ้านเรานี่แหละ เป็นกลุ่มเป็นก้อนกันก่อน ถึงจะเอาชาวบ้านไปรวมกลุ่มกันทั้งหมด ผู้ใหญ่บ้านเขารวมกลุ่มรวมก้อนกัน มีการประชุมกัน ต้องมีการประชุมกันทุกเดือน ที่ อบต. ทุกวันที่ 7 มีอะไรก็ปรึกษาผู้ใหญ่บ้านท่านนั้น แล้วก็เอากลุ่มบ้านเข้าไปรวมด้วย

ประเด็นที่เป็นข้อสงสัยต่อไปว่า ในการให้ความร่วมมือของชาวบ้านส่วนใหญ่ในปัจจุบันนั้น เป็นไปเพราะความเต็มใจหรือไม่ หรือทำไปเพราะด้วยความเกรงกลัว ไม่อยากมีเรื่องกับกลุ่มผู้นำดังกล่าว ทั้งนี้ทั้งนั้นต้องยอมรับกันว่า ในอดีตอำนาจและอิทธิพลของผู้นำท้องถิ่นนั้นมิได้อยู่ค่อนข้างมาก อาจทำให้เกิดผลเช่นที่ว่าได้ แต่จากการสอบถามทั้งจากตัวของชาวบ้านเอง และตัวของผู้นำชุมชนพบว่า การให้ความร่วมมือส่วนใหญ่ของชาวบ้านเป็นไปด้วยความเต็มใจ โดยท่านได้ชี้ให้เห็นถึงกิจกรรมการสร้างรั้วภายในหมู่บ้านหนึ่งในตำบล ที่เป็นแนวยาวไปจนตลอดเขตของหมู่บ้าน มีระเบียบสวยงามทั้งนี้ รวมไปถึงความสะอาดทั้งริมถนนและภายในเขตบริเวณบ้านของประชาชนเองด้วย สิ่งที่เกิดขึ้นนี้คงเป็นไปได้หากจะใช้การบังคับไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่บ้านหรือท่าน

ส่วนเงื่อนไขหรือสาเหตุที่ทำให้ชาวบ้านเกือบทั้งตำบลเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและให้การเชื่อฟังกลุ่มผู้นำชุมชนของเขามากถึงขนาดนี้ จำเป็นต้องศึกษาลึกลงไปถึงข้อมูลในอดีตของชุมชนดังกล่าว พบว่าชุมชนตำบลวัดขวานดังกล่าว ได้มีการรวมกลุ่มมานานแล้ว ตั้งแต่ในอดีต ทั้งนี้เงื่อนไขที่ทำให้เกิดการรวมกลุ่มนั้นเกิดจากที่ตั้งของชุมชนเอง ที่อยู่ห่างไกลจากความเจริญ ขาดเส้นทางคมนาคมที่ดีในการติดต่อกับโลกภายนอก มีความยากลำบากในการที่จะเข้าถึงพื้นที่ได้ สิ่งนี้ทำให้สมาชิกของชุมชนดังกล่าวต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันทั้งในเรื่องการ ทำมาหากิน และการป้องกันเหตุร้ายที่จะเกิดขึ้นกับชุมชน ประกอบกับสมาชิกของชุมชนส่วนใหญ่ เป็นญาติพี่น้องกัน ทำให้เป็นสังคมในลักษณะเครือญาติ ดังนั้น การเกิดการรวมกลุ่มจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นและเป็นเงื่อนไขที่ทำหน้าที่ทำให้ ชุมชนอยู่รอด ตลอดระยะเวลา ยาวนานที่ผ่านมา

สำหรับการประกอบอาชีพของชุมชนดังกล่าวในอดีต คงเป็นเหมือนเช่นชุมชนอื่นๆทางภาคกลางของประเทศไทย ที่มีอาชีพหลักในการทำนา ซึ่งเป็นการผลิตเพียงเพื่อการยังชีพของครอบครัวเท่านั้น แต่เมื่อมีโครงการพัฒนาได้เข้ามาในพื้นที่แล้วได้เปลี่ยนวิถี ชีวิตของชุมชนดังกล่าวไปอย่างสิ้นเชิง ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของประเพณีและความเป็นอยู่ อย่างเช่น การช่วยเหลือกันในการทำนา ที่ในอดีตเทคโนโลยีทางการผลิตยังอยู่ในระดับต่ำต้องใช้แรงงานของคนและสัตว์ในการทำนา การไถ หว่าน ปักดำ ไปจนถึงการเก็บเกี่ยว ซึ่งต้องทำตามกำหนดเวลา และเป็นงานที่ค่อนข้างหนักเกินกว่าที่ครอบครัวหนึ่งครอบครัวใดจะกระทำแต่เพียงลำพังได้ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการช่วยเหลือกัน จนเป็นประเพณีในการทำนาที่เรียกว่าลงแขก การรวน การเอาแรงกัน ซึ่งส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นในหมู่เครือญาติหรือพรรคพวกกัน

แต่ผลจากการพัฒนาดังที่ได้กล่าวมาแล้วได้ทำให้การช่วยเหลือกันในลักษณะดังกล่าวเปลี่ยนแปลงไปจากการลงแขก หรือการเอาแรง มาสู่การจ้างงานโดยคิดเป็นตัวเงิน ทั้งนี้เนื่องจากการผลิตได้เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อยังชีพ มาเป็นการผลิตเพื่อการค้า เปลี่ยนจากนาปีมาเป็นนาปรัง เปลี่ยนจากการทำนาอย่างเดียวมาเป็นการประกอบอาชีพที่หลากหลาย เพื่อให้มีผลผลิตมากขึ้น ในขณะที่ที่ดินมีขนาดเท่าเดิม ทำให้ต้องอาศัยวิธีการรวมทั้งเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้ในการผลิตมากขึ้น ซึ่งต้องใช้เวลาในการทำงานมากขึ้นด้วย จากเงื่อนไขดังกล่าวและความไม่เท่าเทียมกันในฐานะของแต่ละคนในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นจำนวนของที่ดินในการผลิต ความถนัดในการประกอบอาชีพต่างๆ และความสามารถที่จะนำเทคโนโลยีเข้ามาใช้ในการผลิต ทำให้การตอบแทนในลักษณะที่ใช้คืนแรงงาน ในรูปแบบเดิม ไม่สามารถที่จะทำให้เกิดความยุติธรรมและความสะดวกขึ้นได้ การใช้การจ้างงานโดยใช้เงินตอบแทนจึงได้เข้าแทนที่ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เชื่อว่า ความสำนึกในเรื่องของส่วนรวมจะหมดไป

ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของเครือญาติ พรรคพวก คุ่ม หมู ที่ต้องพึ่งพาอาศัย โดยดูได้จากข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์กลุ่มของชาวบ้านว่า

เนื่องจากพวกเรามีความสัมพันธ์ในหมู่บ้านพี่น้อง คิดว่าเป็นพี่น้องกัน ไม่คิดว่าคนไหน รวยกว่า แล้ว คิดแก่งกันไม่มี ไม่ริษยา คือใครมีปัญหา ใครทำรวยกว่า จนก็คือคนไม่ ทำก็แค่นั้นเอง ข้าวของก็วางทิ้งกันได้ ไม่ใช่เฉพาะในบ้านนะ ท้องนาที่ทิ้งกัน เครื่องเครา ต่างๆไม่มีหาย ทิ้งไว้อย่างนั้นแหละ ทำนา 3 คราวก็ 3 คราว คนจะมีเท่าๆกัน ไม่ค่อยลัก กัน ...ที่นี้มีแต่ญาติๆ กัน พี่น้องๆกันอย่างผู้ใหญ่เขา ก็เอื้อเฟื้อ เมื่อแม่ พี่น้อง มีอะไรก็ แบ่งกัน

นอกจากนี้เนื่องจากการที่ชุมชนมีความเจริญมากยิ่งขึ้น มีการแบ่งงานกันทำในลักษณะที่เป็น กลุ่มอาชีพต่างๆ ที่แตกต่างกันมากขึ้น กลับทำให้มีความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพากันมากยิ่งขึ้น จะเห็นได้จากกลุ่มผู้เลี้ยงเป็ดเลี้ยงเปิดแบบปล่อยทุ่ง และกลุ่มที่มีอาชีพทำนาที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันเป็นอย่างมาก เนื่องจากผู้ที่เลี้ยงเป็ดจำเป็นต้องอาศัยข้าวตอกที่เหลือจากการเก็บเกี่ยวของชาวนาเป็นอาหารให้แก่เป็ด เพื่อลดค่าใช้จ่าย แต่ชาวนาก็ได้ประโยชน์จากการที่เปิดช่วยกำจัดหอยเชอรี่ที่ระบาดทำลายต้นข้าวและการตอบแทนด้วยไข่เป็ดในบางครั้งบางคราว ดังจะเห็นได้จากข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้ที่เลี้ยงเป็ด

จากสิ่งเหล่านี้พอที่จะสรุปได้ว่าความสัมพันธ์ของคนในชุมชนดังกล่าวมีลักษณะที่ค่อนข้างแน่นแฟ้น มีการพึ่งพาอาศัยกันในด้านต่างๆ ทั้งนี้อาจเนื่องจาก ความเป็นเครือญาติ หรือพรรคพวก และความจำเป็นในการที่จะต้องประกอบอาชีพที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน

ส่วนในเรื่องของความเชื่อฟังและความไว้วางใจในตัวของผู้นำชุมชนในอดีตนั้นค่อนข้างที่จะเป็น ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวไทยมาแต่โบราณแล้ว ที่ผู้น้อยจะต้องให้ความเคารพและเชื่อฟังผู้ที่มีอาวุโสหรือสถานภาพที่สูงกว่า สำหรับในกรณีของชุมชนตำบลวัดขวาน ความเชื่อฟังนี้จะเห็นได้จากคำเล่าถึงในสมัยก่อน ที่ผู้ใหญ่บ้านจะมีอำนาจค่อนข้างเด็ดขาด สามารถลงโทษผู้ต้องสงสัยว่าจะกระทำความผิด โดยการใช้โซ่ล่าม หรือในการขอความร่วมมือในการตัดถนนผ่านที่ของชาวบ้านตามที่ได้อ้างมาแล้ว

อย่างไรก็ดีใช้ว่าความเชื่อฟังของชาวบ้านที่มีต่อผู้นำชุมชนของเขานั้นใช้ว่าจะไม่มีข้อขัดแย้ง จากข้อมูลที่ได้จากคำบอกเล่า พบว่าในอดีตที่ผ่านมาผู้นำในชุมชนดังกล่าวหลายท่านได้เสียชีวิตจากการ ถูกฆาตกรรม ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากการขัดแย้งหรืออาจเป็นเพราะความต้องการที่จะขึ้นมาเป็นผู้นำ แทนที่ได้ ประเด็นที่สำคัญคือชาวบ้านในปัจจุบัน มีวิธีการเลือกผู้นำคนใหม่ของเขาอย่างไร ซึ่งเป็นที่น่าสนใจที่พบว่าชาวบ้านในชุมชนนี้ไม่ได้เลือกผู้นำคนใหม่จากการที่ถูกชูบั๊วบังคับหรือเห็นแก่พรรคพวก หรือ เห็นแก่เงินที่ตอบแทน แต่เป็นการเลือกที่อยู่บนพื้นฐานของเหตุผลที่ดี คือ

ผู้ที่จะเป็นผู้นำนั้น ต้องเป็นคนที่ดี มีความซื่อสัตย์ เสียสละ มีความรู้ มีประสบการณ์ และต้องมีฐานะพอสมควร พอที่จะเป็นที่พึ่งของชาวบ้านในเรื่องต่างๆ ได้ ชาวบ้านจึงจะเลือกขึ้นมาเป็นผู้นำ แล้วชาวบ้านจะให้ความเชื่อฟัง และยินดีที่จะปฏิบัติตาม

อย่างไรก็ดีเงื่อนไขปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ไม่ควรมองข้ามไป เพราะทำให้ความสัมพันธ์ในชุมชนเองมีความเหนียวแน่นอยู่ตลอดไป ทั้งในระหว่างชาวบ้านเองและระหว่างชาวบ้านกับผู้นำนั้น ได้แก่การร่วมกันในการพบพูดคุยกันทั้งแบบเป็นทางและไม่เป็นทางการ เช่นการประชุมในหมู่บ้าน การประชุมตามกลุ่มต่างๆ การทำบุญตามเทศกาลที่วัดของชุมชน ซึ่งคนในชุมชนนี้ให้ความสำคัญค่อนข้างมาก และมักจะพบปะกันประจำไม่ขาด ประเพณีที่น่าสนใจของชุมชนนี้ คือประเพณีการทำบุญเพื่อระลึกถึงบรรพบุรุษ ที่เรียกว่าประเพณี “เจง” โดยจะมีการนำกระดูกและรูปของผู้ตายในแต่ละครอบครัวไปทำบุญร่วมกันที่วัดใดวัดหนึ่งซึ่งประชาชนเกือบทั้งตำบลจะมาทำบุญร่วมกัน ผลที่ได้จากประเพณีนี้คือผู้คนในชุมชนได้มาทำกิจกรรมร่วมกัน รับทราบร่วมกันว่าใครบ้างที่มีบรรพบุรุษร่วมกัน เป็นญาติพี่น้องกัน และแสดงความภาคภูมิใจร่วมกันว่าบรรพบุรุษของใครทำคุณงามความดีให้กับส่วนรวมบ้าง สิ่งเหล่านี้ทำให้การรวมกลุ่มในลักษณะเครือญาติหรือพรรคพวก ค่อนข้างที่จะแน่นแฟ้นกว่าชุมชนอื่นๆ ซึ่งจากความพร้อมในสิ่งเหล่านี้เอง เมื่อมีโอกาสที่จะได้แสดงออกทั้งในกิจกรรมการประกวดหมู่บ้าน การประกวดตำบลในระดับต่างๆ จึงทำให้ชุมชนแห่งนี้ประสบความสำเร็จค่อนข้างมาก จนเป็นที่ยอมรับจากคนภายนอก

ก็พัฒนากันไปเรื่อยๆ ก็ทุกปีประกวดนะตำบลนี้ หมุนเวียนกันไปเรื่อย ๆ ทุกปี ปีที่แล้วนี่หมู่ 7 ปีนี้ หมู่ 5 จะย้อนกันอยู่อย่างนี้ ถ้าจบแล้วก็วนอยู่อย่างนี้ ติดตำบล ก็ทำร่วมกันทั้งตำบล หมู่ไหนประกวด ก็เฮ กันไปทั้งตำบล ก็ดีไปอย่างหนึ่ง ทางอำเภอ ก็ยอมรับกันว่า คนวัดขวางนี้ทำอะไรพร้อมไปหมด มีงานอะไร ของนายอำเภอ จะต้องทำทุกที่ พูดว่าๆ ด้วยสามัคคี ทำงานอะไร เสร็จหมด และเขาจริงเขาจริง บ้านกำนัน พร้อมหมด ก็บอกว่าทำอะไร จะรวมตัวกัน ไม่มีการขัดแย้งกันสมัยนี้.... ก็อย่างว่าแหละ นับถือกันเหมือน พี่เหมือนน้องนะ เราไม่เกียวกัน มาแบ่งกันกิน ทำงานให้ดีกว่ากัน นิยมชมชอบกัน ทำได้ดี ช่วยกันเชียร์กัน ไป คนที่เขาอยากจะทำอะไร เขาดี เขาก็เอาดีคนละอย่าง แข่งกัน ก็เป็นรายได้ที่ดี ใครทำคนนั้นก็ได้อ

ในทางกลับกัน กิจกรรมดังกล่าวกลับทำให้ความสามัคคีในชุมชนตำบลวัดขวานมีมากยิ่งขึ้น และทำให้ความเข้มแข็งของชุมชนมีมากยิ่งขึ้น และสามารถที่จะเผชิญกับปัญหาที่จะมาจากภายนอกได้ จากตัวอย่างการจัดการกับปัญหายาเสพติด ที่เป็นปัญหาที่ร้ายแรงของสังคมไทย ไม่ว่าจะอยู่ในชุมชนไหน ก็จะต้องได้รับผลกระทบเกือบทั้งสิ้น แต่ชุมชนตำบลวัดขวาน ก็สามารถที่จะหาวิธีการที่จะจัดการกับปัญหานี้ได้อย่างน่าสนใจ จากตัวอย่างการดำเนินการในสองหมู่บ้าน

หลังจากได้รับนโยบายจากทางราชการ แล้ว ได้มีการประสานงานของกลุ่มผู้นำชุมชน ในการที่จะรณรงค์ให้หมู่บ้านปลอดยาบ้า ด้วยการที่ กลุ่มผู้นำชุมชนได้จัดให้มีการประชุมกัน และคัดเลือกหมู่บ้าน ที่มีขนาดเล็ก ประชาชนน้อยเป็นจุดเริ่มต้นก่อน หลังจากนั้นผู้ใหญ่บ้านแรกได้ กลับไปประชุมลูกบ้าน เพื่อหามาตรการในการดำเนินการว่าจะควรจะทำกันอย่างไร ซึ่งในที่ประชุมของชาวบ้าน ได้เสนอให้มี การสอดส่องควบคุมกันเอง โดยจัดตัวแทน 1 คน ควบคุม สมาชิกบ้านใกล้เคียงประมาณ 10 หลังคาเรือน รวมทั้งสิ้น 10 คนก็ครอบคลุมชาวบ้านทุกครอบครัว และมีหน้าที่คอยตรวจดูว่าผู้ใดบ้างที่แอบไปมั่วสุมเสพยาเสพติด ส่วนใหญ่ก็จะเป็นกลุ่มวัยรุ่น ถ้าพบก็จะกล่าวตักเตือนและแจ้งให้ผู้ปกครองทราบเพื่อแก้ไขต่อไป หลังจากดำเนินการมาดั่งระยะหนึ่งจนมั่นใจว่าไม่มีผู้ใดในชุมชนเสพยาบ้าแล้ว ทางกำนันก็จะให้ธงสีเหลืองนำมาติดไว้หน้าบ้าน เพื่อแสดงว่าบ้านนี้ปลอดยาบ้า จากยุทธวิธีดังกล่าวได้ทำให้ชาวบ้านเกิดความตื่นตัวและเฝ้าระวังผู้ที่จะเสพยาภายในชุมชนของตนเอง เพื่อที่จะไม่เสียชื่อเสียงที่พวกของตนเองได้ร่วมกันสร้างเอาไว้ ซึ่งจากความสำเร็จดังกล่าวได้เป็นแบบอย่างขยายตัวออกไปยังหมู่บ้านใกล้เคียง

ส่วนในหมู่บ้านแห่งที่สอง จากข้อมูลที่ได้จากการถามว่าหมู่บ้านทำอะไรจึงปลอดยาเสพติด ผู้ใหญ่บ้านได้ให้ข้อมูลว่า

...แต่ก่อนมันมีบ้าง เป็นพวกสมัครเล่นๆ น้อยๆ นะฮะ เป็นการค้ำคะไม่มี พอเราได้ข่าวกรรมการก็ไปจัดการ ตำบลเราเป็นตำบลประกวด หมู่บ้านเราก็ประกวด ก็เลยดูแลเรื่องนี้เป็นหลัก มีบ้างนิดหน่อยพวกสมัครเล่นนะ ว่ากันเขาก็เชื่อ คนไหนเห็นเขาก็ว่ากัน ก็เชื่อกับบอกว่าทางรัฐบาลเขาเอาจริงนะ ดิฉันช่วงนั้นนะ แล้วใครไปสูบไปอะไรก็ประชาสัมพันธ์กันตลอดในข่าว ถ้าใครติดก็มาแจ้ง จะบำบัดให้อะไรอย่างนี้ แล้วเขาก็เกิดละอายละอายตนเอง ก็เลยหายไป พยายามใช้ วิธีหลายๆอย่าง บางทีก็ไม่เชื่อ ก็ถ้าคนที่เขามานี้เขาแห่พ่อแม่แม่แกไม่อายเขาหรือ ก็มีเจ้าหน้าที่มาดู มาบอกให้เกิดความละอายตัวเอง ก็กลัว เจ้าหน้าที่ของจังหวัด เขาก็มาบ่อยมาติดตาม มันมีข้อมูลระวัง อยู่ ก็พาให้กลัวไปเอง แล้วก็เลิกเพราะมันไม่ใช่ใหญ่โต ไม่ใช่ติดกันใหญ่โต ถึงขั้นค้าขาย ตอนนี้การมั่วสุม ก็มี วัยรุ่นอะไรยังงี้ กลางหมู่บ้านก็เป็นตะกร้อ เล่นกีฬา การมั่วสุมอย่างนี้มันคืออยู่อย่าง เด็กไม่ออกนอกหมู่บ้าน วันนี้วันรายงานก็พาดูด้วยนะนี้ มีวอลเลย์ เนี่ย วอลเลย์ต้องรายงานนะเนี่ย คือรายงานว่าใน หมู่บ้านนี้เล่นกีฬากี่คน ต้องรายงาน ก็คนนะ ก็เนี่ยเดียวต้องไปดู วันนี้ผมก็เอาเน็ตใหม่มาให้มันจะได้ ช้อมมอยู่ในนี้

ซึ่งหลังจากการปราบยาบ้าลงได้ ได้ทำให้สภาพความเป็นอยู่ภายในชุมชนตำบลวัดขวางดีขึ้น จะเห็นได้จากคำให้สัมภาษณ์ของชาวบ้านทั่วไปดังนี้

.....แถวนี้รู้สึกว่ามันจะดี ปลอดภัยกว่า ที่ไหนปลอดภัยกว่า ของมันจะไม่หาย การพนันไม่มี หรือ ยาเสพติดทุกอย่างไม่มี หมู่บ้านก็สบาย เครื่องเคราบางที่จอด กันโน่น กลางนา... อย่างนี้ทั้งกันเลย 3 วัน 3 คืนหมดเมื่อไรก็เต็ม...แต่หมู่บ้านอื่นเนี่ยผมทำเลย ข้าวของ เอาไว้แบบนี้หายหมด ถ้าหมู่บ้านใดไม่ปลอดภัย การพนัน ปลอดภัยกว่า ยาเสพติดนี่ O K ของในหมู่บ้านนี้ต้องหายแน่

กล่าวโดยสรุป ความเข้มแข็งของชุมชนตำบลวัดขวางเกิดจากการร่วมมือ ร่วมแรง ร่วมใจกัน ของสมาชิกทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นผู้นำชุมชนหรือชาวบ้าน ในการกระทำกิจกรรมใดๆเพื่อส่วนรวม ต่างฝ่าย ต่างรู้ บทบาทของตนควรจะทำอย่างไรจึงจะเกิดประโยชน์สูงสุดต่อชุมชนของพวกเขาเอง และผล จากความสามัคคีดังกล่าวได้ทำให้พวกเขาดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนอย่างมีความสุข

สภาตำบล : การบริหารงานแบบมีส่วนร่วม

สภาตำบลเป็นองค์กรปกครองท้องถิ่นที่มีโครงสร้างและองค์ประกอบ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น สำหรับสภาตำบลชุดนี้ยังเป็นรูปแบบเดิม คือ กำหนดยังเป็นประธานอยู่ และได้บริหารงานมานานพอสมควร กล่าวคือทำงานมาตั้งแต่ยังไม่เป็นองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) จนมี อบต. ซึ่งเดิมไม่มี สำนักงานบริหารและเจ้าหน้าที่ทำงานด้านธุรการเหมือน อบต. แต่เป็นองค์กรที่ทำงานได้อย่างน่าพอใจ เพราะมีผลงานปรากฏชัดออกมาจนชาวบ้านมีความพอใจ ทั้งนี้เพราะการบริหารจัดการภายในตำบลใน รูปของสภาตำบลที่มีกำหนดเป็นประธานและต่อเนื่องมาจนถึงองค์การบริหารส่วนตำบลที่ยังคงให้กำหนด เป็นประธานต่อ (จนถึงพฤษภาคม 2544) นั้น มีรูปแบบการบริหารแบบมีส่วนร่วมโดยเปิดโอกาสให้ทั้ง กรรมการสภาตำบลและชาวบ้าน ร่วมตัดสินใจกำหนดแนวทางการพัฒนาชุมชนที่เป็นภาระหน้าที่ของ สภาตำบล

สภาตำบลก่อนการเปลี่ยนแปลงมาสู่ยุคปัจจุบัน

หากย้อนไปประมาณ 10 กว่าปีเศษ ตอนนั้นประธานสภาตำบลยุคปัจจุบันนี้ (พ.ศ.2542) นี้ยังเป็นผู้ใหญ่บ้านมาร่วมประชุมในฐานะกรรมการโดยตำแหน่ง สภาพและบรรยากาศของ การทำงานในยุคนั้นไม่กระตือรือร้นเพียงพอ ตัวอาคารที่เป็นสถานที่ประชุมเป็นโรงเรือนที่มีเฉพาะหลังคา ไม่มีฝาผนัง เปิดโล่งทุกด้าน แต่พื้นยกสูงขึ้นมาโดยเทพื้นคอนกรีตให้สูงกว่าระดับพื้นทั่วไป สำหรับการ ประชุมมีบรรยากาศค่อนข้างเหงาเพราะคนมาประชุมน้อย “ มีคนมาประชุม 7 – 8 คน ประชุมแต่ละ ครั้งไม่ครบองค์ประชุมซักครั้ง ” เรื่องที่ประชุมก็เป็นเรื่องทั่วไป การประชุมมีเพียงเดือนละครั้ง สภาพ ของการประชุมสมาชิกมักจะนั่งฟังอย่างเดียวว่าประธานจะสั่งอะไร ไม่มีการเปิดโอกาสให้พูดคุย หรือ อภิปรายโต้เถียงปรึกษาหารือแต่ประการใด

สภาตำบลวัดขวางเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงบทบาทหน้าที่ในทางที่ดีขึ้น ตั้งแต่มีประธานคนใหม่นั้นคือมีการเลือกตั้งกำนันของตำบลนี้แทนคนเดิม โดยมีผู้ใหญ่บ้านของหมู่ 4 ลงสมัครเลือกตั้งเป็นกำนัน ก่อนลงสมัคร ผู้ใหญ่บ้านคนนี้ได้ประเมินความเป็นไปได้ที่จะได้รับการเลือกตั้งเป็นกำนันโดยถามเพื่อนที่เป็นผู้ใหญ่บ้านอีกหมู่บ้านหนึ่งเพื่อให้อย่าง เมื่อเพื่อนคนนี้ช่วยหาเสียงและไม่ลงสมัครแข่งขัน ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4 ก็ลงสมัคร เพื่อนก็ช่วยหาเสียง เพื่อนทุกคนช่วย แต่ละหมู่เป็นหน่วยเลือกตั้งทั้งหมด การได้รับเลือกตั้งของผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4 นอกจากเพื่อช่วยหาเสียงแล้ว พื้นฐานทางอาชีพของผู้ใหญ่บ้านคือเป็นพ่อค้า ผลจากการเป็นพ่อค้าทำให้มีคนรู้จักกว้างขวาง มีคนรู้จักมากเพราะทำการค้าสัมพันธ์กับชุมชนมานาน ซื้อขายสินค้ากับชาวบ้านมาด้วยดีตลอด ทำให้เพิ่มความไว้วางใจสูง ผลการเลือกตั้งปรากฏว่า ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4 ชนะการเลือกตั้ง ได้ 1,500 คะแนน ในขณะที่คู่แข่ง (ลงสมัคร 2 คน) ได้ 900 คะแนน ซึ่งคะแนนต่างกันถึงเท่าตัว

ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4 ก็กลายเป็นกำนันตำบลวัดขวางและดำรงตำแหน่งประธานสภาตำบลโดยตำแหน่ง ในสภาตำบลสมาชิกที่มีความสำคัญมากคือกลุ่มของผู้ใหญ่บ้านซึ่งกำนันเห็นความสำคัญของกลุ่มนี้ ต้องการได้รับความร่วมมือในการบริหารสภาตำบล อันเป็นองค์กรปกครองท้องถิ่นที่ค่อนข้างมีบทบาทและอำนาจหน้าที่สำหรับตอบสนองต่อความต้องการของคนในท้องถิ่นมากพอสมควร กำนันจึงพยายามหาวิธีให้บรรดาผู้ใหญ่บ้านทั้งหลายมาร่วมกันทำงานเพื่อชุมชนอย่างเต็มที่ กำนันรู้ว่าผู้ใหญ่บ้านบางคนอาจรู้สึกว่า ก็ทำตัวเป็นน้องไปขอพึ่งคำแนะนำจากพี่ คล้ายๆกับว่าให้พี่สอนน้องวิธีการอ่อนน้อมถ่อมตนนี้ได้ผลมาก เพราะทำให้เกิดการสนิทสนมไว้วางใจกัน เมื่อเข้ากันได้แล้ว กำนันก็เริ่มพูดถึงแนวคิดให้พวกในกลุ่มหันมาร่วมมือกันทำงาน ให้ล้มเลิกความคิดหมู่บ้านใครหมู่บ้านมัน ให้มองตำบลเป็นภาพรวม มองว่าตำบลเป็นของทุกคน เมื่อกำนันสามารถหล่อหลอมคนกลุ่มนี้เข้าด้วยกันได้ก็นับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นไปในทางที่ดี ทำให้หลายๆอย่างดีขึ้น เป็นการทำให้เห็นว่าผู้นำไม่ได้เป็นกำนันหากแต่เป็นน้องของพี่ที่เป็นผู้ใหญ่บ้าน ทำให้พวกเขากล้าที่จะดำเนินและเตือนกำนันได้เพราะคิดว่าไม่ได้ตำหนิกำนัน แต่เป็นการเตือนน้อง

การมีส่วนร่วมในการเสนอความต้องการ

เมื่อสภาตำบลมีงบประมาณและต้องการจะพัฒนาชุมชน สภาตำบลจะทำการพัฒนาตำบลตามความต้องการของประชาชน ซึ่งการที่จะจัดงบประมาณให้กับหมู่บ้านได้นั้น ดังได้กล่าวแล้วว่ากำนันขอให้สมาชิกสภาตำบลมองภาพรวม ดังนั้นการที่โครงการจะลงตรงไหน คำตอบไม่ใช่อยู่ที่หมู่บ้านใดหมู่บ้านหนึ่ง หากอยู่ที่ประชาชนของตำบลส่วนใหญ่ได้ให้ความสำคัญของการของงบประมาณมาลงในพื้นที่ สำหรับงบประมาณที่ได้มา หากไม่พอ ถือว่าเป็นหน้าที่ของประธานสภาตำบล ซึ่งต้องมองหาช่องทางว่ามีหน่วยงานอื่นใดที่ช่วยได้บ้าง เมื่อเกินความสามารถของท้องถิ่น ก็เป็นหน้าที่ของหน่วยงานรัฐ และก็พยายามสื่อสารให้สมาชิกได้ทราบทุกครั้งว่างบประมาณมีปัญหาอะไร ได้ชี้แจงทั้งวาจาและทางเอกสาร หากว่ามีการทำอย่างนี้ เพื่อให้สมาชิกไม่ทะเลาะกัน และเป็นการแสดงถึงความจริงใจที่มีต่อกัน

กระบวนการที่สะท้อนการร่วมเสนอความต้องการของประชาชนดีที่สุดคือ กระบวนการวางแผนพัฒนาตำบล ซึ่งมีการร่วมอย่างน้อยสองระดับ ระดับแรก เป็นขบวนการที่เกิดจากประชาชนในหมู่บ้านมาตกลงปัญหาร่วมกัน โดยผู้นำทุกระดับในหมู่บ้านคือ ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบล ร่วมประชุมกับชาวบ้านว่าในหมู่บ้านของตนต้องการอะไร แล้วเสนอขึ้นไปอีกระดับหนึ่งคือ ร่วมกันพิจารณาในสภาตำบล เป็นหน้าที่ที่สมาชิกสภาตำบลซึ่งมาจากทุกหมู่บ้านร่วมกันประชุมแผนพัฒนาตำบลเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความต้องการของชาวบ้านแต่ละหมู่บ้าน สภาตำบลต้องเอาแผนของทุกหมู่บ้านมารวมกันเป็นแผนพัฒนาตำบลโดยมีการประชุมปรึกษาหารือกันว่าโครงการใดเราทำไม่ได้ แล้วจัดลำดับความต้องการว่าโครงการใดควรอยู่ลำดับที่ 1, 2 หรือ 3 ส่วนใหญ่การประชุมก็ตกลงกันได้ ไม่มีการทะเลาะกันเพราะใช้เหตุผลชี้แจง ประธานสภาตำบลประชุมชี้แจงด้วยเหตุผล โดยชี้ให้เห็นว่าโครงการลำดับที่ 1 สำคัญกว่าลำดับที่ 2 อย่างไร ชี้ให้สมาชิกเห็นความสำคัญ เช่น ถนนนี้สำคัญ เพราะหลายหมู่บ้านต้องใช้เส้นทางนี้ร่วมกัน ซึ่งความเป็นจริงก็เป็นอย่างนั้น ฉะนั้น ถนนเส้นนี้ควรทำเป็นคอนกรีตก่อน เสียงส่วนใหญก็เห็นด้วย

อย่างไรก็ตามสำหรับในบางเรื่องอาจเป็นเรื่องของความคิดเห็น อาจมีการมองกันคนละมุม บางคนเห็นด้วย บางคนเห็นแย้ง แต่สุดท้ายต้องนำมาคุยกันว่ามีเหตุผลอย่างไร หากใครมีเหตุผลที่ดีกว่าก็ต้องยอมรับ

การติดตามงานของประธานสภาตำบล

เมื่อมีมติให้ทำโครงการหรืองานอะไรออกไป กำนันต้องออกไปติดตามว่าไปถึงไหนแล้ว เพราะ อยากให้ผลงานตกแก่ชาวบ้าน ต้องการให้ชาวบ้านพันปัญหาทุกชีวิต ซึ่งถ้าหากเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนและต้องการเอาตนเองรอดคงไม่ต้องมาเป็นกำนัน ในการติดตามนี้ประธานสภาตำบลจะไม่เก็บไว้คนเดียว แต่จะบอกทุกคนให้ช่วยกัน จะได้ร่วมกันแก้ไขปัญหาของลูกบ้าน และการติดตามงานอีกประเภทหนึ่งคือ การติดตามโครงการที่บรรจุไว้ในแผนว่าได้ดำเนินการไปถึงไหน เช่นโครงการที่เสนอไปยังอำเภอ ต้องมีสำเนาไว้ชุดหนึ่ง เมื่อไปประชุมที่จังหวัดหรืออำเภอก็จะถามทางจังหวัดหรืออำเภอว่า โครงการที่เสนอมาไปถึงไหนแล้ว อยู่ในระดับไหน เงินงบประมาณได้มากได้น้อยเพียงใด หากได้น้อย ไม่พอ หรือไม่มั่นใจ ก็มีหลายหน่วยงานที่จะให้เลือกขอความช่วยเหลือ เช่น กรมโยธา กรมทรัพยากรธรณี กรมอนามัย กำนันจะติดต่อไปทุกหน่วยงานที่สามารถช่วยได้ สำหรับการติดตามเรื่องหลังเสนอโครงการจะทำให้สภาตำบลรู้ว่าป็นได้อะไร หมู่ไหนได้แล้ว และบอกหมู่ที่ยังไม่ได้ ก็จะทำให้ผู้นำในระดับหมู่บ้านรับเสนอเรื่องหลังโครงการเข้ามา ซึ่งการติดตามงานแบบนี้ไม่ใช่เป็นหน้าที่ที่กำนันต้องทำ หากแต่เป็นคุณลักษณะของตัวบุคคลที่ต้องการเข้าไปมีส่วนรับรู้ความก้าวหน้าของงานที่ทำไป อันเป็นการมีส่วนร่วมในทำนองเข้าไปเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของชุมชน

การปกครองท้องถิ่นรูปแบบใหม่ : องค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.)

รัฐเริ่มมีนโยบายการกระจายอำนาจการปกครองท้องถิ่น ให้กับประชาชนระดับตำบลให้มากขึ้น โดยหวังให้เป็นองค์กรที่มีความเป็นอิสระ พึ่งตนเองได้ เป็นการปกครองโดยประชาชนดูแลกันเอง พยายามให้เป็นการปกครองท้องถิ่นอย่างแท้จริง ไม่ใช่ผสมกับรูปแบบการปกครองท้องถิ่นแบบปัจจุบันที่

กำหนดให้กำนัน ผู้ใหญ่บ้านเป็นกรรมการโดยตำแหน่ง แต่รูปแบบใหม่ซึ่งจะมีรูปแบบสมบูรณ์ตั้งแต่สิ้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2544 เป็นต้นไป กล่าวคือทั้งประธานและกรรมการจะต้องเลือกตั้งจากประชาชนโดยตรง ไม่ให้กำนันเป็นประธานโดยตำแหน่งเหมือนเดิมอีก แต่ก่อนที่จะไปถึงจุดนั้น ทางรัฐบาลเห็นว่าควรมีช่วงเวลาที่ระยะเวลาก่อนสมควรแก่การปรับตัว ไปสู่การปกครองท้องถิ่นอย่างเต็มรูปแบบ กฎหมายว่าด้วยเรื่องนี้เริ่มใช้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2538 ออกมาเปลี่ยนสภาพตำบลให้เป็นองค์การบริหารส่วนตำบลให้มีฐานะเป็นนิติบุคคล และก็มีการจัดระดับของ อบต. โดยดูจากฐานะการเงินหรือจำนวนรายได้ของ อบต. ส่วน อบต. วัดขวางจัดอยู่ในระดับ 3 เพราะรายได้น้อย เก็บภาษีได้น้อย ส่วนใหญ่จะเก็บจากภาษีที่ดิน “รายได้ของ อบต. ตำ อันนี้ก็ต้องโทษชาวบ้านด้วย เพราะแจ้งรายได้ต่ำ เช่น บางคนทำนา 10 ไร่ บอกว่าได้ข้าว 10 เกวียน ซึ่งไม่เป็นความจริง เพราะในพื้นที่นี้ ทำนากันสามครั้งในรอบหนึ่งปีอย่างไม่ได้ ก็ต้อง 20 กว่าเกวียน”

ช่วงเวลาของการปรับตัวขององค์การบริหารส่วนตำบล หรือ อบต. ระยะเวลาที่ประมาณ 5 ปีนี้ ในบทเฉพาะกาลของกฎหมายยังคงให้กำนันเป็นประธาน และผู้ใหญ่บ้านเป็นกรรมการโดยตำแหน่งอยู่ แม้ว่าตรงนี้ยังไม่เปลี่ยนแปลง แต่มีสิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมคือ

ประการที่ 1 การมีสำนักงานบริหารขององค์กรส่วนตำบลซึ่งมีอาคารเป็นที่ทำการและเจ้าหน้าที่ซึ่งมีฐานะเป็นพนักงานส่วนท้องถิ่นเป็นฝ่ายทำงานประจำหรือธุรการให้กับฝ่ายนโยบายหรือคณะกรรมการบริหารสภาตำบล, หัวหน้าสำนักงานได้แก่ ปลัด อบต. และมีเจ้าหน้าที่ประจำทำหน้าที่อื่น ๆ ในสำนักงาน ซึ่งทาง อบต.ต้องจ่ายเงินค่าจ้างเป็นเงินเดือนพนักงานเอง ซึ่งที่นี้จ้างมาได้ 2 ปีแล้วเป็นตำแหน่งที่ทางราชการหาบุคคลากรมาให้ อบต. สำหรับ อบต.วัดขวางมี 3 คน คือ ปลัด อบต. 1 คน, ช่างโยธา 1 คน และเจ้าหน้าที่บัญชี 1 คน

ประการที่ 2 การปรับองค์กรท้องถิ่นดังกล่าวทำให้มีอิสระจากราชการส่วนกลางมากขึ้น ทำให้สามารถแก้ปัญหาตรงตามความต้องการของชาวบ้านได้ เพราะจะไม่มีคำสั่งให้ทำเหมือนกันทุกตำบล ทั้งๆที่ปัญหาแต่ละตำบลต่างกัน อย่างเช่นที่ตำบลนี้เคยประสบมา คือทางราชการให้ประชาสัมพันธ์เรื่องภัยแล้ง แต่ที่พื้นที่นี้มีฝนตกโดยตกตั้งแต่เดือนมกราคม ซึ่งเป็นเรื่องตลกสำหรับชาวบ้านมาก

ทางราชการบังคับให้แก้ภัยแล้งให้ได้ ทั้งที่พื้นที่ตรงนี้มีน้ำตลอด ทางตำบลก็ต้องทำ แต่เราเลี้ยงไปขุดบ่อปลา ซึ่งอันนี้หากไม่ทำตามนโยบายก็ให้ชี้แจง

ประการที่ 3 มีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของการเงินหรืองบประมาณ ซึ่งทาง อบต. ได้งบประมาณส่วนหนึ่งจากทางราชการให้ มาบวกกับภาษีที่ทาง อบต. เก็บได้ อบต. เก็บเท่าไร ก็เป็นของ อบต.ทั้งหมด ไม่ต้องแบ่งให้ส่วนกลางเหมือนเมื่อก่อน จำนวนเงินที่ อบต. บริหารจะเปลี่ยนไปจากเดิมมากพอสมควร เช่นเดิมเคยมี 200,000 – 300,000 บาท ปัจจุบันได้เงินอุดหนุนมาเป็นงบประมาณนับล้านบาท แต่อย่างไรก็ตาม จำนวนเงินที่ได้มานี้ก็นับว่ายังน้อยอยู่ เพราะทาง อบต.มีรายจ่ายมาก โดยเฉพาะหมดไปกับการจ้างเงินเดือนของพนักงาน

จากที่กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงอันส่งผลกระทบกับการปกครองท้องถิ่นข้างต้นนั้น แม้ว่าจะเป็นผลกระทบที่เกิดขึ้นในทางบวก แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าผลกระทบในทางลบจะไม่มีหรือไม่เกิดขึ้นเลย ซึ่งอย่างน้อยที่สุด เท่าที่พบคือ **ประการแรก** รายได้ของ อบต. มีน้อยเพราะที่ดินมีน้อย การเก็บภาษีอย่างอื่นก็เก็บไม่ได้ ทาง อบต. คงไม่มีทางไปทำธุรกิจที่จะมาเพิ่มรายได้ให้มากขึ้น อบต. พึ่งเฉพาะงบประมาณที่ให้มาช่วยเหลือเท่านั้น แต่งานที่ต้องทำมีมาก หากเปรียบเทียบกับเทศบาลแล้ว ผู้เทศบาลไม่ได้ เนื่องจากเทศบาลเก็บภาษีได้มากกว่าเพราะมีความเป็นเมือง คนประกอบอาชีพ มีรายได้สูงกว่า **ประการที่สอง** ผลกระทบอันอาจเกิดจากเจ้าหน้าที่ประจำครอบครัวสมาชิก อบต. หากสมาชิกหรือประธานขาดความรู้เท่าทันในแง่กฎระเบียบต่าง ๆ ของทางราชการ และหากประธานที่ไม่มีความใส่ใจ มุ่งแต่จะเซ็นเอกสารผ่านอย่างเดียวโดยไม่ศึกษากฎระเบียบ อาจตกอยู่ในการครอบงำของเจ้าหน้าที่ประจำได้ ซึ่งถ้าปล่อยให้ปลัด อบต. มากำกับ ปัญหาก็อาจเกิดขึ้น

สำหรับในอนาคตที่จะเป็น อบต. ตามกฎหมายใหม่หลัง พุทธศักราช พ.ศ.2544 นั้น ประธาน อบต. ไม่ได้หวังว่ากำนันจะหลุดจากตำแหน่งประธาน อบต. แต่หวังว่าประธานคนใหม่ที่มาจะสามารถ ประสานงานต่อ และแก้ไขปัญหที่ชาวบ้านเดือดร้อนในการทำมาหาเลี้ยงชีพได้หรือไม่ ?

บทสรุป

ผลจากความพยายามของรัฐบาลไทยหลายรัฐบาลที่ผ่านมา ในการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยตามแบบตะวันตก (Modernization) โดยผ่านทาง การดำเนินการตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ผ่านมามาตั้งแต่ พ.ศ. 2504 จนถึงปัจจุบันได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรม และได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของประชาชนไปเป็นอย่างมาก ชุมชนส่วนใหญ่ต้องเผชิญสภาพที่ค่อนข้างที่จะยากลำบากและเลวร้าย แต่มีบางชุมชนที่สามารถที่จะปรับตัวเข้ากับสภาพการดังกล่าวได้อย่างน่าพอใจ อย่างในชุมชนตำบลวัดขวาน ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จากคำถามการวิจัยที่พยายามจะค้นหาเงื่อนไข กระบวนการ ที่นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนดังกล่าวและผลกระทบที่มีต่อชุมชน โดยมองผ่านทางองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ซึ่งได้แก่ องค์การบริหารราชการส่วนตำบล ตำบลวัดขวาน

สิ่งที่ได้จากการวิจัยพบว่า มีเงื่อนไขสำคัญหลายประการ **ประการแรก** ได้แก่คุณลักษณะในตัวของผู้นำชุมชนเอง ในที่นี้คือ กำนัน ซึ่งได้รับการยอมรับจากสมาชิกของชุมชนเองไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่บ้านและประชาชน **ประการที่สอง** ได้แก่ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสมาชิกของ อบต. ทั้งทางด้านสภาและคณะกรรมการบริหาร ซึ่งได้แก่ผู้ใหญ่บ้านและตัวแทนชาวบ้านจากหมู่บ้านต่างๆ ที่เป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถ ประสบการณ์ และมีจิตสำนึกเสียสละเพื่อส่วนรวมและเป็นที่ยอมรับเชื่อถือฟังจากประชาชนที่เป็นลูกบ้าน **ประการที่สาม** คือความสามารถในการบริหารจัดการภายในองค์กรของอบต. เองที่มีเป้าหมายและทิศทางในการพัฒนาที่แน่นอน ไม่มีการแก่งแย่งกันทั้งนี้เป็นไปตามความพยายามของกำนันที่ได้ขอร้องให้ทุกคนให้มองชุมชนเป็นภาพรวมของทั้งตำบลไม่แบ่งแยกว่าเป็นหมู่บ้านใครหมู่บ้านมัน **ประการที่สี่** คุณลักษณะของสมาชิกส่วนใหญ่ของชุมชนตำบลวัดขวานที่เอื้อต่อการพัฒนาคือเป็นผู้

ที่ยั่งยืนแข็งแกร่งในการทำมาหากินและพร้อมที่จะรับเอาความรู้ใหม่ๆ เข้ามาปรับปรุงการดำเนินชีวิตไม่ว่าจะเป็นการใช้เทคโนโลยีใหม่ในการผลิตข้าว การผสมเทียมปลา การนำพันธุ์พืชใหม่ๆ เข้ามาลองปลูกในพื้นที่ อีกทั้งมีความสามารถที่จะแก้ไขปัญหาในการผลิตให้กลายมาเป็นโอกาสอย่างเช่นการเลี้ยง เป็ด หลังการเก็บเกี่ยวข้าว เพื่อแก้ไขปัญหาการระบาดของหอยเชอรี่ และความสูญเสียเมล็ดข้าวเปลือกที่ตกหล่นเป็นจำนวนมากเนื่องจากการใช้เครื่องจักรในการเก็บเกี่ยว **ประการที่ห้า** ความสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือแหล่งน้ำทั้งน้ำบนดิน และน้ำใต้ดินที่เป็นหัวใจในการผลิตทางการเกษตรในทุกๆ สาขา ประกอบกับการใช้นวัตกรรมพื้นบ้านที่สามารถพัฒนาการขุดเจาะน้ำบาดาลขึ้นมาใช้ได้ ในราคาถูก และมีประสิทธิภาพ **ประการที่หก** ความช่วยเหลือหรือการสนับสนุนที่มาจากนอกชุมชน และทำให้ชุมชนเกิดความเปลี่ยนแปลงไปเช่น การมีโครงการสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐานเข้ามาในชุมชน การให้บริการทางด้านสาธารณสุข การให้บริการทางการศึกษา ฯลฯ ไปจนถึงเงินทุนและงบประมาณที่มาจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นรายได้อันเนื่องมาจากการขายผลผลิตหรือจากเม็ดเงินที่นำมาใช้ในการพัฒนา **ประการสุดท้าย** สำหรับเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง คือ สภาพการณ์ที่เหมาะสม อันเนื่องมาจากนโยบายในการประกวดหมู่บ้านของทางราชการได้เป็นเวทีในการทำให้ปัจจัยต่างๆ ได้เข้ามาสัมพันธ์กันอย่างสร้างสรรค์ และผลที่ได้นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน

กระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน เริ่มต้นตั้งแต่ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 4 ขึ้นดำรงตำแหน่ง “กำนัน” จากการที่เป็นผู้ที่มีอาวุโสน้อยกว่าผู้ใหญ่บ้านจากหมู่บ้านต่าง ๆ กำนันได้ใช้คุณลักษณะส่วนตัว คือความสุภาพอ่อนน้อมถ่อมตน เข้าไปสร้างความสัมพันธ์กับกลุ่มผู้นำในระดับรองเหล่านั้นจนเป็นที่ยอมรับ หลังจากการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในองค์กรปกครองท้องถิ่นได้แล้ว สภาพการณ์ที่ทางราชการได้จัดให้มีการแข่งขันประกวดกันในการพัฒนาหมู่บ้าน กำนันได้ใช้ยุทธศาสตร์ในการพัฒนา โดยได้ร้องขอให้ผู้นำในระดับรองลงไปได้มองภาพพื้นที่การพัฒนาเป็นภาพรวมของตำบล ไม่แบ่งแยกพื้นที่เป็นหมู่บ้านใครหมู่บ้านมัน และเมื่อตกลงกันได้แล้วว่าจะส่งหมู่บ้านใดเข้าทำการประกวด ผู้ใหญ่บ้านและราษฎรในหมู่บ้านอื่นจะเข้าไปช่วยเหลือในการพัฒนาพื้นที่ ทั้งนี้กำนันได้แสดงความสามารถในการวางแผน จนหมู่บ้านชนะเลิศในการประกวด จากยุทธศาสตร์ดังกล่าวได้ทำให้เกิดความตื่นตัวของชาวบ้านและผู้นำในระดับรองเป็นอย่างมาก และเมื่อมีการประกวดในปีต่อๆ มา เกือบทุกหมู่บ้านในตำบลวัดขวานก็ชนะการประกวดเรื่อยมา จนเป็นที่ยอมรับของทางราชการ และท้ายที่สุดเมื่อมีการประกวดตำบล ชุมชนวัดขวานก็สามารถที่จะชนะเลิศการประกวดคว้าเงินรางวัลมาได้ นอกจากจะได้รับรางวัลและการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกแล้ว การที่สมาชิกในชุมชนได้ร่วมกันทำกิจกรรม ได้ก่อให้เกิดความภาคภูมิใจในชุมชนร่วมกัน เกิดเป็นพันธะทางใจที่จะร่วมกันทำชุมชนให้แข็งแกร่งมากยิ่งขึ้น

ผลจากการที่องค์กรปกครองท้องถิ่นมีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันในการทำกิจกรรมนั้น ได้นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนในภาพรวม ทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองในด้านต่างๆ ได้แก่ด้านเศรษฐกิจ โดยมีการจัดตั้งกลุ่มอาชีพต่างๆ ขึ้นมาเพื่อต่อรองกับตลาดภายนอกได้ สำหรับทางด้านสังคม ชุมชนสามารถรวมตัวกันแก้ปัญหาเสพติดอย่างได้ผล จนได้รับการรับรองว่าเป็นเขตปลอดยาเสพติด

สำหรับทางด้านการศึกษา ได้มีการจัดหาทุนและงบประมาณเพื่อจัดหาวัสดุอุปกรณ์ให้กับทางโรงเรียน โดยได้เล็งเห็นความสำคัญของเด็กทุกระดับตั้งแต่เด็กก่อนวัยเรียน จนกระทั่งถึงเด็กโต และทางด้านการเมือง จากการวางตัวของผู้นำชุมชนเองทำให้องค์กรปกครองท้องถิ่นดังกล่าว ปลอดจากการครอบงำของพรรคการเมืองและสามารถที่จะกำหนดทิศทางในการพัฒนาของตนเองได้

อย่างไรก็ดี ณ เวลาที่ทำการศึกษาวิจัยอยู่นี้ เป็นช่วงเปลี่ยนผ่านทางการเมืองการปกครอง ได้มีการประกาศใช้กฎหมายรัฐธรรมนูญ และพระราชบัญญัติฉบับต่างๆ ที่ทำให้บทบาทของกำนันและผู้ใหญ่บ้านในองค์การปกครองท้องถิ่นลดน้อยลง จากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ได้ส่งผลกระทบกับการบริหารงานขององค์กรเป็นอย่างยิ่ง จำเป็นที่กลุ่มผู้นำชุมชนตำบลวัดขวานในขณะนี้ จะต้องทำการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เพราะมิฉะนั้นแล้ว ความเพียรพยายามที่ได้สร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนที่ผ่านมา ก็จะไม่สูญเปล่า ถ้าหากผู้ที่ขึ้นมาเป็นผู้นำชุมชนกลุ่มใหม่ จะไม่ได้เข้าใจในปัจจัยเงื่อนไขที่ทำให้ ชุมชนตำบลวัดขวานนี้เกิดความแข็งแกร่งขึ้นมา

บรรณานุกรม

แก้วสรร อติโพธิ พิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2538 **รวมกฎหมายปกครอง** กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด
รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2534. กรุงเทพมหานคร : อนุสรณ์การพิมพ์, 2535

ความนำ

หมู่บ้านเป็นกลุ่มของคนที่อยู่บ้านอาศัยอยู่รวมกัน ในพื้นที่บริเวณที่มีอาณาเขตซึ่งสามารถระบุได้ว่าอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน โดยตัวบ่งชี้อาจเป็นทั้งปัจจัยทางสังคมและภูมิศาสตร์ หมู่บ้านเป็นชุมชนที่กระจายอยู่ทั่วประเทศไทย โดยบางหมู่บ้านตั้งอยู่ใกล้กันบ้าง ห่างไกลกันบ้าง แล้วแต่ปัจจัยหรือเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์เป็นตัวกำหนด หมู่บ้านไทยส่วนใหญ่มีอายุยาวนานนับ 100 ปี หรือหลาย ๆ ร้อยปี มีการสืบทอดกันมายาวนาน

ในฐานะที่หมู่บ้านเป็นชุมชนที่ประกอบกันเป็นประเทศ หมายความว่าหมู่บ้านมีความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างกับรัฐ กล่าวคือ รัฐสามารถมีอิทธิพลต่อความเป็นไป หรือการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านได้ และอิทธิพลที่สำคัญ คือนโยบายการพัฒนาประเทศให้มีความทันสมัย ที่เป็นการเติบโตทางเศรษฐกิจ อันเป็นภาพรวมของประเทศ และละเลยภาพย่อยโดยเฉพาะในชุมชนชนบท หรือแม้แต่ชุมชนแออัดในเมือง (สลัม) มุ่งเน้นความมั่นคงของชาติ โดยไม่คำนึงถึงความมั่นคงหรือการพัฒนากระบวนการประชาธิปไตย ภายใต้นโยบายนี้จึงเริ่มปฏิบัติการอย่างจริงจัง ประมาณกึ่งศตวรรษที่ผ่านมาสำหรับในภาคชนบท รัฐได้ตั้งกรมส่งเสริมอุตสาหกรรม จัดตั้งสำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมการลงทุนหรือ Board of Investment (BOI) และสำนักงานเงินทุนเพื่ออุตสาหกรรมขนาดเล็ก โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ขยายการให้สินเชื่อแก่ผู้ลงทุนขนาดเล็ก 2) จัดการและส่งเสริมอุตสาหกรรมขนาดเล็กในท้องถิ่น 3) ยกระดับผลิตภาพและการจ้างงานให้สูงขึ้น และ 4) ช่วยให้เกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้น (อภิชัย พันธเสน , การพัฒนาชนบทไทย : สมุทัย และมรรค การเปลี่ยนแปลง และการบริหารจัดการ , หน้า 112) นโยบายนี้เป็นการเร่งให้การพัฒนาอุตสาหกรรม ให้แพร่กระจายลงไปในพื้นที่เขตชนบทอันเป็นแหล่งที่รัฐเชื่อว่า ปัจจัยในการประกอบการถูก ไม่ว่าจะเป็นแรงงาน หรือที่ดิน หรือการขนส่ง ซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐาน ที่รัฐได้จัดทำเพื่อรองรับกระบวนการพัฒนาตามแนวความทันสมัย เน้นอุตสาหกรรมแบบตะวันตกไว้แล้ว ผลของนโยบายนี้นอกจากได้สินค้าทั้งอุตสาหกรรม และผลผลิตทางการเกษตรที่มีต้นทุนการผลิตต่ำกว่าประเทศที่พัฒนาอื่น ๆ จึงทำให้ได้เปรียบประเทศเหล่านั้น ด้วยการขายในราคาที่ต่ำกว่า นั่นคือ โดยตัวเลขแล้ว อัตราการส่งออกของไทย อยู่ในอัตราที่น่าพึงพอใจ แต่ในอีกมิติหนึ่ง กระบวนการพัฒนาอุตสาหกรรม ที่มุ่งแพร่กระจายความเจริญไปสู่ชนบทนี้ เป็นไปได้ว่าในบางชุมชนเกิดความอ่อนแอเสียหาย เช่น ทำลายอาชีพดั้งเดิม ไม่สามารถทำมาหากินแบบเก่าได้ ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเดิมซึ่งมีความใกล้ชิดและอบอุ่นนั้น กลายเป็นความสัมพันธ์แบบเห็นห่าง ตัวใครตัวมัน คนเน้นการบริโภคแบบวัตถุนิยมหลงใหลในเงินตรา นับถือคนมีเงิน

กระบวนการสร้างสังคมให้มีระบบอุตสาหกรรมในสังคมชนบท (อันส่งผลรวมถึงสังคมเมืองด้วย) เป็นกระบวนการสร้างความแตกต่างทางโครงสร้างของสังคม เพื่อให้สังคมซึ่งมีหน่วยหรือองค์การทางสังคม เกิดขึ้นมาทำหน้าที่เฉพาะ (specialist) ของคน เช่น การผลิตด้านอุตสาหกรรมแขนงต่างๆ หรือมีการบริการต่าง ๆ หรือแม้แต่ว่าการผลิตผลผลิตทางการเกษตรเพื่อเป็นสินค้าส่งออกไปต่างประเทศ หรือหน่วยงานที่ทำหน้าที่ในด้านการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เพื่อเอื้ออำนวยการพัฒนาแบบตะวันตกขึ้น ผลของนโยบายในมิตินี้ ทำให้อาชีพและความเป็นอยู่ในสังคมระดับชุมชนหมู่บ้านได้รับผลกระทบ จาก

เดิมที่ชุมชนอาศัยแม่น้ำปิงทำนาอย่างอุดมสมบูรณ์ (ซึ่งเคยทำได้ปีละ 2 ครั้ง) หลังจากมีทั้งถนนซูเปอร์ไฮเวย์แล้ว ได้กั้นน้ำไว้ในที่นาของชาวบ้าน จนไม่สามารถทำนาได้ ชาวนาต้องปรับเปลี่ยนอาชีพของตนเองมาเป็นชาวสวนลำไย และทำอาชีพเสริม และมีการรวมกลุ่มกันออมทรัพย์ และประกอบอาชีพต่างๆ ได้อย่างมั่นคงระดับหนึ่ง อันเป็นกระบวนการปรับตัวหลังจากที่รัฐไปจัดให้มีโครงสร้าง และระบบใหม่ของสังคม เพื่อสนองตอบต่อนโยบายดังกล่าว และการปรับตัวนี้เป็นการปรับตัวให้โครงสร้างของสังคมมีความแตกต่าง (De-differentiation) ดังนั้นในรายงานการวิจัยนี้ จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอความสามารถในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนในระดับตำบล ซึ่งได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาดังกล่าว เป็นกระบวนการที่ทำให้ชุมชนเปลี่ยนแปลงจากชุมชนดั้งเดิม ที่ทำมาหากินแบบพอเพียง มาสู่การทำนาแบบใหม่ และในที่สุดก็สร้างความเข้มแข็งด้วยการทำสวนลำไยเป็นทางเลือก ที่อาชีพการทำนาถูกปิดล้อมจากกระบวนการพัฒนาของรัฐ และเรียนรู้ที่จะรวมตัวกันเป็นกลุ่ม เพื่อช่วยให้เพิ่มอำนาจการต่อรองในอาชีพต่าง ๆ ที่ตนเองมีความถนัด และผลผลิตเป็นที่ต้องการของตลาด จากปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ จึงมีคำถามการวิจัยดังนี้ ประการแรก อะไรคือเงื่อนไขที่ชุมชนปรับตัวไปสู่ความเข้มแข็ง ด้วยการประกอบอาชีพชาวสวนลำไย และมีการรวมกลุ่มอาชีพและทุน (สหกรณ์) ประการที่สอง ผู้ประกอบอาชีพปลูกลำไย และกลุ่มอาชีพ ตลอดจนสหกรณ์ออมทรัพย์ มีกระบวนการสร้างความเข้มแข็งแก่ตนเองอย่างไร ประการที่สาม กระบวนการของกลุ่มสามารถสร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนอย่างไร

ในการตอบคำถามการวิจัยข้างต้นนั้น ผู้วิจัยจะนำเสนอโดยเริ่มต้นจาก การวิเคราะห์ชุมชนในอดีต เพื่อให้เห็นการทำมาหากินที่สะท้อนสภาพชุมชน ที่ชุมชนสามารถดำรงอยู่มาเป็นเวลานาน ก่อนการแทรกแซงด้วยการพัฒนาอุตสาหกรรม หลังจากนั้นก็วิเคราะห์เงื่อนไขซึ่งทำให้ชุมชนปรับตัวจากสังคมทันสมัย ไปสู่สังคมที่มีอาชีพทำสวนลำไย และรวมกลุ่มกันอยู่อย่างเอื้ออาทร

วิธีการศึกษา

ในการศึกษาครั้งนี้ได้ใช้วิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก(ดูรายละเอียดของวิธีวิทยาการสร้างทฤษฎีฐานรากในเอกสารหมายเลข 1) สำหรับการเข้าถึงปรากฏการณ์ทางสังคมของชุมชนจะผ่านจากการเล่าเรื่องและประสบการณ์ของคนในชุมชน โดยการสัมภาษณ์ระดับลึกในลักษณะของการพูดคุยกับผู้ให้ข้อมูลในประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับประสบการณ์ของผู้ให้ข้อมูล แม้การสัมภาษณ์จะใช้แนวคำถามแบบกว้าง ๆ ที่จัดเตรียมไว้แล้ว แต่การสนทนาจะดำเนินไปอย่างเป็นกันเอง และมีการตั้งประเด็นคำถามเพิ่มเติมในขณะดำเนินการสัมภาษณ์ เพื่อให้ได้ข้อมูลอย่างครบถ้วน ทุก ๆ มิติของชุมชนการสัมภาษณ์โดยทั่วไปจะใช้เวลาประมาณ 1-3 ชั่วโมง อันเป็นการสัมภาษณ์ปรากฏการณ์ทางสังคม ที่เกี่ยวข้องกับประวัติความเป็นมาของสังคมในอดีต อาชีพ การทำมาหากิน การศึกษา การศาสนา วัฒนธรรม และการรวมกลุ่ม ซึ่งมีผู้ให้ข้อมูลหลัก ดังนี้

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก

ผู้ให้ข้อมูล	จำนวน
1. ผู้ใหญ่บ้าน	1 คน
2. ผู้อาวุโส	2 คน
3. ผู้ริเริ่มกลุ่มออมทรัพย์	1 คน
4. ตัวแทนอาชีพเสริมกลุ่มออมทรัพย์	1 คน
5. ผู้ไม่มีที่ดิน	1 คน
6. อาจารย์ใหญ่	1 คน
7. เจ้าหน้าที่อนามัย	1 คน
8. ชาวบ้าน	1 คน
9. ชาวบ้าน	1 คน

บริบทของชุมชนที่ศึกษา

ชุมชนบ้านไศลทัศน์ ถูกสันนิษฐานว่าตั้งมา 200 กว่าปี คนท้องถิ่นเดิมของชุมชนบ้านไศลทัศน์ เรียกว่า ชาวเขิน (พวกเขิน) ซึ่งตามคำบอกเล่าก็คือคนที่อพยพมาจากสิบสองปันนาในประเทศจีน

บ้านไศลทัศน์ ตั้งอยู่ในอำเภอสарกั จังหวัดเชียงใหม่ อาณาบริเวณของชุมชนบ้านไศลทัศน์ ติดต่อกับบ้านบุพพาราม บ้านท่าต้นตาล บ้านดอนแก้ว ด้วยพื้นที่ของอำเภอสарกัถูกจัดให้เป็นพื้นที่สีเขียว จึงไม่มีโรงงานอุตสาหกรรม ที่ดินส่วนใหญ่ใช้ในภาคเกษตรกรรม เป็นสวนลำไยเกือบทั้งหมดเหลือเป็นที่นาเพียงร้อยละ 5 ของพื้นที่ทั้งหมด แต่ในปัจจุบันมีโรงฆ่าและชำแหละหมูมาตั้งอยู่ใกล้ ๆ ชุมชน และเป็นแหล่งงานรับจ้างของชุมชนแห่งหนึ่ง

พื้นที่ของชุมชนในอดีตส่วนใหญ่เป็นป่า มีบ้านประมาณ 7 หลังคาเรือน พื้นที่ทำกินส่วนใหญ่เป็นทุ่งนา ชาวบ้านร้อยละ 70 จะมีที่ดินเป็นของตนเองเพื่อปลูกข้าวบริโภคภายในครอบครัว ประมาณครัวเรือนละ 10 ไร่ ชาวบ้านจะปลูกข้าวปีละครั้ง แต่ถ้าบางปีน้ำดีพอเพียงก็จะปลูก 2 ครั้ง นาปีที่ชาวบ้านปลูกเรียกว่า นาดอก นอกจากทำนาแล้ว ชาวบ้านยังเลี้ยงวัว-ควาย ไว้ใช้ไถนา เมื่อไถนาของตนเองเสร็จ ก็จะนำวัว-ควายไปรับจ้างไถนาให้กับคนอื่น ๆ สำหรับคนที่ไม่มีดินทำนาเป็นของตนเองก็จะไปช่วยบ้านอื่นทำนา เมื่อเก็บเกี่ยวเสร็จก็แบ่งข้าวไปกิน สำหรับอาหารประเภท ไข่ ปลา และผัก สามารถหาเก็บกินได้จากแหล่งอาหารตามธรรมชาติ ผักที่ชาวบ้านมักจะปลูกไว้เก็บกิน คือ ผักกาด และพริก โดยจะปลูกไว้ตามหัวไร่ปลายนา รถไถเริ่มเข้าสู่ชุมชนบ้านไศลทัศน์ ใน 5-6 ปีที่ผ่านมาเอง ทำให้การใช้วัวควายไถนาหมดไปจากหมู่บ้าน ประเพณี เยาว์วัน เยาว์มื่อ หรือการลงแรงช่วยกันทำนาของชาวบ้านก็หายไปด้วย

การปลูกลำไยเข้าสู่หมู่บ้านเมื่อ 40 ปีที่ผ่านมา เริ่มแรกเป็นการปลูกในพื้นที่ว่างบริเวณบ้านเพียง 4-5 ต้น หรือปลูกแซมพืชอื่น ๆ ต่อมาลำไยได้เข้ามากลายเป็นพืชเศรษฐกิจตัวหนึ่งของชุมชน และเมื่อประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา (ปี 2520 เป็นต้นมา) การปลูกลำไยเริ่มเป็นที่นิยมของชาวบ้าน ก็มีการ

ทยอยเปลี่ยนที่นาเป็นสวนลำไย จนกระทั่งบางครัวเรือนไม่มีที่ทำนาแล้วในปัจจุบัน เพราะรายได้จากการทำสวนลำไยดีกว่าการทำนา และลงทุนลงแรงเพียงครั้งเดียวแต่เก็บผลกิน (ขาย) ได้ทุกปี

อาชีพอีกอาชีพหนึ่งของคนในชุมชนบ้านไสลทัศน์ในปัจจุบัน คือการออกไปรับจ้างทั่วไป ทั้งบ้านเหนือ บ้านใต้ เพื่อรอผลผลิตลำไยที่เก็บปีละครั้ง บางครอบครัวที่เพิ่งเปลี่ยนที่นาเป็นสวนลำไย ยังไม่ได้ผลผลิตของลำไย จึงต้องอาศัยรายได้จากการรับจ้างยังชีพในช่วงที่รอลำไย โตเพื่อเก็บขาย งานรับจ้างที่ชาวบ้านทำ ถ้าเป็นผู้ชายก็จะเป็นงานรับเหมาก่อสร้างบ้าน หรือเป็นช่าง ส่วนผู้หญิงก็จะรับเย็บผ้า หรือไปทำงานในโรงงานชำแหละหมูใกล้ชุมชน

วัดของชุมชน เดิมชื่อวัดป่าแดง เดิมเป็นวัดร้าง จึงได้ทำการบูรณะขึ้นใหม่ และเปลี่ยนชื่อไปตามชื่อหมู่บ้าน วัดยังคงเป็นสถาบันที่ได้รับความนับถือจากชาวบ้านอยู่มาก ด้วยชาวบ้านยังคงมาทำบุญที่วัดทุกวันพระ มีการส่งลูกหลานมาบวชพระ บวชเณรที่วัดอยู่เสมอ โดยถือว่าวัดเป็นศูนย์รวมของจิตใจของคนนับถือศาสนาพุทธ (ซึ่งชาวบ้านในชุมชนนับถือศาสนาพุทธ) พระมีบทบาทในการเป็นผู้นำของชุมชน และเป็นที่ศรัทธาของชาวบ้าน มีโครงการเลี้ยงปลาที่หน้าวัดโดยสร้างวังมัจฉาไว้หน้าวัด เพื่อเป็นการอนุรักษ์พันธุ์ปลา และหลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวอีกด้วย

โรงเรียนประจำชุมชน เริ่มตั้งขึ้นโดยเจ้าอาวาส (ฉายาคันธราช) และกำนันมูล ประดิษฐ์ร่วมกันก่อตั้ง ชาวบ้านช่วยกันออกเงินคนละ 100-200 บาท เพื่อซื้อที่ดินให้แก่โรงเรียนและช่วยกันสร้างอาคารโรงเรียน เมื่อมีโรงเรียนแรก ๆ ต้องนำครูมาจากหมู่บ้านข้างเคียง ต่อมาเมื่อรัฐเห็นว่าชาวบ้านต้องการโรงเรียนจริงจัง ก็เริ่มส่งงบประมาณเข้ามาช่วยเหลือ สมัยก่อนเรียกว่า โรงเรียนประชาบาล เป็นโรงเรียนระดับประถม แต่ก่อนสอนถึงประถมปีที่ 4 เมื่อเด็กจบการศึกษา ก็มักจะออกอยู่บ้านช่วยพ่อแม่ทำนา ปัจจุบันโรงเรียนมีสอนถึงชั้นประถมปีที่ 6 ชาวบ้านในชุมชน 3 แห่ง ส่งลูกหลานมาเรียนที่นี่ ได้แก่ บ้านไสลทัศน์ บ้านดอนมูล และบ้านหนองป่า ประมาณร้อยละ 70 ส่งลูกหลานเข้าเรียนในโรงเรียนแห่งนี้ แต่บางครัวเรือนส่งไปเรียนโรงเรียนเอกชนในเมือง เพราะการเดินทางดีขึ้น และหวังว่าลูกหลานจะได้เรียนต่อสูง ๆ จึงให้เข้าโรงเรียนดี ๆ มีคนในหมู่บ้านบางคนก็จบถึงระดับปริญญาตรี โท และเอก บ้างแล้วความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนเป็นความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการมากกว่าจะเป็นความสัมพันธ์แบบช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ชาวบ้านถือว่าโรงเรียนมีหน้าที่สอนหนังสือ ชาวบ้านจะไม่ค่อยเข้าไปยุ่งเกี่ยว แม้ครูใหญ่จะเป็นคนในชุมชนเอง แต่ไม่มีบทบาทมากนักในการสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน

เรื่องของการดูแลสุขภาพโรคภัยของคนในชุมชนภายในชุมชน ในอดีตมีหมอพื้นบ้านเป็นผู้ให้การรักษาพยาบาลแก่คนเจ็บไข้ได้ป่วย หมอพื้นบ้านจะเรียนรู้มาจากหมอโบราณ เช่น ที่วัดอุโมงค์ เมื่อมีความรู้แล้วก็นำมารักษาพยาบาลคนภายในชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเป็นญาติพี่น้องกัน หมอพื้นบ้านที่ยังมีชีวิตอยู่ เช่น พ่อครูตัน เมื่อก่อนที่ยังไม่มีสถานอนามัยชุมชน หากต้องการหาหมอปัจจุบันจะต้องไปที่โรงพยาบาลแมคคอมิค หรือชาวบ้านเรียกว่า โรงพยาบาลหนองเล็ง คำรักษาพยาบาลไม่แพงนัก ต่อมารัฐจึงมาตั้งสถานอนามัยให้ในชุมชนในปี 2507 ช่วยดูแลเรื่องการรักษาสุขภาพ และรักษาโรคภัยไข้เจ็บมีหมอประจำสถานอนามัย 1 คน เป็นที่รักนับถือของคนในหมู่บ้าน เพราะช่วยในเรื่องดูแลสุขภาพของ

ชาวบ้านและส่งเสริมให้มีกลุ่มออม. มีชาวบ้านที่เป็นอาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) 112 คน คอยให้ความรู้กับชาวบ้านด้วยกันเรื่องของการดูแลสุขภาพและสาธารณสุขภายในชุมชน

น้ำที่ใช้ภายในชุมชน เป็นน้ำที่ท่อดึงมาจากแม่น้ำปิง ผ่านมาทางฝายบ้าน (เป็นฝายคอนกรีต) หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า เขื่อน เมื่อก่อนเป็นผานดินชาวบ้านจะต้องช่วยกันไปตีฝายที่หน้าค่ายทุกปี เพื่อให้ น้ำล้นฝายเข้ามา บ้างก็เอาหลักไปปักให้เขื่อนของตนเอง แต่ในปัจจุบันมีระบบปั๊มน้ำเข้าสวนเข้ามาแต่ละบ้าน โดยมีผู้ใหญ่บ้านเป็นคนดูแล เมื่อเวลาชาวบ้านจะนำน้ำ

เข้าสวน จะใช้เครื่องสูบน้ำช่วยดึงน้ำเข้าสวน มีการจัดสถานที่ให้แก่คนจนที่ไม่มีที่อยู่ทำกิน โดยกำหนดจัดที่สาธารณะให้อยู่ เรียกว่า ที่ดินเหมือง ให้ไปสร้างบ้านอยู่อาศัย อาชีพทำกินของคนส่วนใหญ่ที่สันเหมือง จะเป็นการรับจ้างขึ้นลำไยบ้าง เลี้ยงสัตว์บ้าง ถางหญ้าบ้าง ปัจจุบันบ้าน

ไสลทัศน์จัดได้ว่ามีชลประทานที่ดี ไม่ค่อยมีปัญหาเรื่องน้ำ ในชุมชนมีบ่อ คู คลองอยู่มาก เพราะมีการขุดดินทองนาขึ้นมาเพื่อทำสวนลำไย ทำให้พื้นที่กลางท้องนาเดิมกลายเป็นบ่อน้ำเก็บกักน้ำไว้สำหรับเลี้ยงต้นลำไย

ไฟฟ้าเข้าสู่หมู่บ้านประมาณปี 2516 โดยชาวบ้านจะต้องซื้อไม้มาทำเสาตนเอง และเสียเงินบ้านละ 200 บาท เป็นค่าหม้อไฟ และเดินสายไฟเข้าสู่บ้าน แรก ๆ บางบ้านยังไม่ได้ใช้ไฟเนื่องจากไม่มีเงินจ่ายค่าเดินไฟเข้าบ้าน เพราะสมัยนั้นเงินยังหายาก ต่อมาทางการได้นำเอาเสาปูนมาเปลี่ยนเสาไม้ที่ชาวบ้านตั้งไว้แต่แรก เมื่อมีไฟฟ้าเข้าสู่ชุมชน ชาวบ้านก็เริ่มมีค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับไฟฟ้ามากขึ้น เพราะมีการซื้อเครื่องใช้ไฟฟ้า เช่น โทรทัศน์ เตารีด และใช้ไฟฟ้าในการสูบน้ำเข้าสวน ทำให้ค่าใช้จ่ายในครอบครัวสูงขึ้นกว่าเดิม

ถนนที่เข้าสู่ชุมชน แต่เดิมเป็นถนนดิน เพิ่งจะสร้างเป็นถนนลาดยางเมื่อ 2-3 ปีที่ผ่านมาเอง จึงทำให้การเดินทางเข้าสู่หมู่บ้านสะดวกขึ้น

ในชุมชนมีสหกรณ์การเกษตร และธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) เป็นแหล่งเงินกู้ที่สำคัญของชาวบ้าน การกู้จะต้องใช้ที่ดินค้ำประกันไว้ ชาวบ้านส่วนใหญ่จะกู้เงินมาเพื่อลงทุนในสวนลำไย ทั้งในเรื่องของการขุดที่นา ซื้อพันธุ์ ซื้อปุ๋ย และจ้างแรงงานในการทำสวนลำไย นอกจากนี้ในชุมชนยังมีสหกรณ์เครดิตยูเนียน เป็นแหล่งออมทรัพย์ของชาวบ้าน เริ่มตั้งเมื่อปี 2527 แต่แรกจัดเป็นกลุ่มเครดิตยูเนียน พอถึงปี 2529 จึงจดทะเบียนเป็นสหกรณ์ บทบาทของสหกรณ์นี้ จะระดมทุนให้ชาวบ้านออมทรัพย์เป็นรายเดือนทุก ๆ เดือน และให้กู้ยืมได้เฉพาะคนที่ เป็นสมาชิก โดยให้กู้ยืม 3 เท่าของเงินออม นอกจากนี้มีการรวมกลุ่มกันในรูปของกลุ่มออมทรัพย์แล้ว ยังมีกลุ่มแม่บ้านที่รัฐมาแนะนำให้จัดตั้งขึ้น แต่ยังไม่ประสบความสำเร็จนัก มีการพัฒนากรจังหวัดมาแนะนำให้ทำดอกไม้จัน แต่ติดปัญหาเรื่องการทำตลาดให้ขาย

บริเวณชุมชนบ้านไสลทัศน์ ยังมีสถานที่ตำรวจชุมชนที่กรรมการหมู่บ้านจัดตั้งขึ้น และชาวบ้านช่วยกันสร้างไม่ได้งบประมาณจากทางการ มีตำรวจเข้ามาดูแลและตรวจตราภายในหมู่บ้าน และยังมีตำรวจอาสา คือชาวบ้าน คอยดูแลความสงบและความปลอดภัยให้แก่ชาวบ้านในชุมชน และปัจจุบันกำลังเริ่ม

ก่อสร้างศูนย์พัฒนาอาชีพในชุมชนขึ้น นอกจากนี้ภายในชุมชนยังมีสถานที่ตั้งของอนุสาวรีย์พระยาชมพผู้ก่อตั้งชุมชน (สร้างเมื่อปี 2540) ที่ตั้งของสภาตำบล และองค์การบริหารส่วนตำบล

สำหรับงานประเพณีที่ชุมชนยังคงอยู่ ได้แก่ ประเพณีลอยกระทง และประเพณีเจ้าพ่อพญาชมพู่ เป็นงานสมโภช มีการนิมนต์พระมาปลุกเสก และหาเงินเข้าวัดบ้าง เข้าหมู่บ้านบ้าง เพื่อใช้ในการก่อสร้างสาธารณประโยชน์

ชุมชนในอดีต

ชุมชนบ้านไศลทัศน์นี้ มีหลักฐานบันทึกไว้เป็นประวัติของหมู่บ้านว่า เดิมมีบุคคลหนึ่งเป็นทหาร แดกทัพมาจากประเทศจีน มาตั้งบ้านเรือนอยู่หน้าวัดร้างแห่งหนึ่ง ชื่อว่า วัดนางเลี้ยว บุคคลนี้ชื่อว่า ชมพู่ ซึ่งประวัติอยู่ที่วัดดาวดึงส์ จังหวัดเชียงใหม่ ประมาณกันว่าหมู่บ้านนี้มีอายุ 200 ปีเป็นอย่างน้อย (บางคนว่า 300 ปี) จากการสอบถามผู้อาวุโส ย้อนไป 50 – 60 ปี ท่านบอกว่า สภาพหมู่บ้านนี้มีความเป็นป่าเป็นสวน ไม่ค่อยมีบ้านคน คนไม่มากเหมือนเดี๋ยวนี้ ซึ่งสภาพป่าที่วุ่น เป็นป่าขนาดย่อม ไม่ใช่ป่ารกชัฏ

การทำมาหากินสมัยก่อน อาชีพหลักคือทำนา ซึ่งปัจจุบันจะหาดูไม่ได้แล้ว เพราะชาวบ้านเขาถมดินทำเป็นสวนลำไยกันหมดแล้ว ที่ดินที่ทำกินซึ่งเป็นพื้นนา นั้น เป็นมรดกตกทอดมาจากคนรุ่นปู่ย่าตายาย ที่ล้วนได้มาจากการแผ้วถาง ใครมีมากมีน้อย ขึ้นอยู่กับความสามารถในการแผ้วถาง เดิมไม่มีโฉนดหรือหลักฐานการแสดงกรรมสิทธิในการถือครองที่ดิน คนสมัยก่อนเห็นว่าที่ดินหาไม่ค่อยยาก บางครั้งยกที่ดินให้กันง่าย ๆ เหมือนกัน ถ้าอยากได้ใหม่ก็ไปถางเอา ที่นาอันเป็นที่ทำกินส่วนมาก จะมีเอาไว้ทำกินประมาณ 10 ไร่โดยเฉลี่ย พันธุ์ข้าวที่ปลูกจะเป็นข้าวเหนียวพื้นเมือง เช่น พันธุ์หลวง พันธุ์ลาย เป็นต้น แหล่งน้ำที่สำคัญสำหรับการทำนาคือน้ำฝนและแม่น้ำปิง

ระบบการทำนาในสมัยก่อนนั้น นอกจากเจ้าของที่นาทำนาเองแล้ว ยังมีชาวนาบางคนที่ไม่ใช่ที่นาเป็นของตนเอง แต่ไปขอที่นาจากคนอื่นมาทำ โดยตนเองเป็นผู้ลงทุนทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์ข้าว แรงงาน ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เมื่อทำนาได้ข้าวเท่าไร ก็นำข้าวจำนวนครึ่งหนึ่งของทั้งหมดที่ทำได้ไปให้เจ้าของนา ส่วนตนเองก็จะได้ครึ่งหนึ่ง อันนี้เป็นการทำนาแบบแบ่งครึ่ง การทำนาอีกแบบหนึ่ง ทำนาจมน เป็นการทำนาโดยเจ้าของที่นา ทำนาร่วมกันกับครอบครัว และบางครั้งมีญาติมาร่วมทำด้วย แล้วเอาข้าวมาแบ่งกัน หรือแบ่งให้ลูกที่แต่งงานมีครอบครัวแล้ว และแบ่งให้ญาติ แต่การแบ่งอาจต้องเหลือข้างที่เป็นข้าวส่วนรวมอีก หากใครบริโภคหมดก่อน หรือไม่พอ หรือหากปีถัดไปแล้งทำนาไม่ได้ ก็จะได้แบ่งให้บริโภคอีก และการทำนาแบบสุดท้าย คือ การเช่า เป็นการทำนาโดยการเสียค่าเช่าที่นา ซึ่งเดิมจำนวนที่นาลอยลง ทำให้มีความต้องการทำนามากขึ้น โดยในระยะแรกเสียค่าเช่าเป็นข้าว ซึ่งกำหนดจำนวนเช่าแน่นอน และมักจะมากกว่าครึ่งหนึ่งของจำนวนผลผลิตได้ต่อไร่ เช่น 30 ถึงต่อไร่ ในขณะที่ทำนาต่อไร่ได้ประมาณ 50 ถึง ซึ่งการเช่าแบบนี้เจ้าของนาเป็นฝ่ายได้เปรียบเพราะได้ข้าวแน่นอน ส่วนคนทำนาก็เสี่ยง สำหรับการเช่าอีกแบบ คือ เช่าด้วยเงิน ซึ่งต้องตกลงราคากันว่าจะเช่ากี่บาทต่อไร่

พันธุ์ข้าวสมัยก่อน ดังกล่าวแล้วว่า เป็นพันธุ์ข้าวพื้นเมือง เช่น ข้าวลาย ข้าวหลวง ซึ่งเป็นข้าวเหนียว และเป็นข้าวเจ้าก็มี ซึ่งมีชื่อเรียกว่า ข้าวเจ้าปี และพันธุ์ข้าวพื้นเมืองเริ่มหมดไปประมาณทศวรรษ

ที่ 2500 เพราะทางราชการได้มาแนะนำให้ปลูกพันธุ์ข้าวเหนียวสันป่าตอง เป็นระยะที่ชาวบ้านปลูกข้าวมากขึ้น ปลูกเพื่อให้เหลือกินแล้วขาย และการเปลี่ยนแปลงอีกครั้งหนึ่ง คือการปลูกข้าวหอมมะลิ มุ่งไปสู่การขายซึ่งต้องใช้ปุ๋ย และยาปราบศัตรูพืช ก็ทำนากันมาเรื่อย จนตอนหลังเมื่อมีการตัดถนนสุขุมวิทไฮเวย์แล้ว ทำให้เกิดน้ำท่วมที่นา ทำนาไม่ได้ จึงพากันเลิกทำนา หันมาปลูกลำไยแทน

แหล่งนี้ การทำนาของชุมชนนี้ อาศัยน้ำฝนเป็นหลัก คือที่นี้พื้นที่มีน้ำตลอดเพราะเป็นบริเวณที่ต่ำ สามารถทอน้ำจากแม่น้ำปิงได้ ซึ่งทำมานานแล้ว น้ำมีทุกฤดู อุดมสมบูรณ์ดี สามารถทำนาปลูกข้าวทำได้อย่างไม่มีปัญหา ซึ่งเมื่อก่อนนี้ยังทำนากันอยู่สามารถทำได้ถึง 2 ครั้งต่อปี น้ำจะถูกส่งมาตามลำน้ำเล็ก ๆ เป็นการขุดเอาน้ำไปใช้

การคมนาคม การเดินทางติดต่อกันสมัยก่อนต้องใช้การเดินทางเป็นหลัก ถนนทางเดินเป็นทางแคบ ๆ คนจะเดินไปตามทางเกวียน ตลอดเส้นทางจะมีต้นไม้สองข้างทางเต็มไปด้วยร่ม และต้นไม้เหล่านี้ก็เต็มไปด้วยน้ำมันลื้อ น้ำมันเกวียน ซึ่งเป็นน้ำมันเครื่องที่ใช้หล่อลื่นเพลาล้อเกวียน คนไปมาหาสู่กันก็เดินกันไป คนสมัยก่อนเดินเก่ง อดทน เดินข้ามตำบล ไม่มีรถเหมือนสมัยนี้ สำหรับการขนส่งสิ่งของก็ใช้เกวียนบรรทุกไป

การเป็นอยู่ในสมัยก่อน สมัยก่อนคนในชุมชนออกไปหากินตามทุ่งนาได้ มี ปู ปลา ตามทุ่งนามากินกัน ที่นี้ไม่มีสัตว์ป่า เพราะไม่ป่าหรือภูเขา ส่วนมากจะหาปลาจากทุ่ง ได้มาก็แบ่งกันกิน หรือแจกสิ่งของกัน ไม่มีการซื้อขาย ปู ปลายังมีมากอยู่ อาหารอีกอย่างหนึ่งที่ชาวบ้านทำเองคือ ถั่วเหลืองต้มแล้วหมัก หรือชาวบ้านเรียกกันว่า “ถั่วเน่าห่อ” ทำไว้กินเอง ซึ่งได้จากถั่วเหลืองที่ปลูกกันเองหลังจากทำนาแล้วก็ปลูก

ชาวบ้านอยู่แบบพึ่งพาอาศัยกัน มีอะไรก็แลกเปลี่ยนหรือให้กัน ระหว่างคนในละแวกบ้านใกล้เคียง เช่น บ้านนี้ให้สิ่งของหรืออาหารบางอย่างในวันนี้ อีกบ้านหนึ่งก็จะให้เป็นการตอบแทนในวันต่อไป เป็นการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน ซึ่งการแลกเปลี่ยนนี้ไม่มีการตีราคาเหมือนการซื้อขายในตลาด

สำหรับตลาดสมัยก่อนไม่มี หากจะซื้อของบางอย่าง เช่น ซื้อผลไม้ หรือผักที่ปลูก ก็จะไปขอซื้อที่บ้านของคนนั้น ไม่ไปซื้อที่ตลาดเพราะมันไกล นาน ๆ จะไปสักครั้ง สิ่งที่มีที่ซื้อจากตลาด สมัยก่อนก็คังเป็นเสื้อผ้า แต่พอหลังสงครามโลกครั้งที่สองแล้ว เงินไม่ค่อยมี เงินหายาก ก็ทอผ้าใช้กันเอง ทอเสื้อผ้าแบบม่อฮ่อมใช้กัน อย่างไรก็ตามก็ยังมีคนมีเงินพอซื้อกันบ้าง ซึ่งจะมีคนเร่ขาย โดยใส่ท้ายรถจักรยานเร่ไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ

จุดเปลี่ยนอาชีพ : ผลกระทบจากการสร้างถนนของรัฐ

การทำนาของชาวบ้านในชุมชนนี้ ได้ยุติลงเมื่อประมาณ 30 ปีที่ผ่านมา เพราะหลังจากทางราชการได้สร้างถนนสุขุมวิทไฮเวย์ดังกล่าวแล้ว ส่งผลให้เกิดน้ำท่วมที่นา หน้าทำน่าน้ำท่วมสูงมากเกือบถึงเอว ท่วมอยู่นานนับสิบวัน หรือบางแห่งเป็นเดือนเพราะเป็นแอ่ง ทำให้การทำนาไม่ได้ผล แต่อย่างไรก็ตามการดำรงชีพของชาวบ้านที่นี้ ได้รับการส่งเสริมให้มีการปลูกพืชแบบผสมผสานจากทางราชการในรายปี 2515 คือ ปลูกทั้งที่สวน หรือบริเวณรอบบ้านมีการปลูกลำไย ปลูกถั่วเหลือง

คำบอกเล่าของผู้นำชุมชนได้บอกให้เห็นจุดเริ่มต้นของการทำอาชีพใหม่ และถึงจุดจบของการทำนา ที่ลานบ้านพ่อของท่านได้ปลูกต้นลำไย ได้ประมาณ 3 ต้น พอดีแต่ละต้นออกผลมา และมีพ่อค้ามาซื้อผลลำไยไปได้เงินประมาณ 30,000 บาท นั้นหมายความว่าลำไยแต่ละต้นให้รายได้เป็นหมื่นในรอบหนึ่งปี ทำรายได้ได้มากกว่าทำนา เพราะทำนาหากปีไหน ฝนมากก็จะท่วมที่นา และหนูก็มากยากแก่การกำจัด

ชาวบ้านในชุมชนเคยหาทางออกที่พบปัญหาจากการทำนา โดยทางราชการ (สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี) ได้แนะนำให้ชาวบ้านปลูกถั่วเหลืองในช่วงที่ไม่ได้ทำนา แต่ปลูกแล้วเก็บเมล็ดถั่วไปขายกลับได้ราคาต่ำ บางครั้งถึงกับขาดทุนก็มี เพราะฉะนั้นชาวบ้านจึงมองเห็นแต่ลำไยเท่านั้นที่เป็นทางออก

การทำสวนลำไย : พิษเศรษฐกิจของชุมชน

ลำไยเป็นไม้ยืนต้น มีอายุนานและออกผลหลายปี ไม่ต้องลงทุนสูง และทำงานหนักเหมือนทำนา ให้ผลผลิตค่อนข้างแน่นอน และเป็นไม้ที่ตลาดมีความต้องการสูง แม้ว่าลำไยจะออกเป็นฤดูหรือออกพร้อม ๆ กัน ก็ยังถือว่าเป็นพืชที่สร้างรายได้ให้กับชาวบ้านในชุมชนนี้เป็นอย่างดี การมีอาชีพคือทำสวนลำไยนี้ เป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการสร้างฐานะของชาวบ้าน ซึ่งฐานะจากอาชีพนี้กล่าวได้ว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่ง ที่จะทำให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันในด้านการออมทรัพย์ การประกอบอาชีพอื่น ๆ

การเป็นชาวสวนลำไย ดูเหมือนว่าจะเป็นผลพวงจากอิทธิพลภายนอก คือ ทางราชการได้ส่งเสริมให้มีการทำสวนแบบผสมผสาน จนชาวบ้านได้ประสบการณ์ และเกิดกระบวนการเรียนรู้ว่าลำไยคือพืชเศรษฐกิจของพวกเขา จึงมีความเป็นมาและกระบวนการดังนี้

- เลิกทำนามาทำสวนลำไย การเปลี่ยนมาทำสวนลำไยของชุมชนนี้ มิใช่พร้อมใจกันไม่ทำนา แล้วมาทำสวนลำไยกันทีเดียว หากแต่ค่อยเลิกทำนา เปลี่ยนแปลงเป็นราย ๆ หากนับย้อนเวลาไปถึง 30 ปีเศษ จึงกลายเป็นชุมชนสวนลำไยแบบปัจจุบัน การเริ่มต้นเห็นการขายผลลำไย ในลานบ้านไม่กี่ปั้น แต่มีรายได้มากกว่าการทำนาหลายเท่า ดังกล่าวข้างต้นนั้น ทำให้ชาวบ้านเอาที่นาของตนมาปรับพื้นที่เป็นสวนลำไยแทน เมื่อเปรียบเทียบกับการทำนา นอกจากได้ผลน้อยกว่าแล้ว การทำนายังลำบากกว่ามาก เพราะการทำสวนลำไย ไม่ต้องออกแรงมาก พอต้นเริ่มโตแล้วก็เพียงแต่พ่นยา ก็เก็บผลได้ ขณะนี้ชาวบ้านแถวนี้ปลูกลำไยกันเกือบทุกบ้าน ตำบลนี้เหลือที่นาประมาณร้อยละ 5 คนทำนาเป็นส่วนน้อย บางครั้งนาที่ทำกันอยู่นี้ก็ให้ทำฟรี เพราะเจ้าของเขาอยู่ไกล เขาไม่ได้มาทำอะไร หากทิ้งไว้ก็จะรกเปล่า ๆ ใครอยากทำก็ไปขอเขาทำได้ แต่ถ้าเป็นที่ของชาวบ้านในตำบลนี้จะกลายเป็นสวนลำไยหมด โดยการขุดดินขึ้นมาให้เป็นร่อง เพื่อจะได้เอาน้ำเข้าสวนหล่อเลี้ยงลำไย ซึ่งอาจขุดเป็นบ่อหรือขุดลอกเป็นคลองใช้ในสวน ซึ่งทำเป็นของใครของมัน อยู่ในสวนใครสวนมัน เป็นการขุดเพื่อดึงน้ำจากลำเหมือง

พื้นที่นาเดิมจะถูกขุดเป็นร่อง เป็นคลองรอบ ๆ แล้วถมดินขึ้นเพื่อให้เป็นดอนสำหรับปลูกลำไยเพื่อให้น้ำขึ้นไม่ถึงโคนต้นลำไย การทำสวนลำไยต้องเป็นดอน ไม่ใช่ที่ลุ่ม การพัฒนาที่นาให้เป็นสวนลำไยนี้ ชาวบ้านจะค่อยพัฒนาไป คือเมื่อขุดบางส่วนให้เป็นที่ดอนได้แล้ว ก็ปลูกลำไย

จนกว่าจะได้ผลแล้วจึงนำไปขายเพื่อเอาเงินไปขุดส่วนที่เหลือซึ่งเป็นหลุม ขุดดินขึ้นมา ส่วนที่ถูกขุดก็เป็นบ่อ แล้วเอาดินไปถมส่วนที่เป็นที่ดิน ยกพื้นดินให้สูงเพื่อปลูกต้นลำไย

ในสวนลำไย บางคนสามารถทำเป็นบ่อปลา จากการขุดดิน ทำเป็นสวนผสม ปลูกกล้วย ปลูกพริก ปลูกผักได้ เช่น มะเขือ ผักกาด กระเทียม เป็นต้น

การปลูกลำไยทำให้มีรายได้พอสมควร บางคนปลูกไม่กี่ต้นก็ส่งลูกเรียนหนังสือได้ ลำไยของชุมชนนี้เริ่มปลูกมา ก็ปลูกขายเลย เริ่มจากคนแรกที่ปลูกได้ มีคนนอกชุมชนมารับซื้อ เมื่อเห็นคนอื่นมีรายได้จากการปลูกลำไย บ้านนี้ปลูก บ้านโน้นปลูก เห็นเขาได้เงินกัน ชาวบ้านก็ปลูกตามกัน ปลูกขาย ปลูกหมดเลย ไม่ทำนาอีกแล้ว ตลาดต้องการลำไยอยู่ คนจากต่างจังหวัดสมัยก่อนนี้ จากจังหวัดชลบุรีมาตั้งเต็นท์รับซื้อลำไยในหมู่บ้าน แต่ปัจจุบันมีกำหนดราคาซื้อกัน แล้วส่งให้กรุงเทพไปที่ปากคลองตลาด

การปลูกลำไยของชุมชนนี้ มีทั้งปลูกในที่ลานบ้าน ซึ่งให้ประโยชน์ทั้งเป็นร่ม เป็นไม้ประดับ ทำให้ร่มรื่น และได้ผลลำไยด้วย และก็มีปลูกที่สวน มีมากบ้าง น้อยบ้าง ตั้งแต่ประมาณ 1 ไร่ขึ้นไป บางคนก็มีมาก เช่น ผู้ให้ข้อมูลท่านหนึ่งบอกว่า มีลำไย 100 กว่าต้น ปลูกบนเนื้อที่ 20 ไร่ นับว่ามีจำนวนพอสมควร

ด้วยความล้มเหลวของการทำนา อันเนื่องจากการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ คือ การสร้างถนน ทำให้น้ำท่วมที่นา ไม่สามารถทำนาได้ ชาวบ้านโดยการแนะนำของทางราชการได้ปลูกพืชผสมผสานระหว่างผัก ผลไม้ จนเกิดการเรียนรู้ว่าลำไยคือพืชเศรษฐกิจที่สามารถปลูกในพื้นที่นาของตน และสามารถสร้างรายได้มากกว่าการทำนาประมาณ 5 เท่า จึงทำให้ชาวนากลายมาเป็นชาวสวนลำไยกันหมด หรือเกือบหมด

การบำรุงดูแลรักษาลำไย : การเรียนรู้โดยบังเอิญจากประสบการณ์ของชาวบ้าน การบำรุงดูแลลำไยเพื่อให้ได้ผลผลิตสูง มีรายได้มากนั้น เป็นกระบวนการที่ชาวสวนต้องเรียนรู้ ซึ่งได้ทั้งจากประสบการณ์ระหว่างกัน คือ ถามไถ่ปรึกษาหารือกันของชาวสวนด้วยตนเอง กิจกรรมที่ชาวสวนลำไยต้องทำเพื่อให้ต้นลำไยให้ผลมาก คือ การตัดยา ใส่ปุ๋ย แต่งกิ่ง สอนน้ำมาหล่อเลี้ยง การตัดยาเป็นการตัดไฮโมนพืช หรือการให้สารอาหารทางใบ ให้แก่ลำต้นเพื่อให้งามสด ไม่เหี่ยวแห้ง การให้อาหารทางใบ ชาวสวนเขาเรียนรู้ว่า ควรให้กับต้นลำไยต้นเล็ก ๆ ซึ่งกำลังเติบโต ปล่อยให้โตตามธรรมชาติ ชาวสวนเขาบอกว่าไม่ได้กินแน่ ต้องมีการใส่ทั้งไฮโมนและปุ๋ย ซึ่งต้องใช้สูตร 15 : 15 : 15 (โปแตสเซียม : ไนโตรเจน : ฟอสเฟส) และการใส่ปุ๋ยนี้จะใช้วิธีขุดดินลงไปแล้วใส่ปุ๋ยบริเวณโคนต้นไม่ได้ จะทำให้รากตาย ถ้าใส่ต้องใส่หลังฝนตก หรือไม่ก็รดน้ำแล้วค่อยใส่ เพื่อที่ปุ๋ยจะค่อย ๆ ละลาย หากใส่แล้วฝนตกหรือรดน้ำ ปุ๋ยจะละลายทีเดียวมาก ลงดินไปเลย และการดูแลลำไย นอกจากให้ปุ๋ยและตัดไฮโมนดังกล่าวแล้ว ต้องมีการดายหญ้า วัชพืช โดยทำในหน้าแล้งนี้ พอหน้าฝนก็ใส่ปุ๋ยดังกล่าวแล้ว

กระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์โดยตรง และเป็นผู้ช่างสังเกตคิดหาเหตุผลของชาวบ้าน กลายเป็นสิ่งซึ่งช่วยให้การทำมาหากินอย่างคนอาชีพปลูกลำไยขาย ได้มีโอกาสทำให้ผลผลิตลำไยสูงขึ้น ซึ่งนั่นหมายถึงการเพิ่มซึ่งรายได้นั่นเอง ซึ่งเหตุบังเอิญอย่างนี้ก็ทำคุณอนันต์ ในแวดวง

วิทยาศาสตร์ ดังที่นักวิทยาศาสตร์ท่านหนึ่งไปนั่งอยู่ใต้ต้นแอปเปิลขณะที่ผลแอปเปิลหล่นลงมา จนทำให้นักวิทยาศาสตร์ท่านนั้นตระหนักคิด หรือถูกคิดหลักการหรือสูตร หรือความรู้เกี่ยวกับแรงโน้มถ่วงของโลกได้ ซึ่งอันนี้ถึงแม้จะไม่ยิ่งใหญ่อย่างนั้น ในแง่ของผลที่เกิดขึ้นต่อมวลมนุษยชาติ แต่ในแง่กระบวนการจะมีลักษณะบางประการคล้ายกัน คือความบังเอิญ และการสังเกต และตระหนักรู้ และคิดได้ เรื่องของการพบว่า สารดินประสิว ซึ่งเรียกว่า โปแตสเซียมคลอเรต มีอยู่ว่ามีชาวบ้านคนหนึ่ง อยู่อีกชุมชนหนึ่งไม่ห่างจากที่นี่เท่าใดนัก ได้ทำดอกไม้ไฟ ซึ่งต้องใช้ดินประสิว ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของดินระเบิด เมื่อทำดอกไม้ไฟเสร็จแล้ว ก็นำภาชนะที่ใช้ผสมดินระเบิดไปล้าง แล้วเทน้ำนั้นไปที่ต้นลำไย ซึ่งเป็นต้นลำไยของชาวบ้าน คนนี้ที่บ้านตนเอง ปรากฏว่าลำไยต้นนั้นออกดอก ออกผล ก่อนต้นอื่น แล้วเมื่อสังเกตเห็นเช่นนั้นก็เกิดข้อสงสัยว่า เกิดมากจากอะไร ก็คิดว่าน่าจะมาจากการรดด้วยน้ำล้างดินประสิว ด้วยความอยากรู้อยากจริงหรือไม่ ก็เอาไปรดอีกต้นหนึ่ง ผลก็ได้ออกมาเช่นกัน ที่นี้ก็เลยกลายเป็นเรื่องใหม่สำหรับการใช้สารนี้ พอพวกเขาชวนได้พูดคุยแลกเปลี่ยนความเห็นกันไปแล้ว พวกเขานำเอาไปทดลอง และได้ผลความรู้ไปถึงส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง เขาก็มาแนะนำว่า ที่ผลลำไยมีมากนั้น เพราะเกิดจากสารโปแตสเซียมคลอเรต หรือดินประสิวนั่นเอง

ชาวสวนลำไยในระยะแรก ที่ชาวนั้นแพร่ไปก็เกิดความลังเลเหมือนกันว่าจะใส่ดีหรือไม่ เพราะมีบางคนกล่าวว่า หากใส่สารดินประสิวเพื่อเร่งลำไยแล้ว ต้นลำไยอาจจะตายภายใน 3 ปี ซึ่งหากไม่ใช้แล้วน่าจะเสียหาย เพราะหากไม่ใช้อาจจะไม่ได้เงินแสน จากการทำสวนลำไย “ถ้าปล่อยตามธรรมชาติ มันจะเป็นผลไม่ดี เราแทนที่จะได้เงินหมื่น กลับมาได้แค่ดินหน้อย ไม่พอกินแน่เลย อยากให้เหลือไว้กินบ้าง” แต่บางคนก็ไม่กล้าใช้สารนี้ เพราะทางราชการไม่รับรอง กลัวจะเป็นอันตราย ซึ่งชาวสวนรายหนึ่งบอกว่าหากใช้ไปแล้ว คนกินลำไยได้รับอันตรายต่อสุขภาพ พวกเขา ก็บาป

วิธีการใช้สาร คือ นำเอาสารดินประสิว หรือโปแตสเซียมคลอเรต ละลายน้ำ แล้วฝีฝักบัวรดรอบ ๆ ต้น ซึ่งเมื่อใส่แล้วจะออกดอกร้อยเปอร์เซ็นต์ ออกดอก มีลูก สารนี้ต้องใส่ให้พอดี อย่าใส่มากเกินไป มิฉะนั้นจะเสียเพราะผลขนาดเล็กขายไม่ได้ราคา

สำหรับราคาของสารดินประสิวนั้น ซึ่งมากิโลกรัมละ 300 – 400 บาท หนึ่งกิโลกรัมใส่ได้ประมาณ 5 ต้น ลงทุนต้นละไม่ถึง 100 บาท ซึ่งผลที่ออกมานับว่าคุ้มมาก อย่างไรก็ตามการใส่สารต้องมีการรดน้ำหลังจากใส่แล้ว ต้องรดน้ำทุกวัน เพื่อให้สารตัวนี้ถึงรากของลำไย จากนั้นภายใน 20 วัน ลำไยก็จะออกช่อใบ แล้วจะออกดอกตามมา

การขายลำไย ลำไยเป็นผลไม้ที่ออกเป็นฤดู ซึ่งออกอยู่ในช่วง 2 เดือน เพราะฉะนั้นการซื้อขายลำไยก็จะอยู่ในช่วงนี้ และราคาดีจะเป็นต้นฤดู ฉะนั้นใครสามารถเร่งลำไยให้ออกต้นฤดูได้ก็จะมียกไร่มาก สำหรับการขายลำไยนั้นก็มีวิธีการดังนี้ 1) ผู้ซื้อจะซื้อลำไยในสวน โดยการติดต่อเจ้าของสวนที่ผู้ซื้อเห็นว่าลำไยสวนนี้น่าจะมีกำไร ก็ติดต่อเจ้าของสวน ตกลงราคากันแล้วก็มัดจำ หรือจ่ายครึ่งหนึ่ง หรือหมดเลยก็ได้แล้วแต่จะตกลงกัน 2) เจ้าของสวน เก็บไปขายให้โรงงาน หรือพ่อค้าที่เขารับซื้อ อาจเป็นต่างจังหวัดแล้วเจ้าของสวนก็เก็บส่งไปให้แล้วจึงคิดราคากัน เมื่อขายแล้วชาวสวนมีรายได้พอสมควร ดังที่

ชาวสวนรายหนึ่งเล่าให้ฟังว่า ถ้าลำไยติดทั้งหมด และเป็นต้นขนาดใหญ่ ต้นหนึ่งก็จะได้เป็นแสนบาท แต่ถ้าหากติดไม่หมดก็หลักหมื่น และหากคิดเป็นไร่ ถ้ามี 10 ไร่ อาจจะขายได้ประมาณ 1 ล้านบาท

ที่กล่าวมาเป็นการขายลำไยในฤดูกาล หากจะขายนอกฤดูกาลต้องทำเป็นลำไยอบ ต้องมีโรงอบซึ่งอบได้แล้วจะส่งไปขายยังประเทศจีน จะได้ราคาดี ซึ่งขณะนี้ก็ทำการอบอยู่ แต่เป็นเตาอบที่ทำจากภูมิปัญญาชาวบ้านเอง ในอนาคตอยากได้โรงอบลำไย ซึ่งขณะนี้เสนอไปแล้วกำลังอยู่ในขั้นตอนผลักดันอยู่ เพราะหากได้โรงอบ นอกจากจะขายลำไยอบได้ราคาแล้ว ยังมีอำนาจในการต่อรองกับพ่อค้าที่มาซื้อลำไยสดอีกด้วย

แนวทางอีกทางหนึ่งที่จะทำให้ขายลำไยได้ราคา คือ การรวมกลุ่มลำไย แล้วรักษามาตรฐานตามเกรดลำไย คือ เวลาขาย ขณะที่ลำไยจะถูก คัดออกเป็นเกรด A, B และ C ซึ่งราคาไม่เท่ากันหากรวมกลุ่มได้ ทางกลุ่มจะรักษามาตรฐานเกรด รับประกันคุณภาพ ตรงนี้จะได้รับความเชื่อถือ พ่อค้าหรือคนซื้อกล้าซื้อราคา ขณะนี้กำลังคิดจะรวมกลุ่มลำไยอยู่ หากเป็นกลุ่มส่งตลาดกลางทีเดียวเลย จะไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลาง ซึ่งจะทำให้ได้ราคาเต็มที่ นี่คือนาคตของชาวสวนลำไยที่ผู้นำชุมชนคาดหวังไว้

หน่วยงานของรัฐและโครงสร้างพื้นฐานเข้าถึงหมู่บ้าน : เจาะไขการเกิดองค์กรบูรณาการด้านออมทรัพย์

ภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้า ประชาชนอยู่ดีกินดี ไฟสว่าง ทางสะดวก นั้น รัฐบาลไทย ไม่ว่าใครจะมาเป็นนายกรัฐมนตรีก็ตาม ดูเหมือนจะไม่สามารถเปลี่ยนแปลงนโยบายนี้ได้ เพราะถูกกำหนดไว้ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อันเป็นคัมภีร์ที่ยึดถือเป็นยุทธศาสตร์ของการพัฒนาประเทศอย่างศักดิ์สิทธิ์ไปแล้ว นั่นคือ ภายใต้การปฏิบัติตามแผนฯ ต้องเป็นเวลานานถึง 20 ปี เศรษฐกิจส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมชนบทระดับหมู่บ้านมากมาย ผลกระทบนี้เกิดขึ้นทั้งในด้านกายภาพและวัฒนธรรม เช่น

ประปา บริการน้ำประปา เป็นบริการสาธารณูปโภคที่จัดขึ้นโดยองค์กรรัฐวิสาหกิจ (คือ การประปาส่วนภูมิภาค) หรือโดยองค์กรท้องถิ่น ทั้งในระดับเทศบาลและหมู่บ้าน ซึ่งเดิมชาวบ้านจะมีน้ำกิน น้ำใช้ จากลำคลอง ลำเหมือง ต้องไปหาบหรือบรรทุกกันมาไว้ในโอ่ง แต่ขณะนี้น้ำประปาเข้าถึงหมู่บ้าน ทำให้ชาวบ้านมีความสะดวก และได้น้ำสะอาดไว้ดื่มกันอีกด้วย

ไฟฟ้า เมื่อก่อนชนบทไม่มีไฟฟ้าเป็นแสงสว่าง หากแต่ใช้ตะเกียงในยามค่ำคืนแทน แต่ขณะนี้ในหมู่บ้านมีไฟฟ้าใช้กันแทบทุกหลังคาเรือนมานานกว่า 20 ปีแล้ว การมีไฟฟ้านอกจากจะทำให้ถนนสว่าง ในเวลากลางคืน (เพิ่งได้ไฟกิ่งตามถนน 5-6 ปีที่ผ่านมา) แล้ว ยังอำนวยความสะดวกในสิ่งที่ใช้ในชีวิตประจำวันอื่น ๆ เช่น พัดลมให้ความเย็น หรือตู้เย็นในการถนอมรักษาอาหาร เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตามสิ่งที่ตามมากับการมีไฟฟ้าในหมู่บ้าน คือการส่งเสริมให้สินค้าอุตสาหกรรมซึ่งผลิตจากโรงงานในตัวเอง ไหลไปสู่ชนบท อันเป็นหนทางซึ่งทำให้เงินในชนบทไหลไปอยู่ในเมือง ซึ่งเป็นกระบวนการสร้างความแตกต่างระหว่างเมืองกับชนบทในแง่เศรษฐกิจ หรือรายได้ให้ห่างออกไปอีก

ถนน สมัยก่อนทางเดินเป็นทางเกวียน และทางคนเดิน เมื่อนโยบายเงินผันของรัฐบาล ชุติ ม.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ทำให้หมู่บ้านมีโอกาสใช้เงินส่วนนี้ตัดถนนลูกรัง และต่อมามีถนนลาดยางดี ๆ อันเนื่องด้วยผู้นำในชุมชนทำเรื่องเสนอความต้องการ (วิ่งเต้น) ไปยังฝ่ายโยธา ก็ได้มา ซึ่งทำให้หมู่บ้าน สำเร็จไปมาสะดวกยิ่งขึ้น

นอกจากโครงสร้างพื้นฐานดังกล่าวแล้ว กิจกรรมอันเป็นหน้าที่ของหน่วยงานราชการต่าง ๆ ก็ เข้ามาให้การสนับสนุน แนะนำ ให้ชาวบ้านดำเนินการต่าง ๆ มากมาย เช่น

- กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน หรือ กรมม. และกองหนุนเพื่อความมั่นคง ของชาติหรือ กนช. มาอบรมชาวบ้านให้รู้เกี่ยวกับการรักษาความมั่นคงภายในหมู่บ้าน การปกครองใน ระบบประชาธิปไตย นำเงินมาสร้างศาลาประชาธิปไตยไว้ในหมู่บ้าน ส่งเสริมการทำอาชีพของกนช. จน สามารถส่งไปประกวดแล้วชนะ ได้รางวัลในระดับเขต และระดับภาคมาแล้ว

- สภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ จัดสรรเงินจำนวน 3 ล้านบาท
- เจ้าหน้าที่ฝ่ายพัฒนาการ ได้เข้ามาให้คำแนะนำส่งเสริมการออมทรัพย์ให้ถูกต้อง ตาม หลักราชการ เพราะเริ่มทำมาแต่แรกก็ทำแบบชาวบ้านทำกันเอง ไม่มีหลักการอะไร แต่อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านคิดว่าวิธีการของพวกเขาดีกว่าและก็ได้เหมือนกัน

- อสม. เจ้าหน้าที่ด้านสาธารณสุข เข้ามาแนะนำให้ชาวบ้านรู้จักรักษาดูแลสุขภาพ ทาง ราชการส่งเจ้าหน้าที่ของตนเข้าไปในหมู่บ้านตลอด โดยเฉพาะข้าราชการจาก 4 กระทรวงหลัก คือ กระทรวงสาธารณสุข กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ กระทรวงมหาดไทย และกระทรวงศึกษาธิการ เข้ามา ในหมู่บ้านนี้มากกว่า 20 ปี ซึ่งการเข้าก็ทำให้หมู่บ้านพัฒนาหรือเปลี่ยนแปลงทางด้านอาชีพ และการดูแลสุขภาพ ตลอดจนการอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่ม การพัฒนาหมู่บ้านจะอาศัยชาวบ้านฝ่ายเดียวไม่ได้ เกือบ ทุกอย่างอาศัยทางราชการมาแนะนำการปลูกกล้วย การทำสหกรณ์ออมทรัพย์ การทำศาลาประชาธิปไตย การดูแลสุขภาพ กองทุนต่าง ๆ หรือแม้กระทั่ง เลี้ยง ปลูก ก็อาศัยกรมประมงมาส่งเสริม

สหกรณ์ออมทรัพย์ : การรวมกันด้านทุนเพื่อประกอบอาชีพของชาวบ้าน

รัฐบาลไทยได้สร้างสถาบันการเงินเฉพาะทาง เพื่อให้เป็นสถาบันทางการเงินของเกษตรกร โดยเฉพาะ คือธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) เป็นสถาบันทางการเงินที่เกษตรกรสามารถกู้ เงินมาลงทุนได้ แต่ระบบการดำเนินการและหลักการที่อยู่เบื้องหลังของระบบสถาบันการเงินแห่งนี้ คือ โครงสร้างทางการเงินที่ถูกจำแนกแตกต่างมาเป็นสถาบันการเงินเฉพาะ เพื่อจัดระบบที่มีความเหมาะสมกับ โครงสร้างการผลิตทางการเกษตร อันมีความเชื่อมโยงระบบทุนของสถาบันการเงินกับองค์การการเงิน ระดับโลก สถาบันนี้มีเหตุผลอยู่เบื้องหลัง คือ การจัดการเกี่ยวกับการให้เกษตรกรมีการลงทุนเพื่อผลิต สินค้าการเกษตรออกสู่ตลาดโลก หรืออย่างน้อยที่สุดก็เป็นสินค้าของภายในประเทศนั้น ๆ (ระดับท้องถิ่น) สถาบันการเงินนี้มีระบบโครงสร้างการจัดการแบบองค์กรสมัยใหม่ และเป็นไปตามหลักการของระบบทุน นิยม ในขณะที่ลูกค้ามีการประกอบกิจการที่ค่อนข้างใช้รูปแบบและวิธีการ หรือเทคโนโลยีเกี่ยวกับการผลิต ค่อนข้างล้ำสมัย และขาดศักยภาพแห่งประสิทธิภาพในการจัดการขององค์การการผลิตของคน ดังนั้น เมื่อ

ลูกค้าดังกล่าวถูกผนวกเข้ากับสถาบันการเงินระบบทุนนิยมดังกล่าว ซึ่งเป็นฝ่ายเสียเปรียบเพราะกลายเป็นผู้พึ่งพิงด้านทุนของสถาบันการเงิน อย่างไม่มีวันจบสิ้นหรือหยุดได้ ตราบใดที่ยังต้องการผลิตสินค้าเกษตร โดยใช้ทุนจากสถาบันการเงินกล่าว

ที่กล่าวมานั้น ผู้วิจัยต้องการชี้ให้เห็นว่า สถาบันการเงินแบบ ธกส. ไม่สอดคล้องกับการเป็นแหล่งทุนของเกษตรกรระดับชาวนาดังกล่าว เพราะเป็นระบบทุนที่ใหญ่เกินไป และเป็นโครงสร้างที่แบ่งแยกเฉพาะจนไม่สามารถกลมกลืนกับโครงสร้างทางการผลิตของเกษตรกรได้ ดังพบจากประสบการณ์ของการเป็นหนี้ต่อ ธกส. ของชาวลาว ชาวนา ที่มีอยู่อย่างมากมาย

ในชุมชนหมู่บ้าน ได้เห็นการปรับตัวเพื่อให้ตนเองอยู่ในกระแสความเป็นทุนนิยมได้อย่างเหมาะสม ด้วยการจัดตั้งองค์กรทางการเงิน หรือทุนของตนเองขึ้นมาได้ ด้วยเงื่อนไขที่เกิดจากทั้งภายนอกและภายในชุมชน และองค์กรที่กล่าวถึงนั้น คือ สหกรณ์ออมทรัพย์

จุดกำเนิดสหกรณ์ออมทรัพย์

ก่อนที่จะมีสหกรณ์ออมทรัพย์ใช้ชาวนาเป็นแหล่งกักเงินนั้น มีนายทุนภายในหมู่บ้านหรือชุมชนเป็นคนออกเงินให้กู้แก่ชาวนา ซึ่งเขาคิดดอกเบี้ยแพงมาก แต่คนจำเป็นต้องใช้เงิน โดยเฉพาะเงินลงทุนการทำมาหากิน ไม่รู้จะไปกู้ที่ไหน ถึงแม้ดอกเบี้ยจะแพงก็ยอมกู้ การไปกู้เงินนายทุนสมัยก่อนนั้นต้องเอาโฉนดที่ดินไปจำนอง ทำสัญญากู้กัน ดอกเบี้ยที่กู้มีตั้งแต่ 5% 10% หรือ 20% ก็มี ซึ่งเป็นอัตราดอกเบี้ยต่อเดือน ไม่ใช่ต่อปี ฉะนั้นจะเห็นได้ว่า อัตราดอกเบี้ยนี้แพงมาก ในสมัยนั้นชาวนามีความจำเป็นต้องลงทุนในปัจจัยเกี่ยวกับการผลิต เช่น ไม่มีควายสำหรับไถนา ก็ต้องกู้ยืมมาก่อน เพื่อไปซื้อควาย เมื่อทำมาแล้วได้เข้ามาก็จะขายเพื่อใช้หนี้ หากไม่พอก็ขายควายนั่นเสีย ใช้หนี้ไปเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าไปก่อน ถ้าไม่ทำอย่างนี้ก็สู้ดอกเบี้ยไม่ได้ มันแพงมาก ชาวนาบางคนโชคร้ายไปกว่านั้น คือขายข้าวขายควายแล้ว เงินก็ยังไม่พอใช้หนี้แก่นายทุน ทำให้ต้องมีการยึดที่ดินเกิดขึ้น แต่ก็มีจำนวนไม่มากนักสำหรับกรณีหนัก ๆ อย่างนี้

ต่อมา มีการตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ หรือ ธกส. ขึ้น ชาวนาที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมก็สามารถกู้ได้ ซึ่งกระบวนการเป็นไปตามระบบธนาคาร คือ การกู้ต้องมีการค้ำประกัน โดยหากกู้ไม่มาก็ให้จับกลุ่มค้ำประกันกัน และหากกู้มากก็ต้องใช้โฉนดที่ดินไปค้ำประกัน ฉะนั้น คนที่กู้ ธกส. จึงเป็นชาวนาที่ค่อนข้างมีหลักทรัพย์ สำหรับผู้ที่ยากจนจริง ๆ จึงไม่มีโอกาสกู้ ธกส. ซึ่งคนเหล่านี้เป็นคนส่วนใหญ่ของหมู่บ้าน

สถาบันการเงินสำหรับคนในหมู่บ้านจริงๆ แล้วมันได้เกิดจากคนที่มีฐานะหรืออำนาจเหนือกว่า คือไม่ได้เกิดจากนายทุน และรัฐ หากแต่เกิดจากขบวนการของชาวนาที่ยากจน ช่วยกันเอง จุดกำหนดของการเกิดสหกรณ์ออมทรัพย์อันเป็นสถาบันทางการเงินของคนในหมู่บ้าน พบว่า เกิดจากคนในชุมชนก่อน เช่น มีคนอยู่คนหนึ่ง ซึ่งขณะนั้นก็ยังมิบทบาทเป็นผู้นำในสหกรณ์ออมทรัพย์ของชุมชนที่เราสามารถกล่าวได้ว่าเป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งสหกรณ์ออมทรัพย์ของชุมชนนี้ กล่าวคือ สมัยก่อนเขาเป็นพ่อค้าเร่ขายผ้า ได้ผ่านไปหลายชุมชนได้พบเห็นบางคนมีเงินเป็นแสน ๆ เป็นนายทุนสามารถให้ชาวนากู้ได้ นำความคิดนี้มาปรึกษาพูดคุยกันหลาย ๆ คน จนสุดท้ายคุยกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ คือ พัฒนาการ เจ้าหน้าที่

เกษตร และเจ้าหน้าที่สาธารณสุข ร่วมปรึกษากัน ร่วมมือกัน ทำหรือจัดตั้งเป็นกองทุนมือใหม่ แต่ละคน มาออกเงินร่วมกันเป็นกองทุนเริ่มต้นด้วยคนละ 10 บาท ครั้งแรกร่วมกันได้ประมาณ 800 บาท มีคนมาร่วมกันประมาณ 50 คน ซึ่งนับว่าน้อยได้จำนวนเงินน้อยกว่าที่คิดไว้มาก ผู้นำกลุ่มออมทรัพย์ท่านนี้ท่าน บอกว่า เห็นแบบนี้แล้วก็รู้สึกว้าเหว่เหมือนกัน เพราะเงินมันน้อย ไม่สามารถเอาไปทำอะไรได้ อย่างไรก็ตาม ทางราชการหรือแม้กระทั่งเจ้าอาวาสก็ให้ความสนับสนุน ก็ต้องกันมาได้โดยเริ่มในราวปี 2539

บริหารงานในรูปคณะกรรมการ

สมาชิกมีการประชุมเพื่อลงคะแนนเสียงเลือกตั้งประธาน และกรรมการบริหารสหกรณ์ ออมทรัพย์ ซึ่งมีอยู่ทั้งหมดจำนวน 15 คน แบ่งเป็นฝ่ายดำเนินการ 5 คน ฝ่ายศึกษา 5 คน และฝ่าย ตรวจสอบ 5 คน อันที่จริงแล้ว คนที่มาเป็นกรรมการต้องเสียสละ เพราะต้องมีความรับผิดชอบต่อกิจการ ซึ่งจริง ๆ แล้วไม่ค่อยมีใครอยากมาเป็นเท่าไร ต้องรับผิดชอบ ค่าตอบแทนก็ไม่มี ดังนั้นการมาเป็น กรรมการจึงเป็นด้วยใจรัก และการบริหารหรือร่วมกันดูแลกิจการนั้นต้องเปิดเผยรายละเอียดทั้งระหว่าง สมาชิกและกรรมการ พร้อมมีการตรวจสอบได้เลย รายจ่าย-รายรับอย่างไร เมื่อถึงปลายปีก็สามารถแจก แจงงบดุลให้สมาชิกได้รับทราบทุกคน

การสะสมเงินทุน

เป็นการรวบรวมเงินมาไว้ที่ส่วนกลาง ไว้ให้คณะกรรมการดูแลเพื่อบริหารจัดการให้ได้ กำไรและเป็นประโยชน์กับกลุ่ม ฉะนั้นทุกคนที่เป็นสมาชิกก็นำเงินมารวมกันอันเป็นการออมนั่นเอง การ ออมนี้ในอีกแง่หนึ่งคือ การสะสมเงินของชาวบ้าน สะสมทีละเล็กทีละน้อย เปิดให้นำมารวมทุกเดือน บาง คน 10 บาท 20 บาท 30 บาท 100 บาท หรือ 200 บาท ไม่จำกัดจำนวน ถ้าใครมีมากก็สะสมได้มาก อันนี้ เป็นการรวมของชาวบ้าน จริง ๆ ซึ่งชาวบ้านจริงไม่มีใครมีเงินมาก จนสามารถเอาเงินมาลงจนคนเดียวจน กลายเป็นนายทุนที่มีที่มารวมกันก็เป็นพวกเดียวกัน มีฐานะคล้าย ๆ กันทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงไม่ จำเป็นต้องไปจำกัดจำนวนสูงสุดของการสะสม หรือออมเงินไว้ กับสหกรณ์ออมทรัพย์ จำนวนเงินที่สะสมที่ เริ่มต้นด้วยเงินคนละ 10 บาท จากประมาณ 50 คน ดังกล่าวแล้วนั้น บัดนี้มีสมาชิกประมาณ 280 คน ถ้า หนึ่งคนซึ่งเป็นคนในหมู่บ้านไม่รับคนนอกหมู่บ้านมาเป็นสมาชิก และมีทุนหมุนเวียนอยู่ล้านกว่าบาท

สมาชิกสหกรณ์ออมทรัพย์ หัวใจสำคัญของสหกรณ์ออมทรัพย์ไม่ได้อยู่ที่จำนวนเงิน จำนวนมาก หากอยู่ที่ใจของสมาชิกที่เต็มใจมาร่วม และเห็นประโยชน์ หรือความสำคัญของการรวมกลุ่ม กันเพื่อสะสมทุน หรือออมทรัพย์ไปเป็นทุน ทางกรรมการต้องการให้คนที่เห็นดีด้วยมาร่วมมาก ๆ แต่ อย่างไรก็ตาม สหกรณ์ต้องการคนที่ร่วมมือจริง ๆ ไม่ใช่เห็นแก่ประโยชน์ที่ได้จากการกู้เท่านั้น อันที่จริง ประโยชน์เกิดกับสังคมด้านอื่นอีกด้วย อันนี้คือสิ่งที่อยากให้สมาชิกมองเห็นประเด็นนี้

การรับสมาชิกเข้ากลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์ ถ้าหากได้คนที่เห็นด้วย หรือยึดมั่นใน อุดมการณ์เดียวกันแล้วก็จะเกิดความมั่นคง วิธีการจึงให้สมาชิกรับรองกันเอง พวกเขาจะรู้ว่าใครคนไหน เป็นอย่างไร มีการสืบประวัติกันว่าคนนั้นน่าเชื่อถือมากน้อยเพียงใด ซึ่งอันนี้จะมีผลสืบเนื่องไปถึงการกู้ เงิน เพราะสมาชิกต้องค้ำประกันกันเอง สหกรณ์ออมทรัพย์จะไม่ให้อาหลักทรัพย์มาค้ำประกันเมื่อมีการ กู้ยืม ระบบการค้ำประกันตรงนี้ จะให้หลักสัจจะ ซึ่งเป็นหลักการที่มีรากฐานทางวัฒนธรรมของชุมชนไทย

ซึ่งได้รับการพิสูจน์แล้วว่า ชุมชนไทยอยู่กันอย่างมีสัจจะ อันเป็นสำนึกที่ฝังอยู่ในใจ และยึดมั่นว่าเป็น ศักดิ์ศรีของคนการทำสัญญาไม่มีความหมายใด ๆ เลยหากคนไม่มีสัจจะ

สำหรับคนในชุมชนนี้ต้องมีความซื่อสัตย์กับการออมของตน คือจะมีการนำเงินมาออม ทุกวันอาทิตย์ของต้นเดือน ตั้งแต่ 10 บาทขึ้นไป จะออมเท่าไรก็ได้ การส่งเงินออมแบบนี้เขาเรียกว่า ส่ง สัจจะและหากกู้เงินต้องเป็นผู้ที่ส่งดอกเบี้ยสม่ำเสมอ ความประพฤติของผู้ที่มีความเป็นสัจจะ จะได้รับความ น่าเชื่อถือ หรือเครดิต สามารถกู้ได้มากถึง 30,000 บาท

หลักคุณธรรมอันเป็นคุณค่าที่ชาวออมทรัพย์ยึดเป็นบรรทัดในการพิจารณาให้กู้เงิน จาก สหกรณ์ออมทรัพย์ คือ ความมีสัจจะดังกล่าว ความร่วมมือ คือการปฏิบัติตามกฎ ระเบียบ หรือข้อตกลง หรือข้อร้องจากกลุ่ม อันเป็นลักษณะของการเสียสละประโยชน์ในส่วนตนเพื่อส่วนรวม เพื่อให้ส่วนรวม อยู่รอดได้ นั่นคือ หากส่วนรวมอยู่ไม่ได้ บัณฑิตบุคคลก็อยู่ไม่ได้ คุณธรรมประการต่อมาคือ ความสามัคคี คือ การรักหมู่คณะ อยากให้คนในหมู่บ้านมีความเป็นอันหนึ่งใจเดียวกัน ไม่ทำให้เกิดความแตกแยก เพราะจะทำให้กลุ่มเกิดความอ่อนแอ มีอะไรที่ขัดแย้ง ไม่พอใจ ก็มองข้ามไปบ้าง หรือยอมปรองดองหัน หน้าเข้าหากัน และอีกประการหนึ่งคือ ความประหยัด อันนี้เป็นเป้าหมายที่ทางกลุ่มทำเพื่อแสดงให้เห็นว่า การประหยัด ทำให้สมาชิกอยู่ได้ไม่เดือดร้อน จนต้องเบียดตนเองหรือผู้อื่น เช่นการมีเงินแล้วเอาไปกิน เหล้า หรือใช้จ่ายฟุ่มเฟือยอย่างอื่น แบบนี้เรียกว่าไม่ประหยัด

การกู้เงิน

ระบบการกู้เงินจะให้กู้ได้เป็น 3 เท่าของเงินออม หรือกู้แบบสัจจะ และต้องมีสมาชิกมา ค้ำประกัน 2 คน เงินที่กู้ไปจะนำไปใช้ในสิ่งจำเป็นของการดำเนินชีวิต กล่าวคือ ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็น ชาวสวนลำไย ดังนั้น ส่วนมากมากู้เงินจากสหกรณ์ออมทรัพย์ เพราะนำเงินไปเป็นทุนปรับปรุงสวนลำไย ซึ่งเป็นพืชที่ทำรายได้แก่ชาวชุมชนนี้ เป็นรายได้หลัก และค่อนข้างแน่นอนว่าผลผลิตลำไย จะให้ผล โดยเฉพาะลำไยที่มีการใส่สารดินประสิว

กู้เงินไปเป็นทุนการศึกษาของบุตร ซึ่งในช่วงเปิดเทอมด้วยแล้ว สมาชิกมากู้กันมาก บางครั้งเงินทุนสำรองไม่พอ ต้องไปหาเงินจากแหล่งอื่น เช่น ของกลุ่ม กนช. หรือธนาคารข้าว เป็นต้น หรือ กู้ไปซื้อจักรยานยนต์ เพื่อเป็นพาหนะไปทำงานในเมือง

สำหรับเงินกู้ที่กู้มาแล้ว ต้องคืนภายใน 2 ปี ดอกเบี้ยประมาณร้อยละ 12 ต่อปี หรือ ร้อยละ 1 ต่อเดือน การชำระคืนเงินกู้ที่นี้ไม่ค่อยมีปัญหา เพราะสมาชิกมีรายได้ตลอด และคนที่เป็หนี้ แล้วมักจะขยันดิ้นรน และประหยัด เพื่อนำเงินมาคืน ในกรณีไม่ใช้หนี้มีน้อย หากจะมีก็เป็นเหตุที่จำเป็น เช่น ไม่สบายสุขภาพไม่ดี ทำงานไม่ได้ แต่อย่างไรก็ตามคนเหล่านี้หากหมดอุปสรรคดังกล่าวแล้ว ก็จะใช้ คืน ที่ไม่ได้ใช้ก็เพราะช่วงไม่สบาย จากการตรวจสอบบัญชีเงินกู้ก็พบว่าสมาชิกเกือบทุกคนนำมาใช้หมด ยกเว้นกรณีเดียว คือระหว่างที่กู้ไปคนนั้นตาย อันนี้ทางสหกรณ์จะยกหนี้ให้ โดยนำเอาดอกเบี้ยที่สะสมไว้ มาจ่ายแทน อันนี้ถือเป็นสวัสดิการอย่างหนึ่ง ดูเหมือนว่าที่ทำแบบนี้ในเชียงใหม่ก็มีอยู่แห่งเดียว

ผู้ที่สามารถกู้เงินจากสหกรณ์ได้ต้องเป็นสมาชิก ซึ่งคนที่จะเป็นสมาชิกได้ ต้องมีอายุ 5 ปี และไม่เกิน 60 ปี แต่ถ้าเป็นตั้งแต่แรกแล้ว อายุเกิน 60 ปี ก็ยังเป็นต่อไปได้และต้องเป็นคนในหมู่บ้าน

ผลกระทบของสหกรณ์ต่อชุมชน

ผลจากการดำเนินงานสหกรณ์ออมทรัพย์ คือ ดอกเบี้ย ซึ่งถูกจัดไว้เป็นสวัสดิการ เช่น ใช้หนี้แทนสมาชิกที่เสียชีวิตดังกล่าวแล้ว (แต่ต้องกู้ไม่เกิน 10,000 บาท) และจัดเป็นทุนการศึกษา เช่น ปีที่แล้วให้ทุนการศึกษา 15 ทุน ทุนละ 500 บาท รวมเงิน 3,000 บาท หากมีสาธารณภัยเกิดขึ้น เช่น ไฟไหม้พายุพัดต้นไม้ล้มใส่บ้านเกิดความเสียหาย ทางสหกรณ์ก็ให้ 1,000 บาท โดยต้องเกิดความเสียหายเกิน 3,000 บาท

นอกจากชุมชนได้รับประโยชน์อันเป็นตัวเงินดังกล่าวแล้ว อันกำไรเชิงเศรษฐกิจแล้ว ชุมชนยังได้รับประโยชน์เชิงสังคม อันเป็นรากฐานสำคัญของหมู่บ้านหรือชุมชน เป็นกระบวนการทางสังคมที่ใช้กลุ่มสร้างบรรทัดฐานแห่งการออมทรัพย์ สร้างคุณธรรม หรือค่านิยมในสังคม ทำให้คนมีความสามัคคีร่วมมือกันเพื่อส่วนรวม กลุ่มออมทรัพย์มีอิทธิพลต่อสมาชิก เช่น เมื่อผู้กู้ซึ่งเป็นสมาชิก หากกู้ไปแล้วใช้เงินไปในทางที่ไม่ถูกต้อง เช่น ไปดื่มสุรา ถือว่าใช้เงินแบบไร้ประโยชน์ ถ้าประธานหรือกรรมการสหกรณ์ทราบ หรือเห็นก็จะตักเตือน หากไม่เชื่ออาจถูกเรียกเงินคืน หรือห้ามกู้เงินครั้งต่อไป หรือลดจำนวนการกู้ลง

ในกรณีที่หมู่บ้านของความร่วมมือ ถ้ามีสมาชิกคนใดไม่ให้ความร่วมมือ ทางกลุ่มสหกรณ์จะเพ่งเล็งไม่ให้กู้เงิน หรือบางคนที่ไม่ยอมไปส่งสัจจะ ในวันอาทิตย์ต้นเดือนก็จะถูกกลุ่มสร้างแรงกดดันบังคับ เพราะฉะนั้นเราจะเห็นได้ว่า กลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์เป็นกระบวนการทางสังคมที่สามารถเสริมสร้างรากฐานของสังคม ให้ยึดมั่นในหลักคุณค่า หรือคุณธรรม อันเป็นประโยชน์ต่อการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนและเป็นแหล่งทุนที่ชุมชนสามารถกู้ยืมมาประกอบอาชีพได้ระดับหนึ่ง ซึ่งเปรียบเสมือนเป็นธนาคารของชุมชนที่มีสายใยเชื่อมโยงก่อให้เกิดผลผลิต และรายได้ของชุมชน ทำให้ชุมชนไม่ต้องหันไปพึ่งสถาบันทางการเงินอย่างเช่น ธกส. อันเป็นสถาบันทางการเงินที่เชื่อมโยงให้เงินไหลออกจากชุมชนไปสู่ระดับประเทศและระดับโลกได้ง่าย แต่สหกรณ์ออมทรัพย์ซึ่งการศึกษาของนักวิชาการไทยหลาย ๆ แห่งพบว่าสถาบันทางการเงินที่สมาชิกอยู่รวมกันได้ ควบคุมกันได้ เพราะความสัมพันธ์ใกล้ชิด ทำให้คนกู้เงินไม่กล้าโกง ชาวบ้านเอาเงินมาออกรวมกัน เพราะมีสัจจะ ทำให้สหกรณ์หลายแห่งมีเงินหลายสิบล้าน เช่น ที่ศรีวัง อำเภोजะนะ มีประมาณ 60 ล้านบาท นั้นเป็นข้อเสนอเดิมที่มีอยู่ แต่สำหรับข้อคิดที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยขอเสนอเพิ่มเติมว่า สหกรณ์ออมทรัพย์ นอกจากเป็นกระบวนการทางสังคมที่สามารถสร้างคนในชุมชนให้อยู่ร่วมกันบนหลักการของสัจจะแล้ว ยังเป็นสถาบันทางการเงินที่ป้องกันการไหลบ่าของเงินจากชุมชนไปสู่ระบบเศรษฐกิจที่อยู่ในระดับที่เหนือกว่า เพราะตัดวงจรการพึ่งพิงทรัพยากรและอำนาจจากภายนอก นั่นคือ ไม่มีความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างแบบเสียเปรียบกับสังคมภายนอก แนวทางที่ควรพิจารณาต่อไปของสหกรณ์ออมทรัพย์ คือ การสร้างระบบเศรษฐกิจชุมชน อาจเป็นไปได้ว่าควรมีระบบเงินตราของชุมชนขึ้นมา เพื่อความเป็นอิสระจากสังคมระดับเหนือกว่า อันเป็นสังคมทุนนิยมที่คอยครอบงำชุมชนอยู่ตลอดเวลา การทำเช่นนี้ได้ เราคงไม่ต้องไปพูดถึง The Wealth of Nation หากแต่เรามาพูดถึง The Wealth of Community แทน ระบบเศรษฐกิจของไทยไม่ควรเป็น เอกเศรษฐกิจ

(single economic) หากแต่คงเป็น พหุเศรษฐกิจ (plural economic) แทน นั่นคือ เปิดโอกาสให้มีความหลากหลายทางเศรษฐกิจ และเป็นเศรษฐกิจที่ชุมชนแต่ละชุมชนมีอิสระที่จะเลือกเป็นของตนเอง

กลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน : กลไกการสร้างความสัมพันธ์และความเข้มแข็งในชุมชน

ปัจจุบันมีกลุ่มต่าง ๆ เพิ่มขึ้นมากมายในชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่ได้รับการสนับสนุนจากทางราชการ และบางกลุ่ม ก็เป็นกลุ่มที่เกิดขึ้นเอง ตามที่ชาวบ้านต้องการคือ

กลุ่มแปรรูปอาหาร ซึ่งส่วนใหญ่แม่บ้านหรือสตรี รวมตัวกัน โดยการแนะนำของทางราชการ ที่มาให้รวมกลุ่มกัน พร้อมกับแนะนำวิธีการแปรรูปและถนอมรักษาอาหาร และทางชาวบ้านเองก็คิดหาวิธีการที่เป็นความรู้เดิมมาประยุกต์ และผสมผสานจนเก็บอาหารได้นาน และมีคุณค่าเชิงเศรษฐกิจ สามารถทำเป็นรายได้ เป็นอาชีพเสริม ที่สร้างรายได้อีกทางหนึ่ง ผลิตภัณฑ์ที่กลุ่มนี้ทำ ได้แก่ เต้าเจี้ยว ซีอิ๊ว กล้วยฉาบ ข้าวเกรียบ ทองม้วน ขนมปังการแปรรูปอาหารได้รับการสนับสนุนจากกองทุน กองทุนความมั่นคงแห่งชาติ ที่ได้ให้ทุนแม่บ้านไปอบรมที่จังหวัดลำปางและที่มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ กลับมาทำ เต้าเจี้ยว กับซีอิ๊ว ทำขายแล้วเป็นที่ถูกใจของชาวบ้าน จึงมีแม่บ้านมาร่วมโครงการมากขึ้น ขณะนี้มีแม่บ้านที่มารวมตัวกันเป็นหลักประมาณ 20 คน หมู่บ้านก็เลยกลายเป็นหมู่บ้านพัฒนากลุ่มแม่บ้านตัวอย่าง

กลุ่มทำงานด้านเกษตรกรรม เช่น กลุ่มเพาะเห็ดฟาง กลุ่มเลี้ยงไก่ กลุ่มเลี้ยงวัว กลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ รวมตัวกันเพื่อทำให้อาชีพของตนมีความเข้มแข็ง ซึ่งความเข้มแข็งจะเกิดได้ก็ต้องได้รับการสนับสนุนทางวิชาการ และเงินทุน สำหรับในแง่เงินทุน ยกตัวอย่างเช่น กลุ่มเพาะเห็ดฟาง ได้ของบประมาณจากองค์การบริหารส่วนตำบลตามโครงการเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งต้องจัดตั้งกลุ่มขึ้นมาเพื่อของบประมาณ ซึ่งอันนี้เป็นระเบียบ ขณะนี้เสนอของบประมาณ 60,000 บาท เพื่อการอนุมัติจากอบต. ชุดใหม่ที่จะมีการเลือกกันเร็ว ๆ นี้

ปัจจัยที่ทำให้กลุ่มรวมตัวกันได้

กลุ่มที่รวมตัวกันในชุมชนนี้ ค่อนข้างจะเป็นกลุ่มตามผลประโยชน์ของอาชีพ และดูเหมือนชาวบ้านในชุมชนมีความสามารถในการจัดตั้งและบริหารกลุ่มได้เป็นอย่างดี ยกตัวอย่างเช่น การจัดตั้งกลุ่มเพาะเห็ดฟาง คนที่สนใจในอาชีพนี้ ซึ่งเริ่มต้นด้วยผู้ทำอย่างไม่เป็นทางการก่อน เรียกรหรือชวนมาคุยกันแล้วก็มี การพูดถึงความจำเป็น ต้องมีประธานกลุ่ม ก็มีการกรอในหมู่สมาชิกว่าจะให้ใครเป็นประธานเมื่อได้ประธานแล้ว ก็จะพูดถึงแนวทางในการทำงานของกลุ่ม เพื่อได้แนวทางแล้วก็เขียนระเบียบขึ้นมาทำเป็นรูปแบบหรือทำเป็นทางการเพื่อเป็นแนวทางสำหรับการบริหาร หรือการจัดการกลุ่ม เช่น ได้เงินงบประมาณสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลดังกล่าว ถือว่าเงินมาจากอาชีพของประชาชน เมื่อเอางบประมาณมาแล้วก็ต้องใช้ให้เกิดประโยชน์จริง ใช้อย่างถูกต้อง คำนึงกับที่ประชาชนเขาเสียภาษี ฉะนั้นจึงต้องวางระเบียบการใช้เงินให้รัดกุม จะใช้จ่ายเกี่ยวกับวัตถุประสงค์ต้องมีระเบียบการใช้อย่างไร ต้องเขียนออกมาให้ชัดเจน เพื่อจะได้ตรวจสอบได้ เราจะเห็นได้ว่ากระบวนการบริหารการจัดการของกลุ่มในชุมชนนี้ ได้รับการพัฒนาการเรียนรู้ จนสามารถดำเนินการกลุ่มของตนเองได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ปัจจัยที่ทำให้กลุ่มเข้มแข็ง

กลุ่มรวมตัวกันตามผลประโยชน์อาชีพของคน ซึ่งเป็นกลุ่มที่เป็นฐานที่สำคัญของเศรษฐกิจชุมชน ความสำเร็จของกลุ่มจากมีกระบวนการบริหารหรือจัดการที่ดีดังกล่าวแล้ว ยังมีปัจจัยอื่นๆ ที่ทำให้กลุ่มเข้มแข็ง คือ คนที่เป็นชาวบ้านมารวมกลุ่มกันนั้น จะต้องมีความจริงใจ เห็นความสำคัญของการมีกลุ่มว่า ถ้ามีแล้วเพิ่มประโยชน์อะไรบ้าง ทั้งที่เป็นของส่วนตัวและส่วนรวม มีความอดทน หมายความว่าในบางครั้ง ความขัดแย้งอาจเกิดขึ้นในกลุ่มได้ สมาชิกต้องอดทนกับความขัดแย้ง ให้เอาใจเขามาใส่ใจเรา ทุนรပ်ฟังกัน แล้วความเข้าใจหรือการประสานประโยชน์ก็จะเกิดขึ้น ซึ่งที่นี้ชาวบ้านเขาทำอะไรก็จะพูดคุยกัน ปรับความเข้าใจกันเสมอ มีความเสียสละ หมายถึง เสียสละเวลามาร่วมประชุม และสละทรัพย์บ้าง หากกลุ่มต้องการให้ช่วยเหลือ สมาชิกต้องเป็นคนเปิดใจกว้าง ยอมรับฟังคำวิพากษ์วิจารณ์ต่างๆ และที่สำคัญคือ หัวหน้าต้องเข้มแข็งและเสียสละ “การเป็นผู้นำกลุ่มแต่ละกลุ่มให้ประสบผลสำเร็จ ถ้าเป็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวแล้วคิดว่า ใครจะตั้งมาอย่างไรก็ตาม กลุ่มไม่สำเร็จแน่ คือเราต้องมีความเสียสละ อดทน ยอมรับคำตำหนิ อะไรหลาย ๆ อย่างเมื่ออยู่จุดนี้ อย่างพ่อนี้เป็นพ่อหลวงมานี้ ถูกทั้งดีถูกทั้งด่า มีหมดเลย ถ้าเป็นรูปธรรมแล้ว วันหลังพวกเราก็จะยอมรับเราเองแหละ เราต้องใจเย็นนะ” และการจะไม่ให้กลุ่มแตก หากจะทำอะไรในนามกลุ่มหรือการตัดสินใจของกลุ่ม ต้องมาจากการลงมติ “ส่วนมากจะถือมติเป็นหลัก จะทำอะไรก็มาลงมติกัน” จะทำให้ไม่เกิดความขัดแย้ง หรือกลุ่มแตกหรือเกิดความหวาดระแวงระหว่างกัน ซึ่งจะทำให้กลุ่มอ่อนแอลง

ประโยชน์ของการรวมกลุ่ม

1 ทำให้ได้รับเงินทุนช่วยเหลือ คือ หากมีกลุ่มแล้ว เงินทุนต่าง ๆ จากภายนอก มักจะได้ความช่วยเหลือกลุ่ม เพราะมีความพร้อม และอีกประการหนึ่งคือ กองทุนมักไม่ให้ความช่วยเหลือเป็นรายบุคคล จะให้เป็นกลุ่ม

2 ทำให้มีอำนาจในการต่อรอง ในกรณีที่กลุ่มต้องการขายผลผลิต อำนาจหรืออิทธิพลของกลุ่มสามารถนำไปต่อรองกับพ่อค้าที่มาซื้อสินค้าได้ เวลาขายสินค้าก็บอกกับพ่อค้าว่า กำหนดราคาเองไม่ได้ ต้องให้กลุ่มเป็นคนตัดสินใจ เมื่อพ่อค้าบอกว่าจะซื้อราคาเท่าไรก็นำราคานั้นไปปรึกษากลุ่ม ถ้ากลุ่มเห็นด้วยก็ขายไป หรือหากกลุ่มเห็นว่าราคาต่ำไป ขายไม่ได้ สมาชิกในกลุ่มก็รวมหัวกันไม่ขายทั้งหมด พ่อค้าก็ซื้อสินค้าไม่ได้ ในที่สุดก็ซื้อตามราคาของกลุ่มต้องการ

นอกจากนี้ กลุ่มยังมีอำนาจในการต่อรองกับหน่วยราชการได้ หากมีกลุ่มแล้วจะขอความร่วมมือง่าย เช่น กลุ่มเลี้ยงไก่ รายงานไปยังนายอำเภอว่า ไก่ของกลุ่มชุมชนนี้เป็นโรคคอหิ่วไม่เกิน 3 วัน นายอำเภอก็สั่งให้ปศุสัตว์เข้ามาดูแลให้ทันที ซึ่งพบว่าได้ผลมาก เพราะกลุ่มเหล่านี้เป็นกลุ่มของอาชีพที่ทางอำเภอเข้ามาส่งเสริม ซึ่งหากผลการประกอบอาชีพตามกลุ่มที่ทางอำเภอมาแนะนำ อำเภอก็ได้ผลงานไปด้วย ในฐานะมาช่วยสร้างกลุ่มไว้

การรวมกลุ่มทำให้หมู่บ้านหรือชุมชนประกอบอาชีพ หรือทำกิจกรรมต่าง ๆ ได้ผลสำเร็จ ทำให้คนในชุมชนเกิดการเรียนรู้ ถ่ายทอดกัน บนความสัมพันธ์ที่ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน เพราะมีประโยชน์เชิงอาชีพร่วมกัน ไม่มีการแข่งขันชิงดีชิงเด่นกัน ฉะนั้นความสัมพันธ์แบบนี้จึงมีความใกล้ชิด เห็นใจกัน มี

สำนึกร่วมกัน และกลายเป็นการเรียนรู้จากกันในบรรดากลุ่มต่าง ๆ อย่างดี เพราะความสัมพันธ์ในกลุ่มแบบนี้ทำให้คนมีใจเปิดกว้างและจริงใจต่อกัน หมู่บ้านอยู่ได้เพราะการรวมกลุ่มกัน หากต่างคนต่างอยู่ หรือมีความสัมพันธ์แบบเหินห่าง หรือไม่เท่าเทียมกัน ไม่ไว้ใจ หรือหวาดระแวง ชุมชนคงต้องอ่อนแอแน่นอน

ผู้นำชุมชน

ตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านเป็นตำแหน่งผู้นำชุมชน อย่างเป็นทางการ ซึ่งมีบทบาทอย่างมากภายในชุมชนของตนเอง ในทางกฎหมายเป็นตำแหน่งมีสังกัดกระทรวงมหาดไทยแต่ในทางปฏิบัติกลายเป็นตัวแทนที่ทำหน้าที่ให้ทุกกระทรวง เป็นผู้ดูแลงานทุกกระทรวงซึ่งไม่ต่างอะไรไปจากนายกรัฐมนตรี ซึ่งนั่นคือต้องเป็นคนที่มีคุณสมบัติเด่นในหลายด้าน ได้แก่

- เป็นผู้ที่ชาวบ้านเคารพนับถือ เป็นคนดีมีบารมี เป็นที่เกรงขาม หมายความว่ามีความเป็นคนที่มีความดีศีลธรรม ไม่เช่นนั้นชาวบ้านจะไม่นับถือ ต้องเป็นคนที่ทำงานปราบปรามได้ ใครทะเลาะวิวาทหรือเกิดปัญหาใจผู้ร้ายขึ้นในหมู่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านต้องพร้อมจะไปแก้ปัญหานี้ โดยการไปห้ามหรือตัดสินข้อทะเลาะวิวาทนั้น และเมื่อมีใจต้องสามารถเข้าไปปราบปราม หรือจับกลุ่มได้ เป็นผู้ที่มีความสามารถในการตัดสินใจคดีความได้จนเป็นที่ยอมรับในความยุติธรรม

- เป็นผู้ที่มีประสบการณ์ คือ ผู้ใหญ่บ้านต้องเคยผ่านงานเกี่ยวกับชุมชนอันเป็นงานส่วนรวม อาจเคยเป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่มาก่อน และได้แสดงผลงานไว้ในระดับที่ชาวบ้านคิดว่า ประสบการณ์ตรงนั้นสามารถก้าวขึ้นไปเป็นผู้ใหญ่ได้ ในคุณสมบัติข้อนี้เป็นน่าสังเกตว่าคนที่ได้เป็นผู้ใหญ่บ้านจะเป็นผู้ที่เคยเป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านมาก่อน

- เป็นผู้มีความรู้คือเป็นความรู้ในระดับที่อ่านออกเขียนได้ สามารถเขียนโครงการอะไรต่าง ๆ ได้ไม่จำเป็นต้องจบสูง ๆ ป. 4 ก็ใช้ได้ขอให้เขียนหนังสือเป็น ซึ่งอันนี้เป็นความรู้ที่เป็นทางการซึ่งจะแสดงออกกันในกระดาษหลังประกาศนียบัตร แต่ความรู้อีกประการหนึ่งที่ผู้ใหญ่บ้านในชุมชนนี้มีคือ ความรู้เกี่ยวกับชุมชน รู้เกี่ยวกับการพัฒนาหมู่บ้าน เรื่องความสงบสุข เรื่องการปกครอง

- เป็นผู้ที่มีมนุษยสัมพันธ์ สามารถเข้าไหนก็ได้ เข้ากับชาวบ้านได้ หรือแม้กระทั่งกับฝ่ายราชการ

- ต้องมีฐานะพอสมควร แต่ไม่ใช่ไม่มีเลย หรือรวยเป็นเศรษฐี จึงจะเป็นผู้ใหญ่บ้านที่ดีในที่นี้ผู้นำชุมชนต้องมีฐานะบ้าง เพราะต้องใช้จ่ายเงินส่วนตัวอยู่ ลำพังเงินเดือนประมาณ 2-3 พันบาทคงไม่พอใช้จ่าย เพราะต้องเลี้ยงครอบครัวด้วย การทำหน้าที่ตรงนี้มีอยู่บ่อยครั้งที่เอาเวลาการทำมาหากินมาบริการประชาชนหรือรับใช้ราชการ

- ต้องเป็นนักพัฒนาคือ สามารถช่วยชาวบ้านให้อยู่ดีกินดี เช่น การจัดตั้งกลุ่มอาชีพ ผู้ใหญ่บ้านต้องมีข้อเสนอเกี่ยวกับหมู่บ้านของตนว่าอาชีพอะไรที่ชาวบ้านทำแล้วอดจึงจะส่งเสริมได้ถูกทาง จากนั้นต้องสามารถหาทุนมาสนับสนุนหรือรู้แหล่งทุนแนะนำให้กลุ่มอาชีพไปขอมา ต้องสามารถจัดสร้างจัดหาสาธารณูปโภค เช่น ประปา ไฟฟ้า ถนน หน่วยราชการ อย่างไรก็ตามงานพัฒนาดังกล่าวใน

ปัจจุบันได้มีกฎหมายจัดตั้ง องค์การบริหารส่วนตำบลเพื่อดึงงานส่วนนี้ออกจากหน้าที่ของผู้ใหญ่บ้านแล้ว “แต่ในแนวความคิดของชาวบ้านก็ยังคิดว่าต้องพึ่งพาผู้ใหญ่บ้านกันอยู่ พ่อหลวงจะต้องเป็นนักพัฒนา”

- เป็นนักบริหาร กล่าวคือ ผู้ใหญ่บ้านไม่ใช่ทำงาน 8.30 น. แล้วเลิกทำงาน 16.30 น. เหมือนราชการอื่น ๆ หากแต่เป็นงาน 24 ชั่วโมง งานผู้ใหญ่บ้านเกิดขึ้นตลอดเวลา หากไม่มีนิสัยเป็นนักบริหารหรือยินดีจะช่วยเหลือประชาชนแล้วจะทำงานในหน้าที่ ปัญหาชาวบ้านเกิดตอนไหนก็ไปตอนนั้น ต้องพร้อมเสมอ “งานประดับเข้ามาหาเกือบตลอด 24 ชั่วโมง บางทีกลางดึกโทรมากริ่ง บอกว่าบ้านโน้นมีการทะเลาะตบตีกันนะ เราก็ต้องวิ่งไปแล้วละ มีที่เดือดร้อนเราก็ไปหาทันที”

- ได้รับการสนับสนุนจากครอบครัวโดยเฉพาะภรรยาของผู้ใหญ่บ้านต้องให้การสนับสนุน “ผู้ใหญ่บ้านนะ ถ้าเมียไม่เห็นด้วยแล้ว หรือแม่บ้านไม่เอาด้วยนี่ ค่อนข้างลำบาก ในการพัฒนาต้องเข้าใจกัน บางครั้งเอาเงินไปใช้โดยไม่มีเหตุผลก็มี”

การศึกษา

การศึกษาเป็นระบบการถ่ายทอดความรู้อย่างเป็นทางการที่ตั้งขึ้นในรูปโรงเรียน ซึ่งตั้งมาแล้วประมาณ 80 กว่าปี เดิมโรงเรียนอยู่ที่บริเวณวัด และครูก็เป็นพระ อาศัยให้พระสอนหนังสือให้โรงเรียนประจำหมู่บ้านสมัยก่อนมีสอนถึงประถม 4 การจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนนั้นมีองค์ประกอบที่สำคัญคือ

- **หลักสูตร** ซึ่งเป็นแนวทางการเรียนการสอน ที่มีจุดมุ่งหมายและเนื้อหาสาระลักษณะ ขอบข่ายและรายละเอียดชัดเจนว่าจะสอนอะไร อย่างไร รวมทั้งวัดผล หรือประเมินผล

อย่างไรในส่วนนี้ ชาวบ้านไม่รู้เรื่องหรือให้ความสนใจมากนัก เพราะคิดว่าเป็นหน้าที่ของโรงเรียนเกือบทั้งหมด จะมีอยู่ก็คือการให้ความสนใจว่าอยากให้ลูกเรียนเพื่อประกอบอาชีพอะไรในอนาคต แต่ส่วนลึกลงไปไม่รู้ ชาวบ้านให้ความสนใจต่อการศึกษาว่า การสอนในโรงเรียนควรเน้นเรื่องอาชีพ เพราะคนเรียนหนังสือสมัยนี้ เน้นตัวปริญญาออกไป เช่น จบปริญญาตรีแล้วหลายคนไม่มีงานทำ การสอนวิชาไฟฟ้า ช่างยนต์ แล้วสามารถนำมาประกอบอาชีพได้

- **ครู หรือ ผู้สอน** มีฐานะเป็นข้าราชการ ที่ได้รับการบรรจุแต่งตั้งให้ทำหน้าที่สอนประจำโรงเรียนซึ่งสมัยก่อนครูบางที่จบ ป. 4 หรือ นักรรรมก็สอนได้ เพราะขาดครู สำหรับสมัยนี้ ครู หากมองในแง่วุฒิการศึกษาที่สำเร็จมาก็ดีกว่าแต่ก่อนมา การสอนของครูก็เป็นที่ยอมรับจากนักเรียน ครูส่วนมากไม่ใช่คนในหมู่บ้าน ทั้งที่คนในหมู่บ้านเป็นครูก็มี แต่ไปสอนที่อื่น ทำเรื่องขอย้ายกลับมาสอนที่หมู่บ้านตนเองแต่ไม่ได้ ครูส่วนใหญ่ไปกลับ ไม่ได้อยู่ในหมู่บ้าน อันนี้เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ครูและนักเรียน และชาวบ้าน มีความห่างเหินไม่สัมพันธ์อันดีระหว่างกัน เพราะเข้ามาครูก็เดินทางมาสอนและกลับตามเวลาราชการ การไม่ย้ายให้มาที่หมู่บ้านขึ้นอยู่กับทางราชการ ซึ่งทางราชการก็มีระเบียบขั้นตอนต่าง ๆ อีกมากมาย การขอย้ายแต่ละครั้งจึงทำให้ยุ่งยากลำบาก

- **ความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนกับชุมชน** ชาวบ้านถูกดึงให้มีส่วนเกี่ยวข้องอย่างเป็นทางการกับโรงเรียน โดยทางราชการมีนโยบายให้โรงเรียนมีคณะกรรมการโรงเรียนซึ่งประกอบด้วยครู และชาวบ้าน โดยให้ชาวบ้านซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ใหญ่บ้านเป็นประธาน และคณะกรรมการโรงเรียนที่

โรงเรียนของชุมชนนี้มี 9 คน สำหรับการได้ซึ่งคณะกรรมการศึกษานี้ ทางอาจารย์ที่โรงเรียนเป็นผู้เสนอ รายชื่อมาว่าจะเอาใครบ้าง ซึ่งในบางครั้งทางชาวบ้านก็เห็นว่า คนอื่น ๆ น่าจะเข้าไปแทน บางคนก็ทางโรงเรียนหรืออาจารย์เสนอมา นั่นคือ คนที่เป็นกรรมการศึกษา ไม่ได้เปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้มีส่วนร่วมในการคัดเลือกหรือเสนอ “ทางโรงเรียนเขาเลือกกันเองครับ” เมื่อเป็นกรรมการโรงเรียนแล้ว มีการประชุมประมาณ 2-3 เดือนครั้งหนึ่ง กล่าวคือ การประชุมต้องมีกิจกรรมที่ทางโรงเรียนจะทำ ก็เชิญกรรมการมาหรือบางครั้งมีประชุมเกี่ยวกับผลการเรียนการสอนตอนปิดเทอม เป็นการจ้างให้กรรมการโรงเรียนได้ทราบ

กิจกรรมที่โรงเรียนและชุมชนทำร่วมกัน ดูเหมือนจะเกี่ยวข้องกับการเรียนการสอนไม่มากนัก ส่วนใหญ่จะเป็นกิจกรรมทำบุญตามประเพณี เช่น แห่เทียนเข้าพรรษา ทางหมู่บ้านจะทำบุญ ซึ่งทำเป็นประเพณี เพื่อให้แลดูมีคนมาก เป็นพิธีการมากหน่อย ก็มาขอให้ทางโรงเรียนอนุญาตให้นักเรียนร่วมขบวนแห่เทียนเข้าพรรษา หรือหากมีผ้าป่าจากที่อื่นมาทอดที่วัด ชาวบ้านก็จะมาขอกำลังนักเรียนไปช่วยเสิร์ฟอาหาร หรือน้ำ ให้กับแขกหรือที่มาทำบุญกับวัดของหมู่บ้าน โดยทางโรงเรียนจะแบ่งให้เด็กไปเป็นชั้น ๆ เพื่อไม่ให้เสียการเรียน (หยุดก็หยุดทั้งชั้น มิฉะนั้นคนที่ไปทำงานก็ขาดเรียน) งานแบบนี้ไม่ค่อยมีปัญหา มักจะได้รับความร่วมมือระหว่างกัน งานที่เป็นกิจกรรมของโรงเรียน ชาวบ้านให้ความร่วมมือเช่นกัน เช่น งานวันเด็ก หรือการแข่งขันกีฬาของโรงเรียน ส่วนเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการเรียนการสอนนั้น เรียกได้ว่าแทบไม่มีเลย ในโอกาสที่ชุมชนจัดงาน ไม่ว่าจะเป็นบุญเข้าพรรษา ทำบุญวันพระ หรืองานผ้าป่า ครู ก็จะไปร่วมด้วย โดยเฉพาะอาจารย์ใหญ่ มักจะไปพบปะกับชาวบ้าน ไปนั่งดื่มเหล้าด้วย ก็ถือโอกาสเช่นนี้พูดเกี่ยวกับเรื่องของโรงเรียน ซึ่งจะเป็นวิธีการที่ชุมชนและโรงเรียนมีความสัมพันธ์กันอย่างมีข้อจำกัดมาก เพราะรูปแบบการร่วมกันดังกล่าว ไม่เป็นระบบ เป็นเรื่องส่วนตัว เป็นการยากที่จะก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมระหว่างโรงเรียนและชุมชนอย่างแท้จริง

- **นักเรียน** นักเรียนมาจากหมู่บ้าน 3 หมู่ มาเรียนร่วมกัน เด็กนักเรียนจะมีจำนวนน้อยลงไปทุกวัน จนทำให้บางโรงเรียนถูกยุบไปก็มี ทั้งนี้อาจจะเป็นด้วยเหตุว่า การคุมกำเนิดได้ผลจนเกินไป ทำให้เด็กเกิดในอัตราที่ลดลง และอีกประการหนึ่งคือ ผู้ปกครองบางคนก็เอาเด็กไปเรียนในเมือง คนที่ญาติอยู่ในเมืองก็เอาลูกไปฝากญาติเพื่อเรียนในเมือง อาจจะเป็นไปตามความนิยมว่าโรงเรียนที่ไหนมีชื่อ ก็พาเด็กไปเรียนที่นั่น “บางคนเอาเด็กไปเรียนในเมือง หากมีญาติ ผมไม่ค่อยรู้เท่าไร การศึกษามันดีกว่าหรือว่ามันเป็นรสนิยมที่ไหนดู ๆ ก็พาไปที่นั่น ไปโรงเรียนที่ดัง ๆ”

สาขาวิชาที่เด็กจบจากชุมชนแล้วไปเรียนต่อมักเป็นการศึกษายาอาชีพ เช่น ไปเรียนด้านการเกษตร ช่างไฟฟ้า ซึ่งหากจบมาแล้วหางานทำได้ง่ายกว่า ถ้าไม่มีงานบริษัทหรือราชการแล้ว ก็สามารถประกอบอาชีพของตนเองได้

การศึกษาในปัจจุบัน เมื่อเด็กจบจากหมู่บ้านแล้ว ก็ไปเรียนต่อ จบสูงมา พวกนี้จบแล้วไม่กลับบ้าน ยิ่งเรียนสูงยิ่งไม่อยากจะอยู่ในหมู่บ้านของตนเอง จบแล้วไปทำงานราชการไปเป็นลูกจ้างเขาหมดอาชีพเกษตรของพ่อแม่ เด็กรุ่นใหม่ก็เรียนสูง ๆ เขาไม่กลับมาทำแล้ว ยกตัวอย่าง บางคนจบแพทย์เป็นหมอ จบครูเป็นอาจารย์ ก็ไปทำงานในเมือง โรงเรียนในหมู่บ้านเป็นโรงเรียนเล็ก หากไปสอนในระดับจังหวัด หรืออำเภอได้ก็จะไป

พวกที่ไม่นิยมให้ลูกหลานเรียนในหมู่บ้านส่วนใหญ่จะเป็นลูกข้าราชการ และคนรวย มีฐานะ จะแข่งขันกันเอาลูกไปเรียนที่โรงเรียนดัง ๆ ในเมือง ที่เป็นเช่นนั้น อาจเป็นไปได้ว่า โรงเรียนในเมืองสอนดีกว่าโรงเรียนบ้านนอก เพราะเด็กอนุบาลไปเรียนแล้วอ่านหนังสือได้ อ่านให้พ่อแม่ฟังได้ ยิ่งภาษาอังกฤษจะเก่งกว่าเด็กนักเรียนในหมู่บ้าน

การเรียนการสอนของโรงเรียนสมัยนี้ เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก ในบางกรณีซึ่งมีทั้งทางที่ดีและไม่ดี ทางที่ดี คือปัจจุบันเขาสอนกันจริงจัง อุปกรณ์การสอนดี ถ้ามีหนังสือหรือสื่อการสอนครบ และทันสมัย ผิดกับสมัยก่อน นักเรียนใช้กระดานชนวนแผ่นเดียว เรียนทุกวิชา เรียนแล้วหมดชั่วโมงก็จบไปเรียนวิชาใหม่ ทำให้เอามาทบทวนไม่ได้ ส่วนข้อเสียของการเรียนการสอนสมัยนี้ คือการออกข้อสอบให้นักเรียนกากะบาท ทำให้นักเรียนลายมือไม่สวย ได้ความรู้ไม่แท้จริงหรือวัดความรู้ไม่ได้เป็นจริง ทำให้คิดไม่เป็น ไม่เป็นตัวของตัวเอง การศึกษาแบบนี้ไม่ทำให้คนเป็นอิสระชน “โรงเรียนสมัยนี้ มีข้อเสียอย่างหนึ่ง คือ การกากะบาทใหม่ ใช้วิธีนี้ขีดถูกขีดผิด สังเกตไหม ตัวหนังสือนี้ไม่สวยเลย เอาคำถูกคำผิดมาวัดดวงกัน เท่านั้นจบแล้ว ตัวหนังสือไม่สวยด้วย จะสังเกตว่าจบมาหวังจะเป็นข้าราชการ กินเงินเดือนอย่างเดียว หวังเป็นลูกน้องคนอื่นไม่คิดเป็นตัวของตัวเอง ซึ่งมีน้อยมาก เราจะทำอย่างไรละ ที่จบแล้วมาเป็นตัวของตัวเอง เช่น ไปเรียนที่ข้างกล ก็น่าจะเป็นครูสอน เรียนช่างอีก ช่างเชื่อม ก็น่าจะมาหากินที่นี่ ปรากฏว่าไปนิคมอุตสาหกรรมหมด ไปเป็นลูกน้องคนอื่นหมด”

การเป็นข้าราชการใ่ว่าจะดี ไปกว่าการเป็นชาวนา หากมองในแง่รายได้ ข้าราชการจะสู้ชาวนาไม่ได้ แต่การศึกษาปัจจุบัน ทำให้คนไม่หันกลับมาสู่รากเหง้าเดิมของคน หากเปรียบเทียบรายได้ให้ดู ผู้นำชุมชนเล่าให้ฟังว่า หากมีสวนลำไย 5 ไร่ จะมีรายได้ดีกว่าข้าราชการแน่นอน เพราะ 5 ไร่อย่างน้อยก็ 5 แสนบาทต่อปี คิดเป็นเดือน เดือนหนึ่งก็หลายหมื่น การที่รังเกียจอาชีพสวนไปนิยมราชการเพราะคติเก่าของชาวบ้านที่อยากให้การศึกษาเป็นบันไดให้ลูกทำงานสบาย เป็นเจ้าคนนายคน อยากให้ลูกทำงานสบาย นั่งเก้าอี้ทำงานในร่ม ไม่ต้องมาลำบากเหมือนชาวนา ซึ่งบางครั้งฝนตก แดดแรงอย่างไรก็ต้องไป

หากจะมองความสัมพันธ์ระหว่างการศึกษากับการรวมกลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์แล้ว จะพบว่าการศึกษาไม่ได้ให้การเรียนรู้ตรงนี้แก่นักเรียนเลย มิน่าซ้ำกลับเป็นตัวผลักดันเด็กนักเรียนที่เรียนดีออกจากชุมชนไปเรียนสูง ๆ แล้วไม่กลับมา การศึกษาจะช่วยกลุ่มหรือสหกรณ์น้อย ในทางตรงกันข้ามกลุ่มหรือสหกรณ์ออมทรัพย์ต่างหากที่สนับสนุนการศึกษาของเด็กนักเรียนในชุมชน เช่น การมีสวัสดิการให้ทุนการศึกษา ประมาณปีละ 7,000 บาท และเป็นแหล่งเงินกู้สำคัญของผู้ปกครองเวลาเปิดเทอมดังกล่าวข้างต้นมาแล้ว

การศาสนา

ชุมชนนี้เป็นชุมชนพุทธศาสนิกชน มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชนมาช้านานพร้อม ๆ กับชุมชนเดิมวัดเป็นทั้งแหล่งเรียนหนังสือ แหล่งรักษาโรค เพราะพระสอนหนังสือ และพระก็รู้ยาสมุนไพร รักษาโรคด้วย ปัจจุบันวัดทำหน้าที่หลัก ๆ ในด้านศาสนา วัดของชุมชนนี้มีเจ้าอาวาสที่มีชื่อเสียงเป็นเกจิอาจารย์ มีลูกศิษย์ลูกหามากมายโดยเฉพาะญาติโยมที่มีฐานะ ตำแหน่งหน้าที่ที่อยู่ในกรุงเทพฯ

เดินทางมาทำบุญที่นี้กันมาก ทำให้วัดมีรายได้พอสมควร และท่านเจ้าอาวาสก็เป็นทีเคารพศรัทธา ของชาวบ้าน ท่านให้การสนับสนุนการรวมกลุ่มของชาวบ้าน ท่านเป็นคนที่เสนอแนวคิดการรวมกลุ่มเป็นคนแรก ๆ ในหมู่บ้านนี้ ท่านเห็นความสำคัญของการรวมกลุ่ม เช่น นำเงินถึง 60,000 บาท มาให้สหกรณ์ยืมทำทุนไปก่อน โดยมีข้อแม้ว่า ถ้าคืนเงินต้นให้วัดได้ภายใน 5 ปี จะไม่คิดดอกเบี้ย ถ้าเกินจะคิดร้อยละ 20 ซึ่งอันนี้ถือเป็นกุศโลบายที่ดี

การสาธารณสุข

เมื่อก่อนเป็นโรค ไม่สบายก็กินยาสมุนไพร หมอชาวบ้านปรุงยามาให้กิน มีคาถาอาคมปนอยู่ด้วย หรือบางทีก็มีบิณฑบาต เช่น ปวดศีรษะก็จะมียาให้กิน แล้วก็บีบที่หัวก็หายกันไป ในบางครั้งการไม่สบายก็เชื่อว่าเป็นผี การรักษาอาการป่วยจากสาเหตุนี้ก็ไปหาเจ้าทรง ควบคู่กับการกินยาของหมอ ชาวบ้าน หรือสมุนไพร สมัยก่อนบางทีหมอยาก็เป็นพระ ชาวบ้านไม่สบาย เช่น หอบเหนื่อยอ่อนเพลียก็วิ่งไปหาหมอโบราณกับพระสงฆ์ ไปเอายาสมุนไพรมาต้มกิน สักครูก็หายทันที

โรคสมัยก่อนที่เป็นกันมาก คือไข้มาเลเรีย เป็นกันทั้งผู้ใหญ่และเด็ก จะเป็นไข้ที่มีอาการหนาวสั่น สมัยก่อนเอาฟูกมากันไว้ก็ยังสั่นอยู่ ไม่มีโรงพยาบาลรักษา หากเป็นก็กินยาสมุนไพร ก็หายไปเอง หากไม่หายก็ไปโรงพยาบาล ซึ่งเป็นเหตุการณ์ประมาณปี 2500 เป็นการรู้จักรักษาโรคแผนใหม่คือหากเป็นโรคแรง ๆ ยาสมุนไพรเอาไม่อยู่ก็ไปโรงพยาบาลในเมืองเชียงใหม่ คือโรงพยาบาลแมคคอร์มิค โรงพยาบาลสวนดอก โรงพยาบาลมหาราช แต่ที่นิยมไปกันมากคือ แมคคอร์มิค เอาคนป่วยไปโดยหามกันไปยังไม่มียกยนต์

สถานพยาบาลในชุมชน เกิดขึ้นในปี 2507 เริ่มสร้างสถานอนามัย เดือนมิถุนายน พ.ศ. 2507 สร้างเป็นอาคารไม้มีพื้นที่บริการอยู่ตรงกลาง เป็นอาคารไม้ ชั้นเดียว เป็นหน่วยงานสังกัดกระทรวงสาธารณสุข โรคที่รักษาในช่วงเปิดสถานอนามัยใหม่ ๆ ก็เป็นโรคพื้นๆ คือ ปวดหัวตัวร้อนเป็นไข้ ธรรมดา เจ้าหน้าที่อนามัยก็มีกระเป๋ายาหิ้วไป บางทีไปดูอาการโรคที่บ้าน จะหิ้วกระเป๋ามาฉีดยาตามบ้าน การรักษาจะไม่ต้องฉีดยาเพราะไม่ได้เป็นหมอมที่มีใบประกอบโรคศิลป์ ส่วนใหญ่จะให้ยาความความดัน ยาแก้ปวดแล้วส่งต่อไปที่โรงพยาบาลสารภี

โรคปัจจุบันที่เป็นกันหนักคือ เอดส์ ซึ่งเป็นโรคที่คนกลัวกันมาก ชาวบ้านรู้ว่าติดต่อกันโดยการมีเพศสัมพันธ์ที่ไม่มีการป้องกัน พวกนี้เป็นแล้วตาย ซึ่งในหมู่บ้านมีอยู่บ้าง ขณะที่นักวิจัยเข้าไปในหมู่บ้านที่กำลังใกล้ตายอยู่คนหนึ่ง อายุประมาณ 30 ปี เป็นหญิง ที่สามีไปมีภรรยาบ่อย เมื่อก่อนก็ดี ๆ อยู่ต่อมาอยู่ ๆ ก็โหมลง

ในแง่การรักษาโรคปัจจุบันชุมชนก็เห็นความสำคัญของสมุนไพรมากขึ้น เพราะได้เห็นและรู้ว่าทางโรงพยาบาลเช่น โรงพยาบาลสารภี เริ่มเอาสมุนไพรมารักษา มีการนัดแผนโบราณ มีสมุนไพรขายในโรงพยาบาล

งานอนามัยในชุมชน ให้บริการในรูปของสถานี ซึ่งมีชาวบ้านมารับบริการที่สถานีและเจ้าหน้าที่เข้าไปในชุมชน ไปตามโรงเรียนต่าง ๆ เพื่อไปเยี่ยมผู้สูงอายุ ไปดูและตรวจสุขภาพเด็กนักเรียน

และฉีดวัคซีน บางครั้งต้องออกไปหาข้อมูลทางด้านสาธารณสุข ซึ่งส่วนใหญ่จะไปติดต่อกับกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งต้องออกไปเกือบทุกเดือน

ด้วยความที่กระทรวงสาธารณสุขทำงานเข้าถึงพื้นที่ค่อนข้างมากกว่าหน่วยงานอื่น เพราะมีเจ้าหน้าที่ไปประจำในตำบลหมู่บ้าน จึงเข้าถึงประชาชนได้มาก เข้าไปมีบทบาทในการส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการรักษาสุขภาพอนามัยของตนเอง เช่น มีการตั้งกองทุนยา อันเป็นการรวมกลุ่มโดยมีอาสาสมัครที่เรียกว่า อสม. (อาสาสมัครสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน)

กองทุนยานี้เริ่มตั้งครั้งแรกเมื่อปี 2529 ได้ทุนรวมกันประมาณพันกว่าบาท ตั้งแล้วไม่นานก็ล้มไป แล้วไม่นานก็มาตั้งกันใหม่ ได้ทุนครั้งนี้ประมาณ 13,000 บาท ดำเนินการโดยการเก็บหุ้นกันของสมาชิกกองทุนยา หุ้นละ 10 บาท บางคนมีเป็น 10 – 20 หุ้น มีกรรมการบริหารเป็น อสม. ขณะนี้มีประมาณ 20 คน มาช่วยกันเอาเงินก้อนนี้ไปซื้อยามาแล้วตั้งขายที่ศูนย์ซึ่งตั้งอยู่หน้าวัดให้ อสม. ผลัดเปลี่ยนกันมาขายวันละ 3 คน อสม. ที่มาขายยานอกจากขายยาแล้ว บางครั้งต้องบริการประชาชนด้วย เช่น วัดความดัน

กองทุนยานี้ นอกจากสมาชิกจะมีหุ้นเพื่อรวมเป็นทุนแล้ว ทางกระทรวงมีงบประมาณสนับสนุนศูนย์ละ 900 บาท การบริหารการจัดการกองทุนยา จะให้ อสม. ไปซื้อยามาโดยจะได้ส่วนลด 25% ขายได้กำไรก็ให้เพิ่มเข้าไปในกองทุนยา อสม. ไม่มีค่าตอบแทน มีแต่มาเสียสละมาอยู่เวรกันขายยาให้กลุ่มกองทุนยา

จะเห็นได้ว่า การสาธารณสุข ระดับหมู่บ้านนอกจากดูแลสุขภาพอนามัยของชาวบ้านทั่ว ๆ ไปให้ปราศจากโรคแล้ว ยังช่วยสร้างระบบการรักษาแบบ อสม. อันเป็นกระบวนการดึงชุมชนให้มีส่วนร่วม ซึ่งเป็นการสร้างฐานแห่งการเรียนรู้ของการทำงานกลุ่ม สร้างคนให้เห็นประโยชน์ส่วนรวม มีจิตใจรับใช้สังคม ทำงานด้วยความเสียสละ ไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว มองเห็นว่าปัญหาของทุกคนคือปัญหาของชุมชน ต้องมาร่วมกันแก้ไข แม้ว่าการกิจกรรมของกลุ่มที่มี อสม. เป็นตัวจักรสำคัญแต่ก็ยังอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของกระทรวงสาธารณสุข อันเป็นหน่วยราชการส่วนกลาง ทำให้กลุ่มยังไม่เติบโตและเป็นตัวเองอย่างเต็มที่ แต่อย่างน้อยที่สุดก็เป็นโรงเรียนที่สอนให้ประชาชนมองเห็นการทำงานเป็นกลุ่มนั้นว่าทำอย่างไร และสำคัญอย่างไร ได้ให้อะไรกับชาวบ้านบ้าง เป็นคำสอนว่าหากทุกคนต่างคนต่างอยู่ก็คงไม่สงบสุข ช่วยเหลือเกื้อกูลกันแบบนี้ และที่สำคัญคือหากในอนาคตต้องมีการปกครองส่วนท้องถิ่น เช่น อบต. มีความพร้อมก็สามารถรับงานส่วนนี้มาดำเนินการได้อย่างมีพื้นฐานพอสมควร

ความนำ

การแพร่เข้ามาของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ค่านิยมแบบบริโภคนิยมและแนวคิดการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยในสังคมไทย ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ได้ก่อให้เกิดการขยายตัวทางด้านอุตสาหกรรมและชุมชนเมือง และเกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคมวัฒนธรรมขึ้นในหลาย ๆ ด้านด้วยกัน การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการหนึ่งก็คือ การพึ่งพาและถูกครอบงำโดยการแลกเปลี่ยนเชิงพาณิชย์และกลไกตลาด ซึ่งมีผลให้ “เงิน” เข้ามาแทนที่การแลกเปลี่ยนและระบบความสัมพันธ์ประเภทอื่น ๆ อย่างรวดเร็ว คนในสังคมไทยจึงถูกกระตุ้นให้ดำเนินชีวิตที่ต้องแข่งขันกันเพื่อให้ได้มาซึ่งเงิน และในระบบของการแข่งขันเช่นนั้น ผู้ด้อยกว่าและธรรมชาติจึงถูกเอารัดเอาเปรียบ และถูกดักดวงเอาประโยชน์ ซึ่งจะส่งผลต่อความขัดแย้งระหว่างมนุษย์ด้วยกันเอง และการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ประเด็นในเรื่องของความขัดแย้ง และการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ จึงเป็นประเด็นสำคัญที่มักหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงกันอยู่เสมอในสังคมไทย ซึ่งก็เป็นภาพสะท้อนให้เห็นว่าสังคมไทยมีปัญหาความขัดแย้ง และมีปัญหาทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลายจนต้องเรียกร้องให้มีการอนุรักษ์

ในชุมชนหมู่บ้านของไทยที่ชาวบ้านยังมีวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติสูงนั้น การรุกเข้าไปของผู้มีทุนและเทคโนโลยีที่เหนือกว่า เพื่อแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติ ย่อมหมายถึงการเข้าไปทำลายชีวิตของชุมชน ชุมชนหลาย ๆ แห่งจึงไม่อาจอยู่เนืองนิตย์รอรับการกระทำเช่นนั้นได้ และได้ลุกขึ้นมาต่อสู้เพื่อปกป้องสิทธิในทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้น ในหลายๆ กรณี การต่อสู้ก็ไม่ได้มีความหมายเพียงเป็นการปกป้องสิทธิของพวกเขาเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงการตระหนักในความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอีกด้วย

รายงานการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอ ภาพของชุมชนแห่งหนึ่ง ประกอบด้วยหมู่บ้าน 2 หมู่บ้านริมทะเลสาบสงขลา ซึ่งดำรงชีวิตด้วยการทำประมงขนาดเล็กเป็นหลัก และเมื่อถูกรุกรานด้วยทุนและเทคโนโลยี ภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยในรูปของเรืออวนรุน ซึ่งเข้ามากวาดเอาทรัพยากรทางน้ำไปจนร่อยหรอ คนในชุมชนก็ได้มีกระบวนการในการต่อสู้เพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของพวกเขาเอาไว้ และสามารถดำรงชีวิตอยู่ในชุมชนต่อไปได้อย่างเข้มแข็ง

ปรากฏการณ์ของการสร้างความเข้มแข็ง บนฐานของการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนแห่งนี้ ได้นำไปสู่คำถามการวิจัยที่สำคัญ 3 ประการ คือ **ประการแรก** กระบวนการต่อสู้กับเรืออวนรุนเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเลของชุมชน เป็นอย่างไร **ประการที่สอง** อะไรคือเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนสามารถต่อสู้กับเรืออวนรุนได้สำเร็จ และ **ประการที่สาม** การอนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเลมีส่วนสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน อย่างไรบ้าง

ในการตอบคำถามการวิจัยทั้ง 3 ประการดังกล่าว การศึกษาได้ใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานราก (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยานี้ได้ในเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) เพื่อทำความเข้าใจปรากฏการณ์ของชุมชนตั้งแต่อดีตเท่าที่จะสามารถย้อนศึกษาได้ ผ่านการสะท้อนประสบการณ์ของ คนในชุมชนมาจนถึงปัจจุบัน การย้อนศึกษาตั้งแต่อดีตจะทำให้สามารถเข้าใจถึงวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนแต่เดิมก่อนที่จะถูกแทรกแซงเข้ามาด้วยนโยบายการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร มี

ความเข้มแข็งและอ่อนแออย่างไร และเมื่อถูกกระทบจากทุนและเทคโนโลยี ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนบ้าง การทำความเข้าใจปรากฏการณ์ในอดีตเหล่านี้ จะช่วยให้สามารถเข้าใจสิ่งที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันได้ ชัดเจนยิ่งขึ้น

วิธีการในการศึกษาเพื่อให้เข้าใจปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน ผู้วิจัยได้ใช้การสัมภาษณ์ระดับ ลึกในรูปของการสนทนาอย่างเป็นกันเอง โดยผู้วิจัยได้เตรียมแนวคำถามกว้าง ๆ เอาไว้ล่วงหน้าให้ ครอบคลุมประเด็นต่างๆ ที่สามารถตอบคำถามและวัตถุประสงค์ของการวิจัยได้ (โปรดดูแนวคำถามของ การศึกษานี้ได้ในภาคผนวก ในเอกสารการวิจัยหมายเลข 1) แม้ผู้วิจัยได้มีแนวคำถามเตรียมไว้ แต่ใน การสัมภาษณ์จริงก็ได้มีการปรับประเด็นของคำถามให้เหมาะสมกับประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์แต่ ละคน เวลาที่ใช้ในการสนทนาระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้สัมภาษณ์ ได้ปรับให้ยืดหยุ่นกับประสบการณ์ ความ ท่องจำของผู้ให้สัมภาษณ์และประเด็นของการสนทนา ซึ่งมักใช้เวลาประมาณ 1-4 ชั่วโมง หลังการสนทนา ผู้วิจัยยังได้ขอข้อมูลเครื่องมือจับปลาบางชนิด ดูการตกและซ่อมมวน ดูการเพาะเลี้ยงปลากระพงในกระชัง และได้ขอติดตามไปดูการวางเครื่องมือดักจับปลาในทะเลอีกด้วย นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้ไปศึกษา ปรากฏการณ์ในด้านอื่นๆ นอกเหนือจากด้านการทำมาหากิน เช่น การศึกษาโรงเรียน ศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก ประจำหมู่บ้าน และศึกษาเอกสารรายงานการประชุมของหมู่บ้านอีกด้วย และเพื่อเป็นการป้องกันผลเสีย หายใด ๆ ที่อาจเกิดขึ้นกับชุมชน และคนในชุมชนที่ศึกษาในครั้งนี้ ผู้วิจัยจึงขอสมมติชื่อของชุมชนนี้ว่า “ชุมชนทางเลน” ตารางข้างล่างนี้แสดงรายละเอียดของผู้ให้สัมภาษณ์ รวมทั้งหมด 18 คน

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก

สถานภาพทางสังคม / อาชีพ	เพศ	อายุ
1. ผู้นำชุมชน	ชาย	60 ปี
2. ครูโรงเรียนในชุมชน	หญิง	46 ปี
3. ทำสวน , เจาะบ่อบาดาล	ชาย	60 ปี
4. ทำประมงขนาดเล็ก , เลี้ยงปลากระพง	ชาย	-
5. ครูพี่เลี้ยงศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก	หญิง	26 ปี
6. ผู้นำศาสนา	ชาย	-
7. ทำประมงขนาดเล็ก , ทำสวน	ชาย	46 ปี
8. ผู้อาวุโส	ชาย	67 ปี
9. ช่างตัดผม	ชาย	48 ปี
10. รับซื้อกุ้ง , ค้าขาย	หญิง	67 ปี
11. คนซื้อปลา กุ้ง	หญิง	-
12. ทำประมงขนาดเล็ก , เลี้ยงปลากระพงในกระชัง	ชาย	40 ปี

ตารางผู้ให้ข้อมูลหลัก (ต่อ)

สถานภาพทางสังคม / อาชีพ	เพศ	อายุ
13. ช่างต่อเรือ	ชาย	50 ปี
14. รับซื้อ-ขายกุ้ง , รับจ้างแกะปู	หญิง	38 ปี
15. ทำประมง	หญิง	-
16. ช่างต่อเรือ	ชาย	49 ปี
17. รับซื้อปู	หญิง	-
18. ทำประมง	ชาย	50ปี

ความเป็นมาและบริบทของชุมชน

ชุมชนทางเลนเป็นชุมชนที่รวมเอาหมู่บ้าน 2 หมู่บ้าน เข้าด้วยกัน คือ หมู่ 1 และหมู่ 2 ของตำบลหนึ่งในจังหวัดสงขลา ความผูกพันใกล้ชิดเป็นเครือญาติกัน และทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกันมาโดยตลอด ทำให้คนจาก 2 หมู่บ้านนี้รู้สึกว่าพวกเขาคือคนในชุมชนเดียวกัน ไม่ได้แบ่งแยกเป็น 2 หมู่บ้านอย่างที่ทางราชการได้จัดการแบ่งให้ ดังนั้นในรายงานการวิจัยนี้จึงขอใช้คำว่าชุมชนทางเลน กับหมู่บ้านทางเลน ในความหมายเดียวกันตามความรู้สึกของชาวบ้าน คือหมายถึง ชุมชนที่รวมทั้งหมู่ 1 และหมู่ 2 โดยจะเน้นการศึกษาไปที่ชุมชนอิสลามซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ และประกอบอาชีพทำประมงเป็นหลัก

ชุมชนทางเลนเป็นชุมชนหนึ่งในหลายชุมชน ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ริมทะเลสาบสงขลาทางตอนล่าง ชุมชนนี้มีอายุมานานกว่า 100 ปี แต่เดิมบริเวณโดยรอบของหมู่บ้านเป็นป่ายางและป่าโกงกาง และระหว่างเขตรอยต่อของหมู่บ้านกับหมู่บ้านอื่นมีป่าไผ่ขึ้นอยู่อย่างหนาแน่น การสัญจรภายในหมู่บ้านเมื่อยังไม่มีการถนน คนในชุมชนใช้ทางเดินบนเลน ที่เรียกว่า ทางสายเดิน หรือสายเลน ที่ต้องแหวกป่าโกงกางออกเป็นช่องเล็กๆ พอที่คนจะเดินผ่านไปได้ ส่วนการเดินทางติดต่อระหว่างหมู่บ้านหรือไปยังปากพูนหาดไคร้เต่า ชาวบ้านก็ใช้เรือแจวเป็นพาหนะ จากหมู่บ้านไปสงขลา ชาวบ้านสามารถไปได้ 2 วิธี คือ เดินไปด้วยเท้าเปล่า เพราะรองเท้าเป็นสิ่งหายาก ข้างลำธารแล้วเดินผ่านไปในป่าซึ่งมีทั้งโคลนและทรายหรือไม่ก็แจวเรือไป

การดำรงชีพของชาวบ้านต้องพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นหลัก อาชีพหลักของชาวบ้านในอดีต คือ การจับสัตว์น้ำในทะเลสาบสงขลา ซึ่งมีทั้งปลา กุ้ง ปู นานาชนิด และมีอย่างอุดมสมบูรณ์ นอกจากสัตว์น้ำในทะเลสาบแล้ว ชาวบ้านยังได้อาศัยลำคลองซึ่งเชื่อมต่อทะเลสาบผ่านหมู่บ้านไปออกทะเลนอกเป็นแหล่งหากินอีกแห่งหนึ่งด้วย ลำคลองนี้ก่อนที่จะเน่าเสีย ได้เป็นที่อาศัยพักไข่ของปลา มีน้ำใส มีกุ้งกุลาดำอยู่ในคลองมาก และมีปลาอีกหลายชนิดที่ชาวบ้านจะจับไปบริโภคในฤดูกาลที่ไม่สามารถจับสัตว์น้ำในทะเลสาบได้ อาชีพอีกอย่างหนึ่งของชาวบ้าน คือ การทำนา ทำสวน โดยการทำนานั้นส่วนใหญ่จะออกไปทำกันนอกหมู่บ้าน เพราะในหมู่บ้านมีที่นาอยู่น้อยไม่พอทำ ปัจจุบันมีคนเพิ่มมากขึ้น และที่ดินต้องถูกแบ่งเป็นมรดกต่อ ๆ กันมาเพื่อใช้เป็นที่อยู่อาศัย จึงไม่เหลือที่ทำนาอีก หญิงสาวในหมู่บ้านก็ได้ออกไปทำงานโรงงานแถบอำเภอเมือง และอำเภอหาดใหญ่ แต่ไม่ค่อยมีคนออกไปทำงานต่างถิ่นไกลมากนัก

ทะเลสาบสงขลาอาจแบ่งออกได้เป็น 3 ตอน คือ ตอนบน ตอนกลาง และตอนล่าง ทะเลสาบตอนล่างจะมีสภาพน้ำเป็นน้ำเค็มจัดกว่าตอนอื่น เนื่องจากมีส่วนติดต่อกับอ่าวไทย จึงเป็นแหล่งที่มี กุ้ง ปลา อุดมสมบูรณ์ที่สุด ทะเลสาบตอนบนน้ำจะจืดที่สุด ส่วนทะเลสาบตอนกลางนั้น มีสภาพน้ำเป็นน้ำกร่อย เพราะมีการผสมผสานกันของน้ำจืดจากตอนบนและน้ำเค็มจากตอนล่าง ทะเลสาบตอนกลางจึงจัดได้ว่าเป็น “รังปลา” คือ เป็นที่ผสมพันธุ์ ฟักไข่ ของกุ้งและปลา เพราะปลาและกุ้งจะไม่ผสมพันธุ์หรือฟักไข่ในบริเวณน้ำเค็ม เนื่องจากสภาพน้ำที่เค็มจัดแล้ว ยังเป็นแหล่งที่น้ำไหลเชี่ยวกรากอีกด้วย เนื่องจากทะเลสาบมีทั้งน้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม นี่เองที่ส่งผลทำให้มีพันธุ์สัตว์น้ำหลากหลายชนิดมาก แต่การสร้างเขื่อนปากกระวะ เมื่อ 30 กว่าปี ที่แล้วมานี้ เพื่อปิดกั้นไม่ให้น้ำทะเลไหลเข้าสู่ทะเลสาบตอนบน และนำน้ำจืดในทะเลสาบไปใช้ในการทำนาปรังบริเวณทุ่งระโนด ได้ส่งผลให้สัตว์น้ำวัยอ่อนไม่สามารถเข้ามาเติบโตในทะเลสาบตอนบนได้ สัตว์น้ำจึงสูญพันธุ์ไปหลายชนิด การได้รับรู้สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นจากกรณีของการปิดปากกระวะ จึงทำให้ชุมชนไม่เห็นด้วยกับการจะสร้างเขื่อนปากกรอ ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อการไหลเวียนของน้ำทะเลตอนล่าง ซึ่งเป็นแหล่งเลี้ยงชีพของชุมชน

คนในชุมชนทางเลน ประกอบด้วยคนที่นับถือศาสนาต่างกัน 2 ศาสนา คือ ศาสนาอิสลาม และศาสนาพุทธ ในหมู่ 1 ของชุมชนเป็นคนอิสลามทั้งหมด ในขณะที่หมู่ 2 เป็นคนอิสลามเป็นส่วนใหญ่ และมีคนพุทธอยู่บ้าง ซึ่งคนพุทธไม่ได้เป็นชาวประมง แต่ทำสวน ปลูกมะม่วง และค้าขาย เพราะอยู่ไกลจากชายฝั่งออกไป แม้จะนับถือศาสนาต่างกัน แต่คนทั้งสองศาสนาก็มีความใกล้ชิดกัน “คนไทยที่ที่เขาเข้าใจอิสลาม เพราะอยู่มานานแล้ว มีอะไรก็ช่วยเหลือกัน มีอะไรก็เอามาให้” มีการแต่งงานกันระหว่างชาวพุทธกับอิสลาม โดยเมื่อแต่งงานแล้วชาวพุทธก็มักจะเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอิสลาม ในหมู่บ้านมีมัสยิดอยู่ 2 แห่ง คือ มัสยิดหลังเล็กสำหรับคนในละแวกใกล้เคียง ใช้เป็นสถานที่สำหรับทำละหมาดโดยไม่ต้องเดินไปมัสยิดหลังใหญ่ ส่วนมัสยิดหลังใหญ่นั้นจะใช้สำหรับทำกิจกรรมทางศาสนา โดยทุกวันศุกร์ผู้ชายอิสลามในชุมชนจะมาทำละหมาดพร้อมกันที่นี่ มัสยิดหลังใหญ่จึงเป็นแหล่งพบปะประจำสัปดาห์ของชาวบ้าน และมีวัดอยู่ในหมู่บ้าน 1 แห่ง เมื่อมีงานพิธีของชาวพุทธ เช่น งานบวช งานศพ งานดักบาตร ชาวอิสลามที่ได้รับเชิญก็จะไปร่วมงานด้วย แต่ “คนอิสลามที่เคร่งหน้อยนะ เขาจะมีความรู้สึกอึดอัดนิดหน่อย” กระนั้นก็จะไปให้เกียรติ โดยอาจจะเลี้ยงไม่ช่วยพิธีทางศาสนาเสีย

คนอิสลามไม่มีการคุมกำเนิด เพราะเชื่อว่า การมีบุตรจำนวนกี่คนนั้น เป็นความประสงค์ของพระเจ้า ดังนั้นสามีภรรยาบางคู่อาจมีบุตรถึง 11-12 คน เมื่อลูกเรียนจบระดับชั้นประถมศึกษาหรือมัธยมศึกษาแล้ว จึงมักไม่นิยมส่งให้เรียนต่อ โดยจะให้ความสำคัญกับการเรียนทางศาสนามากกว่า “ถ้าไม่มีรัฐบังคับ ก็จะส่งให้เรียนศาสนาหมด เพราะโรงเรียนศาสนาก็มีการแทรกการศึกษาไว้ด้วย...จบ ม.3 แล้วส่งไปเรียนศาสนา ก็ได้ปริญญาเหมือนกัน” ในชุมชนมีโรงเรียนขยายโอกาส สังกัดสำนักงานการประถมศึกษาแห่งชาติ 1 แห่ง มีการเปิดสอนศาสนาอิสลามให้กับเยาวชนในวันเสาร์-อาทิตย์ ที่มัสยิดตั้งแต่ปี 2525 และพอถึง ปี 2538 คณะกรรมการมัสยิดและคณะกรรมการหมู่บ้าน ก็ได้ริเริ่มให้เปิดศูนย์พัฒนาเด็กเล็กประจำหมู่บ้านในวันจันทร์-ศุกร์ ที่มัสยิดอีกเช่นกัน โดยมีทั้งเด็กพุทธและเด็กอิสลามเรียนปะปนกันในศูนย์พัฒนาเด็กเล็กนี้ ในปี 2541 ชาวบ้านได้รวบรวมเงินจากการบริจาคได้เป็นจำนวน

100,000 บาท เพื่อจะจัดสร้างอาคารหลังใหม่เพื่อใช้เป็นสถานที่เรียนของเยาวชน และเด็กเล็ก โดยได้เริ่มดำเนินการก่อสร้างแล้ว แต่จะต้องใช้เงินถึง 1,500,000 บาท จึงจะเสร็จทั้งโครงการ ศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก จึงเป็นสวัสดิการของชุมชนไปในตัว เพราะพ่อแม่ที่ต้องทำงานไม่มีคนดูแลลูก ก็จะมาฝากให้ศูนย์ฯ ดูแล

ในชุมชนมีตลาดเล็กอยู่แห่งหนึ่งกลางหมู่บ้าน สำหรับขายผัก ผลไม้ ขนมหวาน และมีร้านค้าเล็กๆ อยู่ใกล้ตลาดซึ่งขายกุ้ง ปลา และเครื่องดื่มประเภทน้ำอัดลม ชา กาแฟ สำหรับการขายของ ในตลาดนั้น ชาวบ้านเล่าว่า “ใครทำเสร็จก่อนก็มาขายได้เลย ไม่มีการจับจองที่ใครที่มัน” คนในหมู่บ้าน อยู่ในฐานะพอมีพอกิน “ไม่มีคนที่ไม่มีกินเลย เพราะแถวนี้มั่งงานทำเยอะ” ทั้งงานในหมู่บ้านและงานในโรงงาน

แม้ถนนที่เข้ามาในหมู่บ้านจะเป็นถนนคอนกรีตเล็กๆ ซึ่งเพิ่งสร้างได้เมื่อประมาณ 3-4 ปีมานี้ แต่ถนนนอกหมู่บ้านที่ชาวบ้านจะใช้เดินทางติดต่อกับอำเภอเมืองและอำเภอนาดใหญ่ ก็เป็นถนนสายใหญ่ ซึ่งสามารถเดินทางได้อย่างสะดวกและรวดเร็ว หมู่บ้านจึงเปิดทำขายต่อค่านิยมบริโภคนิยมซึ่งอาจ หลั่งไหลเข้ามากับสินค้าชนิดใหม่ ๆ และสื่อโฆษณาชนิดต่าง ๆ ได้

การดำรงอยู่ของชุมชนก่อนการถูกแทรกแซงจากนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย

การนำเสนอสภาพความเป็นอยู่ วิถีชีวิตของชุมชนทางเลน ในช่วงก่อนถูกแทรกแซงจากนโยบายของรัฐในการพัฒนาเศรษฐกิจไปสู่ความทันสมัยนั้น จะย้อนกลับไปดูภาพในอดีตประมาณ 60 ปีที่ผ่านมา จนถึงประมาณปี 2504 เมื่อมีการเริ่มใช้นโยบายการพัฒนาประเทศไทยไปสู่ความทันสมัย ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 การเสนอภาพวิถีชีวิตของชุมชนจะครอบคลุมถึงเรื่องการทำมาหากิน การแทรกแซงของรัฐ การศึกษาและกระบวนการเรียนรู้ ความสัมพันธ์ในสังคม และ ความเข้มแข็งและอ่อนแอของชุมชน

การทำมาหากิน

สภาพความเป็นอยู่แต่ดั้งเดิมของชุมชน เป็นสภาพชีวิตที่เรียบง่าย คนยังไม่มาก ยังไม่มีถนนติดต่อไปยังอำเภอนาดใหญ่ หรืออำเภอเมืองได้ คนจึงอยู่กันอย่างสงบสุข ไม่มีการลักขโมย และอยู่อย่างไว้ใจกันได้หมด ไม่มีสิ่งของฟุ้งเฟ้อ หรืออำนวยความสะดวกอะไรมากมายนัก เพราะแม้แต่รองเท้าก็จะมีเฉพาะ “พวกเจ้านาย” ซึ่งนั่งใจกระเบน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เท่านั้น ในช่วงนี้การทำมาหากินของชุมชนเป็นการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก มีการแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้ากับสินค้าภายในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน และได้มีการค้าขายด้วยเงินตราเกิดขึ้นบ้างไม่มากนัก การทำมาหากินของชาวบ้าน อาศัยธรรมชาติและทรัพยากรที่เป็นพื้นฐาน จึงประกอบไปด้วย การจับสัตว์น้ำ การทำนา หรือการรับจ้างทำนา การทำสวน และการค้าขาย

- **การจับสัตว์น้ำ** เนื่องจากชุมชนอยู่ติดทะเลสาบตอนล่าง ซึ่งเป็นแหล่งน้ำเค็ม และยังมีป่าชายเลนริมชายฝั่งที่สัตว์น้ำสามารถใช้เป็นที่หลบอาศัยอยู่ได้ สัตว์น้ำจึงมีชุมชุมและอุดมสมบูรณ์

เกือบตลอดปี การทำมาหากินหลักของชุมชนจึงเป็นการจับสัตว์น้ำ ซึ่งมีทั้งปลา กุ้ง และปู สัตว์แต่ละชนิดก็มีพันธุ์แตกต่างกันไปมากมาย เช่น ปลาที่ชาวบ้านจับได้ ก็ได้แก่ ปลากะบอก ปลาลายเสือ ปลาขี้ตัง ปลาแป้น ปลาดุกทะเล ปลากะพงแดง ปลากะพงขาว ปลาหลุมพุก ปลาสุหร่า ปลาก้างมู ปลาแขยง เป็นต้น ส่วนกุ้ง ได้แก่ กุ้งหัวมัน กุ้งเผือก กุ้งหัวขาว กุ้งหัวแข็ง กุ้งก้ามกราม กุ้งหางแดง หรือที่รู้จักกันว่า กุ้งแชบ๊วย กุ้งลายตัวใหญ่-ตัวเล็ก เป็นต้น ปู ก็มีทั้งปูม้า ปูดำหรือปูทะเล หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า ปู ก้ามกรามตัวใหญ่ ปูแสม พันธุ์สัตว์น้ำที่มีอยู่มากนี้ในภายหลังก็ได้สูญพันธุ์ไปหลายชนิด

แม้ในอดีตจะมีสัตว์น้ำอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์และหลากหลายชนิด แต่ชาวบ้านก็ไม่ได้จับมากมายนัก เพราะ “ไม่มีความสามารถที่จะทำได้เยอะๆ คนน้อย แต่ทะเลเยอะ” เครื่องมือและวิธีการจับสัตว์น้ำเป็นแบบพื้นบ้าน ซึ่งชาวบ้านทำกันขึ้นมาเอง จากการส่งสมภูมิปัญญามาแต่บรรพบุรุษ และได้มีการดัดแปลง สร้างสรรค์ขึ้นมาเป็นลำดับ เครื่องมือที่สำคัญในสมัยนั้น ก็ได้แก่ กัด เผือก หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า ไร่ โพงพาง

กัด หรือ อวนลอย ชาวบ้านถักอวนด้วยเส้นด้ายให้เป็นตาข่ายขนาดต่างๆ เพื่อดักจับปลาและกุ้ง อวนลอยเป็นอวนผืนยาว ลอยไปในน้ำ โดยขอบบนมีทุ่นช่วยให้ลอยน้ำได้ ขอบล่างมีลูกถ่วงไม่ให้อวนพลิว การออกไปลอยกัดในทะเล อาจทำได้ทั้งกลางวันและกลางคืน ถ้าไปตอนเช้าก็จะกลับตอนค่ำ ถ้าไปตอนค่ำก็จะกลับตอนเช้า โดยชาวบ้านซึ่งอาจเป็นสามีภรรยาไปกับลูก หรือสามีกับลูกชาย จะแจวเรือออกไปในทะเลเพื่อวางกัดให้ขวางทางน้ำไหล และเฝ้ารออยู่ในเรือ เพื่อลากกัดขึ้นมา เก็บสัตว์น้ำเป็นระยะ ๆ การออกทะเลครั้งหนึ่งชาวบ้านจะปลดสัตว์น้ำออกจากกัดประมาณ 3-4 ครั้ง ระหว่างรอเมื่อถึงเวลาทำละหมาด ก็จะทำละหมาดในเรือ หากเป็นเวลากลางคืนก็จะผลัดเปลี่ยนกันนอนในเรือ

เผือก หรือ ไร่ เป็นเครื่องมือที่มีลักษณะคล้ายไร่ และต้องอาศัยคนหลายคนช่วยกันทำขึ้น เริ่มจากชาวบ้านต้องหาไม้ไผ่และหวายมาเป็นส่วนประกอบ ไม้ไผ่มีในหมู่บ้านและอาจซื้อมาจากที่อื่นโดยบรรทุกเรือมา ส่วนหวายนั้นซื้อมาจากสงขลา ชาวบ้านต้องเอาหวายแช่น้ำไว้เพื่อให้นุ่ม แล้วเหลาเป็นเส้นเพื่อใช้เป็นเชือก แล้วเอาไม้ไผ่มาตัดเป็นท่อนๆ แล้วผ่าซีกทำเป็นซี่เล็กๆ หลังจากนั้นจึงเหลาให้ผิวเกลี้ยงลื่นอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งมักจะเป็นหน้าที่ของเด็กอายุประมาณ 7 ขวบขึ้นไป เมื่อได้ซี่ไม้ไผ่ที่เหลาแล้ว ก็จะเป็นหน้าที่ของผู้ชายที่จะต้องเอาไม้ไผ่ซี่มาผูกต่อกันด้วยเชือกหวาย บางครั้งหากทำไม่ทันก็จะมีขอแรง หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ออกปาก” เพื่อนบ้านหรือคนใกล้เคียงให้มาช่วยทำ โดยทำเป็นผืน ๆ ผืนหนึ่งกว้างประมาณ 3 เมตร ความสูงก็ประมาณ 3 เมตรเช่นกัน ส่วนใหญ่จะใช้กัน 20-40 ผืน ใช้ขวางกันทะเลไว้ ไร่สำหรับดักกุ้งจะมีลักษณะนี้ ๆ กว่าดักปลา ไร่หาที่ชาวบ้านช่วยกันทำเครื่องมือนี้ ผู้หญิงก็จะทำหน้าที่ทำอาหารไว้เลี้ยงดูกัน นอกจากทำไว้ใช้กันแล้ว ชาวบ้านยังทำเครื่องมือชนิดนี้ไว้ขายกันด้วย เพราะชาวประมงในแถบใกล้เคียงไปจนถึงพัทลุงก็จะมาซื้อที่นี่ การจับสัตว์น้ำด้วยไร่ จะทำได้ในบางช่วงเท่านั้น เมื่อน้ำนองแล้วก็จะทำไม่ได้ เพราะเป็นช่วงที่น้ำจืดลงมา กุ้ง ปลา จะหายไปช่วงเวลาหนึ่ง ชาวบ้านก็จะรื้อเครื่องมือขึ้นมาเก็บก่อน ก็จะสามารถใช้ต่อไปได้อีกหลายปี

โพงพาง เป็นเครื่องมือดักจับกุ้ง อดีตทำด้วยด้ายขาวเส้นโต แล้วย้อมด้วยน้ำเปลือกโกงกางหรือเปลือกคัลก เพื่อให้มีความเหนียวและคงทนยิ่งขึ้น ตาข่ายของโพงพางมีขนาดกว้างที่

ปากโพพาง และจะเล็กลงเรื่อย ๆ จนถึงหางโพพาง (สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ , 2529 : 2554) การดักปลาด้วยโพพางนั้น ชาวบ้านจะทำเฉพาะเวลาน้ำลง และต้องวางในที่น้ำไหลเชี่ยว

การจะวางเครื่องมือจับปลาลงตรงไหนในทะเล ชาวบ้านสามารถทำได้อย่างอิสระ แม้แต่ในเขตของหมู่บ้านอื่นก็ไกลออกไป ไม่มีการหวงห้ามกัน ซึ่งเป็นเพราะมีพื้นน้ำสำหรับหากินได้อย่างมากมาย และผู้คนก็ยังไม่มาก ทะเลจึงเป็นทรัพยากรดินร่วมกันของคนในชุมชนรอบทะเลสาบ “เพราะทะเลไม่เป็นของใคร” ส่วนการจะใช้เครื่องมือชนิดไหน ในจำนวนเท่าใด ก็ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมทางด้านแรงงานของครอบครัว และความเหมาะสมของเวลา เช่น ไร่จะเป็นเครื่องมือที่ชาวบ้านใช้เวลาที่มีสัตว์น้ำชุมชุม ส่วนกตนั้นจะใช้ได้ตลอดและใช้ได้ง่ายด้วย ไม่ต้องการแรงงานมากนัก เป็นต้น สัตว์น้ำจากทะเลที่ชาวบ้านหาได้ในแต่ละช่วงเวลาจะมีความแตกต่างกันออกไป ตามความหลากหลายของชนิดพันธุ์ ตัวอย่างเช่น เดือนตุลาคม มีกุ้งหางแดง ปลาตาเดียว เดือนธันวาคม-กุมภาพันธ์ มีกุ้งหัวแข็ง ส่วนปูม้าจะมีมากในเดือนตุลาคม เป็นต้น

การจับสัตว์น้ำจากทะเลนั้นจะมีบางช่วงเวลาที่ทำกันปลามากคือ ในช่วงเดือนมกราคม-มีนาคม เพราะเป็นช่วงเวลาที่น้ำจืดลงมาถึงฝนมกแล้ว จึงเป็นช่วงที่ กุ้ง ปลา จะวางไข่และฟักไข่ ช่วงเวลานี้ชาวบ้านเรียกว่า “เดือนไข่” จะไม่มีกุ้ง และปลา ในทะเลให้จับ ยกเว้นกุ้งก้ามกราม ซึ่งในอดีตยังมีอยู่ โดยชาวบ้านจะเอาข้าวสุกมาโปรยล่อ แล้วใช้แหเหวี่ยงจับขึ้นมา ดังนั้นการขาดแคลนอาหารในช่วงของเวลาในอดีตนั้น จึงขึ้นอยู่กับ การเปลี่ยนแปลงฤดูกาลของธรรมชาติ การขาดแคลนในช่วงเวลาที่สัตว์น้ำวางไข่ ย่อมหมายถึง การเกิดขึ้นใหม่ของความอุดมสมบูรณ์ ที่ชาวบ้านจะได้พึ่งพาอาศัยต่อไป จึงแตกต่างจากความขาดแคลนอันเป็นผลจากน้ำมือของมนุษย์ และเทคโนโลยีที่มนุษย์สร้างขึ้นในภายหลัง เพราะมันอาจจะหมายถึงการสูญเสียทุกสิ่งทุกอย่าง รวมถึงตัวมนุษย์เอง

ในอดีตเมื่อคลองในหมู่บ้านยังไม่เน่าเสีย เวลาที่ชาวบ้านจับสัตว์ทะเลไม่ได้ ก็จะอาศัยสัตว์น้ำจืดเป็นอาหารได้ โดยใช้แหจับปลาและกุ้งกุลาดำจากลำคลอง ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนทั้งจากทะเลและน้ำจืด จึงนับเป็นความสมดุลที่ธรรมชาติจัดสรรให้มาอย่างแท้จริง ต่อเมื่อมนุษย์เริ่มทำลายธรรมชาตินั้นเอง ความสมดุลจึงขาดหายไป และส่งผลกระทบต่อมนุษย์ในที่สุด

สัตว์น้ำต่าง ๆ ที่ชาวบ้านหาได้นี้ พวกเขาใช้เป็นอาหารบริโภคส่วนหนึ่ง ที่เหลือก็นำไปแลกเปลี่ยนหรือขาย เนื่องจากในชุมชนยังมีคนอีกส่วนหนึ่งซึ่งเป็นชาวพุทธ และไม่ได้ทำมาหากินด้วยการจับปลา เนื่องจากอยู่ห่างจากชายฝั่งออกไป จึงมักทำสวน ทำนาปลูกข้าว ดังนั้น ระหว่างคนทั้ง 2 กลุ่มนี้ จึงมีการแลกเปลี่ยนผลผลิตกัน คือ แลกปลากับข้าวสาร ซึ่งสืด้วยเครื่องมือเมื่อ 40-50 ปีที่แล้ว หรือใช้วิธีดำก็ได้ การแลกเปลี่ยนข้าวยังขยายออกไปนอกหมู่บ้าน ในหมู่บ้านรู้จักกัน โดยมักติดต่อกันด้วยเรือแจว เพราะสะดวกกว่าการเดินทางด้วยเท้า นอกเหนือจากการแลกเปลี่ยนระหว่างผลผลิตกันแล้ว ชาวบ้านยังนำปลาไปขายด้วย โดยมีทั้งการแจวเรือไปขายในหมู่บ้าน ซึ่งเอาไปขายทุกวัน และยังมีแม่ค้าจากในหมู่บ้านมารับซื้อบ้างเล็กน้อยเพื่อเอาไปขาย สมัยนั้นยังไม่มีเจ้าแม่หรือนายทุนเป็นผู้ออกทุนให้หรือรับซื้อกุ้ง ปลา นอกจากนี้ชาวบ้านก็มีการรวมกันหลายคนเพื่อช่วยกันแจวเรือเอาปลาไปขายถึงสงขลา แล้วซื้ออาหารจำพวก ข้าวสาร พริก หอม กระเทียม ขมิ้น ผัก รวมถึงผ้า กลับมา การไปขายที่

สงขลานั้นจะไม่ทำทุกวัน แต่ไปเป็นบางครั้ง เมื่อต้องการซื้อของที่จำเป็นและหาไม่ได้ หรือหายากในหมู่บ้านเท่านั้น สัตว์ที่เหลือจากการขาย ชาวบ้านจะนำมาถนอมในรูปของการทำเค็ม ตากแห้ง เพื่อเก็บไว้บริโภคได้นาน ๆ และเพื่อขาย

- **การทำนา และรับจ้างทำนา** ที่ดินสำหรับทำนาในหมู่บ้านมีอย่างจำกัดมาก ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงต้องออกไปทำนาที่อื่น เพื่อให้มีข้าวในการบริโภค ที่ดินเหล่านั้นมีทั้งได้จากการซื้อ และการเช่า ชาวบ้านสมัยก่อนเมื่อพอมีเงินก็จะซื้อที่ดินกัน คนที่ไม่มีที่นาก็ต้องเช่า หรือรับจ้างทำนา ชาวบ้านส่วนใหญ่เมื่อถึงเวลาทำนา ก็จะออกไปทำนากันเกือบทั้งครอบครัว แต่ก็ไม่ได้ทำทุกครั้งเรือนครัวเรือนที่ไม่ได้ทำนาต้องซื้อข้าวบริโภคจากตลาดนัดหรือสงขลา หรืออาจซื้อจากชาวบ้านที่ทำนาได้บ้าง การทำนาของชาวบ้านทางเลนเป็นการทำเพื่อบริโภคเป็นหลัก

เมื่อถึงฤดูทำนา ชาวบ้านที่พอมีที่นาในหมู่บ้านอยู่บ้าง จะหว่านกล้าในนา ซึ่งหว่านในเดือนตุลาคม ขณะรอต้นกล้าขึ้นก็นำวัวจูงเดินข้ามสะพานไป โดยคนเดินจูงจากบนสะพาน แล้วให้วัวเดินลงในคลอง เพราะสะพานเป็นเพียงไม้ไผ่ทอดพาดสำหรับคนข้ามได้เท่านั้น เพื่อไปไถนาที่ตำบลหัวเขาแดง จังหวัดพัทลุง ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่มีนาอยู่ที่นั่น พอถึงเดือนพฤศจิกายน-ธันวาคม ต้นกล้าโตพอก็ถอนกล้าทำเป็นมัด ๆ นำใส่เรือแจวไปตามลำคลอง ซึ่งในฤดูน้ำหลากจะไหลเชี่ยว เพราะคลองแคบ ใช้เวลาแจวจากเช้าจนถึงค่ำจึงจะถึง การดำนาจึงเริ่มขึ้น ระหว่างไถนา ดำนา ชาวบ้านจะปลูกกระต๊อบไว้ในนาเพื่อใช้เป็นที่พักอาศัยชั่วคราว เมื่อดำนาเสร็จก็กลับบ้าน โดยระหว่างนั้นก็ไปดูแลบ้างเป็นครั้งคราว เพื่อไปใส่ปุ๋ยคอก เมื่อถึงเวลาข้าวสุก ประมาณเดือนเมษายน ชาวบ้านจะกลับไปเก็บข้าว การเก็บข้าวของคนภาคใต้จะต่างจากการเก็บข้าวของชาวนาในภาคอื่น ๆ ซึ่งใช้เคียวเป็นเครื่องมือในการเกี่ยว โดยกำข้าวเป็นกำ ๆ แล้วจึงเกี่ยว ส่วนการเก็บข้าวจะใช้เครื่องมือที่เรียกว่า “เกะ” เก็บข้าวทีละรวง ๆ ข้าวจึงไม่ค่อยร่วงหล่นบนพื้นเท่าการเกี่ยว หลังจากเก็บข้าวเสร็จก็จะบรรทุกเรือนำกลับบ้าน เมื่อถึงหมู่บ้าน จอดเรือริมตลิ่งแล้วใช้ไม้คานหาบสาแหรกไปเก็บไว้ที่บ้าน การทำนาของชาวบ้านมีการจ้างหรือลงแขกด้วยการลงแขกจะทำในโอกาสของการดำนา ไถนา และเก็บข้าวเพื่อให้งานเสร็จเร็วขึ้น “ต่างคนต่างช่วยกันให้เสร็จเร็ว ๆ จะได้กลับบ้านกัน” เจ้าภาพจะเป็นผู้เลี้ยงอาหาร “ข้าวบ้าง อาหารหวานบ้าง ตามที่มีอยู่”

พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกสมัยนั้น ได้แก่ ข้าวหอย ซึ่งมีลักษณะเมล็ดกลม ๆ สั้น ๆ ซึ่งชาวบ้านบอกว่า ไม่ค่อยอร่อย และสมัยนี้ก็สูญพันธุ์ไปแล้ว นอกจากนี้ก็มี ข้าวปากนก ข้าวยาเหว ข้าวหัวนา การทำนาของชาวบ้านจะทำได้ปีละครั้งเท่านั้น บางครัวเรือนที่ได้ข้าวมาก อาจทำนาไป 2-3 ปี แล้วเว้นไปสักปีหนึ่งเพื่อเปลี่ยนให้ญาติไปปลูกบ้าง เพื่อจะได้มีข้าวบริโภคเช่นกัน จึงนับเป็นความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง ไม่ว่าจะในกรณีของการให้ไปปลูกข้าวในที่นาของตน หรือการลงแขกกัน

ส่วนชาวบ้านที่รับจ้างทำนานั้น ก็คือ ชาวบ้านซึ่งไม่มีที่นาของตนเอง และไม่ได้เช่า เมื่อถึงช่วงเวลาของการเก็บข้าว แต่ละครัวเรือน ซึ่งอาจหมายถึงสามีและภรรยา หรือภรรยาและลูก ๆ จะแจวเรือตั้งแต่เช้าเพื่อไปปากพะยูน จังหวัดพัทลุง ซึ่งกว่าจะถึงก็ตอนค่ำ เพื่อไปเสาะหารับจ้างเก็บข้าวจากนาหลาย ๆ แห่ง โดยอาจอยู่ที่นั่นเป็นเวลานาน 1-2 เดือน แล้วแต่จะมีผู้จ้าง โดยการเก็บข้าวนั้นจะต้องนำข้าวมานับเรียงกัน ค่าจ้างที่ได้รับเป็นการตอบแทนมีอยู่ใน 2 รูปแบบ แบบแรกได้ค่าจ้างเป็นข้าว แล้วแต่ผู้

จ้างจะให้ ผู้จ้างที่จ่ายค่าจ้างเป็นข้าวมักเป็นคนที่ไม่ค่อยมีฐานะ ไม่มีเงินจ้าง เมื่อชาวบ้านได้ข้าวแล้วก็จะฝากไว้ที่บ้านของผู้จ้างก่อน ต่อเมื่อรับจ้างเกี่ยวเสร็จทุกแห่งแล้ว จึงรวบรวมข้าวที่ได้ทั้งหมดขนใส่เรือ แล้วแจวกลับบ้าน เพื่อเก็บไว้บริโภคต่อไป การรับจ้างเก็บข้าวมักได้ข้าวไม่พอกับการบริโภคทั้งปี ดังนั้นจึงต้องซื้อข้าวบริโภค เมื่อข้าวที่เก็บไว้หมดลง ค่าจ้างในแบบที่สอง คือ ค่าจ้างเป็นเงิน ผู้จ้างในลักษณะนี้คือ ผู้พอมีฐานะและมีเงินจ้าง ซึ่งก็ไม่มีอัตราที่แน่นอน เช่น วันหนึ่งเก็บข้าว 2 คน อาจทำได้ประมาณ 100-200 เรียง จะได้ค่าจ้างประมาณ 5-10 บาท ซึ่งเป็นอัตราที่น้อยมากเมื่อเทียบกับการขายกึ่งได้ กิโลกรัมละ 4 บาท และข้าวสารราคาเฉลี่ย 75 สตางค์ แต่ชาวบ้านก็ต้องทำเพราะหากินทางทะเลไม่ได้ เนื่องจากช่วงนั้นเป็นหน้าร้อนและเป็นช่วงที่น้ำจืด ผู้อาวุโสซึ่งเป็นผู้นำและผู้เฒ่าเคยไปรับจ้างเก็บข้าวทุกปีในอดีตกล่าวว่า “ก็ต้องทำเพราะไม่รู้จะหาอะไรมากิน เพราะเงินที่เหลือเก็บไว้ประมาณ 100-300 บาทนี้ ถือว่าเยอะแล้ว แต่ถ้าเรามีเงินเก็บแล้ว เราไม่คิดจะทำงาน ถ้าเรากินเงินที่เก็บไว้หมด เวลาลูกไม่สบายก็ลำบาก” การออกไปรับจ้างเก็บข้าว นอกจากจะเป็นการหาข้าวมาไว้บริโภคแล้ว จึงเป็นหลักประกันทางด้านสุขภาพให้กับสมาชิกในครัวเรือนด้วย ชาวบ้านทางเลนจึงไม่ปล่อยให้เวลาให้ล่วงเลยไป โดยเปล่าประโยชน์ ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้อดอยาก

- **การทำสวน การค้าขาย และการหัตถกรรม** การทำสวนในหมู่บ้าน มักเป็นงานของชาวไทยพุทธ ซึ่งอยู่ไกลชายฝั่งทะเล ซึ่งจะปลูกผัก และผลไม้บ้าง โดยอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ส่วนการค้าขายนั้นก็เป็นการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ ภายในหมู่บ้านหรือหมู่บ้านใกล้เคียง เช่น ซื้อปลาจากชาวประมงในราคาถูก ๆ แล้วเอาใส่เรือแจวไปขาย และการทำหัตถกรรมที่ทำ ได้แก่ การถักและซ่อมอวน ซึ่งทุกคนจะทำเป็น เพราะอวนคือเครื่องมือทำมาหากินหลักของชาวบ้านอิสลาม ซึ่งปลูกบ้านอยู่ริมฝั่งทะเลสาบ นอกจากนั้นก็มีการทอผ้า โดยชาวบ้านจะซื้อด้ายมาจากสงขลา รวมถึงมีการซื้อผ้าเป็นผืนสำเร็จแล้วจากสงขลามาใช้ด้วยเช่นกัน

- **การสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการทำมาหากิน** การสร้างหลักประกันการอยู่รอดของครัวเรือน มีอยู่ในหลายลักษณะ ได้แก่ การถนอมอาหาร การออกไปทำนา หรือรับจ้างทำนา การแลกเปลี่ยนและแบ่งปันอาหาร และการออมทรัพย์

เนื่องจากการผลิตหลักของชุมชน คือ จับสัตว์น้ำ และจับได้ไม่ตลอดปี เมื่อจับกุ้ง ปลา ได้มากเหลือบริโภค เหลือขายก็จะนำมาแปรรูปไว้ จึงมีการทำปลาเค็ม ปลาแห้ง ส่วนกุ้งนั้นก็จะเอามาต้มแล้วตากแดดทำกุ้งแห้ง ทำกะปิจากกุ้งตัวเล็ก ๆ เป็นต้น หากชาวบ้านจับปลาได้มากแล้วยังไม่สามารถตากปลาได้ เนื่องจากฝนตก ก็จะเอามักเกลือไว้ในโอ่ง เมื่อมีแดดหมดฝนแล้ว จึงเอาปลามาตากแห้งต่อไป การถนอมอาหารของชาวบ้านนี้ นอกจากจะทำให้พวกเขาสามารถสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับผลผลิตได้แล้ว ยังเป็นการสร้างหลักประกันความปลอดภัยทางด้านอาหารให้กับครัวเรือนที่สำคัญ เพราะนอกจากจะเก็บไว้เป็นอาหารยามที่สัตว์น้ำหาได้ยากแล้ว ยังสามารถเอาแลกข้าวหรือขายเพื่อนำเงินมาซื้อข้าวและอาหารอื่น ๆ ได้อีกด้วย การออกไปทำนาหรือรับจ้างทำนา ก็เป็นการสร้างหลักประกันเรื่องอาหารที่สำคัญอีกแบบหนึ่ง เพราะการทำมาหากินหลักของชาวบ้าน คือ จับสัตว์น้ำ ในขณะที่ข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทย การออกไปทำนาหรือรับจ้างทำนาเพื่อให้ได้ข้าวมาสำหรับบริโภค จึงนับว่าทำให้ชาวบ้านสามารถมี

ชีวิตอยู่อย่างพอเพียงในระดับครัวเรือน ส่วนการแลกเปลี่ยนและแบ่งปันอาหารระหว่างชาวบ้านด้วยกันเองภายในหมู่บ้าน เช่น ระหว่างคนไทยพุทธซึ่งปลูกข้าว ทำสวนเป็นหลัก กับชาวมุสลิมบางคนซึ่งไม่ได้ปลูกข้าว หรือปลูกไม่พอบริโภค ก็สามารถแลกเปลี่ยนแบ่งปันกันได้ ดังคำบอกเล่าของผู้อาวุโสชายอายุ 67 ปี มีดังนี้ “อยู่สุขสบาย มีข้าวกิน ไม่ต้องซื้อ ถ้าบ้านไหนไม่มีก็ไม่ต้องซื้อ เขาจะให้กิน” หรือ “พวกปลา กุ้ง ถ้าไม่มีก็ซื้อกันได้ ตอนเช้า ๆ ก็ลงไปช่วยเลือกปลา กุ้ง เสร็จแล้วเขาก็ให้มากิน” หรือ “ถ้าคนไหนมีจิตใจศรัทธา ก็จะเอาพวกผักมาให้ สมัยก่อนไม่เคยดร้อนเรื่องความเป็นอยู่” การแลกเปลี่ยนและแบ่งปันกันเช่นนี้ จึงเป็นหลักประกันว่า ชาวบ้านจะไม่ปล่อยให้คนในหมู่บ้านต้องอดอยากในเรื่องอาหารการกิน ลักษณะสุดท้ายของการสร้างความมั่นคงปลอดภัยในเรื่องการทำมาหากิน คือ การออมทรัพย์ เมื่อชาวบ้านหาเงินมาได้บ้าง ก็จะเก็บสะสมไว้เพื่อซื้อหาอาหารในยามจำเป็น หรือหากแน่ใจว่าจะไม่เดือดร้อนเรื่องอาหาร ก็จะนำเงินไปซื้อที่ดินเอาไว้

การแทรกแซงของรัฐ

การแทรกแซงของรัฐ เข้ามาสู่ชุมชนเกิดขึ้นในหลายรูปแบบ ได้แก่ การตั้งโรงเรียนในหมู่บ้าน (ในประเด็นนี้จะขอนำไปกล่าวรวมกับหัวข้อ การศึกษาและกระบวนการเรียนรู้ ในลำดับต่อไป) การจัดระบบการปกครองในหมู่บ้าน การเกณฑ์ชาวบ้านไปเป็นทหาร และการเก็บภาษีประมง

- **การจัดระบบการปกครองในหมู่บ้าน** หลังการประกาศพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ พ.ศ.2457 เป็นต้นมา ก็ได้มีการแต่งตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เข้ามาดูแลตำบลและหมู่บ้าน ในกรณีของชุมชนทางเลน ซึ่งประกอบไปด้วยหมู่บ้าน 2 หมู่บ้าน จึงมีผู้ใหญ่บ้าน 2 คน ดูแลแต่ละหมู่บ้าน แต่ก็ทำงานประสานกันมาตลอด เพราะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน ในช่วงเวลาที่ศึกษานี้ เนื่องจากชุมชนทางเลนอยู่กันอย่างสงบสุข ไม่มีปัญหาเดือดร้อนใด ๆ ไม่มีการลักขโมย ชาวบ้านอยู่อย่างไว้วางใจกัน ระบบการปกครองของรัฐในระยะนี้ จึงมีเพียงการแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้านในการดูแลรักษาความสงบ และเป็นผู้ประสานงานระหว่างรัฐกับประชาชน ซึ่งในสมัยนั้นยังไม่มีสื่อสารใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นวิทยุ โทรศัพท์ หรือแม้แต่หนังสือพิมพ์ ข่าวสารต่าง ๆ จากโลกภายนอกจึงถ่ายทอดมาจากรัฐ โดยผ่านทางผู้ใหญ่บ้านและกำนันเท่านั้น อำนาจของรัฐเหนือชุมชน จึงเป็นอำนาจของการกำหนดข่าวสารให้รับรู้ในสิ่งที่รัฐต้องการ และเป็นอำนาจที่ทำให้ชาวบ้านต้องสยบยอมและเชื่อฟัง

- **การเกณฑ์ชาวบ้านไปเป็นทหาร** การเข้ามาของรัฐสู่หมู่บ้านโดยตรง เกิดขึ้นในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง เมื่อทางราชการได้เข้ามาเกณฑ์ชายฉกรรจ์ที่อายุครบเกณฑ์ทหารเข้าไปร่วมรบในสงครามเป็นเวลา 2-4 ปี ผู้ที่ขัดขืนก็จะถูกลงโทษตามกฎหมาย จึงสร้างความเดือดร้อนแก่ชาวบ้านมาก เพราะการไปเป็นทหารเป็นเวลานาน ๆ ย่อมทำให้ครัวเรือนขาดแรงงานสำคัญที่จะช่วยในการผลิต

- **การเก็บภาษีประมง** หลังสงครามโลกทางราชการได้เข้ามาดักตรวจผลประโยชน์จากชาวบ้านในรูปของการเก็บภาษีประมง โดยชาวบ้านต้องแจ้งให้ทราบถึงขนาดของอวนที่ใช้เพื่อเสียภาษี การเสียภาษีจะมากหรือน้อยก็แล้วแต่ว่าทำมากหรือน้อย ทำมากก็เสียมาก ทำน้อยก็เสียน้อย เมื่อแจ้งทางการไปแล้ว ก็จะมีเจ้าหน้าที่เข้ามาวัดตรวจดู หากไม่ตรงกับที่แจ้งก็จะถูกปรับ หรือหากไม่ยอมเสีย

ภาษาที่ต้องถูกจับติดคุก การเก็บภาษีของรัฐได้สร้างความลำบากแก่ชาวบ้านอีกครั้งหนึ่ง เพราะการต้องเสียภาษีประมาณ 4 บาทต่อปี ในขณะที่สงครามเพิ่งยุติและเงินเป็นสิ่งหายากมากนั้น ทำให้ชาวบ้านต้องดิ้นรนมากขึ้น บางคนถึงกับต้องกู้ยืมเงินมาเพื่อจ่ายภาษี

หลังภาวะสงคราม ได้เกิดโจรผู้ร้ายขึ้นในชุมชนเพื่อขโมยวัว เรือ และเงินทอง ทางราชการได้ส่งเจ้าหน้าที่เข้ามาปราบ แต่การเข้ามาของเจ้าหน้าที่ตำรวจและข้าราชการ กลับเป็นการก่อความเดือดร้อนให้แก่ชาวบ้านเสียเอง เพราะเจ้าหน้าที่บางคนได้อาศัยอำนาจแบบทางการ ซึ่งเรียกว่า “เราเมา นายก็ถีบเรา นายเมานายก็ถีบเรา” ซึ่งสะท้อนให้เห็นการวางอำนาจของข้าราชการ และภาวะที่ต้องตกเป็นเบี้ยล่างของชาวบ้าน ไม่ว่าพวกเขาจะเป็นฝ่ายผิดหรือถูก การแทรกแซงเข้ามาของรัฐในช่วงเวลาก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 นั้น จึงมีลักษณะของการแทรกแซงเพื่อเข้ามาปกครอง และแสวงหาประโยชน์ซึ่ง ๆ หน้า

การศึกษาและกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

การศึกษาของคนในชุมชนในช่วงเวลานี้ มีอยู่ 3 รูปแบบ คือ การศึกษาในโรงเรียน การศึกษาทางด้านศาสนาอิสลาม และกระบวนการเรียนรู้ทางด้านการทำมาหากินของชุมชน โดยการศึกษาในโรงเรียนเกิดขึ้นประมาณ 70 ปีเศษมาแล้ว เมื่อมีการตั้งโรงเรียนประถมศึกษาในตำบล แต่สมัยนั้นคนยังไม่นิยมเข้าเรียนกัน คนอิสลามมักส่งลูกเรียนทางด้านศาสนามากกว่า การศึกษาในโรงเรียนจึงไม่ค่อยส่งผลกระทบต่อชุมชนนัก ส่วนการศึกษาทางด้านศาสนานั้น ชาวบ้านซึ่งเคร่งศาสนา มักส่งลูกทั้งชายและหญิงไปศึกษาทางด้านศาสนาที่ปัตตานี โดยแจวเรือไปบ้าง นั่งรถไฟไปบ้าง เพราะถือว่าเป็นเรื่องจำเป็น และเป็น “ความรู้” สำหรับคนอิสลาม

กระบวนการเรียนรู้ทางด้านการทำมาหากินของชุมชน เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติจริงในระหว่างที่ลูก ๆ ช่วยพ่อแม่ทำงาน เช่น เด็กชาย เมื่อมีอายุประมาณ 11-12 ปี พ่อจะพาออกไปจับปลาด้วย ส่วนเด็กผู้หญิงก็จะเรียนรู้วิธีการซ่อมแซมเครื่องมือในการหาปลา เช่น อวน กับแม่ที่บ้าน เนื่องจากพ่อพาแต่ลูกชายไปจับปลา เด็กผู้หญิงจึงไม่มีโอกาสได้เรียนรู้วิธีการจับปลาจากพ่อ แต่เมื่อแต่งงานแล้ว หากไม่มีภาระต้องเลี้ยงดูลูกเล็กๆ ภรรยา มักจะติดตามสามีออกไปหาปลาด้วย จึงได้เรียนรู้วิธีการหาปลาจากสามี ในเรื่องการทำนาก็เช่นกัน เด็กๆ ก็ได้เรียนรู้วิธีการทำนาจากการช่วยเหลือพ่อแม่ แต่เมื่อเด็กไปโรงเรียนกันมากขึ้นและนานขึ้น โอกาสในการช่วยพ่อแม่ทำมาหากินก็ลดลงหรือแทบจะหมดไป แต่ขณะเดียวกันโอกาสที่จะได้ไต่เต้าขึ้นไปเรียนในระดับสูงๆ และมีงานดีๆ ทำนั้นก็มีน้อย ภาวะครึ่งๆกลางๆของเยาวชนรุ่นใหม่จึงกลายเป็นปัญหาที่ชุมชนเอง และรัฐ ในฐานะผู้ทำหน้าที่ในการจัดการศึกษาจะต้องขบคิดกันต่อไป

ความสัมพันธ์ทางสังคม

ในการดำรงชีวิตและมีปฏิสัมพันธ์ร่วมกันของชุมชนหมู่บ้าน รวมถึงการมีปฏิสัมพันธ์กับคนภายนอก ซึ่งหมายถึง ชาวบ้านในหมู่บ้านอื่น และเจ้าหน้าที่ของรัฐ ได้ก่อให้เกิดรูปแบบความสัมพันธ์หลายรูปแบบที่อาจจำแนกได้ดังนี้

- **ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน** เป็นรูปแบบความสัมพันธ์ผ่านการผลิตและการทำกิจกรรมร่วมกันทางสังคม ระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้านในชุมชน และนอกชุมชน ในอดีตเมื่อชุมชนยังมีขนาดเล็ก และการติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกเป็นได้ด้วยความยากลำบาก ยังไม่มีเครื่องทุ่นแรงเครื่องจักรกลแบบสมัยใหม่นั้น เมื่อคนในชุมชนต้องทำกิจกรรมที่ต้องการความช่วยเหลือจากเพื่อนบ้าน เช่น การทำเครื่องมือจับปลา การทำนา การสร้างบ้าน ก็จะออกปากขอแรงมาช่วยเหลือกัน “ถ้าเขาขอช่วยเราก็ไปกัน” เมื่อได้ผลผลิตออกมาแล้วก็มีการแบ่งปันและแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน ดังได้นำเสนอไว้แต่ต้นแล้วว่าในชุมชนมีทั้งชาวอิสลามที่ทำมาหากินด้วยการจับสัตว์น้ำเป็นหลัก และทำนาในฤดูกาลทำนา ซึ่งก็ไม่ได้ทำทุกครัวเรือน เนื่องจากไม่มีที่นาบ้าง และการทำนาต้องออกไปทำนอกหมู่บ้านบ้าง และในชุมชนก็มีชาวพุทธซึ่งทำนา ทำสวนเป็นหลัก แต่ไม่ได้จับสัตว์น้ำ เพราะอยู่ห่างจากทะเลออกไป ทั้งสองฝ่ายซึ่งได้ผลผลิตต่างกัน แต่อยู่ร่วมกันในชุมชนเดียวกัน ซึ่งได้มีการแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน ทั้งในรูปของการแลกเปลี่ยนผลผลิตกับผลผลิต และในภายหลังเมื่อมีการใช้เงินมากขึ้นก็มีการแลกเปลี่ยนในรูปของการซื้อขายในระบบเงินตรา แต่ก็เป็นไปอย่างอะลุ่มอล่วยกัน “พวกที่ไม่ทำนาก็ซื้อข้าวสาร พวกที่ไม่ทำประมงก็ซื้อปลา” กระบวนการแลกเปลี่ยนผลผลิตและแรงงานภายในชุมชน จึงส่งผลให้ชุมชนมีระดับของการพึ่งตนเองอยู่ในระดับค่อนข้างสูง สิ่งที่จะต้องเสาะหาจากภายนอกชุมชน ก็มักจะได้แก่ไม้ในการสร้างบ้าน ด้ายสำหรับทอผ้าหรือดักอวน อาหารแห้งบางอย่าง ซึ่งรวมถึงข้าวสาร หากข้าวที่มีอยู่ไม่เพียงพอ สิ่งของเหล่านี้ แม้จะต้องซื้อจากภายนอก ก็เป็นการซื้อระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน ซึ่งนอกจากตลาดนัด ซึ่งชาวบ้านมักนำผลผลิตมาขายเอง ก็ยังอยู่ในรูปแบบของความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน

ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันระหว่างชาวบ้านในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชาวอิสลามด้วยกันเอง ได้รับการเสริมหนุนให้มีความแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น โดยผ่านการทำกิจกรรมทางศาสนา ร่วมกัน ในทุกวันศุกร์ ผู้ชายอิสลามจะไปทำละหมาดที่มัสยิดร่วมกัน จึงเป็นโอกาสให้ชาวบ้านได้มีการวิสาสะ พูดคุยปัญหา ความเดือดร้อนของชุมชนร่วมกัน รากฐานความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันนั้น จึงเป็นทุนทางสังคม ที่ช่วยให้ชาวบ้านสามารถคลี่คลายปัญหาระหว่างกันได้อย่างราบรื่นขึ้น แต่ขณะเดียวกันก็มีส่วนทำให้เกิดการรวมตัวกัน เพื่อต่อสู้กับการรุกรานจากภายนอกได้อย่างมีประสิทธิภาพเช่นกัน

- **ความสัมพันธ์เชิงศรัทธา** เป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำทางศาสนาอิสลามกับชาวบ้าน เนื่องจากในอดีต โต๊ะอิหม่ามนอกจากจะทำหน้าที่เป็นผู้นำทางศาสนาแล้ว ยังต้องทำหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างสามีภรรยา ทั้งในเรื่องของการแต่งงาน การทะเลาะวิวาท การหย่าร้าง การแบ่งสมบัติกัน ดังนั้น เมื่อมีปัญหาในครอบครัว ก็จะปรึกษาโต๊ะอิหม่ามให้ช่วยตัดสิน และจะยอมรับการตัดสิน ชาวบ้านจึงมีความเชื่อถือศรัทธาในโต๊ะอิหม่ามมาก ถึงขนาดมีชาวบ้านนำเงินที่ได้จากการทำมาหากินไปฝากไว้ที่โต๊ะอิหม่าม โดยไม่มีดอกเบี้ย เพราะตามหลักความเชื่อทางศาสนาอิสลามถือว่าการเอาดอกเบี้ยเป็นสิ่งผิด ทั้งนี้โต๊ะอิหม่ามสามารถนำเงินนี้ไปทำอะไรก็ได้ ในกรณีของหมู่บ้านทางเลน ผู้นำศาสนาได้นำเงินไปสร้างโรงสียาวขนาดเล็ก แต่สิ่งหนึ่งซึ่งโต๊ะอิหม่ามต้องปฏิบัติอย่างเคร่งครัด คือเมื่อชาวบ้านต้องการเงินคืน ก็ต้องคืนให้ทันที มิฉะนั้นชาวบ้านจะขาดความเชื่อถือ ระบบการฝากเงินกับ

โตะอิหม่าม จึงเป็นระบบของการออมทรัพย์ของชาวบ้านในอีกรูปแบบหนึ่ง แต่ในภายหลังโรงสีข้าวก็ถูกยกเลิกไป บทบาทของโตะอิหม่ามก็จะเป็นบทบาททางศาสนาเป็นหลักเท่านั้น

- **ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ** เป็นระบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชน ซึ่งรัฐจะใช้อำนาจของรัฐที่มีอยู่มากระทำต่อชุมชนในรูปแบบและลักษณะต่างๆ เริ่มตั้งแต่ก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง ที่ชุมชนยังมีขนาดเล็กและมีความอุดมสมบูรณ์สูง รัฐเข้ามาดูแลผ่านระบบของกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ในการติดต่อสื่อสารและดูแลการปกครองของหมู่บ้าน ต่อมาในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง รัฐก็เข้ามาในลักษณะของการเกณฑ์ชายฉกรรจ์ไปเป็นทหาร ใครไม่ไปก็ถูกดำเนินคดีตามกฎหมาย พอหลังสงครามโลกครั้งที่สอง รัฐก็เข้ามาในลักษณะของการเก็บภาษีการทำประมง รวมทั้งการเข้ามาปราบปรามโจรผู้ร้าย ซึ่งเจ้าหน้าที่ของรัฐและตำรวจได้มาสร้างความเดือดร้อนให้กับชาวบ้านด้วย เป็นลักษณะความสัมพันธ์แบบแนวตั้งที่ชาวบ้านไม่มีอำนาจเข้าควบคุม ใครฝ่าฝืนจะถูกปรับถูกจำคุก แม้ชาวบ้านจะเดือดร้อนจากการเก็บภาษีประมงของรัฐ รัฐก็ไม่ฟังเสียง จะยึดถือปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเคร่งครัด จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ข้าราชการบางคนอาศัยช่องโหว่ของกฎหมายที่ชาวบ้านไม่สามารถขัดขึ้นนี้ รังแกและหาผลประโยชน์จากชาวบ้าน

ในปัจจุบัน การติดต่อสื่อสาร มีความสะดวกสบายมากขึ้น ชาวบ้านมีความรู้มากขึ้น ดังนั้นการใช้อำนาจของรัฐจึงถูกจำกัดมากขึ้น อันเป็นผลดีต่อประชาชน ระบบความสัมพันธ์เชิงอำนาจนี้จึงลดน้อยลงไป

ความเข้มแข็งและอ่อนแอของชุมชน

ภาพของชุมชนทางเลนในช่วงเวลาก่อนถูกนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ได้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตที่มีความผูกพันอยู่กับธรรมชาติสูง ชาวบ้านอาศัยทรัพยากรซึ่งมีอยู่ในธรรมชาติ คือ สัตว์น้ำในทะเลสาบเพื่อเลี้ยงชีวิตของชุมชน ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ประกอบกับการใช้เครื่องมือในการจับสัตว์น้ำ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาของพื้นบ้าน ที่ชาวบ้านผลิตขึ้นใช้เองโดยไม่ต้องลงทุนมาก และยังมีอำนาจในการทำลายล้างสูงนั้น แม้ชาวบ้านจะจับสัตว์น้ำทุกวัน ทั้งเพื่อการบริโภค เพื่อแลกเปลี่ยนหรือเพื่อขาย ทรัพยากรธรรมชาติซึ่งได้แก่สัตว์น้ำนั้น ก็ยังสามารถปรับระดับของความสมดุลได้ทัน โดยผ่านกลไกของธรรมชาติเองภายใต้ฤดูกาลที่ชาวบ้านเรียกว่า ช่วง “เดือนยี่”

ความสามารถของชาวบ้านที่จะแสวงหาแหล่งทำมาหากินทดแทนในฤดูกาลที่จับสัตว์ทะเลไม่ได้ ด้วยการจับสัตว์น้ำในคลองแทน หรือไปทำนา รวมถึงการรู้จักถนอมอาหารด้วยการทำเค็ม ตากแห้ง การรู้จักถอดอม การรู้จักแบ่งปันและแลกเปลี่ยนกัน ก็เป็นความเข้มแข็งที่สำคัญที่ทำให้พวกเขาสามารถพึ่งตนเองได้ภายในชุมชนโดยไม่เดือดร้อน ความเข้มแข็งนี้จึงเป็นความเข้มแข็งในระดับของชุมชน ไม่ใช่ต่างคนต่างอยู่

ความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ชาวบ้านต้องอาศัยพึ่งพาแรงงานกัน พึ่งพาการแลกเปลี่ยนผลผลิตกัน และความสัมพันธ์ผ่านกิจกรรมทางศาสนา ก็ได้ทำให้ชุมชนมีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ ที่จะทำให้ชุมชนอยู่ร่วมกันได้ แก้ปัญหาร่วมกันได้

การเปลี่ยนแปลงของชุมชน ภายใต้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย

การใช้อุปกรณ์ในการจับสัตว์น้ำแบบสมัยใหม่

อุปกรณ์ในการจับปลาที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นที่นิยมของชาวบ้าน ได้แก่ เรือติดเครื่องยนต์ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “เรือเครื่อง” ซึ่งชาวบ้านเริ่มนำมาใช้เป็นลำแรกในปี 2519 ในราคา 6,000 บาท ในขณะที่เรือแจวราคา 3,000 บาท ผู้นำมาใช้เป็นคนแรกคือผู้ใหญ่บ้านของหมู่ 1 ซึ่งตั้งใจซื้อมาเพื่อใช้ในการทำงานของผู้ใหญ่บ้าน เพราะขณะนั้นยังไม่มีถนนไปอำเภอหาดใหญ่ เมื่อชาวบ้าน

เจ็บป่วยหรือประสบอุบัติเหตุก็ได้อาศัยเรือเครื่องนี้ไปส่ง ซึ่งจะใช้เวลาจากหมู่บ้านถึงท่าเรือสงขลาภายใน 7 นาที เท่านั้น เรือเครื่องจึงมีความจำเป็นสำหรับผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งต้องดูแลช่วยเหลือชาวบ้าน แต่หลังจากนั้นเมื่อคนในหมู่บ้านเห็นความสะดวกสบายของเรือเครื่อง จึงทยอยกันซื้อบ้าง เพื่อนำมาใช้ในการออกไปหาปลา กุ้ง ในทะเล เรือแจวจึงเริ่มหมดไป

ระยะหลัง ๆ ได้มีการพัฒนาในการใช้เรือเครื่องกันมากขึ้น จนปัจจุบันมีเรือเครื่องอยู่ 2 ขนาด ที่ชาวบ้านใช้กัน คือ เครื่องมิกซ์ 10 ซึ่งเป็นขนาดเล็ก กับเครื่องมิกซ์ 16 ซึ่งเป็นขนาดใหญ่ ราคาของเรือก็แตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับสภาพของเรือ เช่น เรือที่อยู่ในสภาพดี เป็นเรือใหญ่ ยาว และใหม่ พร้อมเครื่อง ราคาอาจสูงถึง 70,000-100,000 บาท สภาพใช้ได้ราคาประมาณ 6,000-7,000 บาท และสภาพเลว ราคาประมาณ 15,000-20,000 บาท ถ้าเป็นเรือใหม่จะใช้ได้ 6-7 ปี แล้วจึงซ่อม เมื่อใช้เรือเครื่องแทนเรือแจว ก็ย่อมหมายถึงต้องมีการใช้จ่ายเรื่องน้ำมันเชื้อเพลิงด้วย ดังนั้นการเปลี่ยนมาใช้เรือเครื่องในการทำมาหากินของชาวบ้าน จึงทำให้ต้นทุนของชาวบ้านสูงขึ้นเป็นอย่างมาก คนที่มีทุนสะสมไว้ก่อนและรู้จักประมาณการลงทุนให้เหมาะสมก็อาจไม่เดือดร้อนนัก แต่คนที่ไม่มีทุนก็ต้องหาทางให้ได้มาซึ่งทุน แต่เนื่องจากหลักความเชื่อทางศาสนาอิสลามไม่สนับสนุนให้คนกู้เงินโดยเสียดอกเบี้ย จึงได้ส่งผลให้เกิดระบบเก้าแก่ขึ้นในหมู่บ้าน เพื่อให้ชาวบ้านนำเงินมาลงทุนได้ก่อน โดยไม่ต้องเสียดอกเบี้ย ดังจะกล่าวถึงในลำดับต่อไป

การพัฒนาเครื่องมือจับสัตว์น้ำโดยชาวบ้าน

รายจ่ายที่เพิ่มมากขึ้นทั้งจากการลงทุน และค่าใช้จ่ายอื่นๆภายในครัวเรือน ได้เป็นแรงผลักดันให้ชาวบ้านต้องเสาะแสวงหา หรือพัฒนาเครื่องมือในการจับสัตว์น้ำให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น เมื่อชาวบ้านได้มีโอกาสไปเห็นเครื่องมือจับสัตว์น้ำชนิดหนึ่งเรียกว่า ไชตุ หรือไชนั่ง ที่อำเภอปากพะยูน จังหวัดพัทลุง จึงได้มาคิดดัดแปลงเพื่อใช้ในชุมชน ในปี 2527 ลักษณะสำคัญของไชตุ คือ เมื่อใช้ดักไชจะอยู่ในแนวตั้ง ต่างกับไชนิดอื่นๆ ซึ่งส่วนมากเมื่อดักต้องวางในแนวนอน ไชตุจึงมีข้อดีกว่าไชนั่ง คือ สามารถใช้ในช่วงเดือนตุลาคม-ธันวาคม ซึ่งมีน้ำเอ่อเต็มได้ และยังสามารถดักได้ตลอดปี

การทำไชตุของชาวบ้านจะเริ่มจากการนำไม้ ซึ่งต้องเป็นไม้เนื้ออ่อน มาต่อเป็นโครงร่างลักษณะเหมือนตู้ทั่วไป แล้วนำตาข่ายมาขึงตามโครงไม้ที่ตั้งไว้ ด้านหน้าทำเป็นช่องทางให้สัตว์น้ำเข้าไปได้ แล้วมีตาข่ายขึงไว้ด้านหลังในอีกชั้นหนึ่ง เพื่อป้องกันไม่ให้สัตว์น้ำว่ายกลับออกมา ขนาดของไชตุจะสูงเท่าใด ย่อมขึ้นอยู่กับระดับน้ำทะเลในจุดที่จะนำไชตุไปวาง ซึ่งทั่วไป ไชตุก็จะสูงประมาณ 2-4 เมตร การทำไชตุของชาวบ้านอาจใช้วิธีออกปากขอแรงหรือจ้างก็ได้ ค่าจ้างในการทำ ราคาตู้ละประมาณ 200 บาท โดยผู้จ้างต้องจัดหาอุปกรณ์ให้พร้อม ราคาทั้งค่าจ้างแรงงานและค่าอุปกรณ์รวมกันแล้ว ประมาณ 1,000-2,000 บาทต่อตู้

การวางไชตุในทะเลจะวางไว้ไม่ไกลจากฝั่งมากนัก เพื่อสะดวกในการไปเก็บปลา กุ้ง เมื่อวางไชลงแล้วจะต้องชิงวอนเป็นปึก 2 ข้างของตัวไช ให้มีลักษณะเฉียงออกคล้ายรูปสามเหลี่ยมโดยมีเสายึดไว้ทั้ง 2 ข้าง เพื่อบังคับให้สัตว์น้ำ ซึ่งมักได้แก่ กุ้ง และปลา ให้ว่ายเข้าไปในไช ตู้แต่ละตู้ที่วางไว้จะต้องมีระยะห่างจากกันประมาณ 10-15 เมตร หากวางชิดกันมากเกินไปจะไม่ได้ปลา ในตอนเย็น

ชาวบ้านจะเอาไซที่กู้ขึ้นไว้วางลงในน้ำ แล้วจุดตะเกียงไว้ล่อสัตว์น้ำ โดยแขวนตะเกียงไว้ด้านบนของตู้ ตะเกียงนี้เป็นตะเกียงที่ชาวบ้านคิดประดิษฐ์ขึ้นมาเอง จากการเอาขวดน้ำที่กระทุ้งกันขวดออก แล้วครอบลงบนตะเกียงน้ำมันก๊าดเล็กๆ ตรงปากขวดมีผ้าขวดที่เจาะรูปิดไว้ เพื่อให้อากาศเข้าได้แต่น้ำฝนเข้าไม่ได้ ขวดนี้จะช่วยกำบังลมไม่ให้โดนไฟดับ ชาวบ้านจะมีวิธีปรับระดับของไฟให้พอดีไม่ร้อนเกินไปจนทำให้ขวดแตกได้ โดยปรับให้ไฟมี “แสงกลมๆ” ดูไม่ให้มีควันขึ้น

ชาวบ้านซึ่งจับปลาด้วยไซตู้ จะมีกิจวัตรในการทำมาหากินคือ หลังตื่นนอนเมื่อทำละหมาดตอนตี 5 แล้ว ก็จะออกทะเลใช้เรือหางยาวติดเครื่องมิกส์ 10 หรือมิกส์ 16 ที่เรียกว่าเรือเครื่อง โดยอาจไปคนเดียว หรือหลายคนก็ได้ ขึ้นอยู่กับจำนวนไซที่ตกไว้ เมื่อไปถึงก็จะยกไซโดยชักรอกขึ้นมา แล้วกวาดปลาใส่ในเซ่งที่มีสวิงรอกอีกทีหนึ่ง เวลาที่ใช้ในการยกไซแต่ละไซ ประมาณ 5-10 นาที ยกไซหนึ่งเสร็จก็ทำอีกไซหนึ่งต่อจนเสร็จ ถ้ามีไซ 20-30 ตู้ ไปช่วยกันยก 4-5 คน ก็ใช้เวลาประมาณ 1-2 ชั่วโมง ดังนั้นชาวบ้านจะมีไซตู้จำนวนกี่ตู้จึงขึ้นอยู่กับแรงงานในครัวเรือนซึ่งสามารถไปทำได้ ปัจจุบันผู้หญิงมักไม่ออกไปจับปลาแล้ว การยกไซจึงเป็นหน้าที่ของผู้ชาย ส่วนผู้หญิงก็จะคอยเลือกสัตว์น้ำและทำงานบ้าน

สัตว์น้ำซึ่งจับได้ จะแตกต่างกันไปตามฤดูกาล เช่น ช่วงเดือนตุลาคมไปจนถึงเดือนกุมภาพันธ์จะได้กุ้งหัวแข็ง กุ้งหางแดง ปลาตาเดียว และเฉพาะเดือนตุลาคม จะจับปูมาได้มาก ฯลฯ เมื่อจับสัตว์น้ำได้แล้วชาวบ้านจะนำเรือกลับเข้าฝั่ง แล้วผู้หญิงจะทำหน้าที่เลือก ปลา กุ้ง หรือ ปู เพื่อแยกประเภท ชนิดของพันธุ์ และขนาด ซึ่งจะมีราคาแตกต่างกันไปตามปริมาณที่มีและความต้องการของตลาด สัตว์น้ำที่มีราคาดีคือกุ้งหางแดง เมื่อเลือกสัตว์น้ำเสร็จก็จะมีพ่อค้า แม่ค้า รวมถึงเจ้าแก้ว ซึ่งเป็นคนในหมู่บ้านมาซื้อถึงบ้าน โดยพ่อค้า แม่ค้า จะเป็นผู้กำหนดราคา

ตอนกลางวันจะเป็นเวลาของการซ่อมแซมเครื่องมือหรือทำใหม่เพิ่ม ปกติไซตู้จะมีอายุการใช้งานประมาณ 2 ปี หากเป็นการซ่อมโครงไม้ ผู้ชายมักเป็นผู้ทำหน้าที่ และปล่อยหน้าที่การซ่อมอวนเป็นของผู้หญิงหรือเด็ก เมื่อถึงเวลาประมาณ บ่าย 4 โมงเย็น หรือที่ชาวบ้านบอกว่า บ่ายแก่ๆ ก็จะเป็นเวลาออกทะเลอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเอาไซลงวางในทะเลเพื่อรอดักสัตว์น้ำในรอบใหม่ สาเหตุที่ชาวบ้านไม่เอาไซลงตั้งแต่ตอนเช้าที่มาเก็บปลา ก็เพื่อจะไม่ให้ไซแช่อยู่ในน้ำนานเกินไป เพราะจะสกปรกง่ายและไม่ทนทาน แต่บางคนที่ไม่อยากออกทะเลในตอนเย็นอีก ก็จะเอาไซลงไว้ตั้งแต่ตอนเช้า ชาวบ้านเห็นว่าการประมงเป็นงานที่ทำไม่ยาก เพราะสามารถฝึกกับคนที่ทำเป็นได้ ถ้าลูกชายโตพอ ชาวบ้านมักจะนำออกทะเลด้วย เด็กบางคนจบ ป.6 แล้วไม่สามารถไปทำงานที่อื่นได้ ก็จะออกมาช่วยครอบครัวทำประมง ส่วนเด็กที่ต้องไปโรงเรียนนั้นก็ไม่มีโอกาสได้ทำ หรือถ้าพ่อแม่ต้องการฝึกก็ต้องทำในวันเสาร์ อาทิตย์

การวางไซตู้ต้องใช้พื้นที่ในทะเลค่อนข้างมาก ซึ่งปัจจุบันเมื่อประชากรมีมากขึ้นและพื้นที่ทะเลมีเท่าเดิม ปัญหาการแย่งพื้นที่ในการวางไซตู้จึงมักเกิดขึ้นอยู่บ่อยๆ คนที่ได้เปรียบคือคนที่อยู่มาก่อนและวางไซตู้มาก่อน คนที่มาทีหลัง เมื่อไม่มีพื้นที่ในการวางไซตู้ จะต้องเจรจาขอแบ่งพื้นที่ในทะเลในการวางไซตู้ หรือใช้วิธีการเช่าต่อพื้นที่ โดยราคาค่าเช่าไซตู้และพื้นที่ประมาณ 3,000 บาทต่อไซหนึ่งตู้ ซึ่งอายุการใช้งานของไซตู้จะตกประมาณ 1 ปี ก็ต้องทำใหม่หรือซ่อมแซม และหากมีกรณีพิพาทเรื่องพื้นที่การวางไซตู้ในทะเล ก็จะมีการเจรจาไกล่เกลี่ยกัน เพราะจะเป็นวิธีการที่ดีที่สุดที่ใช้กันอยู่ใน

หมู่บ้าน เนื่องจากถึงแม้กรณีพิพาทจะไปถึงฝ่ายราชการบ้านเมืองหรือไปถึงตำรวจ ก็ไม่สามารถทำอะไรได้ แต่อย่างไรก็ตามปัญหาการแบ่งพื้นที่ทำกินในทะเลนันทวันก็ยังมีแนวโน้มสูงขึ้น เพราะประชากรเพิ่มมากขึ้นทุกวัน แต่พื้นที่ทะเลมีจำกัด และสาเหตุที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำที่เพิ่มขึ้น คนที่เคยไปทำงานรับจ้างในโรงงานหรือรับจ้างในเมืองตงงานมากขึ้น การกลับมาหาอาชีพประมงจึงมีมากขึ้นด้วยเป็นเงาตามตัว ความขัดแย้งในการประมงจึงมีแนวโน้มที่จะสูงขึ้นตามมาเช่นกัน ซึ่งชาวบ้านในหมู่บ้านเองก็เข้าใจในปัญหาที่เกิดขึ้น และได้พยายามหาทางแก้ไขปัญหากัน โดยการทำ การประมงแบบแบ่งปันกัน ไม่เอาเปรียบกัน และการใช้ระบบความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งสืบทอดมาแต่อดีตมาแก้ไขปัญหของชุมชน

การพัฒนาอาชีพเสริมของชุมชน

ชาวบ้านได้มีการพัฒนาวิธีการทำมาหากินของตนอย่างต่อเนื่อง เพื่อเป็นการปรับตัว ต่อสภาวะเศรษฐกิจที่รุนแรงและค่าใช้จ่ายที่เพิ่มสูงขึ้น ดังนั้นนอกจากทำประมงในทะเลสาบสงขลาแล้ว ชาวประมงบางกลุ่มยังมีอาชีพเสริมที่สำคัญ คืออาชีพการเลี้ยงปลากะพงในกระชัง ชาวประมงเหล่านี้มีความคิดว่า การเลี้ยงปลากะพงในกระชังเปรียบเสมือนเป็น “เงินสะสม” นั่นคือ เมื่อทำการประมงทั่วไปในแต่ละวัน มีรายได้มาก็จะมาซื้ออาหารเลี้ยงปลากะพงเหมือนกับการสะสมเงิน เมื่อปลากะพงโตก็จะจับขึ้นไปขาย จะได้เงินก้อนใหญ่ถือเป็นเงินที่ได้จากการสะสมทุก ๆ วัน

แนวคิดของการเลี้ยงปลากะพงในกระชัง มาจากความต้องการของตลาดต่อปลากะพงที่มีความต้องการสูงและมีราคาแพง จึงมีชาวบ้านบางกลุ่มเริ่มทดลองการเลี้ยงปลากะพงในกระชังโดยการสนับสนุนทางวิชาการจากกรมประมงจนประสบผลสำเร็จ ได้รับผลตอบแทนเป็นที่น่าพอใจ จึงมีการขยายกลุ่มของผู้เลี้ยงปลากะพงในกระชังออกไปมากขึ้น เพราะตระหนักในผลตอบแทนที่ได้รับจากการเลี้ยงปลากะพง ซึ่งปริมาณความต้องการของตลาดยังคงมีมาก แนวโน้มผลตอบแทนในการเลี้ยงจึงมีสูงขึ้นเป็นเงาตามตัวด้วย โดยการเลี้ยงปลากะพงในกระชังมีรายละเอียดดังนี้

- **การเตรียมพื้นที่ในทะเลที่เป็นพื้นที่สำหรับวางกระชังเลี้ยงปลา** การเลี้ยงปลากะพงจะต้องใช้พื้นที่ในการวางกระชังเช่นเดียวกับการใช้พื้นที่ในการวางไซตุ้ ดังนั้นปัญหาที่สำคัญจึงมีความคล้ายคลึงกัน คือการหาพื้นที่ในการวางกระชัง ที่มีลักษณะสำคัญคือมีระดับน้ำลึกพอสมควร และไม่อยู่ห่างจากฝั่งมากนักเพื่อสะดวกในการดูแล ในเรื่องการให้อาหาร และการป้องกันไม่ให้คนมาขโมยพื้นที่ในการวางกระชังนี้ หากไม่สามารถหาได้ก็จะต้องใช้วิธีการขอเช่าต่อผู้เลี้ยงอยู่ก่อน โดยจะมีราคาเช่า ต่อพื้นที่ กระชังละประมาณ 3,000 บาท ค่ากระชังอีกลูกละ 3,000 บาท รวมเป็น 6,000 บาท ซึ่งราคานี้จะขึ้นอยู่กับความต้องการของผู้ซื้อผู้ขาย ความสัมพันธ์กัน ความเป็นญาติพี่น้องกัน ตลอดจนทำเลที่ตั้งของกระชัง

- **การเตรียมศึกษาหาความรู้ในการเลี้ยงปลา** กรณีนี้ไม่มีปัญหามากนัก เพราะได้รับการสนับสนุนด้านวิชาการจากกรมประมง รวมทั้งสามารถศึกษาได้จากคนที่เลี้ยงมาก่อน ที่สำคัญกระบวนการในการเลี้ยงปลากะพงในกระชังก็มิได้มีความสลับซับซ้อนมากแต่อย่างไร

- **การหาซื้อลูกปลากะพงมาปล่อยในกระชัง** พันธุ์ปลาของลูกปลากะพงนั้น แต่เดิมหาซื้อกับกรมการประมงซึ่งมีสถานีประมงอยู่ที่จังหวัดสงขลา แต่ปัจจุบันมีชาวบ้านเพาะพันธุ์ขึ้นมาขายให้เฉพาะกับผู้เลี้ยงปลากะพงในกระชัง โดยลูกปลากะพงที่จะนำมาปล่อยนั้นจะมีราคาตามขนาดของปลา เป็นนิ้ว นิ้วละ 3-5 บาท ซึ่งจะตกเฉลี่ยราคาลูกปลาดังกล่าวประมาณ 15 บาท เมื่อได้ลูกปลามาแล้วจะนำมาปล่อยในกระชังเฉลี่ยกระชังละ 500 ตัว

- **การให้อาหารปลากะพง** อาหารที่เลี้ยงปลากะพงจะใช้ปลาที่เรียกว่า ปลาตาโต เป็นอาหารโดยจะไปซื้ออาหารที่สะพานปลาจังหวัดสงขลา โดยเฉลี่ยค่าอาหารต่อกระชัง กระชังละประมาณ 200 บาทต่อครั้ง การให้อาหารให้ 1 วันเว้น 2 วัน ปลากะพงจะแย่งกันกินอาหาร ปลากะพงที่แข็งแรงกว่าก็จะแย่งได้มาก และมีตัวใหญ่ ส่วนปลากะพงที่แย่งอาหารได้น้อยก็จะมีขนาดลดหลั่นกันลงไปตามความสามารถและปริมาณอาหารที่กินลงไปในแต่ละครั้งของการให้อาหาร ในการให้อาหารจะไม่ให้อาหารมากเกินไป เพราะอาหารจะย่อยไม่หมดในท้อง เกิดสภาวะเรียกว่า อาหารค้างท้อง ปลาจะตายง่ายและเวลาขายก็จะมีไขมันมาก ไม่เป็นที่นิยมของผู้ซื้อ

- **ระยะเวลาในการเลี้ยงปลากะพง** ขึ้นอยู่กับขนาดลูกปลาที่นำมาเลี้ยง การนำลูกปลากะพงขนาดเล็กมาเลี้ยง มีข้อดีคือราคาลูกปลาจะถูก แต่ข้อด้อยคือระยะเวลาการเลี้ยงจะนาน เปลืองอาหารมากขึ้น อีกทั้งปลาเล็กมีความเสี่ยงสูงในการตาย หากน้ำทะเลมีปัญหาการเน่าเสีย ส่วนการเลี้ยงปลากะพงโดยซื้อลูกปลาขนาดใหญ่มาเลี้ยง ข้อดีที่สำคัญคือระยะเวลาเลี้ยงจะสั้นลง สิ้นเปลืองอาหารน้อยลง มีความคงทนต่อสภาพน้ำทะเลมากกว่า แต่ข้อด้อยที่สำคัญคือราคาลูกปลาก็จะสูงกว่ามากด้วย ดังนั้นการตัดสินใจเลือกการนำลูกปลาขนาดต่างๆมาเลี้ยง จึงเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องพิจารณาปัจจัยหลายประการเป็นองค์ประกอบ เพื่อให้การเลี้ยงปลากะพงมีความคุ้มค่าที่สุด แต่อย่างไรก็ตามระยะเวลาในการเลี้ยงปลากะพงจะใช้เวลาเลี้ยงประมาณ 18-19 เดือน ถึง 2 ปี จึงจะจับปลาขึ้นขาย

- **การขายปลากะพง** ปลากะพงที่เลี้ยงในกระชังหากสามารถเลี้ยงได้จนถึงระยะเวลาในการนำไปขาย ก็จะได้กำไรอย่างเป็นกอบเป็นกำ ทั้งนี้จะมีพ่อค้า แม่ค้าทั้งที่เป็นคนในหมู่บ้านและเป็นคนต่างถิ่นมารับซื้อถึงที่ เจ้าของกระชังไม่ต้องไปหาตลาดในการขาย โดยราคาปลานั้นจะเป็นไปตามขนาดของปลา คือ

ปลาขนาดเล็ก น้ำหนัก 4-7 ขีด จะเป็นปลากะพงที่มีราคาดีที่สุด เพราะเป็นปลาที่มีขนาดพอดี สำหรับการทำอาหาร 1 จาน จะเรียกว่า “ปลาจาน” โดยจะมีราคากิโลกรัมละประมาณ 105-110 บาท

ปลาขนาดใหญ่ น้ำหนักตั้งแต่ 3 กิโลกรัมขึ้นไป จะเป็นปลาที่นำไปทำอาหารในร้านอาหารขนาดใหญ่ หรือภัตตาคารที่ต้องการใช้ปลาขนาดใหญ่ ปลาขนาดนี้จะมีราคาดีเช่นกัน คือกิโลกรัมละประมาณ 105 บาท

ปลาขนาดกลาง น้ำหนัก 3 กิโลกรัมลงมา จะมีราคาถูกที่สุด เพราะไม่ตรงวัตถุประสงค์ใน 2 ข้อ ที่กล่าวมา จะมีราคากิโลกรัมละประมาณ 95 บาทลงมา

แต่อย่างไรก็ตามเมื่อจับปลาทั้งหมดมาเฉลี่ยราคากัน ก็จะตกกิโลกรัมละประมาณ 100 บาท ปลา 1 กระชังประมาณ 500 ตัว หากเลี้ยงไปบ้าง ตายไปบ้าง ได้ประมาณ 350-400 ตัว จะขายได้เฉลี่ยประมาณ 100,000 บาทขึ้นไป ผลตอบแทนที่ได้จากการเลี้ยงปลากระพงในกระชังจึงเป็นผลตอบแทนคุ้มค่ากับการลงทุนมากพอสมควร

- **ปัญหาในการเลี้ยงปลากระพงในกระชัง** ปัญหาที่สำคัญสำหรับการเลี้ยงปลากระพงในกระชังของทะเลสาบสงขลา คือปัญหาน้ำในทะเลสาบเริ่มเน่าเสีย ปลาใหญ่อาจสามารถทนอยู่ได้ แต่หากเป็นปลาเล็ก อาจเกิดการซдохตายได้ ที่สำคัญผู้เลี้ยงจะต้องคอยสังเกตพฤติกรรมของปลาด้วย หากปลาไม่กินอาหาร แสดงว่าปลาป่วย ซึ่งผู้เลี้ยงจะต้องหาทางแก้ไขตามสถานการณ์ ทั้งนี้โดยอาจสอบถามวิธีการแก้ไขจากกรมประมงหรือวิชาการ ในการแก้ไขจากประสบการณ์ในการเลี้ยงที่ผ่านมา ซึ่งหากแก้ไขไม่ได้ก็อาจจะประสบภาวะขาดทุนในการเลี้ยงก็ได้ ดังนั้นอาชีพในการเลี้ยงปลากระพงในทะเลสาบสงขลา ถึงแม้ว่าจะได้รับผลตอบแทนที่คุ้มค่าก็ตาม แต่หากภาวะน้ำเสียในทะเลสาบสงขลา ยังไม่ได้รับการแก้ไข ความเสี่ยงของการลงทุนก็จะมีสูงเช่นกัน

ปัญหาน้ำเน่าเสียทะเลสาบสงขลาเกิดขึ้นจากหลายสาเหตุ เช่น การสร้างเขื่อนปากระวะและเขื่อนอื่น ๆ กั้นทะเลสาบ การปล่อยน้ำเสียของนาทุ่งริมทะเลสาบและจากโรงงานอุตสาหกรรม โรงแรม ในอำเภอเมืองและอำเภอบางใหญ่ ฯลฯ แม้ในชุมชนทางเลนเองจะไม่มีการทำงานทุ่ง หรือโรงงานอุตสาหกรรม แต่เนื่องจากทะเลสาบซึ่งเป็นที่รองรับน้ำเสียจากแหล่งต่าง ๆ นี้ก็คือทะเลสาบผืนเดียวกันกับที่ชาวบ้านใช้เป็นแหล่งทำมาหากิน เมื่อมีการทำลายอันเป็นผลมาจากการขยายตัวของการผลิตแบบสมัยใหม่และธุรกิจการค้า ก็ย่อมส่งผลกระทบต่อถึงกันโดยไม่ยากนัก ชุมชนซึ่งมีแหล่งทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์จึงเริ่มมีปัญหาจากภาวะน้ำเน่าเสีย การเริ่มเลี้ยงปลากระพงของชาวบ้านจึงมีอุปสรรคไปด้วยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ชาวบ้านเมื่อตระหนักในปัญหาเชิงนิเวศเช่นนี้ก็ได้มีการหาทางแก้ไขหลายประการ ดังจะกล่าวถึงต่อไป

การซื้อขายสัตว์น้ำที่ชาวบ้านจับได้จากการใช้OWNหรือไซตุ้ รวมถึงจากการเลี้ยงปลากระพงในกระชัง มีการกระทำอยู่ในหลายลักษณะ ได้แก่

- **การซื้อขายรายย่อย** เป็นการซื้อขายของชาวบ้านกับชาวบ้านในลักษณะการค้ารายย่อย ซึ่งจะมีชาวบ้านรับซื้อผลผลิต ได้แก่ กุ้ง ปู และมีการผ่านกระบวนการแปรรูปขั้นพื้นฐานแล้วนำไปขายต่อในตลาด เช่นรับซื้อกุ้งตัวเล็กจากชาวบ้านซึ่งมีราคากิโลกรัมละ 38 บาท จากนั้นนำไปแกะเปลือกเพื่อให้เนื้อกุ้งสดที่แกะแล้ว และจะนำไปขายที่ตลาด ซึ่งกุ้งที่แกะแล้วจะมีราคาเพิ่มขึ้นเป็นกิโลกรัมละ 120 บาท นอกจากนั้นการรับซื้อปูสด ๆ แล้วมาต้ม แกะเอาเฉพาะเนื้อปู โดยต้นทุนในการซื้อปูประมาณ กิโลกรัมละ 100 กว่าบาท แต่เนื้อปูที่แกะแล้วจะมีราคาเพิ่มขึ้นเป็นกิโลกรัมละ 200 กว่าบาท ซึ่งการซื้อขายรายย่อยลักษณะนี้ เป็นอาชีพที่เกิดขึ้นในชุมชนหมู่บ้านทางเลนที่เป็นการสร้างรายได้ให้แก่ครอบครัวของชุมชนไม่ต่ำกว่าครอบครัวละ 200 บาทต่อวัน นับเป็นอาชีพหนึ่งที่สร้างความมั่นคงในด้านการเงินให้กับชาวบ้านที่ไม่ต้องใช้เงินลงทุนมากและมีรายได้ที่แน่นอน

- **การซื้อขายผ่านพ่อค้าคนกลาง** ในชุมชนหมู่บ้านทางเลนมีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่ประกอบอาชีพเป็นคนกลางในการรวบรวมซื้อผลผลิตจากผู้จับสัตว์น้ำขนาดเล็ก โดยการรวบรวมซื้อแต่ไม่มีการแปรรูป เช่น การซื้อกุ้งหางแดง ปูดำ (ปูทะเลไข่) เป็นต้น จากนั้นก็จะมีการติดต่อกับพ่อค้าคนกลางในตลาดสงขลาให้มารับซื้อในหมู่บ้านอีกทอดหนึ่ง โดยในกรณีนี้ราคาซื้อขายจะเป็นไปตามกลไกตลาด

- **การซื้อขายที่เรือหรือแพจับปลา** กรณีนี้เป็นกรณีที่คนภายนอกหมู่บ้านมารับซื้อผลผลิตโดยตรงจากผู้จับสัตว์น้ำที่เรือหรือแพจับปลาโดยตรง มีชาวบ้านบางส่วนจะขายผลผลิตในลักษณะนี้ เพราะเป็นความสะดวกของชาวบ้านที่ไม่ต้องผ่านกระบวนการขนส่งอื่น ๆ

- **การซื้อขายผลผลิตกับเจ้าแก็** เจ้าแก็เป็นคนกลุ่มหนึ่งที่เป็นกลุ่มที่มีเงินทุนและเป็นผู้รับซื้อผลผลิตของผู้จับสัตว์น้ำขนาดเล็กไปส่งตลาด กรณีนี้เป็นการขายผลผลิตระหว่างชาวบ้านผู้ขอยืมเงินทุนจากเจ้าแก็ กับ เจ้าแก็ จึงเป็นการซื้อขายตามระบบความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์และพึ่งพา ผู้ที่ยืมเงินต้องขายผลผลิตให้แก่ผู้ให้ยืมเงินที่ให้ยืมเงินทุนก่อนโดยไม่คิดดอกเบี้ย ราคาซื้อจะถูกกว่าราคาตามกลไกตลาดประมาณร้อยละ 10-20

- **การซื้อขายปลากระพงในกระชัง** กรณีนี้เป็นกรณีเฉพาะการซื้อขายปลากระพงที่เลี้ยงเป็นจำนวนมากในกระชัง ที่เป็นการซื้อขายตรงระหว่างชาวบ้านที่เลี้ยงปลากระพงในกระชังในหมู่บ้านกับพ่อค้าคนกลางที่สะพานปลาสงขลา ชาวบ้านที่เลี้ยงปลากระพงจะสืบราคาจากตลาด ณ เวลานั้นว่ามีราคาเท่าใด จากนั้นก็จะติดต่อกับพ่อค้าคนกลางเพื่อเสนอราคาและเจรจาต่อรองกัน เมื่อตกลงราคากันแล้วพ่อค้าก็จะซื้อเหมากระชัง โดยพ่อค้าคนกลางจะมาเอาปลากระพงขึ้นจากกระชังและขนส่งไปสู่ตลาดเอง ในระบบการขายแบบนี้ ชาวบ้านจะมีอำนาจต่อรองกับพ่อค้าคนกลางสูงมาก

- **การไปขายโดยตรงที่สะพานปลาสงขลา** เป็นกรณีที่ชาวบ้านที่ทำประมงบางรายไม่พอใจในราคาการซื้อขายในหมู่บ้าน จึงไปขายเองในตลาด ซึ่งจะได้ราคาดีกว่า และขายได้เป็นจำนวนมาก เพราะเป็นการขายตรงให้กับผู้บริโภคโดยไม่ผ่านพ่อค้าคนกลาง

โดยสรุป กระบวนการซื้อขายผลผลิตสัตว์น้ำของชุมชนหมู่บ้านทางเลนมีวิธีการที่หลากหลายที่ขึ้นอยู่กับความพร้อม ความเหมาะสม และวิธีการในการประกอบอาชีพ ของผู้ซื้อผู้ขายของชุมชนแต่ละราย แต่อย่างไรก็ตามการซื้อขายสัตว์น้ำในชุมชน ได้ช่วยสร้างความหลากหลายในอาชีพ ที่มีวิถีชีวิตที่พึ่งพาผลผลิตจากทะเลสาบสงขลาเป็นหลัก ไปด้วยอีกทางหนึ่ง

การเกิดระบบเจ้าแก็ในชุมชน

“เจ้าแก็” ในชุมชนทางเลนนี้ หมายถึงคนในหมู่บ้านซึ่งมีทุน หรือสามารถหาทุนมาได้ จากแพปลา แล้วเอามาให้ชาวบ้านซึ่งทำประมงกู้ไปลงทุนก่อนโดยไม่ต้องเสียดอกเบี้ย ซึ่งจะทำให้เกิดเงื่อนไขของความผูกพัน ความเกรงใจ ความเป็นหนี้กันอยู่จนต้องขายสัตว์น้ำซึ่งมักเป็นกุ้งที่จับได้ให้กับเจ้าแก็ในราคาที่ถูกลงกว่าปกติ จนกว่าจะหมดหนี้ซึ่งมักใช้เวลานาน ระบบของเจ้าแก็จึงเป็นการให้กู้โดยที่เจ้าแก็ไม่เอาดอกเบี้ยจากเงินที่ให้กู้ตามหลักของศาสนา แต่แสวงหากำไรจากผลผลิตของชาวบ้านเป็นการทดแทน จึงเป็นวิธีการที่แยบยลเป็นอย่างยิ่ง เพราะอาจทำให้ผู้กู้ไม่รู้สึกรู้สีกว่ากำลังถูกเอารัดเอาเปรียบ

ถ้าแกในหมู่บ้านมีอยู่มากมายหลายคน ซึ่งมักจะเป็นถ้าแกให้กู้เงินพร้อม ๆ กับเป็นผู้รับซื้อกุ้ง การให้เงินคืนให้กับถ้าแกนั้นจะทำให้ถ้าแกหักเงินค่ากุ้งสัปดาห์ละครั้งในจำนวนที่แล้วแต่จะตกลงกัน จุดประสงค์ของการให้กู้เงินของถ้าแกจริง ๆ แล้วก็คือ การมีแหล่งซื้อกุ้งราคาถูกเพื่อไปขายทำกำไรได้มากและนาน ถ้าแกจึงไม่ห่วงที่จะเร่งรัดเอาเงินคืนให้หมดเร็ว ๆ เพราะยิ่งกู้นานก็ยิ่งหมายถึงประโยชน์ในระยะยาวของถ้าแก ชาวบ้านบางคนเมื่อใช้หนี้หมดแล้ว ความอุปถัมภ์ที่เคยได้รับจากถ้าแกก็จะนำไปสู่การซื้อขายกุ้งกันตลอดไป หรือเกิดจากการกู้ยืมกันขึ้นมาใหม่อีก ความสัมพันธ์ระหว่างถ้าแกกับชาวบ้านที่กู้เงินนี้จึงเป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์และพึ่งพา และส่งผลต่อชาวบ้านหลายประการคือ ถูกกดราคาขาย ไม่สามารถเลือกขายให้พ่อค้าคนอื่นได้เพราะต้องเกรงใจถ้าแก การรวมกลุ่มกันขายเพื่อเพิ่มอำนาจการต่อรองไม่สามารถเกิดขึ้นได้ เพราะชาวบ้านยังเป็นหนี้ถ้าแกอยู่ และนำไปสู่การปลดหนี้ได้ยาก และที่สุดการเกิดขึ้นมาของระบบถ้าแกในชุมชน อาจจะเป็นการขยายเครือข่ายของการรับซื้อผลิตภัณฑ์การประมงของถ้าแกให้กว้างขวางไปสู่การเป็นนายทุนใหญ่ได้ด้วย

การถูกรุกรานจากเรืออวนรุน

อวนรุน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อวนดัน เป็นอวนที่ประกอบเข้าเป็นถุงสำหรับรุนหรือเข็นเพื่อจับสัตว์น้ำ เช่น กุ้ง ปลา ปู ตามชายฝั่ง เดิมใช้แรงงานคน ต่อมาได้พัฒนามาเป็นใช้เครื่องยนต์รุนอวนแทน อวนรุนที่ใช้กับเครื่องยนต์ประกอบด้วยอวนที่ทำจากเส้นใยสังเคราะห์ มี 3 ชั้นคืออวนบน อวนล่าง และกันถุง ขนาดของตาอวนถี่มากคือ 0.5 - 1.5 เซนติเมตร ปากอวนบนทั้ง 2 ข้างโค้งลงมาเชื่อมกับปากอวนล่างซึ่งเป็นแนวตรง ด้านข้างที่เป็นส่วนโค้งของปากบนผูกติดกับไม้ค้ำรุน ซึ่งทำด้วยไม้ไผ่หรือไม้เนื้อแข็งทั้งต้น ขนาดโตพอควรจำนวน 2 คัน ความยาวคันละประมาณ 12-14 เมตร ที่ปลายไม้ค้ำรุนด้านที่ติดปากอวนสวมสลักที่ทำด้วยไม้หรือพลาสติก บนสลักมีพุนผูกไว้ปลายละ 2 อัน ส่วนปลายไม้ทั้งคู่อีกด้านหนึ่งผูกคร่อมหัวเรือในลักษณะไขว้ เครื่องยนต์ที่ใช้มีกำลังขนาดประมาณ 22-24 แรงม้า ใช้คนทำการ 2-3 คน วิธีใช้ติดตั้งอวนที่ผูกติดกับไม้ค้ำรุนเข้ากับหัวเรือยนต์ ให้หางอวนพุ่งออกข้างขนานกับลำเรือ โดยให้ปากอวนล่างติดกับพื้นดิน ปากอวนบนอยู่เรียบผิวน้ำ เมื่อเรือแล่นไปข้างหน้าได้ประมาณ 15-20 นาที ก็จะยกค้ำรุนพร้อมอวนขึ้นเรือ แก้วเชือกผูกปลายถุงอวน เทสัตว์น้ำที่จับได้ใส่เรือ (สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ , อ้างแล้ว , เล่ม 10 : 4200)

การมีเรือเร็วที่ทันสมัยในยุคเทคโนโลยีก้าวหน้า ได้เปิดโอกาสให้ผู้มีทุนเหนือกว่าสามารถแสวงหาเทคโนโลยีมาใช้สนองประโยชน์ของตนเองได้อย่างง่ายดาย ในกรณีของอวนรุนก็เช่นกันในอดีตการใช้อวนรุนใช้แรงงานคนรุน แต่ในภายหลังได้มีการนำเรือเร็วมาประกอบเป็นเรืออวนรุน อวนรุนซึ่งมีความสามารถในการทำลายสูงอยู่แล้ว เพราะขณะรุนไป ปลายค้ำรุนจะขุดลึกลงไปดิน เพื่อไล่สัตว์น้ำซึ่งซ่อนตัวอยู่ในดินในโคลน ให้หนีขึ้นมาอยู่ในอวนเมื่อนำไปประกอบเข้ากับเรือซึ่งมีอำนาจในการขุดได้ลึกลงไปใ้น้ำดินประมาณ 80 เซนติเมตร การทำงานของเรืออวนรุนจึงเปรียบเสมือนรถแทรกเตอร์ที่ไถลงไปหน้าดินของพื้นที่ทะเล ทุกสิ่งทุกอย่างบนผิวดินจะถูกไถไปหมด โดยเฉพาะสัตว์น้ำต่าง ๆ ที่ยังเป็นตัวอ่อนก็จะถูกขุด และถูกจับขึ้นมาด้วยเพราะตาข่ายอวนรุนมีขนาดถี่มาก นอกจากนั้น

เรืออวนรุนยังทำลายเครื่องมือจับปลาของชาวบ้านซึ่งวางดักไว้จนเสียหายชนิดที่ใช้งานได้ต่อไปไม่ได้ หรือต้องซ่อมแซมใหม่

เรืออวนรุนเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในทะเลสาบสงขลาตอนล่าง ในขณะที่ทะเลสาบตอนบนและตอนกลางไม่มีปัญหาอวนรุน เนื่องจากทะเลสาบตอนล่างเป็นแหล่งที่มีสัตว์น้ำอุดมสมบูรณ์ที่สุด เรืออวนรุนเริ่มเกิดขึ้นเมื่อประมาณปี 2522 แกวปากพรอ แต่มีจำนวนไม่มากจนประมาณปี 2527-2528 จึงมีมากขึ้นแกวอำเภอหาดใหญ่ และอำเภอบางกล่ำ จังหวัดสงขลา เนื่องจากคนที่มั่งมีเงินทุนเห็นว่าการทำอวนรุนมีรายได้มากคือคืนละประมาณ 4,000-5,000 บาท ในขณะที่ดักไขได้เงินน้อยกว่ามากคือคืนละ 200-300 บาท แต่วิธีการจับสัตว์น้ำของเครื่องมือทั้ง 2 ชนิดก็แตกต่างกันมากคือ “ถ้าทำเป็นปกติอย่างเรา (ใช้ไขได้) ปลามันจะวิ่งเข้ามาเอง ถ้าเป็นอวนรุนนั้น มันจะเป็นฝ่ายรุนไปหาปลา มันจะทำให้ได้สัตว์น้ำติดมาหมดทุกอย่าง” แม้ในระยะแรกเมื่อมีการทำอวนรุนกันในทะเลสาบสงขลา จะยังไม่มีชาวบ้านจากหมู่บ้านทางเลนทำอวนรุนกัน แต่ชาวบ้านก็ได้รับผลกระทบจากอวนรุน เพราะเรืออวนรุนจะแล่นไปรุนปลาไปทั่วทะเลตามความพอใจ เครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ชาวบ้านเอามาลงไว้เช่น ไขได้ หรือวางลอยไว้เช่น อวนลอยซึ่งลงทุนไป 7,000-10,000 บาท ได้ถูกทำลายเสียหายจนชาวบ้านขาดทุนและขาดรายได้ และในภายหลังคนในหมู่บ้านทางเลนทั้งหมู่ 1 และหมู่ 2 ซึ่งเป็นคนมีเงินก็ทำอวนรุนบ้าง ชาวบ้านเริ่มมองเห็นชัดเจนมากขึ้นว่า สัตว์น้ำในทะเลสาบได้ลดน้อยลงไปอย่างมาก กุ้งและปลาที่เคยจับได้พอขายเลี้ยงชีพ ก็จับได้น้อยลงจนชาวบ้านได้คิด และเห็นปัญหาว่า หากปล่อยทิ้งไว้ย่อมจะมีปัญหาต่อการสูญเสียทรัพยากรกุ้ง ปลาในทะเลสาบ “ประมาณว่าถ้ามีเรือ (อวนรุน) กันทุกคน หมู่บ้านนี้ ประมาณ 1 เดือนหมด” เรืออวนรุนซึ่งเป็นเครื่องมือในการจับปลาแบบสมัยใหม่ ซึ่งมีความสามารถในการทำลายล้างสูงคือ ทำลายทั้งทรัพยากรในทะเลเช่นสัตว์น้ำ และทำลายเครื่องมือพื้นบ้านของชาวประมงจนไม่สามารถทำมาหากินได้เป็นปกติ เกิดภาวะความยากลำบากเช่นนี้ จึงทำให้ชาวบ้านไม่สามารถทนได้อีกต่อไป และได้หาทางแก้ไข ต่อสู้ ดังจะกล่าวถึงต่อไป

หากมองโดยภาพรวมแล้วจะเห็นได้ว่าเหตุการณ์และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นในชุมชนทางเลนหลังจากมีนโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยแล้วนั้น มีทั้งความเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีและสร้างสรรค์ประโยชน์และความเข้มแข็งแก่ชุมชน และความเปลี่ยนแปลงที่นำปัญหาและความอ่อนแอมาสู่ชุมชน

ความเปลี่ยนแปลงในกรณีแรกได้แก่การพัฒนาเครื่องมือจับสัตว์น้ำโดยชาวบ้าน และการพัฒนาอาชีพเสริมของชุมชน ความเปลี่ยนแปลงทั้ง 2 ประการนี้นับเป็นความสร้างสรรค์ของชาวบ้านและเป็นการกระทำของชาวบ้านเองที่พยายามดิ้นรนต่อสู้กับ “ความยากจน” ซึ่งถูกทำให้เกิดขึ้นโดยนโยบายความทันสมัยของรัฐ ชาวบ้านซึ่งเคยดำรงชีวิตอย่างพอกินในอดีตเมื่อครั้งยังไม่มี ความจำเป็น ต้องใช้เงินมากนัก ก็ต้องดิ้นรนหาเงินมากขึ้นเพื่อการรักษาพยาบาลแบบสมัยใหม่ การศึกษาของลูกแบบสมัยใหม่ รวมถึงการผลิตและการบริโภคแบบสมัยใหม่ เครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ชาวบ้านพัฒนาขึ้นจากการเห็นตัวอย่างของชาวบ้านที่อื่น เช่น ไขได้ แม้จำเป็นต้องใช้ทุนในการซื้ออุปกรณ์ แต่ไขได้ก็เป็นเครื่องมือที่ชาวบ้านสามารถทำได้เอง และพัฒนาต่อไปได้เองเรื่อย ๆ ตามกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้น และที่สำคัญ

ในการทำเช่นนั้น ชาวบ้านได้ตระหนักถึงความสมดุลของธรรมชาติ จึงไม่ใช้ตาข่ายที่มีตาถี่เกินไป เพื่อปล่อยให้ลูกสัตว์น้ำรอดออกไปเติบโตและขยายพันธุ์ต่อไปได้ จึงไม่เป็นการเอาเปรียบธรรมชาติ หากแต่อาศัยพึ่งพิงธรรมชาติเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ส่วนการเลี้ยงปลากะพงก็เช่นกัน แม้จะมีกระชังล้อมเอาไว้ แต่วิธีการเลี้ยงก็เป็นแบบธรรมชาติ คือให้ปลากินอาหารธรรมชาติ คือปลาบด โดยคำนึงถึงความพอเพียงในการกินของปลา ซึ่งนอกจากป้องกันการป่วยของปลาแล้ว ยังป้องกันมิให้น้ำต้องเน่าเสียโดยใช่เหตุอีกด้วย แต่พลังสร้างสรรค์ของชาวบ้านนี้กลับเผชิญกับปัญหาน้ำเน่าเสียของทะเลสาบสงขลาจากการกระทำและการรุกรานของทุนและเทคโนโลยีสมัยใหม่ เมื่อปัญหานี้ลุกลามจนถึงระดับที่คุกคามเสถียรภาพของการดำรงชีวิตของชุมชนซึ่งต้องอาศัยพึ่งพาทะเลสาบ จึงเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ชาวบ้านต้องลุกขึ้นมาต่อสู้

ความเปลี่ยนแปลงในกรณีหลัง ได้แก่การเกิดระบบเก่าแก่ของชุมชน การใช้อุปกรณ์ในการจับสัตว์น้ำแบบสมัยใหม่ และการถูกรุกรานจากเรืออวนรุน ความเปลี่ยนแปลงในประการแรกนี้เกิดขึ้นจากคนภายในชุมชนเอง ในขณะที่ความเปลี่ยนแปลงใน 2 ประการหลังนั้นเป็นการรุกรานจากภาวะความทันสมัยของภายนอก แต่ไม่ว่าจะเป็นการกระทำของคนภายในชุมชนเอง หรือเกิดจากการยั่วยุและรุกรานจากภายนอกก็ตาม ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ได้สร้างปัญหาให้แก่ชุมชนหลายประการ การเกิดระบบเก่าแก่ของชุมชน แม้จะทำให้ชาวบ้านมีทุนในการทำมาหากินในภาวะของความทันสมัย แต่การขูดรีดและผูกมัดของเจ้าเก่า ได้ส่งผลให้ชาวบ้านไม่มีทางเลือกในการขายปลาให้แก่ผู้อื่นได้ การเป็นหนี้มีผลทำให้ชาวบ้านไม่มีอำนาจในการต่อรองกับเจ้าเก่า จึงต้องขายปลาและกุ้งในราคาถูกๆ และทำให้เกิดวัฏจักรของหนี้สินจนยากจะหลุดออกจากมันได้ บางคนเป็นหนี้ถึงขนาด “ใช้หนี้ถึงรุ่นลูกหลานก็ยังไม่หมด” ผิดกับชาวบ้านบางคนที่รู้จักประมาณก็จะเห็นว่าการกู้ยืมมาลงทุนนั้น “มันถูกส่วนตัวมาก” คือเป็นสาเหตุที่ทำให้ต้องทำงานไม่ได้หยุดพักผ่อน ดังนั้นจึงคิดว่ามีทุนเท่าใดก็ทำแค่นั้น ไม่ต้องกู้ยืม ส่วนการใช้อุปกรณ์ในการจับสัตว์น้ำแบบทันสมัยนั้น แม้จะทำให้การทำมาหากินสะดวกและง่ายขึ้น แต่ชาวบ้านก็ต้องสูญเสียพลังในการพึ่งตนเองเป็นการตอบแทน กัดญี่ปุ่นและเรือเครื่องเป็นอุปกรณ์ที่ชาวบ้านไม่สามารถทำขึ้นมาได้เองเพราะต้องอาศัยเทคโนโลยีสมัยใหม่ มิใช่ภูมิปัญญาพื้นบ้าน ดังนั้นจึงมีราคาสูงและสร้างภาระพึ่งพิงแก่ชาวบ้าน จนแม้จะออกไปในทะเลซึ่งสามารถแจวเรือไปได้อย่างสบาย ชาวบ้านก็เลิกทำแล้วเพราะรู้สึกว่ามันสะดวก และในบรรดาความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายซึ่งนำปัญหามาสู่ชุมชนนั้น กรณีที่ร้ายแรงที่สุดก็คือ การรุกรานจากเรืออวนรุน ซึ่งจะเป็นประเด็นหลักที่จะกล่าวถึงในที่นี้ เพราะนอกจากจะมีความร้ายแรงจนชาวบ้านต้องลุกขึ้นมาต่อสู้แล้ว ยังเป็นกรณีที่ชาวบ้านสามารถเอาชนะได้อย่างน้อยก็ในระดับหนึ่งจนสามารถนำความเข้มแข็งกลับมาสู่ชุมชนได้

ส่วนในกรณีของปัญหานี้สินจากระบบเก่าแก่นั้น แม้ชาวบ้านจะพยายามแก้ไข ด้วยการตั้งกลุ่มออมทรัพย์เมื่อไม่นานมานี้ แต่ก็ยังไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะไม่สามารถหาเงินมาช่วยชาวบ้านใช้หนี้ได้ ความคิดที่จะรวมกลุ่มกันเพื่อขายสัตว์น้ำ เพื่อต่อรองกับพ่อค้าจึงเกิดขึ้นไม่ได้ เพราะเมื่อยังมีหนี้ชาวบ้านก็ต้องขายปลาให้กับเจ้าหนี้คือเจ้าเก่าอยู่ต่อไป ส่วนปัญหาภาวบน้ำเน่าเสียซึ่งเป็นปัญหาในเชิงโครงสร้าง จากการสนับสนุนของรัฐในการทำอุตสาหกรรมและธุรกิจการค้านั้นเป็นประเด็นใหญ่ที่จะต้องมองให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของระบบนิเวศของทะเลสาบสงขลาทั้งหมด ชาวบ้านจึงต้อง

อาศัยกลไกในการต่อสู้ในระดับของเครือข่าย (โปรดดูรายละเอียดเรื่องนี้ในเอกสารการวิจัย หมายเลข 9 เรื่อง สร้างชุมชนเข้มแข็งบนฐานการต่อสู้กับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม เขียนโดย นภาพร หะวานนท์ และคณะ) ในส่วนที่ชาวบ้านจะทำได้เองนั้นก็ ได้แก่ การมีโครงการปลูกป่าชายเลนเพื่อฟื้นฟูคุณภาพของน้ำ และใช้เป็นที่พักอาศัยของสัตว์น้ำ ชุมชนทางเลนได้เริ่มปลูกต้นไม้โกงกางไปแล้วประมาณ 10 กว่าไร่ นอกจากนี้ชาวบ้านก็ได้ขอความร่วมมือจากทางราชการให้ปล่อยพันธุ์ปลา พันธุ์กุ้งในทะเลสาบสงขลา และได้ทำไปแล้วหลายครั้ง

ชุมชนกับการต่อสู้กับเรืออวนรุน

ชุมชนทางเลนได้รับผลกระทบจากเรืออวนรุนมากที่สุดในช่วงตั้งแต่ปี 2528 เป็นต้นมา จนถึงประมาณปี 2540 จึงสามารถทำให้อวนรุนหมดไปได้ในระดับหนึ่ง ในช่วงระยะที่ยาวนานสิบปีเศษนี้ ชาวบ้านได้รับความเดือดร้อนจากเรืออวนรุนเป็นระลอกๆ ที่เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจนก็คือ เครื่องมือจับสัตว์น้ำถูกรุนหายไปบ้าง เสียหายจนต้องนำมาซ่อมใหม่บ้าง หรือหากซ่อมแซมไม่ได้ก็ต้องซื้อใหม่บ้าง สัตว์น้ำที่มีอยู่มากก็ลดน้อยลงจนการทำมาหากินเริ่มฝืดเคืองบ้าง ปัญหาเหล่านี้เป็นปัญหาที่ชาวบ้านประสบกันทั่วๆ ไป จนต้องแสวงหาแนวทางที่จะแก้ไขปัญหานี้ ในระยะแรกชาวบ้านก็ได้แจ้งเจ้าหน้าที่ตำรวจ แต่ก็ไม่สามารถจัดการกับปัญหาได้ ชาวบ้านจึงพยายามหาทางช่วยเหลือตนเอง และกระบวนการที่ชาวบ้านสร้างขึ้นเพื่อต่อสู้กับอวนรุนภายในระยะเวลาที่ยาวนานนั้นพอสรุปได้ดังนี้

ขั้นตอนแรก เริ่มจากการปรึกษาหารือร่วมกันระหว่างชาวบ้านเพื่อสร้างความตระหนักในปัญหาของอวนรุนร่วมกัน โดยปกติชาวบ้านจะต้องมารวมตัวกันที่สุเหร่าทุกวันศุกร์เพื่อทำละหมาดร่วมกันเป็นประจำอยู่แล้ว หลังทำพิธีละหมาดปกติก็จะเป็นเวลาสำหรับการประชุมในเรื่องปัญหาต่างๆ ที่ชุมชนประสบ เช่น ปัญหาการทำมาหากิน ปัญหาครอบครัว ปัญหาเชิงจริยธรรมของคนในชุมชน ฯลฯ ดังนั้นเมื่อชุมชนประสบปัญหาการถูกรุนโดยอวนรุน หัวข้อของการประชุมและสนทนากันจึงเป็นเรื่องของอวนรุน ทำให้ชุมชนตระหนักในปัญหาร่วมกัน และได้มีการพูดคุยเพื่อแก้ปัญหา จนที่สุดได้ข้อสรุปกันเป็น 3 ประการคือ ประการแรก ชาวบ้านจะหยุดจับสัตว์น้ำชั่วคราว ด้วยการยกไซที่วางอยู่ในทะเลออกมาให้หมด เพราะทิ้งไว้ก็จะถูกรุนทำลายเสียหาย ประการที่สอง ชาวบ้านตกลงกันที่จะไปร้องขอความเป็นธรรมที่อำเภอ โดยจะไปลงชื่อแจ้งให้ทางราชการได้รับรู้ว่ามีใครบ้างในหมู่บ้านที่ได้รับความเดือดร้อนจากอวนรุน เพื่อให้มีการตรวจสอบความเสียหาย และหาตัวผู้รับผิดชอบ ซึ่งข้อตกลงนี้ เป็นข้อตกลงที่ใช้กับทางราชการ ประการที่สาม ชาวบ้านกลุ่มหนึ่งเห็นว่า ควรมีการเจรจากับเจ้าของอวนรุนที่มาก่อความเสียหายแก่เครื่องมือทำประมงด้วย จึงได้รวมตัวกันไปเฝ้าคอยอยู่ในทะเล เพื่อยื่นข้อเสนอกับเจ้าของอวนรุน ซึ่งขณะนั้นเข้ามารุนในเขตหมู่บ้านอยู่ 9 ลำ ให้รับผิดชอบกับความเสียหายที่เกิดขึ้น โดยให้เฉลี่ยกันชดเชยค่าเสียหายกับเจ้าของเครื่องมือที่ถูกทำลายเสียหาย ซึ่งค่าเสียหายของชาวบ้านแต่ละราย อยู่ในระหว่าง 7,000-10,000 บาท โดยชาวบ้านประกาศกับกลุ่มอวนรุนว่า “ถ้าพวกนายทำให้ของเราเสียหาย ต้องจ่าย ไม่ว่าจะเป็นของใคร ถ้าจ่ายก็ไม่มีปัญหา” แต่อย่างไรก็ตาม กลุ่มอวนรุนก็ไม่ยอมรับผิดชอบและไม่ยอมจ่าย จึงเกิดเป็นกรณีพิพาทกัน จนเวลาล่วงเลยไป 10 วัน ชาวบ้านเห็นว่ามาตรการ

ดังกล่าวไม่ประสบความสำเร็จ ชาวบ้านจึงได้รวมตัวกันอีกครั้ง และโดยอาศัยกฎหมายว่าด้วย การทำ
อวนรุนเป็นเรื่องที่ผิดกฎหมาย ชาวบ้านจึงได้แจ้งให้เจ้าหน้าที่ตำรวจเข้ามาทำการจับกุม

มาตรการการจับกุมอวนรุน ทำได้เพียงระดับหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องจากกลุ่มคนที่ทำอวนรุน
ส่วนใหญ่เป็นผู้มีเงินและมีอิทธิพล และบางคนมีนักการเมืองท้องถิ่นหนุนหลัง ในบางครั้งจึงมีผล
ประโยชน์ตอบแทนให้กับเจ้าหน้าที่ของรัฐ ทำให้มาตรการทางกฎหมายไม่เด็ดขาด อีกทั้งพวกใช้อวนรุนก็
มีวิธีเลี่ยงกฎหมาย ชาวบ้านเล่าว่าพวกอวนรุนจะอ้างว่าอวนรุนที่ถูกจับมา เป็นอวนรุนที่มีการทำสัญญา
เข้ามา ซึ่งหากเป็นเช่นนี้ เจ้าหน้าที่ที่ไม่มีอำนาจ ยึดเรืออวนรุนได้ จะทำได้เพียงการปรับแล้วปล่อยไป
พวกอวนรุนก็จะกลับมาจับสัตว์น้ำได้อีก ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อมีการตรวจตรา พวกอวนรุนก็จะหลบเลี่ยง โดย
ออกหากินในเวลากลางคืน ซึ่งสามารถหลบหนีได้ง่าย หรือออกหากินในเวลาที่ไม่มีมีการตรวจตรา และ
ทางการประมงเอง ก็ขาดความต่อเนื่องในการออกตรวจจับ โดยบางครั้งก็ออกตรวจ บางครั้งก็ไม่ออกตรวจ
ในฝ่ายของพวกอวนรุนก็มักอ้างสาเหตุของการที่ได้ลงทุนไปเป็นจำนวนมากในการต่อเรืออวนรุน จึงคือร้าน
ที่จะทำอวนรุนต่อไปในทุกวิถีทาง การแก้ไขปัญหาวอวนรุนจึงไม่ประสบผลสำเร็จ

ในขั้นตอนนี้จะเห็นได้ว่า การรวมตัวกันแบบไม่เป็นทางการชาวบ้านเพื่อต่อสู้กับอวนรุน
ซึ่งมีทุนและอิทธิพลหนุนหลัง ไม่ว่าจะผ่านแนวทางในการพึ่งพารัฐ คือการร้องขอความเป็นธรรม หรือ
ผ่านการเจรจาด้วยกลุ่มชาวบ้านเองนั้น ไม่ประสบผลสำเร็จทั้ง 2 แนวทาง การมีทุนและอิทธิพลหนุน
หลังทำให้พวกอวนรุนไม่เกรงกลัวต่ออำนาจรัฐ เพราะรู้ว่ากลไกของรัฐนั้นอ่อนแอเกินกว่าจะจัดการกับผู้
มีอิทธิพล และดูเหมือนว่าอำนาจของเงินสามารถปิดหูปิดตาข้าราชการบางคนได้ ชาวบ้านเองก็คงจะ
ตระหนักในปัญหาข้อนี้ดี เพราะเมื่อครั้งเจ้าหน้าที่ตำรวจและข้าราชการเข้ามาช่วยปราบปรามโจรผู้ร้ายใน
ชุมชน พวกเขาก็ได้รับรู้วิธีแสวงหาประโยชน์ของคนของรัฐนั้นเป็นเช่นไร

ขั้นตอนที่สอง เป็นการรวมตัวกันเป็นองค์กรชาวบ้านอย่างเป็นทางการ กล่าวคือ เมื่อ
ชาวบ้านได้เรียนรู้ว่า การรวมตัวกันอย่างไม่เป็นทางการนั้นทำให้ชาวบ้านไม่มีอำนาจในการต่อรองกับ
เจ้าของอวนรุน หรือรัฐ จึงได้รวมตัวกันเป็นองค์กรภายใต้ชื่อว่า “ชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่าง” ซึ่ง
เป็นชมรมของชาวบ้านทางเลน ทั้งจากหมู่ 1 และหมู่ 2 โดยมีผู้นำชุมชนซึ่งเป็นทั้งผู้นำแบบเป็นทางการ
คือผู้ใหญ่บ้าน และขนาดเดียวกันก็เป็นผู้นำตามธรรมชาติ คือเป็นผู้นำในการต่อสู้กับอวนรุนมาตลอดจน
ถูกปองร้ายจากกลุ่มอวนรุน ทำหน้าที่เป็นประธานชมรม นอกจากนี้ชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่าง
เกิดขึ้นได้จากการที่ผู้นำชุมชนได้มีโอกาสพบและพูดคุยปัญหาของชุมชน กับเจ้าหน้าที่ขององค์กรเอกชน
[NGO] ที่เรียกว่า “กลุ่มมนุษยสังแวดล้อม” จึงได้มีการร่วมประชุมกันกับชาวบ้านทั้งจากหมู่ 1 และ หมู่
2 จำนวน 13 คน เพื่อสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ขณะนั้นปรากฏการณ์อวนรุนใน
ชุมชนอยู่ในขั้นรุนแรงและเป็นปัญหาเรื้อรัง ถึงขนาดชาวบ้านเปรียบปัญหานี้ว่าเป็นเสมือน “มะเร็งใน
ทะเลสาบสงขลา” ประกอบกับชาวบ้านได้รับรู้จากตัวอย่างของปากพนังซึ่งมีทะเลกว้างใหญ่สุดลูกหูลูก
ตาว่า ก็ได้ประสบปัญหาสัตว์น้ำถูกทำลายจากอวนรุนจึงทำให้มองเห็นว่าทะเลสาบสงขลาซึ่งแคบก็คงจะ
ประสบปัญหาเช่นกันหากไม่แก้ไข จิตสำนึกเช่นนี้ได้ทำให้ชาวบ้านซึ่งไม่ใช่กลุ่มแกนที่ต่อสู้กับอวนรุนมา
ก่อนเริ่มมองเห็นว่าการต่อสู้กับอวนรุนก็เป็นการต่อสู้เพื่อรักษาทะเลสาบสงขลา เพื่อการประกอบอาชีพ

ซึ่งก็หมายถึงชีวิตของชุมชนด้วย จึงมีผู้สมัครเข้าเป็นสมาชิกของชมรมซึ่งเป็นชาวบ้านทั้ง หมู่ 1 และหมู่ 2 ชมรมฯ นี้มีการประชุมร่วมกันเดือนละไม่ต่ำกว่า 2 ครั้งเพื่อพูดคุยปรึกษาหารือกันในเรื่องเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม อวนรุน เขตอนุรักษ์และปล่อยพันธุ์สัตว์ ฯลฯ และชมรมนี้ภายหลังต่อมาก็มีบทบาทสำคัญในการต่อสู้กับอวนรุน และร่วมแก้ไขปัญาเกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ขั้นตอนที่สาม การสร้างเครือข่ายองค์กรเพื่อรวมพลังในการทำกิจกรรมเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ หลังจากมีการตั้งชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่างแล้ว ในปี 2539 ได้มีองค์กรเอกชน 2 กลุ่มคือ โครงการพัฒนาชุมชนประมงขนาดเล็ก (ทะเลสาบตอนล่าง) และโครงการจัดการทรัพยากรชายฝั่งภาคใต้ ได้เข้ามาร่วมกับชาวบ้านทางเลนเพื่อรณรงค์เรื่องการดูแลทรัพยากรทางน้ำ และให้คำปรึกษาเกี่ยวกับปัญหาอวนรุน รวมไปถึงความพยายามในการสร้างเครือข่ายในชุมชนอื่นรอบๆ ทะเลสาบสงขลา ที่ได้รับความเดือดร้อนจากอวนรุนเช่นเดียวกัน การรวมตัวของเครือข่ายชาวบ้านนี้ ตั้งชื่อกลุ่มว่า “ชมรมชาวประมงขนาดเล็ก” ผลของการรวมกลุ่มเครือข่ายชุมชนนี้ก่อให้เกิดพลังในการผลักดันปัญหาอวนรุนให้เป็นปัญหาสาธารณะมากขึ้น เป็นผลให้เจ้าหน้าที่ของรัฐหลายหน่วยงานตั้งแต่ผู้ว่าราชการจังหวัด เจ้าหน้าที่ตำรวจ และเจ้าหน้าที่จากกรมประมง ต้องเข้ามาร่วมกันแก้ไขปัญาอวนรุนอย่างจริงจังยิ่งขึ้น

ผลจากการแก้ไขปัญาโดยรัฐอย่างจริงจังมากขึ้น และมีชาวบ้านเป็นแรงผลักดัน ดังนั้น ในวันที่ 29 กรกฎาคม 2539 เจ้าหน้าที่ทางราชการประกอบด้วย นายอำเภอ ปลัดป้องกัน ตำรวจ ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 1 และหมู่ 2 ชาวบ้าน จึงได้ร่วมกันจับเรืออวนรุนได้เป็นจำนวน 3 ลำในเขตหมู่บ้านทางเลน แต่ปัญหาที่ดูเหมือนว่าคลี่คลายลงนี้ กลับกลายเป็นจุดวิกฤตที่ทำให้ชาวบ้านต้องดำเนินการขั้นรุนแรงเพื่อต่อรอกกับรัฐ

ขั้นตอนที่สี่ เป็นการสร้างอำนาจต่อรอกกับรัฐ ชาวบ้านได้ดำเนินขั้นตอนไปเมื่อเรืออวนรุนทั้ง 3 ลำที่ถูกจับได้นั้น ถูกขโมยไปต่อหน้าตำรวจจำนวน 5 นาย ชาวบ้านรู้สึกถึงความย่อหย่อนและไม่ชอบมาพากลในการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าหน้าที่รัฐ จึงได้มีการประท้วงและยื่นข้อเสนขอให้ทางราชการได้มีการจัดการให้เจ้าหน้าที่ของอวนรุนนำเรือของกลางมาคืนภายในเวลาเที่ยงวันของวันรุ่งขึ้น แต่ปรากฏว่าจนถึง 14.00 น.ก็ยังไม่เกิดผลอันใด ชาวบ้านจึงได้ช่วยกันสร้างยุทธวิธีในการกดดันรัฐหลายประการได้แก่ เอาคันรุนเล็กไปรื้อหน้าสถานีตำรวจจนฝุ่นฟุ้งตลบ นำเครื่องมือจับปลาทั้งชุดทิ้งเรือ ไปขวางปิดสะพานติณสูลานนท์ซึ่งจะเป็นทางผ่านไปสู่อ่าวใหญ่ ฯลฯ และปิดสะพานอยู่นั้นเป็นเวลาหนึ่งวันครึ่ง มีผลทำให้รถในเมืองสงขลาติดเป็นแถวยาวเหยียด รถที่จะข้ามสะพานไปสงขลาข้ามไม่ได้ เกิดความโกลาหลไปทั่ว ยุทธวิธีสร้างแรงกดดันของชาวบ้านได้ผล เพราะปรากฏว่าเจ้าของอวนรุนได้นำของกลางมาคืนให้ตำรวจ

การประท้วงของชาวบ้านในครั้งนี้ จึงทำให้ทางราชการและเจ้าของเรืออวนรุนได้ตระหนักถึงความจริงจังในการต่อสู้ของชาวบ้านที่พวกเขาบอกว่าเป็นการ “กั๊กไม่ปล่อย” เพื่อฝ่ายรัฐจะได้ไม่หละหลวมในการปฏิบัติงานต่อไป และเพื่อฝ่ายเจ้าของอวนรุนจะได้สำนึกว่าเหนืออิทธิพลและทุนของพวกเขา นั้น ยังมีความเอากิจเอางังและความไม่เกรงกลัวต่ออิทธิพลใด ๆ ของชาวบ้านอยู่ และยังไป

กว่านั้นการประท้วงด้วยการปิดถนนในครั้งนี้ก็ยังนับว่าเป็นการ “เปิดพื้นที่” ให้กับการเมืองในรูปแบบที่ชาวบ้านเป็นผู้แสดงหลัก และ “เปิดพื้นที่” ให้กับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นประเด็นสาธารณะที่ผู้คนได้ตระหนักรู้กันมากยิ่งขึ้น แม้ชาวบ้านเองจะรู้สึกไม่สบายใจกับการปิดถนนและสร้างความเดือดร้อนให้กับประชาชนที่ต้องสัญจรไปมาก็ตาม แต่พวกเขาก็มองไม่เห็นว่าจะมีหนทางใดที่จะทำให้รัฐหันมาเอาใจใส่กับประเด็นปัญหาของอวนรุน และให้ความสนใจอย่างจริงจังเสียที ไม่ใช่จับมาเพื่อปล่อยอย่างที่เคยเป็นซ้ำๆซากๆ

ขั้นตอนที่ห้า หลังจากใช้วิธีการประท้วงและทั้งฝ่ายรัฐและอวนรุนต้องยอมจำนนแล้ว ชาวบ้านได้เปลี่ยนกลยุทธ์ในการทำงานใหม่เพื่อชักจูงเจ้าของอวนรุนให้ยอมเลิกการทำอวนรุนโดยได้รับเครื่องมือชนิดไม่ทำลายล้างเป็นการทดแทน ขั้นตอนนี้จึงเป็นขั้นตอนของการประสานงานเพื่อให้เกิดผลสำเร็จ เพราะชาวบ้านเองก็เริ่มตระหนักว่า การจะบังคับหรือจับกุมให้เรืออวนรุนเลิกจับสัตว์น้ำ โดยที่พวกเขาได้ลงทุนไปสูงมากนั้น ย่อมจะเป็นไปได้ยาก ยกเว้นว่าพวกเขาได้รับบางสิ่งเป็นการทดแทน

ผู้นำของชาวบ้านในฐานะที่เป็นตัวแทนของชาวบ้าน ได้ประสานงานกับทางราชการ เพื่อของบประมาณจัดซื้อเครื่องมือประมงมาเปลี่ยนให้เจ้าของอวนรุน ปรากฏว่ากรมประมงได้ตอบสนองต่อเรื่องนี้เนื่องจากก็ตระหนักในปัญหาการทำลายล้างของอวนรุน เมื่อประสานงานกับทางราชการได้แล้ว ผู้นำชุมชนก็ได้ประสานงานกับชาวบ้านในหมู่บ้านซึ่งเป็นเจ้าของอวนรุนให้เลิกใช้อวนรุนโดยยื่นข้อเสนอว่า ทางราชการจะให้เครื่องมือจับปลาอย่างอื่นเป็นการแลกเปลี่ยน และยังได้ประสานงานให้เจ้าหน้าที่ประมงจังหวัดและเจ้าหน้าที่ประมงประจำอำเภอได้มาคุยกับเจ้าของอวนรุน ที่สุดปรากฏว่าโครงการนำร่องได้ส่งผลให้เรืออวนรุน 13 ลำ ยอมแลกคันรุนกับอวนลอย 20 ผืน ที่ทางราชการจัดหาให้ข้อเสนอที่ทางการประมงให้มีการแลกอวนลอยกับคันรุนมีความผิดพลาด เพราะจริงๆแล้วข้อเสนอที่ชาวบ้านเสนอขึ้นมานั้น มิได้เป็นการแลกเปลี่ยนคันรุนกับอวนลอยเท่านั้น แต่เป็นการแลกเครื่องมืออวนรุนทุกอย่างกับอวนลอย ข้อผิดพลาดในการเจรจานี้ ที่สุดได้ทำอวนลอยที่จะต้องใช้แลกกับเครื่องมืออวนรุนในโครงการส่งมอบอวนรุนในระยะหลังนั้น เพิ่มขึ้นเป็น 40 ผืน รวมถึงการให้งบประมาณสนับสนุนการเลี้ยงปลาในบ่อด้วย แต่อย่างไรก็ตามการส่งมอบอวนรุนคืนให้ทางราชการนั้น ก็ไม่ได้ทำให้เรืออวนรุนหมดไปอย่างสิ้นเชิง บางรายส่งมอบคืนเฉพาะเครื่องมือแต่ไม่มอบเรือ โดยอ้างว่าจะเก็บเรือไว้เป็นเรือท่องเที่ยวโดยไม่ออกรุนบ้าง หรืออ้างว่าเป็นเรือใหม่ราคาแพงบ้าง ที่สุดท้ายยอมประนีประนอมกัน จนทำให้ภายหลังมีการแอบนำเรืออวนรุนออกมาจับสัตว์น้ำบ้างเป็นบางระยะ แต่หากจะมองโดยภาพรวมแล้ว การต่อสู้เพื่อปราบอวนรุนของชาวบ้านก็ได้ทำให้เรืออวนรุนไม่กล้ากระทำการอย่างอุกอาจอีก และทางราชการเองก็ได้หันมาให้ความสนใจใส่ใจกับชุมชนมากขึ้น ดังนั้นเมื่อชุมชนขอให้มีการปล่อยพันธุ์กุ้งพันธุ์ปลาในทะเลสาบสงขลา จึงได้รับการตอบสนองเป็นอย่างดี

ทั้งนั้นหากจะพิจารณาถึงเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถต่อสู้กับอวนรุนจนประสบผลสำเร็จในระดับหนึ่งนั้น ก็พอจะจำแนกเงื่อนไขได้เป็นหลายประการคือ

ประการแรก การมีอาชีพทำการประมงขนาดเล็ก ซึ่งต้องพึ่งพาความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในทะเลสาบ เนื่องจากชาวบ้านในชุมชนทางเลนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการ

ประมง คือมีการดำเนินชีวิตที่ต้องอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของทะเลสาบสงขลา หากทะเลสาบสงขลาถูกทำลายไปก็จะมีผลต่อการประกอบอาชีพที่จะหาสัตว์น้ำได้น้อยลง รายได้จะลดลง ความเป็นอยู่ก็จะอัตคัด ผิดเคือง เมื่อเป็นเช่นนี้ชาวบ้านจึงตระหนักในความสำคัญของการอนุรักษ์ทะเลสาบสงขลาเพื่อให้เป็นแหล่งในการประกอบอาชีพของตน ดังนั้นเมื่อเกิดกรณีปัญหาการทำประมงด้วยอวนรุน ซึ่งเป็นการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศในทะเลสาบสงขลาอย่างรุนแรง จึงส่งผลกระทบโดยตรงกับชาวบ้าน ทำให้ปริมาณสัตว์น้ำที่จับโดยเครื่องมือประมงพื้นบ้านมีปริมาณลดลง ชาวบ้านประสบปัญหาความเดือดร้อน จึงเกิดรวมตัวกันเพื่อแก้ปัญหานี้ เป็นการรวมกลุ่มเพื่อสร้างความเข้มแข็งในการแก้ปัญหาการทำประมงโดยใช้เครื่องมือที่ทำลายล้าง ที่มีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน

ประการที่สอง การมีโอกาสวิสาสะร่วมกันระหว่างชาวบ้าน ชาวบ้านโดยส่วนใหญ่ของหมู่บ้านทางเลนนับถือศาสนาอิสลาม ซึ่งนักศาสนาที่เคร่งครัดจะต้องมาทำพิธีละหมาดใหญ่ที่สุเหร่าทุกบ่ายวันศุกร์ทุกสัปดาห์ ดังนั้นการมาร่วมพิธีละหมาดจึงเป็นการพบปะของชาวบ้านที่สำคัญประการหนึ่ง เพราะเมื่อทำพิธีละหมาดเสร็จ ชาวบ้านก็จะถือโอกาสในการประชุมพูดคุยกับเรื่องปัญหาต่าง ๆ ของหมู่บ้าน ปัญหาอวนรุนก็เป็นปัญหาหนึ่งที่ชาวบ้านได้นำมาปรึกษาหารือในการประชุมหลังการทำพิธีละหมาด การประชุมเป็นการเสนอและแลกเปลี่ยนปัญหา รวมทั้งเป็นการสร้างความตระหนักในปัญหาอวนรุนที่เกิดขึ้น ทำให้ชาวบ้านเกิดความเห็นพ้องต้องกันต่อความจำเป็นในการแก้ไขปัญหาวนรุน การประชุมหลังพิธีละหมาดทุกสัปดาห์ จึงเป็นการสร้างความตระหนักและต่อยอดในปัญหาอวนรุนให้กับชาวบ้านและเป็นช่องทางให้ชาวบ้านได้มีโอกาสปรึกษาหารือกัน เพื่อแสวงหาทางออกจากปัญหาคือเช่นกัน

ประการที่สาม การตั้งกลุ่มองค์กรชุมชนของชาวบ้าน จากการประชุมทุกวันศุกร์ที่สุเหร่าได้พัฒนาไปสู่การจัดตั้งกลุ่มของชาวบ้านขึ้น ในนาม “ชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่าง” เมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม 2534 มีผู้ใหญ่บ้านเป็นประธานชมรม ถือเป็นกลุ่มที่เป็นทางการที่จัดตั้งขึ้นในหมู่บ้านโดยมีวัตถุประสงค์ในการสร้างจิตสำนึกให้กับชาวบ้านในการอนุรักษ์ทะเลสาบสงขลาและระบบนิเวศ กลุ่มนี้ถือเป็นการรวมถึงเพื่อสร้างพลังของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาวนรุน โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาการใช้อวนรุนในทะเลสาบสงขลา ถือเป็นการเริ่มต้นสร้างความเข้มแข็งให้กับหมู่บ้านในเบื้องต้นด้วย

ประการที่สี่ การประสานความร่วมมือกับภาคราชการ การรวมกลุ่มเป็นชมรมของชาวบ้านทำให้ชาวบ้านสามารถสร้างพลังของชุมชนในการที่จะประสานความร่วมมือกับฝ่ายต่างๆ รวมทั้งฝ่ายราชการด้วย กรณีปัญหาอวนรุนที่เกิดขึ้นชาวบ้านได้ประสานความร่วมมือในการปราบปรามกับนายอำเภอในพื้นที่ สำนักงานประมงจังหวัด แลเจ้าหน้าที่ตำรวจเพื่อดำเนินการจับกุมกลุ่มผู้กระทำความผิด ถึงแม้การปราบปรามจะได้ผลไม่มากนัก แต่ก็ถือว่า การรวมกลุ่มของชาวบ้านได้สร้างแรงกดดันให้ทุกฝ่ายของทางราชการมาประสานร่วมมือในการแก้ไขปัญหาวนรุน

ในระยะหลัง ชาวบ้านก็ได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดีในการแก้ไขปัญหาวนรุนด้วยวิธีที่นิมนวล ดังได้เสนอแล้วว่าทางราชการได้จัดอวนลอยเป็นการทดแทนให้ชาวบ้านที่เลิกทำวน

รูน และนำอวนรูนมามอบให้กับทางราชการ ซึ่งนับว่าเป็นวิธีที่ประสบผลสำเร็จไม่น้อยทีเดียว หากชาวบ้านไม่มีความสามารถในการประสานงานกับทางราชการ ความสำเร็จนี้ก็จะเกิดขึ้นได้

ประการที่ห้า การประสานความร่วมมือกับองค์กรเอกชนภายนอกชุมชน นอกจากการรวมกลุ่มในชุมชนแล้ว ชาวบ้านได้ตระหนักว่าลำพังการมีกลุ่มเพียงกลุ่มเดียวไม่สามารถที่จะสร้างอำนาจต่อรองในการแก้ไขปัญหาอวนรูนได้ จึงได้แสวงหาความร่วมมือกับองค์กรภายนอกชุมชนในลักษณะการสร้างเครือข่ายความร่วมมือเพื่ออนุรักษ์ทะเลสาบสงขลา โดยมีองค์กรชุมชนที่เข้าร่วมด้วย 5 องค์กรชุมชนด้วยกันคือ โครงการพัฒนาชุมชนประมงขนาดเล็ก (ทะเลสาบตอนล่าง) , โครงการจัดการทรัพยากรชายฝั่งภาคใต้ , สมาพันธ์ประมงพื้นบ้าน 13 จังหวัด , สมาพันธ์ทะเลสาบสงขลา , ชมรมทะเลสาบสงขลาตอนล่าง

ทั้ง 5 องค์กร เมื่อรวมกับองค์กรชาวบ้านจึงมีพลังต่อรองที่เข้มแข็งมากขึ้น มีเครือข่ายความสัมพันธ์จนเป็นแรงบีบให้ราชการเข้ามาแก้ไขปัญหาอวนรูน และแม้แต่การต่อรองกับรัฐชั้นแตกหักในการปิดการจราจรบนสะพานติณสูลานนท์ ก็อาศัยความร่วมมือของกลุ่มชาวบ้าน และองค์กรชุมชนที่เป็นเครือข่ายเป็นกำลังสำคัญ

ประการที่หก ความสามารถในการเรียนรู้ของชาวบ้าน จะเห็นได้ว่าภายใต้กระบวนการต่อสู้กับอวนรูนของชุมชนนั้น ได้มีการปรับตัวตลอดเวลาเพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ เริ่มจากเมื่อชาวบ้านตระหนักว่า การรวมตัวกันแบบไม่เป็นทางการนั้นไม่สามารถสร้างอำนาจในการต่อรองให้รัฐดำเนินมาตรการจริงจังกับอวนรูนได้ จึงได้ปรับการดำเนินงานเสียใหม่เพื่อให้สามารถมีอำนาจต่อรองและกดดันต่อรัฐ รวมถึงอวนรูน และเมื่อการดำเนินงานด้วยแนวทางกดดันได้มาถึงจุดสุดยอดของมันแล้ว การปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ใหม่ไปสู่วิธีการที่นุ่มนวลกว่า ก็ได้ทำให้ภาพแห่งความเป็นนักปฏิวัตรระหว่างชุมชนกับรัฐนั้นได้แปรเปลี่ยนไปเป็นความร่วมมือกันได้ จนทำให้จุดหมายในการต่อสู้กับอวนรูนประสบความสำเร็จได้อย่างน้อยก็ในระดับหนึ่ง

ประการที่เจ็ด การมีผู้นำที่เข้มแข็ง การต่อสู้กับอวนรูนของชาวบ้านคงจะสำเร็จไปได้ยาก หากปราศจากเสียซึ่งผู้นำชุมชนผู้มีความสามารถหลาย ๆ ประการ คือสามารถประสานความร่วมมือได้กับทุกฝ่าย ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายรัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน ชาวบ้าน หรือแม้แต่ชาวบ้านซึ่งเป็นเจ้าของอวนรูน การเคยทำหน้าที่สารวัตรกำนัน และผู้ใหญ่บ้านของผู้นำได้ทำให้ผู้นำเรียนรู้วิธีการทำงานกับราชการอย่างมีศักดิ์ศรีมิใช่สยบยอม แต่เมื่อถึงคราวต้องแสวงหาความร่วมมือก็สามารถทำได้ด้วยวาทศิลป์ จนแม้แต่เจ้าของอวนรูนก็ต้องยอมจำนน มอบอวนรูนให้ทางราชการ นอกจากนี้ยังเป็นผู้ที่มี ความกล้าหาญ เพราะแทบทุกครั้งที่ชาวบ้านร่วมกับเจ้าหน้าที่เพื่อออกไปจับอวนรูนผู้นำก็ต้องร่วมทำหน้าที่ด้วย และที่สำคัญ การมีจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ ได้เป็นพลังผลักดันที่สำคัญที่ทำให้ผู้นำแสวงหาแนวทางในการต่อสู้กับอวนรูนในทุกรูปแบบ เพราะตระหนักดีว่า ความอยู่รอดของชุมชนขึ้นอยู่กับความอยู่รอดของทะเลสาบ

การอนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเลกับความเข้มแข็งของชุมชน

กระบวนการในการต่อสู้กับอวนรุนโดยนัยยะ ก็คือ กระบวนการในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ของชุมชน เพราะความสามารถของชุมชนที่จะหยุดยั้งการจับปลาด้วยวิธีการทำลายล้างของอวนรุนก็ย่อมหมายถึง การดำรงอยู่ของสัตว์น้ำชนิดต่างๆ ซึ่งมีความหมายต่อการดำรงชีวิตของชุมชน ไม่เพียงแต่เท่านั้น กระบวนการในการต่อสู้กับอวนรุนยังเป็นบ่อเกิดแห่งการเรียนรู้สิ่งใหม่ๆ ความสามารถใหม่ๆ ให้แก่ชุมชนด้วยเช่นกัน ดังนั้น หากจะมองความสัมพันธ์ระหว่างการอนุรักษ์ทรัพยากรทางทะเลกับความเข้มแข็งของชุมชนจึงอาจมองได้หลายแง่มุมดังนี้

ประการแรก ผลในเชิงรูปธรรมที่เห็นชัดเจนที่สุดก็คือ กระบวนการต่อสู้กับอวนรุนจนประสบความสำเร็จในชุมชนทางเลน ย่อมหมายถึงการสกัดกั้นมิให้การทำลายสัตว์น้ำอย่างล้างผลาญดำเนินต่อไปจนอาจถึงกับสูญพันธุ์ได้ เพราะในการออกรุนปลาแต่ละครั้งนั้น อวนรุนจะทำลายสัตว์น้ำทุกอย่างที่ขวางหน้า จนเป็นที่คาดการณ์ได้ว่า หากไม่มีการหยุดยั้งการทำลายนี้แล้วทรัพยากรทางทะเลของทะเลสาบสงขลาก็คงหมดสิ้นไปด้วย ยิ่งไปกว่านั้น ความสำเร็จในการต่อสู้กับอวนรุนของหมู่บ้านทางเลนสามารถทำให้เจ้าของอวนรุนส่งมอบอวนรุนให้แก่ทางราชการ โดยไม่ต้องใช้กำลังบังคับการจับกุมนั้น ได้ขยายผลต่อไปจนถึง การส่งมอบอวนรุนแก่รัฐในอีกหลายๆ หมู่บ้านรอบทะเลสาบ ก็ยังเป็นหลักประกันของการดำรงอยู่ของสัตว์น้ำยิ่งขึ้น การดำรงอยู่ของสัตว์น้ำสำหรับชุมชนที่มีวิถีชีวิตที่ต้องพึ่งพาธรรมชาติ เช่นนี้ ย่อมหมายถึงการดำรงอยู่ของชุมชนด้วยเช่นกัน ชุมชนจึงสามารถประกอบอาชีพทางการประมงได้ต่อไป ทั้งนี้ภายใต้เงื่อนไขว่าชุมชนเองก็ต้องหาทางป้องกันและแก้ไขการทำลายทะเลสาบในรูปแบบอื่นๆ ซึ่งจะส่งผลต่อความอยู่รอดของสัตว์น้ำด้วย ไม่ว่าจะเป็นการถ่ายเทน้ำเสียลงสู่ทะเลสาบจากชุมชนเมืองจากโรงงานอุตสาหกรรม จากนาทุ่ง ฯลฯ

ชุมชนได้มีโครงการหลายอย่าง ที่จะช่วยส่งเสริมให้ระบบนิเวศของทะเลสาบ ได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ พร้อมกับคืนพันธุ์สัตว์น้ำให้กับทะเลสาบ เพื่อเป็นหลักประกันความยั่งยืนของทรัพยากรสัตว์น้ำยิ่งขึ้นเช่น ได้มีโครงการของหมู่บ้านในการปลูกป่าโกงกางซึ่งได้เริ่มดำเนินการไปแล้ว เนื่องจากเห็นความสำคัญของป่าโกงกางในการฟื้นฟูและรักษาคุณภาพน้ำ และเป็นแหล่งอาศัยของสัตว์น้ำ รวมถึงได้มีการประสานขอความร่วมมือจากทางราชการให้ปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำในเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ ซึ่งทางราชการก็ได้ให้ความร่วมมือไปหลายครั้ง เช่นวันที่ 7 กุมภาพันธ์ 2540 ได้ทำการปล่อยพันธุ์ปลากะพงขาวในพื้นที่เขตอนุรักษ์จำนวน 1 แสนตัว วันที่ 3 เมษายน 2540 ปล่อยกุ้งแชบ๊วย 255,000 ตัว วันที่ 22 เมษายน 2540 ปล่อยปลากะพงขาวอีก 1 แสนตัว และในวันที่ 25 เมษายน 2540 ก็ได้มีการปล่อยปลากะพงขาวอีก 1 ล้านตัว โดยพันธุ์สัตว์น้ำต่างๆ นี้ได้นำมาจากสถานีเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำจังหวัดสงขลา แต่อย่างไรก็ตาม การปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำในทะเลสาบก็ยังถือว่าเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเท่านั้น หากไม่มีมาตรการใดๆ ที่จะแก้ปัญหาในระยะยาว โดยทำให้ระบบนิเวศกลับสู่ภาวะของความสมดุลได้ และไม่มีมาตรการใดในการป้องกันการจับปลาด้วยวิธีการทำลายล้างได้ การเพิ่มปริมาณสัตว์น้ำด้วยวิธีการปล่อยพันธุ์ลงไป ก็ไม่อาจทนสู้แรงแห่งการทำลายล้างซึ่งมีพลังสูงได้ เพราะหากน้ำยังเน่าเสียต่อไปอีก ปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำลงไปเท่าใดก็อาจตายหมด และในทำนองเดียวกันหากการจับปลาด้วยวิธีการทำลายล้างเช่นเรืออวนรุน เกิดขึ้นใหม่ได้อีก การปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำลงไปเท่าใดก็สามารถจับกลับคืนมาได้หมดเช่นกัน

ความเข้มแข็งของชุมชนในการมีแหล่งทำมาหากินที่อุดมสมบูรณ์จึงต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขอีกหลายประการดังกล่าวมา เพื่อให้สามารถดำรงความเข้มแข็งต่อไปได้อีกอย่างยั่งยืน

ประการที่สอง กระบวนการต่อสู้กับอवनรุน ได้ช่วยสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติให้แก่ชุมชน เพราะในกระบวนการของการต่อสู้นั้น ชาวบ้านก็ได้เกิดการเรียนรู้ทั้งจากการสังเกตของตนเอง และพูดคุยสนทนากับผู้อื่นว่า มีระบบของความสัมพันธ์ที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ การทำลายธรรมชาติย่อมหมายถึงการทำลายตัวมนุษย์เอง แต่จิตสำนึกนี้ย่อมมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงอยู่ของทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ซึ่งก็หมายถึงการดำรงอยู่ของชุมชน ตัวอย่างของชาวบ้านซึ่งเคยเป็นเจ้าของเรืออवनรุนมาก่อน เมื่อได้เกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติก็สามารถเลิกจากการทำอवनรุนไปใช้เครื่องมืออย่างอื่นโดยไม่มีผู้ใดขอร้องหรือบังคับ แม้จะมีรายได้ลดลงมาก “ปะเห็นว่าทำให้สัตว์น้ำสูญพันธุ์จริงๆ มันก็ติดอवनรุนมาหมด จึงคิดแล้วว่าอย่าทำดีกว่า เพราะว่ามันติดมาหมด ไว้ให้ลูกหลานข้างหน้าได้มีสัตว์น้ำและสามารถทำอาชีพประมงได้ต่อไป จึงทำให้ปะเลิกทำอवनรุน”

ประการที่สาม กระบวนการต่อสู้กับอवनรุน ได้ทำให้ชุมชนเรียนรู้ที่จะประสานความร่วมมือกับบุคคลและองค์กรภายนอกทั้งภาคเอกชนและราชการ เพื่อให้สามารถทำงานบรรลุตามเป้าหมายได้ ความสามารถเช่นนี้นับว่ามีความจำเป็นเป็นอย่างมากต่อการที่ชุมชนจะสามารถเผชิญกับปัญหาต่างๆ ได้ในโลกยุคปัจจุบัน เพราะปัจจุบันชุมชนไม่อาจอยู่อย่างเพียงพอได้ภายในชุมชนดังเช่นอดีต หากจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยผู้อื่นได้เช่นเดียวกับมีความสามารถที่จะพึ่งตนเอง เพื่อให้กิจกรรมต่างๆ สามารถดำเนินไปด้วยดี ในกรณีของการรักษาความสมดุลของระบบนิเวศ และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติยิ่งเห็นได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้นว่า ต้องมีการมองภาพในเชิงองค์รวม เพราะแม้หากชุมชนทางเลนจะสามารถหาวิธีอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในเขตหมู่บ้านของตนเอง แต่หากหมู่บ้านอื่นๆ ไม่มีความสามารถที่จะทำได้เช่นนั้นบ้าง ที่สุดภาวะความขาดแคลนก็จะขยายไปถึงกัน เนื่องจากต้องอาศัยทะเลสาบเดียวกัน

ในภายหลังชุมชนได้ขยายเครือข่ายไปสู่องค์กรต่างๆ อีกมากมายเพื่อร่วมกันพิจารณาประเด็นปัญหาซึ่งถือว่าเป็นประเด็นสาธารณะร่วมกัน และจำเป็นต้องประสานความร่วมมือกันเพื่อแก้ไขปัญหา เช่น การรณรงค์ด้านปัญหาน้ำเสียในทะเลสาบสงขลา การรณรงค์เพื่อต่อต้านการสร้างเขื่อนในทะเลสาบสงขลา เป็นต้น

ประการที่สี่ กระบวนการในการต่อสู้กับอवनรุน ได้เริ่มเปิดพื้นที่ให้กับชุมชนได้มีศักยภาพที่จะยืนอยู่ในสังคมได้อย่างมีศักดิ์ศรี และมีอำนาจต่อรองกับทุกฝ่ายที่จะจ้องแสวงหาประโยชน์จากชุมชน กรณีของชุมชนทางเลนดูจะเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนในเรื่องนี้ การต่อสู้กับอवनรุนได้ทำให้ชุมชนมีพลังต่อรองที่จะปกป้องผลประโยชน์ของชุมชนและปกป้องสิทธิของชุมชนซึ่งมีสิทธิในการอาศัยทรัพยากรธรรมชาติจากทะเลสาบสงขลาเช่นกัน เพราะทรัพยากรธรรมชาติเป็นของทุกคน รวมถึงลูกหลานที่จะเกิดขึ้นต่อไปในอนาคตด้วย ธรรมชาติจึงไม่พึงจะถูกดักตวงจากผู้มีทุนหรือมีอำนาจเพียงไม่กี่คน

ประการที่ห้า กระบวนการในการต่อสู้กับอวณฐน ได้ร่วมสร้างประวัติศาสตร์หน้าใหม่ให้กับชุมชน ซึ่งหมายถึงความภาคภูมิใจในความร่วมมือร่วมใจของชุมชน ในการต่อสู้กับปัญหาที่ชุมชนเผชิญร่วมกัน และความภาคภูมิใจนี้ ย่อมจะเป็นพลังสร้างสรรค์ให้ชุมชนสามารถต่อสู้กับปัญหา ที่อาจต้องเผชิญต่อไปในอนาคต

ความลงท้าย

อานุภาพของเงินซึ่งสามารถจะแปรรูปของตัวมันเองให้เป็นอะไรก็ได้ ตามแต่ใจมนุษย์จะปรารถนา เป็นเทคโนโลยี เป็นอิทธิพล เป็นวัตถุสิ่งของเครื่องใช้ และอื่นๆ ในแง่นี้มนุษย์จึงเป็นนายของเงิน แต่ในขณะที่มนุษย์เป็นนายของเงินอยู่นั้น เงินก็ได้กลับกลายมาเป็นนายของมนุษย์เช่นเดียวกันด้วย มนุษย์จึงสามารถทำทุกอย่างเพื่อแลกกับเงิน แม้แต่ทำลายมนุษย์ด้วยกันเอง หรือทำลายทรัพยากรธรรมชาติ

ภาพของชุมชนทางเลนที่ได้นำเสนอมาแต่ต้นย่อมเป็นตัวอย่างที่จะสะท้อนให้เห็นถึงสิ่งที่กล่าวถึงนี้ได้เป็นอย่างดี เพราะในขณะที่ชุมชนยังอยู่กันแบบเพิงพ้อ ไม่ต้องอาศัยเงินสักเท่าใดนัก เช่นในอดีตนั้น ชุมชนก็สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างเกื้อกูลและพึ่งพาอาศัยกัน แต่เมื่อเงินเข้ามามีบทบาทในชีวิตของคนมากขึ้น การเอารัดเอาเปรียบ การแก่งแย่ง กอบโกยประโยชน์ของคนก็มีสูงขึ้นเป็นเงาตามตัว ชุมชนจึงประสบกับภาวะของความเดือดร้อนจากการรุกรานของเรื่ออวณฐนของผู้มีเงินเพื่อแสวงหาเงิน ได้นำไปสู่การต่อสู้ขัดขวางของผู้ด้อยกว่าในเรื่องของเงิน แต่ไม่ได้ด้อยกว่าในเรื่องของจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากร และจิตสำนึกในการอยู่รอดของชุมชน ที่สุดท้ายแล้วก็ยังเป็นฝ่ายชนะ

ชัยชนะของการต่อสู้อวณฐนของชาวบ้าน ที่สุดก็ได้ชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดของเงินเช่นเดียวกันว่า เงินก็ไม่อาจซื้อได้ทุกอย่างที่มนุษย์คาดหวัง เงินอาจช่วยให้มนุษย์รอดจากเงื้อมมือของกฎหมายได้ในบางเวลา แต่ในบางเวลา เมื่อพลังในการต่อสู้มีมากกว่า เงินก็ไม่อาจช่วยอะไรได้เช่นกัน

ชุมชนจะสามารถรักษาพลังในการต่อสู้ เพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติทางทะเลของพวกเขาต่อไปได้อีกนานเท่าใด คำถามนี้ดูจะตอบกันได้ไม่ถนัดนัก หากจิตสำนึกในการมองเห็นประโยชน์ร่วมกันระหว่างคนที่พึ่งพาทะเลสาบเดียวกัน ทั้งคนที่อยู่ในปัจจุบันและคนที่เกิดขึ้นต่อไปในอนาคตยังสามารถดำรงอยู่โดยไม่พ่ายแพ้แก่อิทธิพลของเงินเสียก่อน ความหวังที่ทะเลสาบจะดำรงอยู่ได้โดยทรัพยากรธรรมชาติไม่ถูกทำลาย ก็คงไม่ห่างไกลจากความเป็นจริงมากนัก และเมื่อนั้น การดำรงอยู่และความเข้มแข็งของชุมชนทางเลนก็จะได้รับการสืบทอดต่อไป อนาคตของชุมชนทางเลนจึงฝากไว้กับคนในชุมชน ซึ่งไม่เพียงแต่คนในชุมชนทางเลนเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงคนในทะเลสาบสงขลาทั้งหมดร่วมกัน

บรรณานุกรม

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2533. **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด
ร่วมกับ สำนักพิมพ์หมู่บ้าน
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2542. **วาทกรรมการพัฒนา : อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะ และ
ความเป็นอื่น** . กรุงเทพฯ : ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก
- พระประชา ปสนนธมโม และคนอื่นๆ , ผู้แปล. 2534. **จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ**. แปลจาก Fritjoff Kapra
The Turning Point. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ยงยุทธ ชูแว่น , บรรณาธิการ. 2541. **โลกของกลุ่มทะเลสาบ**. ปทุมธานี : สำนักพิมพ์นาคร.
- วิรัตน์ คติธรรมนิธย์ , บรรณาธิการ. 2536. **สิทธิชุมชน : การกระจายอำนาจจัดการทรัพยากร**.
กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. 2529. **สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้** . เล่ม 6. สงขลา : สถาบันทักษิณคดีศึกษา
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา.
- Putnam , Robert . 1993 . **Making Democracy Work : Civic Traditions in Modern Italy**.
Princeton : Princeton University .
- Ritzer , George . 1996 . **Sociological Theory** . New York : The McGraw-Hill .
- Smelser , Neil . 1973 . “ Towards a Theory of Modernization in the Modern Society ,” in Amitai
Etzioni and Eva Etzioni (eds.) , **Social Change : Sources, Patterns and Consequence**,
(2nd ed.) New york : Basic Books .

ความนำ

ก่อนที่รัฐไทยจะเริ่มประกาศใช้แนวนโยบายนำประเทศไปสู่การพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและสังคม อันมีนัยยะถึงการสร้างความเจริญเติบโตของเศรษฐกิจ และการทำให้สังคมไทยปรับเปลี่ยนไปสู่การมีวิถีการดำรงชีวิตแบบสังคมตะวันตก ซึ่งเรียกโดยรวมว่า เป็นการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยนั้น ชุมชนหมู่บ้านของไทยซึ่งกระจายกันอยู่ในพื้นที่ต่าง ๆ ของประเทศ ต่างมีวิถีการดำรงชีวิตอยู่อย่างมีความเป็นอิสระในชุมชนของตนเอง ถ้าว่ามีความเป็นอิสระในที่นี้หมายถึงคนในชุมชนสามารถใช้พลังสร้างสรรค์ของตนเองในการผลิตอาหาร การเก็บหาอาหารจากธรรมชาติ การดูแลรักษาตนเองให้มีสุขภาพแข็งแรง เมื่อเจ็บป่วยก็มีวิธีดูแลรักษา รวมทั้งการสร้างระบบสังคมเพื่อให้สามารถพึ่งพากันได้ในเรื่องต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงาน การแลกเปลี่ยนอาหารและสิ่งของที่จำเป็นต่าง ๆ ในการดำรงชีวิตอยู่ คนในชุมชนหมู่บ้านได้สร้างสรรค์ระบบความรู้ที่สอดคล้องกับสถานะแวดล้อม และความต้องการจำเป็นของตนเอง และได้มีการแลกเปลี่ยนความรู้ในเรื่องต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์ข้าว พันธุ์พืชต่าง ๆ การคิดประดิษฐ์เครื่องมือหากิน การสร้างที่อยู่อาศัย หรือยารักษาโรค อาจกล่าวได้ว่าชุมชนมีอิสระในการที่จะกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง แม้คนจะยอมรับว่าชีวิตในอดีตมีความเหนื่อยยากเพราะไม่มีเครื่องทุ่นแรงต่างๆ และเป็นชีวิตที่ยากลำบากเพราะไม่มีสิ่งอำนวยความสะดวก แต่คนมีอำนาจอิสระที่จะสามารถใช้พลังสร้างสรรค์มาการปรับเปลี่ยนสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่มาใช้เพื่อสร้างความมั่นคงปลอดภัยในการบริโภคและการดำรงชีวิตให้กับตนเอง ครอบครัว และคนอื่น ๆ ในชุมชนได้ นอกจากนี้ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่สร้างขึ้นมาก็ไม่ว่าจะเป็นภายในชุมชน หรือระหว่างชุมชน ก็เป็นระบบความสัมพันธ์ที่ต่างฝ่ายต่างร่วมกันกำหนดขึ้นมาโดยมีเป้าหมายเพื่อตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นในการดำรงชีวิต ชีวิตชุมชนในอดีตจึงเป็นชีวิตที่มีเป้าหมาย และกระบวนการหรือกลไกที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่ชัดเจน ความเหนื่อยยาก และความลำบากในการดำรงชีวิต กลับทำให้คนตระหนักในพลังอำนาจ ความสามารถและศักดิ์ศรีของความ เป็นมนุษย์

ชุมชนหมู่บ้านจำนวนมากได้ก่อร่างสร้างวิถีการดำรงชีวิตมานานนับร้อย ชีวิตของชุมชนจึงมีลักษณะเฉพาะ โดยได้รับสร้างสรรค์และปรับเปลี่ยนมาให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่อยู่รอบ ๆ ตัว แต่การดำเนินนโยบายในการพัฒนาประเทศของรัฐที่มุ่งนำสังคมไทยไปสู่การพัฒนาแบบตะวันตก ได้ละเลยศักยภาพและวิถีการดำรงชีวิตที่มีลักษณะเฉพาะตัวของชุมชนหมู่บ้าน การพยายามที่จะดึงเอาทรัพยากรธรรมชาติที่ชุมชนเคยได้อาศัยเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิตมาเป็นทรัพยากรเพื่อสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจในภาพรวมของประเทศ และการพยายามขยายการก่อสร้างโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ ขึ้นมาโดยอาศัยทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ทะเล แม่น้ำเป็นที่ระบายของเสียจากโรงงาน ไม่เพียงแต่จะทำให้ชุมชนสูญเสียอาหารและสิ่งต่าง ๆ ที่เคยหาได้จากป่า แม่น้ำ ทะเล ภูเขา เท่านั้น แต่ยังได้ทำลายวิถีการดำรงชีวิตในด้านอื่น ๆ ที่ชุมชนสร้างขึ้นมาจากความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติด้วย กระบวนทัศน์ของการพัฒนาที่มองว่าทรัพยากรธรรมชาติเป็นสิ่งที่ควรนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ประเทศ อันมีความหมายถึงการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ได้รุกคืบเข้าไปทำลายวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างต่อเนื่อง ชุมชนหมู่บ้านไทยจำนวนมากจึงค่อย ๆ สูญเสียความ

มั่นคงในการดำรงชีวิต สูญเสียระบบความรู้ที่เคยสะสมมา และสูญเสียระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ได้สร้างขึ้นจากการดำรงชีวิตที่มีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมมาเป็นเวลาช้านาน

เกือบ 4 ทศวรรษของการพยายามทำให้ประเทศมีการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจโดยมุ่งขยายการผลิตในภาคอุตสาหกรรม ชุมชนหมู่บ้านได้ถูกผนวกเข้ามาสู่กระบวนการพัฒนาประเทศ ในลักษณะของการเป็นฐานทรัพยากร ให้ภาคอุตสาหกรรมเจริญเติบโตการพัฒนาในแนวนี้นี้ได้ให้ความสำคัญกับการทำให้ชุมชนมีความมั่นคงและเข้มแข็ง ในช่วง 4 ทศวรรษที่ผ่านมาจึงได้มีตัวอย่างของชุมชนหมู่บ้านมากมายที่ต้องเผชิญกับความล้มเหลว ในการที่จะอาศัยชุมชนเป็นแหล่งที่จะตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นในชีวิต ปรากฏการณ์ที่มีคนจากชุมชนหมู่บ้านหลั่งไหลมาเป็นแรงงานรับจ้าง หรือเป็นคนงานในสถานที่ก่อสร้าง โรงงานอุตสาหกรรม หรือในภาคบริการ เป็นภาพหนึ่งที่สะท้อนกระบวนการพัฒนาที่บั่นทอนการดำรงอยู่ของวิถีชีวิตที่มีชุมชนเป็นฐานในการตอบสนองความต้องการจำเป็น

ชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาคือตัวอย่างของปรากฏการณ์ที่สำคัญของชุมชนที่ทรัพยากร ซึ่งเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิตของคน ได้ถูกกระบวนการพัฒนาในรูปแบบต่างๆ รุกกล้ำอย่างต่อเนื่อง ทะเลสาบสงขลาซึ่งเปรียบเสมือนสายเลือดใหญ่ของคนที่นี่อาศัยอยู่โดยรอบ กลายเป็นแหล่งทรัพยากรที่รัฐได้พยายามเข้าไปจัดการให้เป็นฐานการรองรับการพัฒนาประเทศ เช่น การที่รัฐพยายามเข้าไปจัดการระบบน้ำเพื่อเปลี่ยนระบบนิเวศน์ของทะเลสาบให้กลายเป็นแหล่งน้ำจืดเพื่อการพัฒนาผลิตผลภาคเกษตร การใช้ทะเลสาบเป็นที่รองรับของเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมและน้ำเสียจากชุมชนเมือง การขยายตัวเข้าไปของการเลี้ยงกุ้งกุลาดำเพื่อการส่งออก ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการทำลายพื้นที่ที่เคยเป็นป่าชายเลนและนาข้าว แต่การเลี้ยงกุ้งกุลาดำเพื่อการส่งออก ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นการทำลายพื้นที่ที่เคยเป็นป่าชายเลนและนาข้าว แต่การเลี้ยงกุ้งยังได้ระบายน้ำเสียและของเสียลงทะเลสาบสงขลาด้วยเช่นกัน

หากมองว่าสิ่งต่าง ๆ ทั้งหมดที่เกิดขึ้น ณ ทะเลสาบสงขลาคือต้นทุนของการพัฒนาประเทศ ผู้ที่ เป็นผู้ที่ต้องจ่ายต้นทุนนี้ คือชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาที่ได้เคยอาศัยทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิตในด้านต่างๆ ต้นทุนที่ชุมชนได้จ่ายไปมิใช่ต้นทุนในด้านเงินที่อาจนำไปสร้างผลกำไรคืนกลับมา หากแต่เป็นต้นทุนของวิถีการดำรงชีวิตทั้งหมดของชุมชนที่ยากที่จะมีสิ่งใดที่จะกลับมาทดแทนได้ คุ่มค่า อย่างไม่รู้ก็ตามชุมชนมิได้ยอมรับชะตากรรมอย่างปราศจากการต่อสู้และปรับตัว ความพยายามที่จะพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนได้เริ่มดำเนินมาอย่างต่อเนื่องนับสิบปี กระบวนการของประชาชนที่เริ่มสร้างมีการเรียนรู้ร่วมกันที่จะดึงเอาแหล่งทรัพยากรของตนเองกลับคืนมาสู่ชุมชนเป็นกระบวนการที่มีความสำคัญยิ่งต่อการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

การวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์ที่จะทำความเข้าใจกับปรากฏการณ์ของชุมชนที่เคยได้อาศัยทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิต ว่าได้รับผลกระทบอย่างไรจากกระบวนการพัฒนาประเทศ และชุมชนได้พยายามหาทางต่อสู้เพื่อรักษาสายเลือดใหญ่ของตนเองอย่างไร แน่นอนว่าเราไม่อาจหวังที่จะเป็นภาพความสำเร็จของชุมชนในลักษณะของการเป็นภาพที่เขียนเสร็จสมบูรณ์ เพราะกระบวนการต่อสู้นี้ไม่มีวันถึงจุดจบและยังคงต้องดำเนินต่อไปตราบเท่าที่ประเทศไทยยังไม่เปลี่ยนกระบวนการพัฒนาประเทศโดยไม่คำนึงถึงความสำคัญของการสูญเสียแหล่งที่มาสำคัญของการดำรงชีวิต อันเกิดจากการพัฒนา การศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นว่า ไม่มีการชดเชยใด ๆ จะแทนที่สิ่งที่เคยเป็นรากฐานแห่งการ

ดำรงชีวิตของคน เพราะในการดำรงชีวิตของคนนั้น คนได้พยายามสร้างวิถีชีวิตการดำรงชีวิตให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่ แต่การที่คนในชุมชนตระหนักถึงการสูญเสียแหล่งทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม และพยายามต่อสู้เพื่อดำรงรักษาหรือพลิกฟื้นความเป็นชุมชน ไม่ยอมปล่อยให้ทุกอย่างเป็นไปตามความต้องการของผู้อื่น ร่วมมือร่วมใจกันต่อสู้ น่าจะถือได้ว่าเป็นกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้ชุมชน

วิธีการศึกษา

การศึกษานี้ใช้วิธีวิทยาของการวิจัยของการสร้างทฤษฎีฐานราก (ดูรายละเอียดของวิธีวิทยานี้ได้ในเอกสารหมายเลข 1) โดยได้ใช้วิธีการเข้าถึงปรากฏการณ์ทางสังคมในมิติต่าง ๆ ผ่านการสะท้อนประสบการณ์ของคนในชุมชน โดยใช้การสัมภาษณ์ระดับลึกซึ่งมีลักษณะของการพูดคุยกันผู้ให้สัมภาษณ์ในประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับประสบการณ์ของผู้ให้สัมภาษณ์ (ดูรายละเอียดผู้ให้ข้อมูลหลักได้ในตารางที่ 1) โดยใช้แนวคำถามกว้าง ๆ ที่เตรียมไว้ล่วงหน้า (ดูรายละเอียดของแนวทางการสัมภาษณ์ได้ในภาคผนวกของเอกสารหมายเลข 1) การสัมภาษณ์มีลักษณะของการสนทนา ที่มีผู้วิจัยเป็นผู้เปิดประเด็นพูดคุย ชักถาม ทำให้หัวข้อ และสาระของการสนทนา ดำเนินไปอย่างเป็นกันเอง นอกจากนี้การศึกษานี้ยังได้อาศัยการศึกษาจากเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงของทะเลสาบสงขลาด้วย ซึ่งเอกสารหลายอย่างด้วย

ทะเลสาบสงขลา : แหล่งของการหาเลี้ยงชีพของคนในชุมชนโดยรอบ

ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ตั้งอยู่บนชายฝั่งภาคตะวันออกเฉียงใต้ มีอาณาเขตครอบคลุมพื้นที่ 3 จังหวัด คือ พัทลุง สงขลา และนครศรีธรรมราช พื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นพื้นดินเนื้อที่ประมาณ 8,761 ตารางกิโลเมตร ส่วนที่เป็นพื้นน้ำมีเนื้อที่ประมาณ 1,046 ตารางกิโลเมตร ส่วนของพื้นที่นี้เรียกว่าทะเลสาบสงขลา มีลักษณะเป็นทะเลกึ่งเปิด (lagoon) โดยมีทางติดต่อกับทะเลภายนอกคือ อ่าวไทย ตรงปากทะเลสาบสงขลาตอนล่าง ทะเลสาบสงขลา แบ่งเป็น 4 ตอนใหญ่ ๆ (ดูภาพประกอบที่ 1) ได้แก่ 1) ทะเลสาบสงขลาตอนล่าง อยู่ทางตอนล่างสุดของทะเลสาบ มีส่วนติดต่อกับอ่าวไทย สภาพน้ำจึงได้รับอิทธิพลจากการขึ้นลงของน้ำทะเลในอ่าวไทย ทำให้น้ำมีค่าความเค็มสูง โดยเฉพาะในฤดูแล้ง ส่วนในฤดูฝนของเค็มของน้ำจะลดลงจนเกือบไม่มีค่าความเค็มเลย 2) ทะเลสาบตอนกลาง อยู่เหนือขึ้นมาจากทะเลสาบตอนล่างขึ้นมา จนจดทะเลหลวง ทะเลสาบช่วยนี้มีการผสมผสานของน้ำเค็มและน้ำจืดเป็นบริเวณน้ำกร่อย 3) ทะเลหลวง เป็นส่วนที่อยู่ถัดขึ้นมาเป็นบริเวณพื้นที่ของทะเลสาบที่กว้างใหญ่ที่สุด ในช่วงหน้าน้ำ ทางตอนเหนือของทะเลหลวงน้ำจะจืด แต่ในช่วงหน้าแล้ง น้ำจะมีความเค็มเพราะได้รับอิทธิพลของน้ำเค็ม แต่ความเค็มของน้ำในทะเลหลวงจะน้อยกว่าความเค็มของน้ำในทะเลสาบตอนกลางและตอนล่าง 4) ทะเลน้อย เป็นแหล่งน้ำที่แยกจากทะเลสาบส่วนอื่น ๆ เป็นพื้นที่ส่วนที่เล็กที่สุดของทะเลสาบสงขลา ทะเลน้อยเป็นทะเลสาบน้ำจืด

ตารางที่ 1 : แสดงผู้ให้ข้อมูลหลัก บ้านตาลโตนด

1. คุณดาเนื่อง ผู้อาวุโสของหมู่บ้าน (ชาย)
2. นายอรุณ กรรมการสหกรณ์ (ชาย)
3. นางเสน ชาวบ้านทำประมงพื้นบ้าน (หญิง)
4. นายบรรจบ ชาวบ้านทำประมงพื้นบ้าน (ชาย)
5. นายอัมพร ชาวบ้านทำประมงพื้นบ้าน (ชาย)
6. นายทวีป ผู้ใหญ่บ้านหมู่ 1 (ชาย)
7. นางอารี ทำงานในโรงงาน (หญิง)
8. นายสมศักดิ์ สมาชิกอบต. (ชาย)
9. นายเฟื่อง ชาวบ้าน ทำประมงพื้นบ้าน (ชาย)
10. นางถนอม ชาวบ้านเย็บเสื้อผ้าโหล (หญิง)
11. ลุงเทียน ทำนาทุ่ง (ชาย)
12. นางสาวบุญทิพย์ กำลังเรียนหนังสือ (หญิง)
13. นายยุทธนา กำลังเรียนหนังสือ (ชาย)
14. ผู้ใหญ่บ้านหมู่ (ชาย)
15. พ่อнім ชาวบ้านทำนาทุ่ง (ชาย)
16. หลวงพ่อเจริญ (เจ้าอาวาส) (ชาย)
17. ผู้ใหญ่บ้าน (ผู้นำองค์กรชุมชน) (ชาย)
18. นางพิโรธ ชาวบ้านทำนาทุ่ง (หญิง)
19. นายปิยะหลม ชาวบ้านทำประมงพื้นบ้าน (ชาย)
20. ครูชัยเพี้ยน ครูเกษียณอายุแล้ว (หญิง)

แหล่งต้นน้ำของทะเลสาบสงขลามาจากเทือกเขาบรรทัดทางด้านตะวันตก และบางส่วนของเทือกเขาชันการาคีรีทางตอนใต้ ต้นน้ำที่เกิดจากเทือกเขาเหล่านี้ไหลลงมาเป็นคลองสาขาหลายสายโดยไหลผ่านพื้นที่ของอำเภอต่าง ๆ ที่อยู่ในเขตลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา ลงสู่ทะเลสาบสงขลา คลองที่เกิดจากเทือกเขาบรรทัด ได้แก่ คลองป่าพยอมและคลองท่านเนาะหรือควนขนุน (ไหลลงสู่ทะเลน้อย) คลองนาท่อมและคลองห้วยมอน (ไหลลงสู่ทะเลหลวง) คลองท่าเขียด คลองป่าบอน คลองพรุพ้อ คลองรัตภูมิ (ไหลลงสู่ทะเลสาบตอนกลาง) คลองอู่ตะเภา (ไหลลงสู่ทะเลสาบตอนล่าง) นอกจากนี้ยังมีคลองที่เกิดจากเทือกเขาชันการาคีรี ได้แก่ คลองหลา คลองตำ คลองจำไทร คลองหอยโข่ง คลองสะเดา และคลองอู่ตะเภา (ไหลลงสู่ทะเลสาบตอนล่าง)

ภาพที่ 1 : แผนที่แสดงทะเลสาบสงขลา และบริเวณเลี้ยงกุ้งกุลาดำริมทะเลสาบสงขลา

พื้นที่โดยรอบของทะเลสาบสงขลาเกิดจากการทับถมของตะกอนจากลำน้ำต่าง ๆ ที่ไหลลงสู่ทะเลสาบ เป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ เป็นพื้นที่ที่มีชุมชนตั้งอยู่มาเป็นเวลานาน เนื่องจากพื้นที่ลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลา มีสภาพทางด้านภูมิศาสตร์แตกต่างกันคือมีทั้งส่วนที่เป็นที่ราบลุ่ม ที่เนิน และส่วนที่เป็นภูเขาทำให้การทำมาหากินแตกต่างกันไปตามลักษณะภูมิประเทศด้วย ชุมชนที่ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มรอบทะเลสาบและลำน้ำสาขาจะปลูกข้าวเป็นหลัก บริเวณที่ราบเชิงเขาซึ่งอยู่ระหว่างที่ราบลุ่มกับบริเวณเทือกเขา จะใช้พื้นที่สำหรับปลูกยางพารา ปลูกพืชไร่บ้าง ส่วนการปลูกผลไม้จะกระจายไปตามพื้นที่ต่าง ๆ ที่เป็นที่ดอน

หรือที่เนิน ส่วนชุมชนที่ตั้งอยู่โดยรอบทะเลสาบสงขลา จะทำการประมงขนาดเล็ก โดยในเขตทะเลหลวง จะเป็นการประมงน้ำจืด ส่วนพื้นที่ทะเลหลวงและทะเลสาบสงขลาจะทำการประมงน้ำกร่อย

การที่ทะเลสาบสงขลา มีสภาพทั้งน้ำจืด น้ำเค็ม และน้ำกร่อย ทำให้ทะเลสาบสงขลา มีพันธุ์สัตว์น้ำมากถึง 700 ชนิด ในอดีตทะเลสาบสงขลาอุดมสมบูรณ์ไปด้วย กุ้งและปลานานาชนิด สัตว์น้ำที่สำคัญ เช่น กุ้งก้ามกราม กุ้งหัวมัน กุ้งหัวแข็ง ปลาตลับ ปลาโคบ ฯลฯ ทะเลสาบสงขลา จึงเป็นแหล่งทำมาหากินที่สำคัญของชุมชนโดยรอบทะเลสาบสงขลา อาจกล่าวได้ว่าอาชีพประมงเป็นอาชีพดั้งเดิมของชุมชนรอบทะเลสาบ จากการสำรวจของชาวบ้านพบว่าในปัจจุบันยังคงมีครอบครัวที่อาศัยการทำประมงพื้นบ้านในทะเลสาบสงขลาเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ถึง 10,000 ครอบครัว นอกจากนี้ยังมีครอบครัวที่ได้อาศัยพื้นที่ของทะเลสาบที่เป็นน้ำกร่อยเลี้ยงปลา กุ้ง และปู ตามแบบธรรมชาติตามริมฝั่งทะเลสาบใกล้ที่อยู่อาศัย ซึ่งเป็นการเลี้ยงโดยใช้เสาไม้และอวนล้อมเป็นคอก นำปลา กุ้ง ตัวเล็ก ๆ มาปล่อยไว้อาศัยการขึ้นลงของน้ำ และอาหารตามธรรมชาติ ในปัจจุบัน การเลี้ยงสัตว์น้ำตามธรรมชาติแบบง่าย ๆ เริ่มหมดไปเพราะเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ ทำให้มีการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำที่ต้องมีการลงทุนสูง เช่น การเพาะเลี้ยงกุ้ง การเลี้ยงปลากระชังในบ่อกันมากขึ้น

จากหลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่า ว่ามีชุมชนตั้งอยู่หนาแน่นในบริเวณรอบทะเลสาบสงขลา มาแล้วตั้งแต่ก่อนยุคสุโขทัย (สมคิด ทองสง, 2541) อย่างไรก็ตาม การศึกษานี้มิได้มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาสืบค้นเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ย้อนหลังไปตั้งแต่การเริ่มก่อตั้งชุมชน แต่จะรวมความสนใจของการศึกษานี้อยู่ที่การศึกษปรากฏการณ์ของชุมชนในช่วงเวลา ที่ประเทศไทยเริ่มใช้นโยบายของการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย และเน้นการปรับเปลี่ยนโครงสร้างพื้นฐาน การสร้างถนน การสร้างเขื่อนรองรับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม นอกจากนี้ยังมีความพยายามพัฒนาเทคโนโลยีทางการเกษตรใหม่ๆ ไม่ว่าจะเป็นพันธุ์ข้าว เครื่องมือเครื่องจักรทางการเกษตรที่ทันสมัย การนำเข้าปุ๋ยเคมี รวมทั้งการจัดให้มีระบบสินเชื่อโดยผ่านธนาคารเพื่อการเกษตร (ธกส.) เพื่อเพิ่มผลผลิตทางภาคเกษตร เพื่อให้ได้ผลผลิตส่งขายในตลาดโลก และนำเงินเข้ามามีใช้ในการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ทั้งนี้เพื่อสืบค้นว่าก่อนที่รัฐไทยจะนำประเทศไปสู่กระบวนการทันสมัย คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่อย่างไร แหล่งทรัพยากร ธรรมชาติ โดยเฉพาะลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาสามารถตอบสนองความต้องการจำเป็นในการดำรงชีวิตของคนในลักษณะใด นโยบายและภาคปฏิบัติการของการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมและกระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยได้รุดล้ำเข้าไปช่วงชิงทรัพยากรของชุมชนอย่างไร และชุมชนมีพลังตอบโต้และมีศักยภาพที่จะปรับตัวต่อการรุกรานของภาคอุตสาหกรรมอย่างไร ทั้งนี้เพื่อนำไปสู่การทำความเข้าใจกับกระบวนการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนภายใต้กระบวนการเปลี่ยนแปลงไปสู่สิ่งที่เรียกว่าการพัฒนาและความทันสมัย

ในช่วงเวลาที่ผ่านมาไม่นานนี้ สถานการณ์ของความอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำในทะเลสาบสงขลาได้เปลี่ยนไป ปลากุ้งที่เคยมีคณน้อยลงอย่างรวดเร็ว การอาศัยพื้นที่ในทะเลสาบเลี้ยงกุ้งปลาตามธรรมชาติไม่ได้ผลคำอธิบายในเรื่องนี้ อาจเชื่อมโยงกับปรากฏการณ์ที่ทุกคนที่มีความคุ้นเคยอยู่กับทะเลสาบสามารถเห็นได้ชัดเจนว่าน่าจะเป็นสาเหตุที่สำคัญของการเปลี่ยนแปลงในทางลบที่เกิดขึ้นใน

ทะเลสาบสงขลา ได้แก่ น้ำในทะเลสาบตื้นเขินขึ้น ปริมาณความน้ำเค็มของน้ำเพิ่มมากขึ้น ช่วงเวลาที่น้ำมีความเค็มมีระยะเวลานานขึ้น และกินบริเวณกว้างขึ้น มลพิษในน้ำมากมากขึ้น และมีผู้ทำการประมงในทะเลสาบขึ้น รวมทั้งมีการใช้เครื่องมือทำการประมงที่ทันสมัยขึ้น

จากนโยบายการพัฒนาประเทศสู่การรุกรุกล้ำทะเลสาบสงขลา

เมื่อไทยได้เริ่มใช้นโยบายการพัฒนาประเทศโดยเน้นการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม ได้มีการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ เกิดขึ้นในพื้นที่ลุ่มน้ำสงขลาอย่างต่อเนื่อง การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่มีผลต่อระบบนิเวศและวิถีการดำรงชีวิตของคนอาศัยอยู่ในเขตนี้ ได้แก่ 1) การพัฒนาระบบน้ำเพื่อใช้ในการพัฒนาพื้นที่ปลูกข้าว 2) การสร้างโรงงานอุตสาหกรรมในเขตจังหวัดสงขลา 3) การที่หาดใหญ่ได้ขยายตัวกลายเป็นเมืองขนาดใหญ่มีชุมชนที่อยู่อาศัยและสถานบริการต่าง ๆ เช่น โรงแรม ตั้งอยู่หนาแน่น ซึ่งชุมชนเหล่านี้ได้ปล่อยน้ำเสียลงคลองต่าง ๆ และไหลลงสู่ทะเลสาบ 4) การทำนาทุ่งขนาดใหญ่ มีการลงทุนสูงเพื่อการค้า 5) การตัดไม้ทำลายป่าเพื่อปลูกยางพารา 6) การสร้างท่าเรือ 7) การสร้างถนนและสะพานดินลูกลานเพื่อเชื่อมการคมนาคมระหว่างสงขลา นครศรีธรรมราช และพัทลุง การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ที่พยายามเพิ่มผลผลิตในภาคการผลิตต่าง ๆ โดยเฉพาะภาคอุตสาหกรรมและการเร่งพัฒนาการเกษตรเพื่อการค้า รวมทั้งการเร่งขยายภาคบริการต่าง ๆ เพื่อสนับสนุนการท่องเที่ยว โดยเฉพาะอำเภอหาดใหญ่ได้รับการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวและการค้าที่สำคัญ ทำให้เมืองหาดใหญ่ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว เมื่อภาคเมืองและภาคอุตสาหกรรมขยายตัวทะเลสาบสงขลาซึ่งเคยเป็นแหล่งที่มาของการหาเลี้ยงชีพของคนจำนวนมาก ได้ถูกทำให้กลายเป็นแหล่งรองรับน้ำเสียจากชุมชนเมืองและระบบอุตสาหกรรม ในส่วนนี้จะได้นำเสนอภาพของการเปลี่ยนแปลงที่ได้รับการมองจากรัฐว่าเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนาประเทศ และในส่วนต่อไปจะได้นำเสนอปรากฏการณ์ของบ้านตาลโตนดซึ่งเป็นชุมชนที่วิถีการดำรงชีวิตได้รับผลกระทบจากแนวทางการพัฒนา

การพัฒนาระบบน้ำเพื่อใช้ในการพัฒนาพื้นที่ปลูกข้าว การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในเขตลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาอันเป็นผลมาจากนโยบายการพัฒนาประเทศเกิดขึ้นมาในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 เล็กน้อย ทั้งนี้โดยความพยายามของรัฐที่จะเพิ่มผลผลิตข้าวซึ่งนอกจะเป็นอาหารหลักของประเทศแล้วยังเป็นสินค้าส่งออกที่ทำรายได้ให้กับประเทศมากกว่าสินค้าอื่น ๆ ด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวและพัฒนาเทคโนโลยีสมัยใหม่เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าว พื้นที่ราบลุ่มทะเลสาบสงขลาที่อยู่ในข่ายของการมองของรัฐว่าสามารถจะขยายพื้นที่การทำการปaddy หากมีการสร้างเขื่อนกั้นน้ำเค็มที่ไหลเข้ามาสู่ทะเลสาบตามเส้นทางของคลองสาขาต่าง ๆ เพื่อรักษาน้ำในทะเลสาบให้เป็นน้ำจืด ในปี 2499 – 2510 รัฐจึงได้เริ่มดำเนินโครงการชาวบ้านรู้จักกันในชื่อว่า **โครงการปิดปากกระวะ** โดยแต่เดิมปากกระวะเป็นเส้นทางเชื่อมระหว่างทะเลอ่าวไทยกับทะเลสาบสงขลาตอนบน โดยลำคลองต่าง ๆ 5 สาย เพื่อสนองตอบต่อแนวทางการพัฒนาประเทศ กรมชลประทานได้ดำเนินการปิดปากกระวะบริเวณอำเภอระโนด จังหวัดสงขลา เพื่อป้องกันน้ำเค็มเข้าสู่ทะเลสาบตอนบน และนำน้ำจืดในทะเลสาบไปใช้ในการทำการปaddy บริเวณทุ่งระโนด ทั้งนี้ได้มีการสร้างเขื่อนและฝายเพื่อปิดกั้นน้ำ 5 จุด คือ เขื่อนบ้านแพรกเมือง เขื่อนปา

กระวะ ฝ่ายรับแพรก ฝ่ายปากแตร และฝ่ายน้ำล้นบ้านละวะ ทำให้น้ำเค็มไม่สามารถหนุนเข้าไปในทะเลสาบสงขลาตอนบนได้ หลังจากโครงการนี้เสร็จสิ้นลง ต่อมาในช่วงของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2510 – 2514) รัฐได้เริ่มพัฒนาโครงการชลประทานทุ่งระโนด โดยได้ติดตั้งเครื่องสูบน้ำขนาดใหญ่ 10 ชุด มีคลองส่งน้ำไปหล่อเลี้ยงพื้นที่นาข้าวประมาณ 65,000 ไร่ ในเขตทุ่งระโนด ทางตอนเหนือของทะเลสาบสงขลา โครงการนี้ได้มาเสร็จในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 4 ซึ่งได้เปิดการสูบน้ำบริการแก่ประชาชนเพื่อทำนา

ผลจากการดำเนินโครงการนี้ทำให้ทุ่งระโนดสามารถทำนาปรับได้ปีละ 2 ครั้ง แต่ได้เกิดผลเสียกับทะเลสาบสงขลาเป็นอย่างมาก การปิดกั้นให้ทะเลสาบมีน้ำจืดอย่างถาวรไม่ให้น้ำเค็มหนุนเวียนเข้ามาผสมตามธรรมชาติในลักษณะนี้ ได้ทำนายระบบนิเวศน์ของทะเลสาบหลายส่วน ดังจะเป็นได้จากก่อนที่จะมีการปิดปากกระวะ ในช่วงฤดูมรสุมตะวันตกเฉียงเหนือพัดผ่าน ระดับน้ำอ่าวไทยจะสูงกว่าระดับน้ำในทะเลสาบ ทำให้น้ำในอ่าวไทยหนุนเข้าสู่ทะเลสาบ ชาวบ้านเรียกว่า **ปากกะแตก** ซึ่งจะเป็นช่วงที่คลื่นลมพัดพาสัตว์น้ำเข้ามาสู่ทะเลสาบจำนวนมากตลอดฤดูกาล การปิดปากกระวะทำให้ระบบนิเวศน์ส่วนนี้ถูกทำลาย สัตว์น้ำจากอ่าวไทยที่เคยเข้ามาในทะเลสาบหมดไป นอกจากนี้การปิดปากกระวะ ยังเป็นการปิดกั้นไม่ให้ตะกอนต่าง ๆ ที่ไหลลงมาจากป่าต้นน้ำทางด้านตะวันตกและจากลำคลองสายต่างๆ ไม่อาจจะไหลออกไปยังอ่าวไทยอย่างที่เคยเป็นมา (จรรยา หยุทอง, 2541) ทำให้เกิดการตกตะกอนทับถมในบริเวณทะเลน้อย และทะเลสาบตอนกลางค่อย ๆ ตื้นเขิน ชาวบ้านในบริเวณอำเภอสะทิงพระ ซึ่งตั้งอยู่ในเขตทะเลสาบตอนกลางตั้งข้อสังเกตว่า หลังจากการปิดปากกระวะแล้ว น้ำในทะเลสาบตื้นเขินขึ้นเรื่อย ๆ บางจุดตื้นเขินถึงปีละ 10 เซนติเมตร ทำให้สัตว์น้ำลดน้อยลงทั้งนี้เพราะน้ำมีอุณหภูมิสูงไม่เหมาะกับการวางไข่และอยู่อาศัย มีวัชพืชต่าง ๆ และผักตบชวาเกิดขึ้นมาก นอกจากนี้การปิดปากกระวะยังเป็นการตัดเส้นทางของสัตว์น้ำวัยอ่อน เช่น กุ้งหัวมัน กุ้งหัวแข็ง ซึ่งโดยธรรมชาติจะเข้ามาเจริญเติบโตในทะเลสาบตอนบนทำให้ปริมาณสัตว์น้ำลดลงอย่างเห็นได้ชัด

การขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม แผนนโยบายการพัฒนาภาคอุตสาหกรรมของประเทศ ได้นำไปสู่การก่อตั้งโรงเรียนอุตสาหกรรมที่มีการขยายจำนวนอย่างรวดเร็วในหลาย ๆ พื้นที่ในประเทศ รวมทั้งเขตจังหวัดสงขลา ซึ่งมีการก่อตั้งโรงเรียนอุตสาหกรรมแปรรูปสัตว์น้ำ โรงงานผลิตภัณฑ์ยางพารา แพลลา และห้องเย็นต่าง ๆ ได้แก่ อำเภอเมือง อำเภอหาดใหญ่ อำเภोजะนะ อำเภอสะเดา โดยเฉพาะในเขตอำเภอหาดใหญ่ และอำเภอสะเดามีโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ มากมาย ในปี 2539 มีโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดสงขลา รวม 42 โรงงาน (สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัดสงขลา, 2539) เช่น โรงงานผลิตอาหารทะเลแช่แข็ง โรงงานทำเนื่อปลาบดแช่แข็ง โรงงานทำอาหารทะเลบรรจุกระป๋อง โรงงานผลิตปลากระป๋อง กุ้งกระป๋อง โรงงานผลิตอาหารสัตว์ โรงงานผลิตยางแท่ง โรงงานทำน้ำยางข้น ยางแผ่นรมควัน ยางแผ่นอบแห้ง เป็นต้น โรงงานอุตสาหกรรมเหล่านี้ได้ระบายน้ำเสียประมาณ 21,200 ลูกบาศก์เมตรต่อวัน ลงสู่คลองต่าง ๆ ได้แก่ คลองอู่ตะเภา คลองน้ำน้อย คลองพะวง คลองสำโรง คลองแพรกสุวรรณ คลองหะ และปล่อยลงทะเลหลวงโดยตรง (ดูรายละเอียดในตารางที่ 2 ซึ่งถึงแม้โรงงานอุตสาหกรรมเหล่านี้จะรายงานว่ามีติดตั้งระบบบำบัดน้ำเสีย แต่สภาพการณ์ที่เกิดขึ้นก็คือ หลายโรงงาน

มิได้สร้างบ่อน้ำบาดลเสีย เพื่อรองรับและทำการบำบัดอย่างสมบูรณ์ หรือบางโรงงานมีบ่อน้ำเสียเพื่อให้ทางราชการไว้ตรวจสอบว่ามีการจัดการตามกำหนดกฎเกณฑ์ แต่มิได้ใช้บำบัดอย่างจริงจัง ทั้งนี้ก็เพราะต้องประหยัดค่าใช้จ่ายในการประกอบการ จะมีการลักลอบทำท่อปล่อยลงในทะเลสาบสงขลาและมักจะปล่อยในเวลากลางคืน และเลือกปล่อยในช่วงระยะที่น้ำมีปริมาณมาก ชาวบ้านอาศัยทะเลสาบสงขลาในการดำรงชีวิตต้องเผชิญกับความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศน์ อันเกิดจากการปล่อยน้ำเสียลงทะเลสาบสงขลาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งปรากฏการณ์จากบ้านตาลโตนดซึ่งจะนำเสนอในส่วนต่อไปได้สะท้อนถึงปัญหาของน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรมที่มีต่อการทำมาหากินของคนได้อย่างชัดเจน

ตารางที่ 2 :ปริมาณน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดสงขลาที่ไหลลงสู่คลองต่าง ๆ

แหล่งรับน้ำจากโรงงาน	ปริมาณน้ำทิ้งโดยประมาณ (ลูกบาศก์เมตรต่อวัน)
1. คลองอู่ตะเภา	5,530
2. คลองน้ำน้อย	1,400
3. คลองพะวง	1,020
4. คลองลำโรง	350
5. คลองแพรกสุวรรณ	1,500
6. คลองหะ	4,080
7. ทะเลหลวง	3,740
8. แหล่งน้ำอื่น ๆ	3,580
รวม	21,200

ที่มา : ทำเนียบโรงงานอุตสาหกรรมจังหวัดสงขลาที่มีน้ำทิ้ง ณ วันที่ 31 สิงหาคม 2539

การขยายตัวของชุมชนเมือง การขยายตัวของชุมชนเมืองในจังหวัดสงขลาและพัทลุง ได้ส่งผลเสียต่อทะเลสาบสงขลาเป็นอย่างมาก เพราะชุมชนเหล่านี้ได้ปล่อยน้ำเสียลงคลองต่าง ๆ และไหลลงสู่ทะเลสาบสงขลาโดยมิได้มีการบำบัด โดยเฉพาะชุมชนเทศบาลเมืองหาดใหญ่ และชุมชนใกล้เคียงได้ปล่อยน้ำเสียลงคลองอู่ตะเภา คลองเตย และคลองน้ำน้อย เป็นปริมาณถึง 70,000 ลูกบาศก์เมตรต่อวัน ซึ่งนับเป็นชุมชนที่มีการปล่อยน้ำเสียลงทะเลสาบสงขลาในปริมาณสูงที่สุด รองลงมาได้แก่ ชุมชนเทศบาลเมืองสงขลา และชุมชนใกล้เคียง ปล่อยน้ำเสียลงทะเลสาบสงขลาตอนล่าง คลองขวาง และคลองลำโรง ในปริมาณ 32,000 ลูกบาศก์เมตรต่อวัน นอกจากนั้นยังมีชุมชนอื่น ๆ อีก เช่น ชุมชนเขตเทศบาลเมืองพัทลุง ชุมชนอำเภอควนขนุน ชุมชนอำเภอปากพะยูน ชุมชนทะเลน้อย ชุมชนตำบลเขาหัวแดงและชุมชนสะทิงหมือ รวมแล้วปริมาณน้ำชุมชนได้ปล่อยน้ำลงทะเลสาบมีสูงถึงประมาณ 144,300 ลูกบาศก์เมตรต่อวัน

การทำนาเกลือ นับตั้งแต่ไทยเริ่มใช้นโยบายการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย แนวทางวิชาการไทยได้พยายามพัฒนาความรู้และเทคโนโลยีที่จะเพิ่มผลผลิตในสาขาการผลิตต่าง ๆ ให้มากขึ้น ทั้งนี้โดยมีเป้าหมายสำคัญคือ การส่งสินค้าออกไปขายในตลาดโลกเพื่อนำรายได้เข้าประเทศ ในช่วงกลางทศวรรษ 2520 ได้มีการพัฒนาความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ทำให้สามารถเพาะเลี้ยงกุ้งกุลาดำได้ประกอบกับในช่วงนี้ การเลี้ยงกุ้งในประเทศได้หวั่นประสบความล้มเหลว ทำให้ไทยมีโอกาสเข้าแทรกพื้นที่ตลาดกุ้งกุลาดำในต่างประเทศได้ง่าย การเลี้ยงกุ้งกุลาดำจึงขยายตัวออกอย่างรวดเร็ว ทำให้มีการขยายพื้นที่การเลี้ยงกุ้งกุลาดำออกไปตามพื้นที่ต่าง ๆ โดยเฉพาะตามชายฝั่งทะเลที่มีสภาพภูมิศาสตร์เหมาะสมกับการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ การเลี้ยงกุ้งกุลาดำในเขตลุ่มน้ำสงขลา ทำกันมากบริเวณชายฝั่งอ่าวไทย อำเภอสะทอนพระ อำเภอรโนด จังหวัดสงขลา และทางเหนือไปจนถึงอำเภอหัวไทร และอำเภอปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช รวมทั้งบริเวณที่ติดกับทะเลสาบสงขลาตอนล่าง อย่างไรก็ตามพื้นที่เลี้ยงกุ้งที่มีผลกระทบต่อระบบนิเวศของทะเลสาบสงขลาค่อนข้างมากได้แก่พื้นที่ในบริเวณรอบทะเลสาบตอนกลาง และตอนล่าง ซึ่งอยู่ในพื้นที่ของจังหวัดสงขลาและพัทลุง โดยพื้นที่จำนวนมากได้ถูกซื้อโดยนายทุนเพื่อนำมาเลี้ยงกุ้งกุลาดำ (ดูบริเวณที่เลี้ยงกุ้งกุลาดำรอบชายฝั่งทะเลสาบสงขลาได้ในภาพที่ 1) ตัวเลขจากการสำรวจของกลุ่มชาวบ้านรายงานว่า ในปี 2533 มีการทำนาเกลือในเขตรอบทะเลสาบตอนล่างถึง 4,986 ไร่ โดยเพิ่มเป็น 2,572 ไร่ในปี 2540 และในปี 2541 เพิ่มเป็น 5,829 ไร่ ซึ่งคิดเป็นพื้นที่มากกว่าครึ่งหนึ่งของพื้นที่การเลี้ยงกุ้งในเขตชายฝั่งทะเลสาบสงขลาตอนกลางและตอนล่างซึ่งอยู่ในเขตจังหวัดสงขลาและพัทลุงซึ่งมีพื้นที่รวมกัน 10,180 ไร่ สำหรับผู้ที่เข้ามาทำนาเกลือในพื้นที่รอบทะเลสาบมี 3 กลุ่ม กลุ่มแรก เป็นผู้ประกอบการรายใหญ่ มีการลงทุนสูง ใช้พื้นที่เลี้ยงขนาด 100 ไร่ขึ้นไป โดยได้เข้ามากว้านซื้อที่ดินไว้ก่อนล่วงหน้า กลุ่มนี้มีพื้นที่ทำนาเกลือรวมแล้วประมาณ 35 เพอร์เซ็นต์ ของพื้นที่เลี้ยงกุ้งทั้งหมด แต่มีจำนวนผู้ประกอบการไม่มากนัก กลุ่มที่สอง เป็นผู้ประกอบการที่มาจากที่อื่นมาซื้อหรือเช่าที่ หรือลงทุนร่วมกับคนในพื้นที่ ใช้พื้นที่เลี้ยงขนาดประมาณ 50 ไร่ มีพื้นที่ทำนาเกลือรวมแล้วประมาณ 50 เพอร์เซ็นต์ ของพื้นที่เลี้ยงกุ้งทั้งหมด กลุ่มที่สาม เป็นผู้เลี้ยงกุ้งในพื้นที่ขนาดเล็กไม่เกิด 10 ไร่ มีพื้นที่ทำนาเกลือรวมแล้วประมาณ 15 เพอร์เซ็นต์ ของพื้นที่เลี้ยงกุ้งทั้งหมด อย่างไรก็ตามที่น่าสังเกตว่า ในรายงานที่เป็นเอกสารจดทะเบียนของผู้เลี้ยงกุ้ง จะพบว่า แม้พื้นที่การทำนาเกลือจะขยายเพิ่มขึ้น แต่ผู้ประกอบการรายใหญ่และแบ่งซอยการทำนาเกลือออกเป็นพื้นที่เล็ก ๆ มากขึ้น และให้มีผู้ประกอบการคนละคน ทั้งนี้เพราะทางราชการได้ออกระเบียบให้ผู้ที่มีการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ขนาดใหญ่เกินกว่า 50 ไร่ ต้องมีใบอนุญาตน้ำเสีย ทำให้ผู้เลี้ยงกุ้งแบ่งซอยพื้นที่การเลี้ยงกุ้งให้เล็กลงเพื่อจะได้ไม่ต้องทำใบอนุญาตน้ำเสีย

ในการขุดบ่อเลี้ยงกุ้ง มีการใช้รถไถพื้นที่ที่มีพันธุ์ไม้โกงกางและไม้เสม็ดออกเป็นจำนวนมากทำให้สูญเสียพื้นที่ของป่าชายเลน ซึ่งเป็นแหล่งสำคัญที่สัตว์น้ำ เช่น ปู กุ้ง อาศัยวางไข่และเจริญเติบโต นอกจากนี้ ในการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ยังต้องสูบน้ำกร่อยมาจากทะเลสาบเข้าไปในบ่อเพื่อใช้เลี้ยงกุ้ง ในการเลี้ยงกุ้งมีการให้อาหารกุ้ง ยาปฏิชีวนะ ปูนขาว ทำให้มีสารตกค้าง และจะมีการระบายน้ำเสีย และขี้เลนจากบ่อกุ้งกลับลงสู่ทะเลสาบอีกด้วย น้ำที่ระบายออกมาเป็นน้ำที่มีสารปนเปื้อนที่เป็นอันตรายต่อสัตว์น้ำ การ

ปล่อยน้ำเสียและของเสียลงสู่ทะเลสาบสงขลา มีผลต่อความเสื่อมโทรมของคุณภาพน้ำและมีอันตรายต่อสัตว์น้ำธรรมชาติที่อยู่ในทะเลสาบเป็นอย่างมาก

การวางป่าเพื่อปลูกยางพารา การที่รัฐส่งเสริมให้มีการปลูกยางพาราเพื่อนำมาใช้ในประเทศและเพื่อการส่งออก จนยางพารากลายเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญอย่างหนึ่งของประเทศไทย ทำให้พื้นที่ในการปลูกยางพารามีมากขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะทางภาคใต้ของประเทศไทย ในเขตของกลุ่มทะเลสาบที่เป็นพื้นดิน และเป็นพื้นที่ป่า คนได้เข้าไปถางป่าเพื่อนำมาปลูกยางพาราเป็นจำนวนมากเช่นเดียวกัน ซึ่งได้แก่ บริเวณบางส่วนของอำเภอป่าพะยอม กิ่งอำเภอศรีบรรพต อำเภอกงหรา อำเภอตะโหมด และอำเภอป่าบอนการมีเนื้อที่ป่าลดลงมีผลทำให้ความชุ่มชื้นในลุ่มน้ำคลอง ต้นน้ำลำธารดูดซับน้ำได้น้อยลง ทำให้ในหลายพื้นที่เมื่อมีฝนตกมากจะเกิดน้ำท่วม นอกจากนี้ยังมีปัญหาการพังทลายของดิน เมื่อฝนตกจะเกิดการชะล้างตะกอนลงสู่ลุ่มน้ำย่อยหรือคลองสาขาต่าง ๆ ตะกอนจึงถูกพัดพาไปสะสมในทะเลสาบสงขลา ทำให้เกิดการตื้นเขินของทะเลสาบ

การสร้างท่าเรือ การสร้างท่าเรือเพื่อรองรับการขนส่งสินค้าบริเวณห้วยเขาแดงมีผลต่อระบบการไหลเวียนของน้ำ และส่งผลกระทบต่อนิเวศวิทยาของพันธุ์ไม้น้ำและสัตว์น้ำที่อาศัยอยู่ในทะเลสาบสงขลาแต่เดิม น้ำทะเลจะหนุนเข้าสู่ทะเลสาบสงขลา บริเวณที่น้ำเค็มไปปะทะกับน้ำจืดในทะเลสาบสงขลา ทำให้บริเวณนั้นมีสภาพเป็นน้ำกร่อย ซึ่งบริเวณนี้จะมีสภาพอุดมสมบูรณ์ เป็นแหล่งอาหารและมีแพลงตอนที่เป็นอาหารของสัตว์น้ำอุดมสมบูรณ์ โดยปกติ กุ้ง ปลาหลายชนิดจากทะเลจะว่ายเข้าหากินและผสมพันธุ์ พร้อมทั้งวางไข่ภายในทะเลสาบสงขลา เมื่อโตขึ้นจะว่ายออกมาลงสู่ทะเล ซึ่งชาวบ้านจะดักจับมาเป็นอาหารและนำส่วนเกินออกจำหน่ายเพื่อนำเงินไปใช้จ่ายดำรงชีวิตอีกด้วย

การกั้นทางเดินของน้ำตามธรรมชาติที่เคยไหลเวียนและมีระดับการขึ้นลงของน้ำที่แตกต่างกัน ทำให้เกิดการชะล้างและพาเอาตะกอนออกมา ไม่ตกค้าง แต่ในปัจจุบันความแรงของน้ำทะเลที่หนุนขึ้นมาและปริมาณน้ำที่มาจากทะเลสาบตอนบนไม่ไหลแรงหรือมีความต่างระดับเช่นในอดีต กระแสน้ำในทะเลสาบบางแห่งอยู่ในสภาพน้ำนิ่ง ทำให้เกิดการตกตะกอนของดินและสารต่าง ๆ ที่ละลายมากับน้ำ ทำให้บริเวณทะเลสาบเกิดการตื้นเขินขึ้น นอกจากนี้ ตะกอนยังไปจับตามบริเวณใบของพันธุ์ไม้น้ำ ทำให้ไม่สามารถสังเคราะห์แสง เจริญเติบโต และขยายพันธุ์ เพื่อเป็นอาหารและเป็นที่พักพิงของสัตว์น้ำ หรืออาจทำให้พันธุ์พืชบางชนิดตายและทำให้น้ำเน่าเสียเพิ่มขึ้นอีกด้วย

การพัฒนาถนนและการสร้างสะพานติณสูลานนท์ การพยายามที่จะพัฒนาเส้นทางคมนาคมเพื่อให้การติดต่อระหว่างจังหวัดต่าง ๆ เป็นไปตามสะดวก มีผลอย่างสำคัญต่อการทำให้การติดต่อค้าขายสินค้าต่างๆ สะดวกรวดเร็วขึ้น ในด้านหนึ่งมีผลทำให้คนในหมู่บ้านสามารถนำผลผลิตออกมาสู่ตลาดได้ง่ายขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่งก็มีผลทำให้สินค้าอุปโภคบริโภคต่างๆ เดินทางไปถึงชุมชนหมู่บ้านได้ง่ายขึ้น วัฒนธรรมการบริโภคจึงเริ่มหลั่งไหลเข้าสู่ชุมชนในลุ่มทะเลสาบสงขลา ความต้องการรายได้มีเพิ่มสูงขึ้น ในขณะที่ทะเลสาบสงขลาซึ่งเป็นแหล่งทำมาหากินเลี้ยงชีพของคนในเขตทะเลสาบได้ถูกรุกล้ำโดยกระบวนการพัฒนาหลาย ๆ ด้าน ในขณะที่สัตว์น้ำในทะเลสาบลดน้อยลง แต่ความต้องการรายได้ของคนกลับสูงขึ้น ทำให้คนพยายามจับสัตว์น้ำในทะเลสาบให้ได้มากขึ้น มีการใช้เครื่องมือจับปลาที่เป็นการทำลายระบบนิเวศน์ของทะเลสาบคืออวนรุน (ดูรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องอวนรุนได้ในรายงานการวิจัย

หมายเลข 8) นอกจากนี้ในช่วงของการก่อสร้างสะพานดินสุลต่านที่ ซึ่งมีการตอกเสาเข็มลงไปในพื้นทะเลสาบ การวางโครงสร้างของตัวสะพานได้ส่งผลต่อบริเวณพื้นผิวของทะเลและมีผลกระทบต่อการใช้ประโยชน์ของน้ำ โดยในระหว่างการก่อสร้างแต่ละขั้นตอนต่าง ๆ ได้ก่อให้เกิดแรงสั่นสะเทือน เสียงดัง และมีสารบางอย่างที่ละลายปนเปื้อนลงไปในทะเลสาบด้วย ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศของทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในทะเลสาบสงขลา

จนถึงปัจจุบันความพยายามของรัฐที่จะนำโครงการพัฒนารุกกล้าเข้าไปในทะเลสาบสงขลายังไม่หมดสิ้น ในปี 2530 คณะรัฐมนตรีได้อนุมัติให้มีการสร้างเขื่อนกั้นน้ำเค็มในทะเลสาบ ระหว่างทะเลหลวงกับทะเลสาบตอนกลาง โครงการนี้มีลักษณะคล้ายฝายน้ำล้น น้ำไหลล้นผ่านได้ โครงสร้างเป็นกำแพงเสาเข็มคอนกรีต มีความยาว 5,800 เมตร มีความสูงกว่าระดับน้ำปกติ 25 เซนติเมตร มีสะพานคอนกรีตเสริมเหล็กวิ่งคู่ไปกับคันกั้นน้ำ มีผิวการจราจรสูงกว่าระดับน้ำท่วมสูงสุด 2 เมตร ความกว้างของผิวจราจร 7 เมตร รับน้ำหนักได้ 20 ตัน สะพานข้ามทะเลหลวงนี้จะช่วยย่นระยะทางจากสงขลาไปพัทลุงได้ 36 กิโลเมตร รัฐให้เหตุผลว่าการพัฒนาโครงการนี้จะทำให้เกิดแหล่งน้ำจืด เพื่อการชลประทาน โดยจะมีพื้นที่ชลประทานใหม่ในจังหวัดสงขลาและพัทลุงรวม 332,800 ไร่ และยังมีพื้นที่ชลประทานเดิมในเขตจังหวัดสงขลาและพัทลุง ที่จะได้รับน้ำในฤดูแล้งอีก 73,200 ไร่ โครงการนี้ได้รับการต่อต้านจากชาวบ้านจำนวนมาก ประสพการณ์ของการที่ทะเลสาบสงขลาถูกรุกกล้าจากโครงการพัฒนาของรัฐ และความเดือดร้อนของชุมชนที่อาศัยทะเลสาบสงขลาในการดำรงชีวิตมานานหลายทศวรรษ ทำให้คนจำนวนมาก มองว่าแม้จะมีผลดีบางอย่างเกิดขึ้นจากการสร้างเขื่อนกั้นน้ำเค็ม แต่ระบบนิเวศของทะเลสาบมีแต่จะเลวลงเรื่อย ๆ โดยคนได้เรียนรู้สิ่งเหล่านี้จากประสบการณ์ที่ผ่านมาก และไม่ไว้วางใจเหตุผลทางวิชาการ หรือความรู้ทางวิชาการที่ถูกสร้างขึ้นโดยผู้ที่มิได้ดำรงชีวิตอยู่โดยอาศัยทะเลสาบอีกต่อไป พระภิกษุซึ่งเป็นผู้นำชุมชนที่ชาวบ้านเคารพนับถือได้สะท้อนความคิดในเรื่องนี้ว่า

เกี่ยวกับเรื่องเขื่อนเพื่อต้องการนำน้ำมาใช้ในการชลประทานที่เขตอำเภอระโนดซึ่งความต้องการอันนี้ถ้าพูดถึงในอำเภอระโนดจริง ๆ สำนวนดูแล้วประมาณ 6 เปอร์เซ็นต์เท่านั้นที่ต้องการน้ำ นายอำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง อำเภอเขาชัยแสน อำเภอบางแก้ว เขาไม่ต้องการเนื่องจากเขามีแหล่งน้ำอยู่แล้ว แต่พอฟัง ๆ ดู ความจริงน้ำตรงนี้เขาต้องการนำมาใช้ในเขตเทศบาลหาดใหญ่ เพื่ออุตสาหกรรม การปิโตรเลียมแล้วก็เตาแก๊ส หลายเรื่องคือ เขาต้องการน้ำตรงนี้ แต่ว่าเขาไม่ได้พูดนะ เขาจะไปอ้างว่าความจำเป็นของชาวบ้านต้องการน้ำที่จะเอามาใช้ในการชลประทาน

นัยยะสำคัญของบ้านตาลโตนด

บ้านตาลโตนดเป็นชุมชนแห่งหนึ่งในจำนวนชุมชนมากมายที่ตั้งอยู่ติดชายฝั่งของทะเลสาบสงขลาตอนล่าง บ้านตาลโตนดเป็นชุมชนที่ตั้งมานานกว่า 100 ปี ที่ตั้งของบ้านตาลโตนดอยู่ในเขตอำเภอหาดใหญ่ คนในบ้านตาลโตนดได้ทำมาหาเลี้ยงชีพโดยอาศัยทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งที่ทำมาหาเลี้ยงชีพที่สำคัญ เพราะนอกจากการทำนาเพื่อให้ได้ข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักแล้ว ชาวบ้านตาลโตนดได้ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการจับสัตว์น้ำ โดยเฉพาะปลา และกุ้ง จากทะเลสาบ ชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชนนี้ได้ดำรงอยู่มา ก่อนหน้าที่หาดใหญ่จะเจริญเติบโต เป็นชุมชนขนาดใหญ่ และมีโรงงานอุตสาหกรรมเกิดขึ้นมากมาย นับจากประเทศไทยเริ่มใช้นโยบายการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยชุมชนบ้านตาลโตนดได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาเป็นระลอก นับจากการปิดปากทะเลซึ่งมีผลทำให้น้ำในทะเลสาบไม่หมุนเวียนตามธรรมชาติ น้ำเค็มเข้ามาในช่วงหน้าฝนซึ่งเป็นช่วงของการทำนา ทำให้ดินข้าวเปียกไม่ได้ข้าว มาจนถึงช่วงที่มีการสร้างโรงงานอุตสาหกรรมขึ้นในอำเภอเมืองสงขลาและอำเภอหาดใหญ่ โดยเฉพาะการปล่อยน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรมในอำเภอหาดใหญ่มีผลต่อชาวบ้านตาลโตนดอย่างมาก เพราะคลองอู่ตะเภา ซึ่งเป็นแหล่งรับน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรมในอำเภอหาดใหญ่ ไหลตัดเข้าทะเลสาบที่อยู่ติดกับบ้านตาลโตนด ชาวบ้านได้สังเกตเห็นการเปลี่ยนแปลงสีของน้ำในคลองนี้ได้อย่างชัดเจนว่า มีความดำมากขึ้นเรื่อยๆ และน้ำในทะเลสาบก็สกปรกมากขึ้นเรื่อย ๆ ชาวบ้านค่อย ๆ พบว่า จำนวนสัตว์น้ำโดยเฉพาะกุ้งและปลาเริ่มลดลง การเลี้ยงปู และกุ้งตามธรรมชาติไม่ได้ผล เพราะตายเกือบหมด ในปัจจุบันผู้ที่เข้าไปที่บ้านตาลโตนดจะสามารถเป็นความสกปรกของน้ำในทะเลสาบที่เกิดจากสารปนเปื้อนของน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมได้เป็นอย่างดี ชาวบ้านไม่สามารถใช้น้ำในทะเลสาบเพื่อการบริโภคและอุปโภคได้อีกต่อไป หากจะนำน้ำจากทะเลสาบมาใช้จะต้องนำน้ำมาแกว่งสารส้ม ทิ้งไว้ก่อน ความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศน์ในทะเลสาบสงขลาอันมีผลทำให้การทำนาไม่ได้ผล และสัตว์น้ำต่างลดน้อยลง ได้ผลักดันให้คนในชุมชนเริ่มมองหาทางออกในการแสวงหาการทำมาหากินในแบบอื่น ในช่วงนี้เริ่มมีคนเข้ามาควานซื้อที่ที่คนใช้ทำนาไม่ได้ เพื่อนำไปทำนาถุ้ง ชาวบ้านบางคนได้พยายามเรียนรู้การทำนาถุ้งจากนายทุนที่เข้ามาเริ่มเลี้ยงก่อน อย่างไรก็ตาม การเลี้ยงกุ้งต้องใช้เงินทุนสูง ดังนั้นจึงเฉพาะมีชาวบ้านที่พอมีเงินเท่านั้นที่จะเลี้ยงกุ้งได้ ชาวบ้านจำนวนมากต้องหันไปหางานในโรงงานอุตสาหกรรมในอำเภอหาดใหญ่ โดยส่วนใหญ่จะทำงานเป็นแรงงานที่ไม่มีทักษะ ได้รับค่าแรงขั้นต่ำ ทำงานหนัก ในสภาพแวดล้อมที่ไม่ดี ชาวบ้านตาลโตนดเริ่มรู้สึกว่าการดำรงชีวิตในปัจจุบันลำบากขึ้น คนรุ่นใหม่กลายเป็นผู้ที่ไม่มีหลักประกันในการทำมาหากิน คนที่พอจะส่งลูกไปเรียนได้ ก็ให้ลูกไปเรียนสูง ๆ เพื่อจะได้มีโอกาสหางานที่มีรายได้ดี ที่ไม่ต้องใช้แรงงานทำ ซึ่งก็หมายความว่าคนรุ่นใหม่เหล่านี้จะต้องออกไปทำงานดำรงชีวิตนอกชุมชน

บ้านตาลโตนดเป็นตัวอย่างของชุมชนที่ได้สะท้อนปรากฏการณ์ของการที่ต้องเผชิญกับผลอันเกิดจากการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ชีวิตของชาวชุมชนบ้านตาลโตนดในอดีต เป็นชีวิตของคนที่ได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติเป็นแหล่งทำมาหากิน คนได้ใช้ความสามารถในการสร้างผลผลิต โดยเฉพาะข้าว แม้ว่าการทำนาข้าวในพื้นที่ดินของบ้านตาลโตนดซึ่งเป็นที่พรุ คือเป็นที่ลุ่มมีน้ำท่วมจะทำไถยาก แต่คนก็ได้สร้างสรรค์ความรู้ในการทำนาในพื้นที่ลักษณะนี้จนสามารถมีข้าวเพียงพอกับการบริโภค และยังสามารถนำข้าวที่พอมีเหลือไปแลกสิ่งอื่น ๆ ที่จำเป็นได้อีก แต่ระบบความรู้ในเรื่อง

การทำนาของชาวบ้านหมดความสำคัญลงเมื่อคนไม่อาจทำนาได้อีกต่อไป เช่นเดียวกับการจับสัตว์น้ำซึ่งชาวบ้านได้สะสมความรู้มาเป็นเวลานาน ในการทำเครื่องจับปลาที่เหมาะสมกับระบบนิเวศของทะเลสาบ และได้สร้างระบบของการจับสัตว์น้ำแบบถ้อยที่ถ้อยอาศัย จนคนสามารถดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันโดยอาศัยพื้นน้ำของทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งของการหาเลี้ยงชีพที่สำคัญได้ แต่วิถีการดำรงชีวิตเช่นนี้ได้สูญสลายลง เมื่อโรงงานอุตสาหกรรมได้ปล่อยน้ำเสียลงในทะเลสาบทำให้สัตว์น้ำค่อย ๆ หมดไปและทะเลสาบไม่สามารถเป็นที่พึ่งของคนได้ การเข้ามาทำนาถ้างของนายทุนที่มาจากภายนอกชุมชนและการที่คนในชุมชนบางคนได้หันไปทำนาถ้าง ได้กลายเป็นทางออกที่ก่อให้เกิดปัญหากับน้ำในทะเลสาบเช่นเดียวกัน เพราะการปล่อยน้ำเสียและของเสียจากบ่อถ้างลงทะเลสาบก็ทำให้น้ำในทะเลสาบเสื่อมคุณภาพมากขึ้น

ความพยายามที่จะพลิกฟื้นทะเลสาบสงขลาให้กลับเป็นแหล่งที่คนจะสามารถใช้พึ่งพาหาเลี้ยงชีพได้บ้าง แม้จะไม่เท่าแต่ก่อน ได้เริ่มดำเนินมาตั้งแต่ปี 2524 แต่เป็นการเริ่มต้นทำงานอย่างช้า ๆ เพราะชาวบ้านรู้ว่า การต่อสู้กับการปล่อยน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรม การทำนาถ้าง ตลอดจนการทำ การเกษตรแผนใหม่ที่มีการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงจำนวนมาก เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก และต้องการการ ร่วมมือกันในระหว่างชุมชนต่าง ๆ เพื่อหาข้อมูล แลกเปลี่ยนความคิดเห็น และยื่นข้อเสนอหรือข้อเรียกร้อง ต่อรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ ผู้นำชาวบ้านหลายแห่งจึงได้สร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างชุมชนขึ้นมา เพื่อพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนที่อยู่รอบทะเลสาบสงขลา โดยผู้นำชุมชนของบ้านตาลโตนดได้เข้าไป มีส่วนสำคัญในการทำงานร่วมกับเครือข่ายชาวบ้านด้วย

ประสบการณ์ของบ้านตาลโตนดจึงมีนัยยะสำคัญยิ่งต่อการศึกษาการดำรงอยู่ของชุมชนที่ได้เคย อาศัยทะเลสาบสงขลา เพื่อการดำรงชีวิตก่อนหน้าที่จะมีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม และ ประสบการณ์ของชุมชนที่ต้องเผชิญกับการรุกรานของสิ่งที่เรียกกันว่า “การพัฒนา” ความพยายามที่จะ ปรับตัว และการร่วมมือกันพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน

การดำรงอยู่ของบ้านตาลโตนดก่อนหน้าที่จะมีการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม

บ้านตาลโตนดเป็นหมู่บ้านหนึ่งในจำนวนหมู่บ้านที่ตั้งอยู่บนฝั่งทะเลสาบสงขลา ตำบลคูเต่า อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ชาวบ้านใช้ชีวิตอยู่ในหมู่บ้านมากกว่า 100 ปี ในช่วงที่คนมาตั้งถิ่นฐาน บ้านเรือน ระยะเวลาแรก ๆ คนจะอยู่ในบริเวณที่เรียกว่า **บ้านใน** โดยมีครัวเรือนอยู่ด้วยกันประมาณ 40 ครัวเรือน ทุกคนจะถือว่าเป็นญาติพี่น้องกัน ในตอนแรก ๆ มีการจับปลา ถ้าง ปลูกรมัน ปลูกรัก และเลี้ยงวัว ต่อมาเริ่มมีคนอพยพเข้ามาจากเกาะยอ บ้านน้ำน้อย และพรุโต๊ะะ ทำให้มีคนมากขึ้น และเริ่มมีการทำนา ในช่วงนี้ทุกครัวเรือนจะทำนาเป็นหลัก เป็นการทำตามฤดูกาลโดยอาศัยน้ำฝนเพื่อให้ได้ข้าวสำหรับการ บริโภคเพียงอย่างเดียว โดยหากต้องการเงินเพื่อนำมาเงินมาซื้อของที่จำเป็น จะหาจากการจับปลา ถ้าง และการรับจ้างทำกระเบื้อง ทั้งนี้เพราะนอกจากการทำนาแล้ว ชาวบ้านยังสามารถทำประมงแบบพื้นบ้าน ได้ด้วย โดยจะมีการจับปลาน้ำจืด ได้แก่ ปลาช่อน ปลาดุก ปลาหมอซึ่งมีอยู่ทุกชุมชนในข้าวซึ่งมีลักษณะ เป็นพรุ ส่วนครัวเรือนที่อยู่ริมฝั่งทะเลสาบจะทำประมงพื้นบ้านจับปลา ถ้าง ปู ในทะเลสาบ โดยใช้เครื่องมือ ประเภทตาข่าย อวน ทอดแห และตกเบ็ด ซึ่งจะได้ปลา ปู ถ้าง มาบริโภคหรือเหลืขายบ้าง จะมีการนำสัตว์

น้ำมาบริโภค และพายเรือนำไปขายยังชุมชนที่ไม่มีการทำประมง สำหรับความอุดมสมบูรณ์ของกุ้ง ปลาในทะเลสาบนั้นมีมากจนชาวบ้านเชื่อว่าจะไม่หมดไปจากทะเลสาบ ดังคำบอกเล่าของหลาย ๆ คน เช่น ของลูกสาวแม่เสนอว่า

ในสมัยก่อนจับปลามกึ่งด้วยมือเปล่า หากจะแกงส้มปลากระบอก ก็บอกให้ทำน้ำแกงเตรียมไว้ได้เลย ลงไปงมเดียวเดียว น้ำแกงยังไม่ทันเดือดก็ได้กุ้ง ปลาขึ้นมาแล้ว

การติดต่อระหว่างหมู่บ้านหรือกับภายนอก จะมีการติดต่อกันทางน้ำ โดยใช้เรือพาย หรือเรือแจว เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ น้ำจะท่วมขัง ในสมัยนั้นยังไม่มีถนน ในช่วงเดือนเมษายนซึ่งเป็นหน้าแล้งสามารถเดินไปตามคันนาเพื่อไปมาหาสู่กันได้ โดยเหตุที่การคมนาคมค่อนข้างลำบากและใช้เวลาค่อนข้างมาก ชาวบ้านจึงไม่ค่อยจะเดินทางติดต่อทางไกลกันมากนัก คงมีเพียงการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนกันภายในละแวกหมู่บ้านใกล้เคียง ยกเว้นเมื่อมีความจำเป็นที่จะต้องติดต่อกับทางราชการ หรือนำพินไปขายที่สงขลา หากเจ็บไข้ได้ป่วยจะพยายารักษาด้วยสมุนไพรที่มีอยู่ก่อน หากเจ็บหนักก็จะพายเรือหรือแจวเรือไปเมืองสงขลาหรือหาดใหญ่ ดังคำบอกเล่าของคุณตาเนื่องจาก

หากมีคนในหมู่บ้านเจ็บป่วยหนัก ก็จะต้องพายเรือไปรักษาที่ในตัวเมืองสงขลาใช้เวลาห้าถึงหกชั่วโมง การคมนาคมทางบกก็ลำบากเพราะไม่มีถนนหนทาง และบางแห่งจะน้ำท่วมขัง การพายเรือไปสงขลานั้นต้องใช้เวลา 5-6 ชั่วโมง ชาวบ้านเล่าว่า หากออกเดินทางตี 7(7:00 น.) ก็จะไปถึงตี 12 (12:00 น.)

บ้านตาลโตนด มีปัญหาเรื่องน้ำจืดค่อนข้างมาก เพราะไม่มีแหล่งน้ำจืดในหมู่บ้าน จึงต้องอาศัยน้ำฝน โดยเหตุที่คนไม่มีภาชนะที่จะเก็บใส่น้ำมากนัก เนื่องจากโอ่งน้ำมีราคาแพง เมื่อสิ้นน้ำฝนและขาดแคลนน้ำ จะต้องพายเรือไปเอาน้ำกินน้ำใช้ที่เกาะยอ และท่านางหอม โดยนำไปใส่มา สมัยนั้นไม่ต้องเสียเงินซื้อน้ำ แต่ต้องนำเรือไปขนมาเอง ปัญหาเรื่องน้ำดื่มน้ำใช้ทั้งหมดไปไม่นานเมื่อมีการขุดเจาะบ่อบาดาลเมื่อไม่นานมานี้

การทำนา

การทำนาในตำบลตาลโตนดจะทำนาในที่ที่เรียกว่าพรุ ซึ่งมีน้ำท่วมขังอยู่ตลอดเวลา การทำนาในลักษณะนี้จะไม่มีการไถนา ก่อนทำนาจะต้องถางหญ้าก่อน โดยชาวบ้านเรียกว่า **การหวดหญ้า** โดยใช้มีดปายะ แล้วจึงปล่อยทิ้งไว้ให้หญ้าเปื่อย จากนั้นจะเอาควายมาเดินเวียน เรียกว่า **เวียนควาย** โดยจะต้องใช้ฝูงควายเดินเหยียบครั้งละประมาณครึ่งวัน พื้นที่แปลงหนึ่ง ๆ ต้องใช้การเวียนควาย 2-3 วัน จากนั้นจึงหว่านกล้า ก่อนหว่านกล้า จะนำพันธุ์ข้าวที่ต้องการจะปลูกไปแช่น้ำไว้ 2 คืน แล้วจึงนำมาหว่านในนา ต้นข้าวที่ปลูกจะงอกงามดี เพราะหญ้าที่เน่าเปื่อยจะกลายเป็นปุ๋ย ในสมัยนั้นไม่มีการใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ จะใช้ปุ๋ยคี้ค่างควา คือเมื่อได้กล้าแล้วก่อนจะหว่าน จะนำไปจุ่มในน้ำปุ๋ยคี้ค่างควา ในการทำนามีการช่วยเหลือกันเวลาหวดหญ้า ส่วนขั้นตอนอื่น ๆ ต่างคนต่างทำ เมื่อข้าวสุกน้ำจะแห้ง ต้นข้าวจะล้ม ชาวนาจะใช้การเก็บข้าว ด้วยมีดเล็ก ๆ เรียกว่า **กะ** โดยเก็บทีละรวงแล้วนำมามัดเรียกว่า เลียง (เข้าจำนวน 20 เลียง จะได้

ข้าว 1 ถึง) หลังจากนั้นจะนำข้ามาตากแดด 1-2 วัน ให้แห้ง เพื่อไม่ให้มีราขึ้น แล้วจึงนำไปเรียงเก็บไว้ในบ้าน เวลาจะเอามากิน จะนำมาเหยียบ ตากแดดเดียว แล้วเอามาต้มในครก การทำแบบนี้หมดไปเมื่อมีโรงสี

การทำนาพรุของชาวบ้านตาลโดนด มีการช่วยเหลือที่เรียกว่า การขอแรง เฉพาะในช่วงที่มีการเวียนควายเท่านั้น โดยอาจมีการยืมวัวควายมาช่วยกันเหยียบนาข้าว แต่ในช่วงของการเก็บข้าว ข้าวจะสุกพร้อมกัน ทำให้คนไม่สามารถมาช่วยกันได้จึงต้องต่างคนต่างทำ ดังนั้นถ้าในครอบครัวมีกันเพียงสองคนสามี ภรรยา ก็จะทำได้ไม่ถึง 10 ไร่ แต่ถ้ามีลูกช่วยก็จะทำมากกว่า 10 ไร่ ในกรณีที่คนไม่มีที่นา ก็สามารถไปขอที่นาของคนอื่นทำได้ โดยไม่ต้องเสียค่าเช่า

พันธุ์ข้าวที่ชาวนานำมาปลูกจะมีมากมายหลายพันธุ์ขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ เช่น ข้าวสีปะหนัน ข้าวงาช้าง ข้าวรวงยาว ข้างนางกอง ข้าวสารแดง ข้าววิก ข้าวมะลิ ข้าวสายบัว ข้าวเจียวง ข้าวพระยาชัย ข้าวอินัง ข้าวกระดังงา ข้าวยายหอ ข้าวห้วนนา ข้าวที่ปลูกในนาพรุจะต้องเป็นข้าวหนัก ลำต้นสูงท่วมหัว และสามารถเจริญเติบโตในน้ำที่ไม่จัดสนิท คือเป็นน้ำมีรสเปรี้ยวได้ มีความทนต่อสภาพดินฟ้าอากาศ เพราะในช่วงเดือนพฤศจิกายน – ธันวาคม จะมีน้ำหลาก ทำให้ท่วมพื้นที่นา จึงต้องเลือกพันธุ์ข้าวที่ทนและมีลำต้นสูง ชาวนาจะทราบว่าข้าวแต่ละพันธุ์มีคุณลักษณะอย่างไร เหมาะกับพื้นที่ และระดับน้ำที่จะปลูกหรือไม่ เช่น ข้าวสายบัวต้องปลูกในพื้นที่ที่คาดว่าน้ำจะท่วมสูง หรือข้าวสีปะหนันปลูกแล้วจะได้ลูกมาก คือเมื่อเก็บแล้วมันจะแตกลูกใหม่อีก ทำให้เก็บข้าวได้ 2 ครั้ง เป็นต้น ส่วนในพื้นที่ที่ทำนาปรังได้ จะปลูกข้าวเบาโดยจะปลูกปลายเดือนกันยายน สามารถเก็บได้ในเดือนพฤศจิกายน การคัดเลือกพันธุ์ที่จะใช้ปลูกและปลูกในพื้นที่ที่มีธรรมชาติเช่นใด จึงเป็นความสามารถของชาวบ้านที่ผ่านประสบการณ์ด้วยการสังเกต เรียนรู้ ซึ่งนับเป็นภูมิปัญญาที่สั่งสมกันมาอย่างยาวนานของชาวบ้าน

การเก็บข้าวไว้บริโภคนั้น ชาวนาจะเก็บข้าวกันไว้เป็นจำนวนมาก โดยจะไม่มีการนำข้าวไปขาย บางบ้านมีห้องเก็บข้าว 2-3 ห้อง โดยชาวนาจะพยายามเก็บข้าวไว้ให้ได้มากที่สุด บางครั้งอาจเก็บข้าวไว้นานถึง 10 ปี ไคไม่ได้ข้าวก็ยังมิข้าวเหลือพอสำหรับกินได้ทั้งปี ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักประกันในการบริโภคของครอบครัว ซึ่งพ่อเฒ่าซึ่งเป็นผู้อาวุโสของหมู่บ้านเล่าว่า ในช่วงที่น้ำเค็มไหลท่วมเข้ามาในนาข้าว ได้พบน้ำเค็มจากโรงงานอุตสาหกรรมที่ปล่อยน้ำเสียออกมาตามคลองเข้ามาในนาด้วย ทำให้ต้นข้าวเปื่อยและตาย ชาวนาทำนาไม่ได้ผลติดต่อกันหลายปี แต่ชาวนาส่วนใหญ่สามารถดำรงชีวิตอยู่ด้วยข้าวที่เก็บไว้ต่อไปอีกได้ถึง 4-5 ปี การที่ชาวนามีข้าวเก็บสะสมไว้นี้ มีส่วนสำคัญที่ทำให้การดำรงชีวิตของชาวนาไม่ลำบากมากนัก โดยในช่วงที่ชาวบ้านตาลโดนดเริ่มมีปัญหาการทำนอันเกิดจากการไหลเข้ามาของน้ำเค็ม และการปล่อยน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม ตั้งแต่ช่วงกลางทศวรรษ 2520 โดยได้พยายามปลูกข้าวต่อไปอีกประมาณ 5 ปี แต่สถานการณ์ก็ไม่ดีขึ้น จึงได้เลิกการปลูกข้าวไปเมื่อสิ้นทศวรรษ 2520 ซึ่งในช่วงต้นทศวรรษ 2530 ก็เป็นช่วงที่เริ่มมีการขายนาข้าวมาทำเป็นนาแก้ง

การทำประมง

ในช่วงก่อนที่ทะเลสาบสงขลาจะถูกรุกรานโดยสิ่งที่เรียกกันว่าการพัฒนา บ้านตาลโดนดเป็นชุมชนเล็ก ๆ แห่งหนึ่งในจำนวนชุมชนอีกมากมายที่ตั้งรายรอบทะเลสาบสงขลา ที่ได้ดำรงชีวิตอยู่กับ

ทะเลสาบ อาจกล่าวได้ว่าทะเลสาบเป็นแหล่งน้ำหล่อเลี้ยงชีวิตของคนที่อยู่โดยรอบ ในช่วงที่ชาวบ้านได้เริ่มย้ายเข้ามาอยู่ที่บ้านตาลโตนด ผู้อาวุโสที่เคยใช้ชีวิตอยู่ในช่วงนั้นต่างเล่าถึงความอุดมสมบูรณ์ของปลาและกุ้งที่อยู่ในน้ำ ในตอนแรก ๆ ได้ใช้วิธีจับปลาและกุ้งอย่างง่าย ๆ โดยการเดินรุนไปตามริมคลอง ซึ่งมีระดับน้ำสูงแค่เอว เครื่องมือที่ใช้เรียกว่า รุนแห่นบ ดังคำบอกเล่าว่า

สมัยก่อนใช้รุนแห่นบด้วยมือ เดินรุนตามริมคลอง ก็ได้กุ้ง เริ่มตั้งแต่เวลา 1 ทุ่ม ถึง 4 ทุ่ม ก็ได้ 5-6 โหล

ต่อมาชาวบ้านเริ่มปรับปรุงเครื่องมือจับสัตว์น้ำให้ได้มากขึ้น โดยการตัดไม้มาทำเป็นเสาปักไว้ในทะเล และซื้อตาข่ายซึ่งมีลักษณะเป็น แห หรือ อวนซึ่งทำด้วยด้ายไปผูกไว้ เพื่อดักปลา โดยจะซื้อจากชาวมุสลิม เพราะผูกอวนเองไม่เป็น อวนที่ทำด้วยด้ายนี้จะขาดง่าย ต่อมาเมื่ออวนซึ่งทำด้วยเส้นใยสังเคราะห์ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า **อวนญีปุ่น** เข้ามาขายในตลาด ชาวบ้านก็เริ่มเปลี่ยนจากการใช้อวนด้ายซึ่งขาดง่าย ไปใช้อวนญีปุ่นแทน การดักปลาดังวิธีนี้ได้ปลาไม่มาก

หลังจากนั้นได้มีการคิดเครื่องมือจับปลาเรียกว่า กัด มีลักษณะเป็นตาข่ายคล้ายแหหรืออวนนำไปใช้ดักปลาเรียกว่า **วางกัด** ในการวางกัดดักปลา ผู้วางจะต้องออกไปเฝ้าในทะเลทุกวันทั้งคืน เมื่อวางกัดไปได้พักหนึ่ง จะต้องเก็บ หรือกู้ขึ้นมาเพื่อจับปลาหรือกุ้งที่มาติด แล้วจึงวางกันใหม่ ทำเช่นนี้สลับไปเรื่อย ๆ การวางกัดจึงเป็นงานที่ต้องใช้แรงงานและเวลามาก

ความพยายามที่จะปรับปรุงเครื่องมือจับสัตว์น้ำให้มีความสะดวกและได้จำนวนมากขึ้น โดยได้มีการสร้างไซ ซึ่งเป็นเครื่องมือจับสัตว์น้ำที่ยังคงใช้กันอยู่ค่อนข้างมากในบริเวณทะเลสาบสงขลา ตอนล่าง รวมทั้งที่บ้านตาลโตนดด้วย ชาวบ้านจะมีการเรียกชื่อไซหลายแบบ ได้แก่ ไซนั่ง ไซกึ่ง และไซตู้ โดยไซทั้ง 3 แบบนี้มีลักษณะคล้ายกัน ต่างกันที่รายละเอียดบางอย่างเท่านั้น กล่าวคือ **ไซนั่ง** ทำด้วยไม้ไผ่ มีลักษณะเป็นทรงกลม ชาวบ้านคิดสร้างขึ้นมาก็เพื่อจะใช้จับปลาโดยเฉพาะโดยทำปากไว้ด้านข้าง การวางไซเพื่อดักปลาจะวางในแนวตั้ง จึงเรียกว่า ไซนั่ง เมื่อนำ ไซนั่ง ไปดักปลา ปรากฏว่ามีกุ้งเข้าไปติดเป็นจำนวนมากด้วย คนจึงใช้ไซแบบนี้เพื่อดักกุ้ง และมีผู้เรียกว่า **ไซกึ่ง** ต่อมาในระยะหลังไม้ไผ่หายากขึ้น จึงมีการนำตาข่ายหรืออวนมาหุ้มตัวไซแทน และเปลี่ยนรูปร่างจากเดิมซึ่งเป็นไม้ไผ่สานเป็นทรงกลม ให้เป็นทรงสี่เหลี่ยมแทน เพราะทำได้ง่ายและสะดวกกว่าทรงกลม ลักษณะของ ไซ จึงเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีอวนแดงหุ้มโดยรอบ มองดูคล้ายตู้เสื้อผ้า หรือตู้กับข้าว จึงเรียกกันว่า **ไซตู้**

สัตว์น้ำที่ในทะเลสาบมีมากมายหลายชนิด กุ้งที่มีมากได้แก่ กุ้งหางแดง กุ้งหัวมัน กุ้งก้ามกราม ส่วนปลาที่มีมาก ได้แก่ ปลากระบอก ปลาทูรา ปลาทองเทียว ปลากระพง ปลาชี่ตัง นอกจากชาวบ้านตาลโตนดจะจับปลาไว้กินเองแล้ว ยังนำปลาใส่เรือไปขายยังหมู่บ้านที่อยู่ในที่ดอน ซึ่งมีเฉพาะปลาตามนาเรียกว่าปลาน้ำจืด ซึ่งเมื่อชาวบ้านในที่ดินต้องการกินปลาน้ำจืด ก็จะซื้อจากชาวบ้านที่อยู่ตามชายฝั่งทะเลสาบ ชาวบ้านตาลโตนดเล่าถึงการนำปลาไปขายว่า “ต้องพายเรือไป แล้วไปขายแถวบ้านที่อยู่บนเขา เขาไม่มีปลาแบบเรา ต้องจับปลาตามนา คนเขาชอบปลาทะเลมีหลายพันธุ์ เนื้อกินแล้วอร่อยกว่าปลาน้ำจืด

เรียกว่าปลาเค็ม” เวลานำปลาไปขายจะขายเป็นตัว ๆ หรือร้อยเป็นพวง ๆ ละ 5 ตัว ราคา 3 บาท 5 บาท ยังไม่มีการชั่งกิโลขายกัน

การทำกระเบื้องดินเผา

พื้นที่ที่ตั้งของบ้านตาลโตนดมีบางส่วนที่มีดินที่เหมาะสมกับการนำมาทำกระเบื้องดินเผา ในช่วงประมาณปี 2505 ได้มีคนจีนมาจากเมืองจีน มีความรู้ในการทำกระเบื้องดินเผาตั้งเตาเผากระเบื้องขาย ขั้นตอนของการทำกระเบื้องดินเผาก็จะต้องไปนำดินเหนียวที่เป็นดินน้ำเค็มมาใส่ลงพิมพ์แล้วตีให้เป็นแผ่น ฝังตรงส่วนปลายเพื่อไว้เกี่ยวกับไม้ระแนงเวลาnungหลังกา แล้วนำไปตากแดด ปั่นตีให้สวย จากนั้นจึงนำไปเข้าเตาเผาเพื่อให้กระเบื้องสุกและแกร่งได้กระเบื้องออกมาเป็นสีน้ำตาลแดง ในการเผาก็จะเผาด้วยไม้โก่งกาง ไม้เสม็ด กระเบื้องดินเผาใช้เป็นตัวคุมnungหลังกาที่มีความคงทนนับร้อยปี และบ้านที่nungด้วยกระเบื้องดินเผา จะไม่ร้อน คนจึงนิยมใช้กันมาก เมื่อมีผู้สั่งซื้อกระเบื้องมากขึ้นจึงเริ่มมีคนจีนเข้ามาตั้งเตาเผากระเบื้องกันอีก 4-5 ราย โดยมีการจ้างชาวบ้านมาเป็นคนงาน ต่อมาก็มีชาวบ้านบางคนที่มีทุนตั้งเตาทำกระเบื้องเอง การจะเป็นเจ้าแก่กระเบื้องได้นั้น จะต้องการเงินลงทุนประมาณ 1,000 บาท ส่วนความรู้ที่จะทำกระเบื้องนั้น ชาวบ้านที่เคยเป็นคนงานมาก่อนก็สามารถจะเป็นเจ้าแก่กระเบื้องเองได้ อย่างไรก็ตามในช่วงนั้นเงินจำนวน 1,000 บาท นับว่าเป็นจำนวนมาก ทำให้คนส่วนใหญ่ต้องเป็นคนงานรับจ้างแทน คือเมื่อเสร็จจากการทำนา โดยเฉพาะช่วงเวลาที่ข้าวเจริญเติบโตจนถึงเวลาเก็บเกี่ยวและหลังจากเก็บเกี่ยวเสร็จจะมารับจ้างทำกระเบื้อง โดยจะได้ค่าจ้างตามจำนวนแผ่นที่ทำในราคา 10,000 แผ่นต่อเงิน 11 บาท คนหนึ่งจะทำได้ประมาณ 500-600 แผ่นต่อวัน เป็นเงิน 5-6 บาท ซึ่งสมัยนั้นก็ถือว่ามาก เพราะค่าเรือจากบ้านตาลโตนดไปสงขลาเพียง 5 สตางค์ เท่านั้น

กระเบื้องดินเผาที่ผลิตได้จะส่งไปขายที่จังหวัดนครศรีธรรมราช พัทลุง ปัตตานี และตรังگانู โรงกระเบื้องปิดตัวเองลงเมื่อประมาณต้นทศวรรษ 2520 เพราะมีกระเบื้องลอนคู่ออกมาขายในตลาด ทำให้คนหันไปนิยมกระเบื้องลอนคู่กันมากเพราะไม่ต้องใช้ไม้ระแนงทำโครงหลังคามากเหมือนการnungกระเบื้องดินเผา และการnungก็สะดวกรวดเร็วกว่า ไม่เสียเวลา ไม่เปลืองแรง เมื่อกระเบื้องดินเผาเสื่อมความนิยมลง และในช่วงนั้นไม้พื้นที่จะนำมาใช้เป็นเชื้อเพลิงเผากระเบื้องหายากขึ้น จึงทำให้โรงกระเบื้องค่อย ๆ ปิดตัวลง ปัจจุบันเกือบจะไม่มีที่อยู่อาศัยในบ้านตาลโตนดที่ยังnungหลังกาด้วยกระเบื้องดินเผาหลงเหลืออยู่เลย เพราะคนมองว่า การใช้กระเบื้องลอนคู่เป็นสัญลักษณ์ของความทันสมัยด้วย คนจึงได้ทยอยรื้อหลังกาที่nungด้วยกระเบื้องออก และนำกระเบื้องลอนคู่มาnungหลังกาแทน

กล่าวโดยรวม การทำมาหากินของชาวบ้านตาลโตนดในช่วงก่อนที่จะชุมชนจะถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย เป็นการทำมาหากินในลักษณะที่มีการพึ่งพาอาศัยธรรมชาติ โดยคนจะให้ความสำคัญกับการปลูกข้าวเพื่อเก็บไว้เป็นอาหารหลักไม่มีการนำข้าวไปขายอย่างในกรณีของชาวนาในหลาย ๆ พื้นที่ ซึ่งส่วนหนึ่งน่าจะมาจากลักษณะข้าวที่ปลูกในนาพรุเป็นข้าวแข็งไม่เป็นที่ต้องการของตลาด ทำให้ขายได้ราคาไม่ดี และอีกส่วนหนึ่งน่าจะมาจากการที่ชาวบ้านตาลโตนดมีแหล่งรายได้มาจากอย่างอื่นคือ สามารถจับสัตว์น้ำในทะเลสาบขายได้ และยังสามารถใช้เวลาว่างจากการทำนาไปรับจ้างทำกระเบื้องดินเผาได้ด้วย ดังนั้นคนจึงเลือกที่จะเก็บข้าวไว้บริโภคมากกว่า การมีข้าวเก็บ

สะสมไว้เรื่อยมาเช่นนี้ มีส่วนสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านผ่านพ้นวิกฤตในช่วงที่การทำนาเริ่มไม่ได้ผลไปได้ โดยชาวบ้านยังคงมีข้างที่เก็บไว้มาบริโภคได้ต่อไปถึงสี่ห้าปี

อาจกล่าวได้ว่า การดำรงชีวิตของชาวบ้านตาลโดนดในช่วงก่อนเข้าสู่ทศวรรษ 2500 เป็นการดำรงชีวิตที่สามารถอาศัยฐานทรัพยากรของชุมชน โดยคนได้พยายามใช้ความคิดสร้างสรรค์ปรับเปลี่ยนการทำมาหากินให้สอดคล้องกับธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นการทำนา ซึ่งต้องมีการเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่ที่เป็นที่ราบลุ่มมีน้ำขัง รวมทั้งวิธีการทำนามที่มีลักษณะเฉพาะ ส่วนการจับสัตว์น้ำก็ได้พัฒนาเครื่องมือจับปลา ให้สามารถจับปลาได้เพียงพอต่อการดำรงชีวิต เป็นการทำประมงพื้นบ้านที่คนต่างมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรในทะเลสาบอย่างเสมอภาค

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เป็นที่มั่นของการทำมาหากินของคนเริ่มหมดไปเมื่อคนไม่สามารถทำเพราะสภาพน้ำในการทำนาเปลี่ยนแปลงไป คือน้ำเค็มจากอ่าวไทยไหลเข้ามาปนกับน้ำในนามากขึ้นและการที่โรงงานอุตสาหกรรมโดยเฉพาะโรงงานในเขตอำเภอหาดใหญ่ ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากบ้านตาลโดนดได้ปล่อยน้ำเสียออกมา และได้เข้าไปปนกับน้ำที่ไหลไปท่วมนา ทำให้ข้าวเปื่อย และรากเน่า การทำนาซึ่งเป็นที่มาของแหล่งอาหารหลักของชาวบ้านตาลโดนดจึงหมดไป พร้อม ๆ กับการที่สัตว์น้ำในทะเลสาบก็ค่อย ๆ ลดลงไป อันเกิดจากสาเหตุเดียวกันกับการสูญเสียข้าว นั่นเอง การสูญเสียการทำนา และการเสื่อมถอยของคุณภาพน้ำในทะเลสาบ ทำให้ชาวบ้านต้องพยายามมองหาทางปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตในรูปแบบใหม่ ซึ่งพบว่าสำหรับชาวบ้านตาลโดนดแล้วมีทางเลือกอยู่น้อยมาก

การปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตภายใต้การพัฒนาที่เรียกว่าความทันสมัย

จากการที่รัฐบาลใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติตั้งแต่ฉบับแรก จนมาถึงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับต่อๆ มา เป็นเครื่องมือสำคัญทางนโยบายในการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยให้เป็นสังคมอุตสาหกรรม รัฐได้ใช้การผลิตในภาคเกษตรเป็นแหล่งที่มาของรายได้ที่สำคัญของประเทศ ทั้งนี้โดยรัฐได้พยายามพัฒนาการชลประทานเพื่อเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกข้าว พัฒนาพันธุ์ข้าวใหม่ ๆ ที่ให้ผลผลิตสูง แต่ต้องมีการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงอย่างมากมาย รวมทั้งการพัฒนาเทคโนโลยีอื่น ๆ เช่น เครื่องมือเครื่องจักรที่ใช้ในการเกษตร ผลที่ติดตามมาคือชุมชนหมู่บ้านจำนวนมากของไทย ถูกกระตุ้นและผลักดันให้เข้าสู่วิถีการผลิตแบบใหม่ที่มีการผลิตเพื่อการค้า ต้องอาศัยทุนและการจัดการในเรื่องปัจจัยการผลิต และการขายผลิตผลที่ซับซ้อนกว่าเดิม (ดูรายงานการวิจัยในเรื่องนี้ได้เอกสารประกอบการสัมมนาหมายเลข 1, 2, 4) อย่างไรก็ตามชุมชนบ้านตาลโดนดมิได้ตกอยู่ภายใต้สถานการณ์ของการถูกกระตุ้นให้เพิ่มผลผลิตข้าวเพื่อการค้า เพราะพื้นที่ของบ้านตาลโดนดไม่ได้มีสภาพที่เหมาะสมกับการปลูกข้าวเพื่อการค้า ในทางกลับกันการปลูกข้าวซึ่งเป็นวิถีการดำรงชีวิตดั้งเดิมที่ทำให้คนดำรงชีวิตอยู่ กลับถูกรุกรานจากการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม ในขณะที่ชาวบ้านตาลโดนดต้องเผชิญกับการสูญเสียข้าวอันเกิดจากน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรม รัฐมิได้ให้ความสนใจในการค้นหาวิธีที่จะช่วยแก้ไขปัญหานี้ การลงทุนในการแสวงหาความรู้ใหม่ ๆ และการผลิตเทคโนโลยีใหม่ ของภาครัฐมุ่งเน้นไปที่การพัฒนาการผลิตเพื่อการส่งออก โดยมีได้ให้ความสนใจกับการพัฒนาการผลิตเพื่อให้คนสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ภายในชุมชนของตนเอง นอกจากนี้แหล่งทรัพยากรที่เคยเป็นที่มาในการดำรงชีวิตของชุมชนก็ยังคงถูกเมืองและ

ภาคอุตสาหกรรมแย้งชิงไปเป็นแหล่งปล่อยน้ำเสีย ภาพของการเจริญเติบโตของระบบเศรษฐกิจของ ประเทศ และการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม จึงเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับภาพของการที่ชุมชนสูญเสียรากฐาน แห่งการดำรงชีวิตของตนเอง สภาพการณ์ในชุมชนที่เกิดขึ้นก็คือ ชาวบ้านตาลโตนด โดยเฉพาะคนรุ่น หนุ่มสาวได้เข้าไปเป็นแรงงานรับจ้างในโรงงานมากขึ้น ส่วนชุมชนเริ่มมีคนจากภายนอกเข้าไปทำบ่อเลี้ยง กุ้งในพื้นที่ที่เป็นที่นา และคนในชุมชนบางคนที่มีพอมิเงินทุนก็หันเข้าสู่อาชีพนี้ ส่วนคนที่ยังไม่สามารถ หาทางออกทางอื่นได้ก็ยิ่งพยายามจับสัตว์น้ำในทะเลสาบต่อไป แม้ว่าปริมาณที่จับได้จะน้อยลงไปทุกทีก็ ตาม คำถามที่สำคัญก็คือทิศทางการปรับตัวของชาวบ้านในลักษณะนี้จะสามารถตอบสนองต่อความ ต้องการจำเป็นในการดำรงชีวิตของคนได้มากน้อยเพียงใด

การเลี้ยงกุ้งกุลาดำ

ในช่วงที่นาข้าวได้รับความเสียหายในช่วงกลางทศวรรษ 2520 และชาวบ้านตาลโตนดได้ ค่อย ๆ เลิกการทำนา จนเมื่อเข้าสู่ทศวรรษ 2530 ชาวบ้านตาลโตนดก็ยุติการทำนาโดยสิ้นเชิง พื้นที่นาถูก ทิ้งเป็นที่รกร้างว่างเปล่า ในช่วงนี้เริ่มมีคนจีนได้หันเข้ามาติดต่อขอซื้อที่ดิน โดยเข้ามากว้านซื้อไร่ละ 4,000 – 5,000 บาท ซึ่งชาวบ้านเล่าถึงเหตุการณ์ในตอนนั้นว่า ไม่มีใครรู้ว่า จะซื้อที่ดินไปทำอะไร แต่ ชาวบ้านจำนวนมากรู้สึกดีใจที่มีคนมาซื้อที่ดิน เพราะมองว่า เป็นที่ดินที่นำไปใช้ทำอะไรไม่ได้แล้ว เพราะ เป็นที่ลุ่มมีน้ำท่วมอยู่เกือบตลอดเวลา ใช้ทำนาปลูกข้าวได้อย่างเดียว แต่การทำนา ก็ไม่สามารถทำได้อีกต่อไป แล้วเพราะสภาพน้ำไม่เหมาะสม ได้ขายที่ดินให้กับนายทุนได้หันไปเมื่อการเลี้ยงกุ้งเกิดขึ้นในบ้าน ตาลโตนดคนในหมู่บ้านได้เข้าไปเป็นลูกจ้างทำงานที่บ่อกุ้ง ได้ค่าจ้างเดือนละ 4 – 5 พันบาท

ในช่วงที่เริ่มมีการเลี้ยงกุ้งในพื้นที่ขนาดใหญ่นี้ บ้านตาลโตนดเริ่มมีการตัดถนนลูกรัง ซึ่ง จากเดิมเป็นคันดินสำหรับคนเดิน รดวิ่งไม่ได้ ต่อมาในปี 2538 จึงมีการปรับเปลี่ยนจากถนนลูกรังเป็น ถนนลาดยางทำให้การคมนาคมมีความสะดวกสบายขึ้น ซึ่งมีส่วนสำคัญที่ทำให้กิจการการทำกุ้งในบ้าน ตาลโตนดขยายตัวขึ้น โดยจากการที่ชาวบ้านได้เห็นตัวอย่างการเลี้ยงกุ้งกุลาดำจากนายทุนที่มาจาก ภายนอก ได้รู้ว่าการจะเลี้ยงกุ้งจะต้องมีเครื่องมือวัดค่า PH ของน้ำ รู้ว่ากุ้งกินอาหารอะไร อย่างไร มาก น้อยแค่ไหน จึงเริ่มมีคนในชุมชนบางคนเริ่มขุดบ่อเลี้ยงกุ้งบ้างแต่มีจำนวนไม่มากนัก เพราะการเลี้ยงกุ้ง ต้องอาศัยปัจจัยหลายอย่าง ได้แก่ เงินทุน ความรู้และประสบการณ์ และจะต้องมีคนที่จะคอยเฝ้าระวังดูแล กุ้ง

ชาวบ้านที่จะเป็นเจ้าของบ่อกุ้งได้นั้น จะต้องเริ่มจากการมีที่ดินที่เหมาะสมสำหรับการทำบ่อกุ้ง คือเป็นที่สามารถระบายน้ำทั้งจากบ่อกุ้งลงทะเลได้ ในการขุดบ่อจะต้องเสียค่าจ้างขุดบ่อโดยผู้เลี้ยงจะต้อง คิดต่อเจ้าของรโดเพื่อมาปรับพื้นที่บ่อ การคิดค่าจ้างโดยบางรายจะคิดเป็นชั่วโมง ๆ ละ 1,000 บาท จะใช้ เวลาไม่น้อยกว่า 12 ชั่วโมง หรือบางรายจะคิดต่อพื้นที่ที่เป็นไร่ประมาณ 10,000 บาท จะใช้เวลาไม่น้อย กว่า 12 ชั่วโมง หรือบางรายจะคิดต่อพื้นที่ที่เป็นไร่ประมาณ 10, 000 - 12,000 บาท ต่อไร่ ดังนั้นหากบ่อ ขนาด 3 ไร่ ก็จะเสียค่าจ้างขุดประมาณ 30,000 – 36,000 บาท

นอกจากการขุดบ่อกุ้งแล้ว ผู้เลี้ยงกุ้งจะต้องซื้ออุปกรณ์ที่ต้องใช้ในการเลี้ยงกุ้ง ซึ่งประกอบไป ด้วยรถยนต์ดีเซล (เครื่องสูบน้ำ ยันมาร์หรือมิเตอร์) อุปกรณ์ตีน้ำเพื่อเพิ่มออกซิเจน ประกอบไปด้วย

ใบพัด ท่อเหล็ก ทุ่นลอย หลักรังผึ้ง อุปกรณ์ฟุ้งต่อกับเครื่องยนต์ (ขอย) 1 ชุด เป็นเงินประมาณ 30,000 – 40,000 บาท นอกจากนี้จะต้องมีการติดไฟรอบบ่อ เพื่อการดูแลกุ้งด้วย ซึ่งค่าใช้จ่ายน้ำมันเชื้อเพลิงและค่าไฟฟ้ารอบบ่อที่เปิดในเวลากลางวัน สำหรับเครื่องตีน้ำซึ่งจะต้องปั่นเกือบตลอดทั้งวัน ตลอดระยะเวลาประมาณ 3 เดือน ก็เป็นจำนวนเงินประมาณ 10,000 บาทขึ้นไป

เมื่อเตรียมบ่อและอุปกรณ์ต่าง ๆ พร้อมแล้ว ค่าใช้จ่ายที่ค่อนข้างแพงก็คือการที่จะต้องซื้อลูกกุ้งมาปล่อย จำนวนลูกกุ้งที่จะนำปล่อยจะมีจำนวนสัมพันธ์กับพื้นที่ เช่น พื้นที่ 1 ไร่ จะต้องปล่อยลูกกุ้งประมาณ 80,000 – 100,000 ตัว ราคาลูกกุ้งจะตัวละประมาณ 10 – 14 สตางค์ หากพื้นที่ประมาณ 3 ไร่ ก็จะเป็นเงินประมาณ 24,000 – 42,000 บาท ผู้เลี้ยงกุ้งจะเริ่มเรียนรู้ว่า กุ้งที่จะปล่อยลงบ่อจะต้องแข็งแรงไม่มีเชื้อโรค ดังนั้นก่อนจะปล่อยลูกกุ้งลงบ่อ ผู้เลี้ยงกุ้งจะนำลูกกุ้งไปตรวจเช็คก่อนว่ามีเชื้อหรือไม่ ซึ่งมีสถานที่รับตรวจเช็คหลายแห่ง เช่น ทีมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ ศูนย์วิจัยกุ้ง ของกรมประมง เป็นต้น โดยการไปเช็คจะต้องเสียค่าเช็คด้วย นอกจากนี้ยังมีการพยายามลดความเสี่ยงด้วยการนำน้ำในบ่อเลี้ยงกุ้งไปตรวจเช็คทุกอาทิตย์เพื่อให้แน่ใจว่าน้ำไม่มีเชื้อที่จะทำให้กุ้งตายด้วย ดังที่ผู้เลี้ยงกุ้งคนหนึ่งเล่าการถึงเรื่องนี้ว่า

ตอนแรกชุดบ่อก่อน แล้วลงปูนขาว วันรุ่งขึ้นก็เอาน้ำเข้าให้เต็มบ่อ แล้วก็ลงพวกโอโอคินฆ่าเชื้อ หลังจากนั้นเอาน้ำไปเช็คก่อนว่ามีเชื้ออะไรบ้าย ถ้าไม่มีเชื้ออะไรก็หาลูกกุ้ง แล้วเอาลูกกุ้งไปเช็ค ถ้าลูกกุ้งไม่มีปัญหา ก็ปล่อยลงบ่อได้ แล้วก็เริ่มให้อาหารวันละ 4 ครั้ง ตอนเช้าให้ตอนเจ็ดโมงเช้า ไปอีกทีเที่ยง แล้วก็ให้อีกทีตอนห้าโมงเย็น ตอนกลางวันคือให้ตอนสี่ทุ่ม ทำไปเรื่อย ๆ และต้องคอยดูน้ำ ผมเลี้ยงกุ้ง ผมเอาน้ำไปเช็ค (ที่ร้านที่ซื้ออาหารและเวชภัณฑ์กุ้ง) ทุกอาทิตย์

ในการเลี้ยงกุ้งผู้เลี้ยงจะต้องจ่ายเงินซื้ออาหารกุ้งเป็นระยะ ๆ โดยใช้อาหารสำเร็จรูปจากโรงงานชาวบ้านเรียกว่า **อาหารเม็ด** อาหารที่ใช้เลี้ยงจะแยกตามขนาดของกุ้ง ตั้งแต่อาหารกุ้งวัยอ่อน จนถึงเจริญเติบโต วิธีการกะประมาณอาหารให้กุ้งก็มีความสำคัญมากเพราะหากให้อาหารกุ้งมากเกินไป กุ้งกินไม่หมด จะทำให้อาหารเหลืออยู่ในน้ำ ทำให้น้ำสกปรก และกุ้งอาจตายได้ ชาวบ้านจะมีวิธีการกะประมาณอาหารง่าย ๆ โดยการตวงอาหารกุ้งด้วยฝ่าขูดเหล็กริเจนซี่ เอาอาหารกุ้งที่ตวงแล้วใส่ในขย แล้วจับเวลาดูว่ากุ้งกินอาหารในขยหมดหรือไม่ ต่อไปก็จะกะการให้อาหารกุ้งตามนั้นช่วงระยะเวลาต่าง ๆ กว่ากุ้งจะโตขายได้ผู้เลี้ยงกุ้งจะต้องจ่ายค่าเป็นจำนวนสูงถึงกว่าแสนบาท นอกจากนี้ยังต้องมีค่าเวชภัณฑ์กุ้ง ได้แก่ น้ำยาทดสอบค่า PH ของน้ำ (บางบ่ออาจจะต้องซื้อน้ำเค็มด้วย) ปูนขาว โดโลโมท์และน้ำมันดับปลา เพื่อมาคลุกผสมกับอาหารกุ้ง หากกุ้งเป็นโรคก็จะต้องมียาฆ่าเชื้อ ค่าใช้จ่ายในส่วนนี้ก็เป็นเงินเรือนหมื่น

ในช่วงเวลาที่เลี้ยงกุ้ง ผู้เลี้ยงจะต้องคอยดูแลกุ้งอย่างระมัดระวัง โดยสมาชิกในครอบครัวจะต้องช่วยกันทำงาน ทั้งตอนกลางวันและตอนกลางคืนโดยผลัดเปลี่ยนเวรกันดูแลกุ้งในบ่อ มีการผลัดเปลี่ยนเวรกันนอน 4-6 ชั่วโมง เพราะต้องคอยให้อาหารวันละ 6 ครั้ง กลางวันและกลางคืน ช่วงละ 3

ครั้ง ตรวจสอบหน้า (ดูสีน้ำ) ดูแลเครื่องต้นน้ำ คอยคิดเครื่องยนต์และดับเครื่องยนต์ตามกำหนดเวลา สำหรับผู้ที่ไม่ต้องการทำงานอาจจ้างคนมาเฝ้าบ่อกุ้งได้ โดยค่าจ้างจะคนละประมาณ 3,000 บาท ซึ่งจะต้องจ้างเป็นระยะเวลาประมาณ 4 เดือนครั้ง คิดเป็นเงินประมาณ 13,500 บาทต่อคน ดังนั้นหากจ้างจำนวน 2 คน ผู้เลี้ยงกุ้งจะต้องมีค่าใช้จ่ายส่วนนี้เป็นเงินถึง 27,000 บาท

การดูแลฝักระวังกุ้งเป็นสิ่งจำเป็นมากโดยเฉพาะการปล่อยกุ้งในระยะแรกถึงสองเดือนแรก เพราะในช่วงนี้หากกุ้งตาย เงินที่ลงทุนมาในเรื่องลูกกุ้ง ค่าอาหารและเวชภัณฑ์ จะสูญเปล่าทั้งหมด แต่ถ้าผ่านเดือนที่สองไปแล้ว เมื่อกุ้งเริ่มตายผู้เลี้ยงก็สามารถที่จะขายกุ้งที่โตไม่เต็มที่เราเรียกกุ้งคืนได้เกือบเสมอตัว นับจากเดือนที่สองไปแล้วผู้เลี้ยงจะเริ่มมีความมั่นคงขึ้นเพราะการเลี้ยงในเวลาต่อไปคือส่วนของกำไร โดยหากสามารถเลี้ยงไปจนครบเทอมคือครบสามเดือนครึ่งหรือสี่เดือน การเลี้ยงกุ้งจะได้กำไรเป็นเท่าตัว ในการจับกุ้งขายผู้เลี้ยงจะต้องจ้างคนมาลากอวนจับกุ้งโดยต้องใช้คนที่มาช่วยจัดการ และดูแล 4-5 คน โดยจะต้องจ่ายเงินคนละประมาณ 250 – 300 บาท รวมเป็นเงินประมาณ 1,250 – 1,500 บาท หรือบางที่จะมีการคิดค่าจ้างตามจำนวนพื้นที่ไร่ละ 1,000 บาท

จะเห็นได้ว่า ในการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ผู้เลี้ยงจะต้องใช้เทคโนโลยีทันสมัยเข้าช่วยเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้น การเลี้ยงกุ้งกุลาดำจึงมีค่าใช้จ่ายทุกขั้นตอน ตั้งแต่ค่าจ้างชุดบ่อ ค่าเครื่องจักรและอุปกรณ์ในบ่อ ค่าลูกกุ้งที่นำมาเลี้ยง ค่าอาหารและเวชภัณฑ์กุ้ง ค่าจ้างคนเฝ้าบ่อกุ้ง (คนเลี้ยงกุ้ง) ตลอดจนค่าจ้างลากอวนจับกุ้ง ชาวungskำนวนว่าบ่อขนาด 3 ไร่ จะต้องใช้เงินทุนทั้งหมดประมาณ 500,000 บาท แต่ถ้ามีบ่อและอุปกรณ์การเลี้ยงกุ้งอยู่แล้ว ใช้เงินประมาณบ่อละ 300,000 บาท เป็นค่าอาหาร ค่าเวชภัณฑ์ และค่าใช้จ่ายในการดูแลทั่วไป

อย่างไรก็ตามหากการเลี้ยงกุ้งประสบความสำเร็จคือสามารถเลี้ยงกุ้งไปได้ตลอดจนครบเทอมคือครบสามเดือนครึ่งหรือสี่เดือน การเลี้ยงกุ้งจะให้กำไรเป็นเท่าตัว คือถ้าลงทุนประมาณ 300,000 บาท จะขายได้ประมาณ 600,000 – 700,000 บาท แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับว่ากุ้งติดโรคมากน้อยก็เปอร์เซ็นต์ของจำนวนลูกกุ้งเพราะถ้าปล่อยกุ้งลงไปจำนวน 300,000 ตัว เหลือรอดประมาณ 240,000 ตัว โดยประมาณจะได้กุ้งประมาณ 4,000 กิโลกรัม ถ้ากุ้งราคา กิโลกรัมละ 200 – 250 บาท ก็จะเป็นเงินประมาณ 800,000 – 1,000,000 บาท ในรายที่เลี้ยง 2 – 3 บ่อ ก็สามารถจะทำกำไรถึงล้านได้ภายในเวลาไม่เกินสี่เดือน นายเทียนซึ่งอยู่ในบ้านตาลโตนด ได้ตัดสินใจที่จะเลี้ยงกุ้งเพราะไม่ทราบว่าจะทำมาหากินอะไรดีที่จะทำให้มีรายได้และอยู่รอดได้ ได้พูดถึงการเลี้ยงกุ้งว่า

ที่มาเลี้ยงกุ้งเพราะเห็นรายได้ดี คือถ้าเลี้ยงผ่าน (กุ้งไม่ตาย) มันก็ได้อีก เลี้ยงกุ้งนี้ดีกว่าเอาเงินไปทำอย่างอื่น คือระยะมันเร็ว สามเดือนครึ่งสี่เดือนเราก็รู้เรื่องแล้ว สี่เดือนก็ได้เป็นแสน คือจะได้บ่อละสามแสน

ถึงแม้ว่าการเลี้ยงกุ้งกุลาดำจะมีกำไรสูงแต่ผู้ที่เลี้ยงได้จะต้องมีเงินทุนสูงด้วย นอกจากนี้การเลี้ยงกุ้งยังมีความเสี่ยงสูง ผู้เลี้ยงนอกจากจะต้องมีความรู้แล้วยังจะต้องคอยเอาใจใส่ดูแลกุ้งอย่างใกล้ชิดคอยเฝ้าสังเกตการเปลี่ยนแปลงของกุ้งตลอดเวลา ไม่ปล่อยให้มีสภาพผิดพลาดเกิดขึ้น สำหรับผู้ที่มี

เงินทุนมากอาจพยายามหาทางลดความเสี่ยงในการสูญเสียหากมีปัญหาถึงตายเป็นบ่อ ก็มักจะทำสองบ่อ หรือมากกว่าเพื่อชดเชยกันระหว่างบ่อที่ได้ผลกับไม่ได้ผล ซึ่งวิธีนี้จะช่วยลดอัตราความเสี่ยงและอัตราการขาดทุนให้น้อยลงได้ นอกจากนี้การเลี้ยงกุ้งกุลาดำยังมีปัญหาอื่นอีก เช่น การลักขโมย หรือหากผู้เลี้ยง ไม่ได้สร้างสัมพันธ์ภาพกับคนในท้องถิ่นนั้น หรือยังถ้ามีข้อขัดแย้งกันด้วย ก็ยังมีความเสี่ยงมากยิ่งขึ้นต่อการสูญเสีย ซึ่งอาจจะมาในรูปของการกลั่นแกล้งหรือนำสารพิษใส่ลงไป ทำให้กุ้งทั้งบ่อตายหมด ดังนั้นจึงเป็นเรื่องที่จะต้องให้ความสำคัญทั้งในแง่ของความรู้ทางด้านเทคโนโลยีการเลี้ยง และในแง่ของการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับคนในพื้นที่อีกด้วย

ชาวบ้านบางคนก็มองเห็นว่าการเลี้ยงกุ้งทำกำไรได้สูง แต่ไม่มีเงินทุนเลี้ยงอาจใช้วิธีการไปกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตร (ธกส.) หรือขอเครดิตการสั่งอาหารกุ้งจากพ่อค้านายทุนบ้าง แต่เนื่องจากการเลี้ยงกุ้งมีความเสี่ยงสูง ความผิดพลาดเพียงจุดเดียวอาจทำให้กุ้งตายทั้งบ่อ และทำให้สูญเสียเงินที่ลงทุนไปเป็นจำนวนมากได้ ทำให้มีผู้ที่ลงทุนเลี้ยงกุ้งต้องกลายเป็นหนี้สิน ชาวบ้านคนหนึ่งซึ่งเคยกู้เงิน ธกส. มาเลี้ยงกุ้ง แต่กุ้งตาย ประสบกับการขาดทุน ในที่สุดต้องขายที่ดินนำเงินไปใช้ ธกส. ถ่ายทอดประสบการณ์ในเรื่องนี้ว่า

ก็ลงทุนไปห้าแสนบาท บ่อหนึ่งสองครั้ง (รวม 1 ล้านบาท) ขาดทุนไปห้าแสนบาท คิดเงิน ธกส. อยู่สามแสน เลยไปกู้เงิน ธกส. มาอีกแปดแสนบาท พอเลี้ยงต่อมาไม่ขาดทุน ก็คอยส่งเงินคืนให้ ธกส. แต่ยังเป็นหนี้ค้ำ ธกส. อยู่สามแสนบาท เลยขายที่ดินไปสองแปลง เดียวนี้ไม่เป็นหนี้ใครแล้ว

สำหรับผู้ที่มีเงินทุนมากอาจพยายามหาทางลดความเสี่ยงในการสูญเสียจากปัญหาถึงตายเป็นบ่อ โดยการเลี้ยงกุ้งเป็นสองบ่อหรือมากกว่าเพื่อชดเชยกันระหว่างบ่อที่ได้ผลกับไม่ได้ผล ซึ่งวิธีนี้จะช่วยลดอัตราความเสี่ยงและอัตราการขาดทุนให้น้อยลงได้

การรับจ้างเป็นคนงานในโรงงานอุตสาหกรรม ในช่วงปี 2530 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่คนได้ยุติการทำงานอย่างถาวร และมีการทำบ่อเลี้ยงนาุ้งเกิดขึ้นในบ้านตาลโตนด ที่หาดใหญ่ก็เริ่มมีโรงงานเข้ามาตั้ง ได้แก่ ห้องเย็น โรงงานทำปลากระป๋อง โรงงานบรรจุกระป๋อง และโรงงานทำผลิตภัณฑ์อาหารทะเล เริ่มมีหญิงวัยรุ่น อาศัยอยู่ในช่วง 16-18 ปี ในบ้านตาลโตนดเข้าไปทำงานในโรงงานที่หาดใหญ่เพราะสามารถเดินทางเข้าไปเย็นกลับได้ โดยถีบจักรยานไปประมาณ 2 ชั่วโมง และตอนเย็นจะต้องถีบจักรยานกลับอีก 2 ชั่วโมง โดยในช่วงแรกยังมีคนเข้าไปทำไม่มากนักประมาณ 10 คน ที่ไปทำงานในโรงงานจากนั้นก็จะมีจำนวนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งเมื่อมีงานในโรงงานที่รับผู้ช่วยเข้าไปทำด้วย เช่น โรงงานปลาป่น ได้ค่าแรงวันละ 136 บาท คนหนุ่มสาวในบ้านตาลโตนดก็เริ่มเข้าสู่โรงงานมากขึ้น ช่วงหลัง ๆ นี้จึงได้มีการจ้างรถจากหมู่บ้านไปส่งและรับกลับจากโรงงาน โดยเสียค่ารถวันละ 10 บาท งานในโรงงานมีหลายประเภท ส่วนใหญ่แล้วงานที่เกี่ยวกับการแปรรูปผลิตภัณฑ์อาหารทะเลก็จะเป็นงานที่เกี่ยวกับการชุบเนื้อปลา งานชำแหละ หรืองานทำความสะอาดปลา รวมทั้งสัตว์ทะเลอื่น ๆ เช่น การปอกเปลือกกุ้ง การทำความสะอาดปลาหมึก เป็นต้น การจ่ายเงินมีทั้งแบบที่เป็นการจ่ายค่าจ้างรายวันซึ่งจะได้ตามค่าแรงงาน

รายวันขั้นต่ำ และเป็นงานที่จ่ายเงินตามปริมาณงานที่ทำ คือใครทำได้เท่าไรก็ได้ค่าจ้างตามนั้น โดยทั่วไปการทำงานในโรงงานจะให้รายได้ที่สมำเสมอกับผู้ทำ แต่คนทำงานจะรู้สึกว่าการที่ทำเป็นงานที่ที่น่าเบื่อ เพราะต้องทำงานซ้ำซาก และสภาพแวดล้อมของการทำงานจะไม่ดี และยังเป็นงานที่ไม่มีความก้าวหน้า และไม่มีสวัสดิการที่เกี่ยวกับเรื่องการรักษาพยาบาล ดังนั้นสำหรับชาวบ้านตาลโดนดแล้ว การทำงานในโรงงานเป็นเพียงทางเลือกสำหรับผู้ซึ่งไม่สามารถทำงานอย่างอื่น ๆ ได้ เพราะขาดความรู้และเงินทุน นอกจากการทำงานในโรงงานแล้วคนในบ้านตาลโดนดยังไปเป็นคนงานก่อสร้างในอำเภอหาดใหญ่อีกด้วย

ในภาพรวม หลังจากที่วิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านตาลโดนด ในอดีตต้องประสบกับการไหลบ่าของสิ่งที่เรียกว่าการพัฒนา ชาวบ้านได้พยายามปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของตนเองเพื่อให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ในสังคมสมัยใหม่ การเลี้ยงกุ้งกุลาดำ เป็นทางเลือกหนึ่งที่คนพยายามหันเข้าไปทำกัน แต่การทำนากุ้งก็มีข้อจำกัดมาก เพราะต้องการการลงทุนสูง ต้องมีการใช้เทคโนโลยีและความรู้แบบสมัยใหม่ ซึ่งแตกต่างจากระบบความรู้เดิมที่ชาวบ้านได้สั่งสมมา ทำให้การทำนากุ้งเป็นทางเลือกสำหรับบางคนเท่านั้น นอกจากนี้การทำนากุ้งยังมีความเสี่ยงสูงมากทำให้ผู้ทำขาดหลักประกันในเรื่องความมั่นคง โดยเฉพาะผู้ที่มีเงินทุนไม่มาก จะมีความเสี่ยงสูงกว่าผู้ที่มีเงินทุนน้อย เพราะผู้ที่สามารถเลี้ยงกุ้งเป็นจำนวนหลายบ่อจะช่วยกระจายความเสี่ยงได้

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าการทำนากุ้ง อาจก่อให้เกิดรายได้แก่ผู้ที่ทำแล้วประสบความสำเร็จ แต่การทำนากุ้งให้เกิดผลในทางลบต่อชุมชนโดยรวม เพราะในการทำนากุ้งจะต้องมีการถ่ายน้ำเสียและดินเลนที่มีสารปนเปื้อนของสารเคมีต่าง ๆ ลงไปในทะเลสาบสงขลา ซึ่งทำให้น้ำในทะเลสาบยังมีคุณภาพเสื่อมถอยลงไปอีก เพราะนอกจากจะได้รับน้ำเสียจากโรงงานอุตสาหกรรมแล้ว ยังมีน้ำเสียจากนากุ้งลงไปสมทบด้วยในขณะเดียวกัน คนในบ้านตาลโดนดจำนวนหนึ่งที่ไม่มีความรู้หรือทุนอื่นก็ยังคงต้องอาศัยการจับสัตว์น้ำจากทะเลสาบซึ่งมีน้อยลงไปเรื่อย ๆ อยู่ ทางออกที่เหลือที่คนในบ้านตาลโดนดพอจะทำได้เพื่อให้มีรายได้มาใช้ในการดำรงชีวิตในสังคมสมัยใหม่ คือการเป็นแรงงานรับจ้างหรือคนงานในโรงงาน แต่ทางเลือกนี้เป็นสิ่งที่คนมองเห็นว่าไม่มีหลักประกันในความมั่นคงในการดำรงชีวิต และเป็นงานที่ไม่ก่อให้เกิดชีวิตที่มีคุณภาพ

กระบวนการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชน

ความพยายามที่จะปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านตาลโดนด ให้สามารถเผชิญกับการรุกคืบเข้ามาในชุมชนของสิ่งที่เรียกกันว่าความทันสมัยได้ดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นความพยายามที่จะปลูกข้าวต่อไปอีกถึง 4 หรือ 5 ปี แม้ว่าข้าวจะไม่ได้ผลดี แต่ในที่สุดก็ต้องยอมพ่ายแพ้เลิกการปลูกข้าวโดยเด็ดขาด การพยายามปรับตัวเองให้เข้าไปสู่การผลิตเพื่อการค้าด้วยการเลี้ยงกุ้งกุลาดำการหันหาแหล่งรายได้อื่น ๆ โดยเฉพาะการเป็นแรงงานรับจ้าง การปรับตัวในลักษณะนี้มีผลทำให้คนในชุมชนเริ่มแยกตัวออกเป็นกลุ่มต่างๆ ที่มีพื้นฐานการดำรงชีวิตแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง คนเลี้ยงกุ้งกลายเป็นผู้ประกอบการที่มีลักษณะเฉพาะ เพราะเป็นการผลิตที่มีการลงทุนสูง มีการจ้างงานเข้ามาทำที่บ่อกุ้ง มีรายได้สูง แต่ขณะเดียวกันก็มีส่วนในการทำลายระบบนิเวศน์ของทะเลสาบสงขลา ส่วนชาวบ้านที่ยังคงต้องอาศัยการจับสัตว์น้ำในทะเลสาบสงขลา ยังคงใช้เครื่องมือประมงพื้นบ้าน เช่น กัด ไซตุ้ เหมือนในอดีต

และแม้จะเป็นการจับปลา ปู เพื่อขาย แต่ก็มียาได้ไม่มากนัก และเป็นกลุ่มคนที่ได้รับผลกระทบจากการทำนาุ้งซึ่งปล่อยของเสียลงทะเลสาบด้วย ขณะเดียวกับครอบครัวที่มีรายได้น้อยเหล่านี้จำนวนหนึ่ง ต้องให้สมาชิกในครอบครัว เช่น ลูกที่อยู่ในวัยหนุ่มสาว ไปทำงานในโรงงานซึ่งปล่อยน้ำเสียลงทะเลสาบ และได้เห็นโรงงานที่ตนเองไปทำงานอยู่ปล่อยน้ำเสียออกมา เช่นวัยรุ่นหญิงคนหนึ่งซึ่งแม่ต้องอาศัยการหาปลาในทะเลสาบ ได้ไปทำงานเป็นคนชูดเนื้อปลาในโรงงานที่หาดใหญ่ กล่าวว่า **เห็นโรงงานปล่อยน้ำลงคลอง น้ำดำปี๋ ทำให้น้ำในทะเลเสีย** อย่างไรก็ตาม ในระยะแรก ๆ ที่เกิดสภาพการณ์เช่นนี้ ไม่มีใครในชุมชนรู้สึกว่าจะสามารถทำอะไรได้ คนรู้สึกว่าการณ์ที่เกิดขึ้นอยู่นอกเหนือการควบคุมและอำนาจของตนเองที่จะไปจัดการ ซึ่งเป็นลักษณะที่ต่างจากในช่วงที่คนดำรงชีวิตอยู่ก่อนที่จะมีการพัฒนาเกิดขึ้น คนทำงานหนัก เพราะไม่มีเครื่องทุ่นแรง มีชีวิตที่ไม่มีสิ่งของเพื่อใช้หรือบริโภคมากนัก แต่คนมีโอกาสร่วมสร้างสรรค์ของตนเองในการนำธรรมชาติมาปรับเปลี่ยนเพื่อสนองความต้องการจำเป็นของตนเอง นอกจากนั้นวิถีการดำรงชีวิตของคนยังมีความคล้ายคลึงกัน ทำให้คนสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างกลมกลืน

ความพยายามที่จะพลิกฟื้นความเป็นชุมชนให้สามารถพึ่งพาอาศัยกันได้ ได้เริ่มมาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 โดยเริ่มจากการพยายามที่จะให้คนในชุมชนสามารถสะสมทุนของชุมชน และนำเงินทุนนี้มาหมุนเวียนให้คนในชุมชนได้กู้ไปใช้โดนคิดดอกเบี้ยต่ำ จึงได้มีการตั้งเป็นกลุ่มออมทรัพย์ขึ้น อย่างไรก็ตามการสะสมทุนโดยอาศัยการกลุ่มออมทรัพย์อย่างเดียว ยังไม่อาจนำไปสู่การแก้ไขปัญหาสำคัญของชุมชน คือปัญหาเกี่ยวกับความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศน์ของทะเลสาบสงขลาได้ โดยเหตุที่ปัญหาที่เกิดขึ้นกับทะเลสาบสงขลาเป็นเรื่องซับซ้อนเกี่ยวข้องกับคนหลายฝ่าย ชุมชนแต่ละแห่งไม่อาจแก้ปัญหาโดยลำพังได้ จึงได้มีความพยายามที่จะรวมกลุ่มกันสร้างเครือข่ายเพื่อฟื้นฟูทะเลสาบสงขลา ซึ่งได้เริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ. 2534 นอกจากนี้ยังมีความพยายามของพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ที่ชาวบ้านในตำบลคูเต่าเคารพ ได้พยายามสร้างกระบวนการปลูกจิตสำนึกชาวบ้าน โดยได้มีโครงการธรรมยาตราเกิดขึ้นในปี 2538

การสะสมทุนของหมู่บ้าน หลังจากที่บ้านตาลโตนดได้ถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการทันสมัยตามแนวนโยบายการพัฒนาประเทศ การดำรงชีวิตที่เป็นการผลิตเพื่อบริโภค จึงค่อย ๆ หดไป คนจำเป็นต้องดำรงชีวิตต้องอาศัยเงินในการผลิตและการบริโภค ผู้ที่ขาดแคลนเงินจำเป็นต้องกู้ยืมเงินจากแหล่งเงินกู้ต่าง ๆ ซึ่งบางครั้งต้องเสียดอกเบี้ยราคาแพง ดังนั้นจึงมีความพยายามที่จะสร้างกองทุนของชุมชนขึ้นมา ซึ่งเรียกว่า **กลุ่มออมทรัพย์** การตั้งกลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์ ในระยะแรกเป็นการรวมตัวกันของคนในบ้านตาลโตนด ประมาณ 30 คน โดยการนำของผู้ใหญ่ขึ้น แต่การจัดการในครั้งนี้ ทำได้ไม่นานก็ล้มไป ต่อมาได้มีการรวมตัวกันอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งครั้งนี้ มีสมาชิกเข้าร่วมประมาณ 100 คน โดยกำหนดค่าหุ้น ๆ ละ 10 บาท ต่อมาก็มีสมาชิกเข้าร่วมเพิ่มขึ้น จนในปัจจุบันนี้มีสมาชิกประมาณ 600 คน และยอดเงินหลายล้านบาท วัตถุประสงค์ของการรวมกลุ่ม ก็เพื่อที่จะรวบรวมเงินและจัดสวัสดิการให้กับสมาชิกได้กู้ยืม โดยคิดอัตราดอกเบี้ยถูกกว่าการกู้ยืมจากแหล่งอื่น ในการลงหุ้นแต่ละคนสามารถลงหุ้นเดือนละ 3 หุ้น 30 บาท ไม่เกิน 10 หุ้น 100 บาท โดยให้สัจจะว่าจะส่งหุ้นให้ทุกเดือน

สมาชิกทุกคนมีสิทธิเข้ามาใช้เงินทุนสะสมของชุมชนได้ ในลักษณะของการกู้เงินซึ่งจะมีการคิดดอกเบี้ยต่ำ หลังจากที่สมาชิกส่งครบหนึ่งปีสามารถที่จะกู้ได้ 3,000 บาท และในปีที่ 2 สามารถกู้ได้ 5,000 บาท ในการกู้ยืมสมาชิกจะต้องผ่อนใช้ทุกเดือน โดยในเดือนแรกจะส่งเฉพาะดอกเบี้ย ซึ่งคิดดอกเบี้ยร้อยละ 1.50 บาทต่อเดือน เดือนที่สองจะต้องส่งทั้งต้นและดอกเบี้ย เดือนที่ 3 ส่งเฉพาะดอกเบี้ย เดือนที่ 4 ส่งทั้งต้นและดอกเบี้ย เรียกว่าเป็นส่งเงินผ่อนเดือนเว้นเดือน จนกว่าจะหมดหนี้สินเก่า จึงจะสามารถกู้ยืมใหม่ได้ ซึ่งที่ผ่านมาการผ่อนชำระของสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ของที่นี่ไม่มีปัญหา เพราะทุกคนเคารพในสัจจะที่ให้ไว้ นอกจากการให้กู้ยืมเงินแล้ว สหกรณ์ยังมีสวัสดิการเกี่ยวกับการรักษาพยาบาล หากสมาชิกเจ็บป่วยเข้าโรงพยาบาล ก็จะมีสวัสดิการให้ เช่น คนที่เป็นสมาชิกก่อนรุ่นแรกจะได้สวัสดิการ 1,200 บาท และรุ่นต่อ ๆ มาก็ลดลงเป็น 950, 900 และ 850 บาท เป็นต้น และยังมีการจัดสรรทุนการศึกษาให้ส่วนหนึ่งด้วย นอกจากสหกรณ์จะเป็นที่ให้สมาชิกได้กู้ยืมเงินแล้ว สหกรณ์ยังเป็นสถานที่ที่รวมสมาชิกให้ได้มาพบปะพูดคุยหรือในเรื่องต่าง ๆ โดยเฉพาะเรื่องการทำมาหากิน

การตั้งสหกรณ์กลุ่มออมทรัพย์ขึ้นมา เป็นการช่วยสมาชิกบางรายที่ไม่มีหลักทรัพย์ ให้สามารถที่จะมากู้ยืมได้ เพียงแต่เข้าเป็นสมาชิกและส่งค่าหุ้นทุกเดือน เวลาต้องการกู้เงินเพียงแค่หาผู้ค้ำประกัน 1 คน และพยานอีก 2 คน ก็สามารถที่จะกู้ยืมเงิน ซึ่งต่างจากการกู้ชาวบ้านที่เป็นนายทุน หรือกู้จากธนาคาร ซึ่งจะต้องมีหลักทรัพย์ไปค้ำประกันและยังต้องอัตราดอกเบี้ยที่แพงกว่า นอกจากการกู้ยืมเงินไปแล้ว เมื่อสิ้นปีสมาชิกยังได้ปันผลคืนตอบแทนกลับมาอีกด้วย ความสำเร็จของกลุ่มออมทรัพย์สะท้อนได้จากคำพูดของท่านเจ้าอาวาสซึ่งเป็นผู้ที่คนในตำบลศรัทธาให้ความเคารพนับถือเป็นอย่างสูงว่า

กลุ่มออมทรัพย์นี้ดี ช่วยชาวบ้านได้เยอะ ส่วนใหญ่เราจะไม่ใช่กฎหมาย แต่จะใช้สัจจะของกลุ่มซึ่งจะทำให้อยู่ได้ แบบประนีประนอมกัน ถ้าเป็นกฎหมายไม่ส่งตรงเดือนไม่ได้ เพราะฉะนั้นกลุ่มออมทรัพย์ของหมู่บ้านไม่ควรที่จะให้ทางกฎหมายบ้านเมืองเข้ามาเกี่ยวข้อง ชาวบ้านก็กันก็ไม่ต้องใช้อะไรหรอก ใช้สัจจะสัญญากันก็พอแล้ว ไม่ต้องเอาหลักทรัพย์อะไรประกัน แต่ถ้ากฎหมายเข้ามาเกี่ยวข้องจะต้องมีหลักทรัพย์ประกันอย่างกลุ่มของผู้ใหญ่ขึ้น มีสวัสดิการเยอะ ได้ช่วยเหลือชุมชนเมื่อเดือดร้อนเวลาเจ็บไข้ได้ป่วยเอาไปใช้ก่อน หรือนำไปจัดสวัสดิการเกี่ยวกับเรื่องเขตนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำอะไรต่างๆ

ความพยายามในการสร้างกระบวนการสะสมทุนของชุมชนเพื่อให้ชุมชนมีกองทุนสำหรับให้สมาชิกได้พึ่งพาเมื่อมีความจำเป็น นับว่าประสบความสำเร็จอย่างสูง สมาชิกนำเงินค่าหุ้นและเงินอื่น ๆ เช่น เงินต้น และดอกเบี้ย มาส่งคืนตามเวลาที่กำหนด การตั้งกลุ่มออมทรัพย์จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการให้คนได้เข้ามาร่วมกันช่วยแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมสมัยใหม่ คือการจัดกลไกให้ชุมชนได้มีเงินสะสมของตนเองเพื่อให้สมาชิกได้พึ่งพาตนเอง แทนการไปเสียดอกเบี้ยให้กับธนาคาร ซึ่งผลกำไรจะไปอยู่กับคนนอกชุมชน เมื่อกลุ่มออมทรัพย์มีเงินจกเงจากการที่สมาชิกให้ค่าดอกเบี้ย และจากการนำเงินกองทุนของสมาชิกไปฝากธนาคาร สมาชิกยังได้รับเงินปันผลกลับคืน และกลุ่มออมทรัพย์ยังสามารถนำเงินส่วนนี้มาจัดเป็นสวัสดิการต่าง ๆ ของชุมชนด้วย กระบวนการสะสมทุนจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการ

เรียนรู้ร่วมกันของชุมชนที่จะร่วมมือกันแก้ไขปัญหา และได้นำไปสู่การพยายามสร้างกระบวนการสะสมในระดับที่กว้างออกไป คือการสะสมทุนของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาตอนล่าง

การสะสมทุนของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาตอนล่าง นอกจากการพยายามสะสมทุนในระดับหมู่บ้านแล้ว ชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาตอนล่างยังรวมตัวกันสร้างเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์รอบทะเลสาบสงขลาตอนล่างโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นธนาคารกลางในการแก้ปัญหาเรื่อง การเงินของกลุ่มออมทรัพย์รอบทะเลสาบสงขลาตอนล่าง และเพื่อเป็นการพึ่งตนเองในระยะยาว และการประสานความร่วมมือของกลุ่มออมทรัพย์รอบทะเลสาบสงขลา นอกจากนี้ยังต้องการใช้กลุ่มนี้เพื่อเป็นเวทีสำหรับการแลกเปลี่ยนข่าวสารที่เกี่ยวข้อง ทั้งปัญหาในทะเลสาบ และปัญหาของกลุ่มออมทรัพย์ด้วย กลุ่มออมทรัพย์รอบทะเลสาบสงขลาตอนล่างนี้มีการระดมทุนจากผู้เป็นสมาชิก โดยสมาชิกจะต้องฝากสัจจะอย่างน้อยคนละ 300 บาท หากมีเงินเหลือจะฝากเพิ่มได้ไม่จำกัด สมาชิกสามารถกู้เงินจากกลุ่มออมทรัพย์ได้ โดยเพดานกู้สูงสุดไม่เกิน 10,000 บาทต่อเดือน นอกจากนี้ยังมีการปันผลกำไรคืนสมาชิกด้วย

ความสำคัญที่เด่นชัดของกลุ่มออมทรัพย์นี้ได้แก่การที่สมาชิกตกลงกันว่าจะจัดแบ่งสรรกำไรให้กับกลุ่มเพื่อเป็นกองทุนพัฒนากลุ่ม 20 เปอร์เซ็นต์ และจัดสรรกำไรเป็นเงินกองทุนฟื้นฟูทะเลสาบและพัฒนาสังคม 20 เปอร์เซ็นต์ โดยมอบให้ชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่างเป็นผู้บริหารเงินจำนวนนี้ จนถึงสิ้นปี 2540 กลุ่มออมทรัพย์มีสมาชิกทั้งหมด 2,791 คน จาก 10 หมู่บ้าน มีเงินสะสม 4.9 ล้านบาท และได้จัดสรรผลกำไรไว้สำหรับเป็นกองทุนฟื้นฟูทะเลสาบและพัฒนาสังคม 62,081 บาท

การจัดกลุ่มองค์กรชาวบ้าน ในหมู่บ้านต่าง ๆ ได้มีความพยายามในการรวมตัวกันจัดกลุ่มต่าง ๆ ขึ้นมาโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อดูแลรักษาทะเลสาบสงขลา กลุ่มเหล่านี้มีจำนวนมากถึง 34 กลุ่ม โดยเป็นกลุ่มของชาวบ้านในเขตทะเลสาบตอนล่าง 15 กลุ่ม ทะเลสาบตอนกลาง 15 กลุ่ม และทะเลน้อย 15 กลุ่ม นอกจากการรวมกลุ่มแล้วยังมีการรวมตัวกันก่อตั้งเป็นชมรมต่าง ๆ เช่น ชมรมชาวประมงทะเลสาบตอนล่าง (ก่อตั้งเมื่อ 30 พฤษภาคม 2534) ชมรมชาวประมงทะเลสาบอำเภอสตง (ก่อตั้งเมื่อปี 2536) และต่อมาในเดือนมิถุนายน 2536 กลุ่มชาวประมงทะเลสาบสงขลาทั้งหมดได้รวมตัวกันก่อตั้งสมาพันธ์ชาวประมงทะเลสาบพื้นบ้านภาคใต้ขึ้นมา ซึ่งถือเป็นเครือข่ายการร่วมมือกันที่กว้างขวางที่สุดคือมีการทำงานกับชาวประมงทั้ง 13 จังหวัด

กลุ่มองค์กรชาวบ้านของทะเลสาบสงขลาตอนล่างได้พยายามจัดกิจกรรมหลายอย่างเพื่อฟื้นฟูทะเลสาบ โดยได้รับการสนับสนุนส่งเสริมจาก โครงการพัฒนาชุมชนประมงขนาดเล็ก (ทะเลสาบตอนล่าง) โครงการแลได้ (ช่วง 2534 – 2540) และโครงการการจัดการทรัพยากรชายฝั่งภาคใต้ (2540 – 2542) (ทะเลสาบตอนกลาง – ทะเลน้อย) และหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง อาทิ กรมประมง กรมป่าไม้ กระทรวงมหาดไทย ตลอดจนนักการเมือง ทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ ซึ่งเน้นกิจกรรมปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำ การกำหนดเขตอนุรักษ์ของชุมชน การปลูกป่าชายเลน การสร้างกองทุนชุมชนในรูปกลุ่มออมทรัพย์ โดยการดำเนินงานสนับสนุนบทบาทองค์กรชาวบ้าน ในระดับชุมชนและเครือข่าย สามารถฟื้นฟูทะเลสาบได้ในบางส่วน โดยคนเริ่มให้ความสนใจกับการที่จะฟื้นฟูทะเลสาบมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยจะสังเกตเห็นได้จากการเข้าร่วมของกลุ่มคนท้องถิ่นที่หลากหลาย นอกจากนี้หน่วยงานทางราชการและ

นักการเมือง เริ่มสนับสนุนกิจกรรมของชาวบ้านมากยิ่งขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการจัดสรรงบประมาณสนับสนุนพันธุ์สัตว์น้ำปล่อยลงสู่ทะเลสาบ เช่น ในช่วงปี 2534 – มิถุนายน 2542 ได้มีการการปล่อยกึ่งปลาลงทะเลสาบรวม 47 ล้านตัว ส่วนใหญ่เป็นกึ่งก้ามกราม กึ่งแซบวัย กึ่งกุลาคำและปลากะพง โดยการสนับสนุนพันธุ์จากสถานีเพาะเลี้ยงของกรมประมง ปรากฏว่าชาวประมงสามารถมีรายได้วันละ 50 – 1,000 บาท หลังการปล่อยกึ่งปลาประมาณ 3 เดือน มีหมู่บ้านที่กำหนดเขตอนุรักษ์ฯ 17 แห่ง (ประกาศตามกฎหมายประมง 11 เขต) จำนวนพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 10,354 ไร่ หรือร้อยละ 1-6 พื้นที่ผิวน้ำในทะเลสาบ

ผลจากการพยายามรวมกลุ่มเพื่อสะท้อนปัญหาและความต้องการของตนเองขององค์กรชาวบ้าน ภาครัฐได้ให้ความสนใจกับการฟื้นฟูทะเลสาบสงขลามากขึ้น โดยจะเห็นได้จากการสนับสนุนงบประมาณในกิจกรรมเพื่อชาวบ้านมากขึ้น เช่น กรมประมงมีนโยบายเพาะพันธุ์สัตว์น้ำ โดยเฉพาะกึ่งก้ามกราม ในปี 2542 เพื่อปล่อยลงทะเลสาบ ประมาณ 30 ล้านตัว จัดสรรงบประมาณสนับสนุนกิจกรรมอนุรักษ์สัตว์น้ำ ปี 2543 ภายได้แผนแก้ไขความเสื่อมโทรมทะเลสาบสงขลา ระยะสั้น 10.6 ล้านตัว กระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ จัดสรรงบปกติผ่านจังหวัด งานพัฒนาจิตสำนึก ปี 2542 1.5 แสนบาท ปี 2543 6.5 ล้านบาท และได้รับความช่วยเหลือจากประเทศเดนมาร์ก มาจัดทำแผนแม่บท ด้านสิ่งแวดล้อมลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาช่วงแรกอีก 50 ล้านบาท (แม้ว่าส่วนใหญ่จะเป็นค่าผู้เชี่ยวชาญ) นอกจากนี้ ได้มีการยอมรับบทบาทของชาวบ้านมากขึ้น เช่น เปิดโอกาสให้ผู้แทนองค์กรชาวบ้านไปเป็นคณะทำงานอนุกรรมการแก้ไขความเสื่อมโทรมชุดต่าง ๆ หรือการเชิญผู้นำเข้าร่วมเป็นวิทยากรเนื่องในโอกาสต่าง ๆ เป็นต้น

โครงการธรรมยาตรา โครงการธรรมยาตราได้ดำเนินการมาตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2538 โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อปลูกจิตสำนึกของชาวบ้านให้รู้จักรับผิดชอบเกี่ยวกับเรื่องของ สิ่งแวดล้อม โครงการนี้ริเริ่มโดย ท่านเจ้าอาวาสวัดท่าเมรุ ซึ่งเป็นผู้ที่คนในตำบลคูเต่าให้ความเคารพนับถือเป็นอย่างสูง ได้จัดโครงการธรรมยาตรา พาพระ เณรให้เดินพบปะกับชาวบ้านไปตามถนนรอบทะเลสาบ เวลากลางวันก็จะมีการจัดเสวนากับชาวบ้าน เพื่อพูดคุยถามปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น เป็นการกระตุ้นความรู้สึกให้ชาวบ้านได้ตื่นตัวและตระหนักในเรื่องการดูแลทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของชุมชน

ความลงท้าย

บ้านตาลโตนดเป็นชุมชนหนึ่งที่ตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลสาบสงขลาตอนล่าง ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นที่บ้านตาลโตนดใน 4 ทศวรรษที่ผ่านมา สะท้อนกระบวนการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตชุมชนที่เคยอาศัยทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิตที่สำคัญ บ้านตาลโตนดได้ก่อตั้งมานานนับร้อยปี ผู้คนได้มีการสร้างระบบความรู้ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการทำมาหากินและการดำรงชีวิตในด้านอื่น ๆ จนกลายเป็นวิถีการดำรงชีวิตที่ผูกพันอยู่กับทะเลสาบ และชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง นับแต่ช่วงกลางของทศวรรษ 2500 ทะเลสาบสงขลาได้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงในหลาย ๆ ด้าน อันเกิดจากแนวโน้มการพัฒนาของรัฐ ได้แก่ โครงการพัฒนาแหล่งน้ำจัดให้กับชุมชนที่มีสภาพพื้นที่เหมาะกับการผลิตข้าวเพื่อการค้า โดยได้ใช้วิธีสร้าง

เขื่อนและฝายปิดทางไหลเข้ามามาของน้ำทะเลจากอ่าวไทย ที่เรียกว่า โครงการปิดปากละวะ การสนับสนุนให้มีการขยายตัวของ การตั้งโรงงานต่าง ๆ ในจังหวัดสงขลา โดยเฉพาะที่อำเภอเมืองและอำเภอหาดใหญ่ โดยปล่อยปละละเลยให้โรงงานเหล่านี้ปล่อยน้ำเสียลงไปในทะเลสาบ การปล่อยให้ชุมชนเมือง โดยเฉพาะชุมชนเทศบาลต่าง ๆ ปล่อยน้ำเสียลงไปในทะเลสาบโดยไม่มีการบำบัด นอกจากนี้นโยบายการพยายามเพิ่มการส่งออกในภาคเกษตรกรรม ได้ทำให้มีการคิดเทคโนโลยีในการเพิ่มผลิตในภาคเกษตร โดยเฉพาะในกรณีของการเลี้ยงกุ้งกุลาดำ ได้ทำให้คนหันเข้าสู่การทำกรผลิตในด้านนี้กันมาก ที่น่าข้าวในชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาจำนวนมาก ถูกทำให้กลายเป็นพื้นที่เลี้ยงกุ้ง ซึ่งก็มีส่วนสำคัญที่ได้ปล่อยน้ำเสีย และของเสียลงทะเลสาบสงขลา

การรุกรานเข้ามาของสิ่งต่าง ๆ ภายใต้ นิยามของการพัฒนา ได้ทำโดยปราศจากการมองว่าทะเลสาบสงขลาเป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิตของชุมชนหมู่บ้านจำนวนมาก และโดยปราศจากการรับรู้ ว่า ชุมชนหมู่บ้านเหล่านี้คือผู้มิดำรงสิทธิของการเป็นผู้อาศัยพึ่งพาและใช้ชีวิตอยู่กับทะเลสาบแห่งนี้ ดังนั้นเมื่อมีการนำสิ่งต่าง ๆ รุกรานเข้ามาในทะเลสาบสงขลาอันจะมีผลกระทบต่อผู้คน จึงมิได้มีกระบวนการร่วมคิดร่วมปรึกษากับชุมชนอย่างเสมอภาค ชุมชนหมู่บ้านจึงกลายเป็นวัตถุสิ่งของอย่างหนึ่งที่ถูกนำมาใช้เพื่อสนองเป้าหมายของการพัฒนา

ประสบการณ์ของการเผชิญปัญหาที่รุกรานเข้ามาอย่างต่อเนื่อง ทำให้คนในชุมชนได้เริ่มร่วมมือกันเพื่อการปกป้องชุมชนในรอดพ้นจากกระบวนการพัฒนาที่เข้ามาจากภายนอก ชุมชนได้เรียนรู้ว่าประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นกับทะเลสาบสงขลา มีความซับซ้อน เกี่ยวข้องกับคนหลายฝ่าย และมีกลุ่มผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้องมากมาย หากชุมชนแต่ละแห่งจะจำกัดการต่อสู้อยู่แรกกับปัญหาของตนเอง จะไม่สามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้ คนในชุมชนต่าง ๆ จึงได้เริ่มเข้ามาร่วมมือกันเป็นเครือข่ายชุมชน โดยมีผู้นำของชุมชนเป็นแกนนำ ผู้นำเหล่านี้ได้พยายามประสานงานกันกับภาครัฐและองค์กรเอกชน เพื่อติดตามศึกษาข้อมูลต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้การเจรจาต่อรอง และเรียกร้องมีน้ำหนักและได้รับความสนใจจากผู้มีอำนาจตัดสินใจ ภาพของคนที่มารวมตัวกันชุมชนเรียกร้องในกรณีต่อต้านโครงการพัฒนาต่าง ๆ ของรัฐ การยื่นข้อเสนอ รวมทั้งการขอร่วมมีส่วนร่วมในการตัดสินใจต่าง ๆ จึงมีอาจมองว่าเป็นภาพของการไม่ยอมรับกฎเกณฑ์กติกาของสังคม หากเป็นภาพของผู้ที่พยายามจะทำให้กฎเกณฑ์กติกาของสังคม หากเป็นภาพของผู้ที่พยายามจะทำให้กฎเกณฑ์กติกาของสังคมเป็นสิ่งที่สามารถตอบสนองต่อวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างแท้จริง มิใช่เป็นกฎเกณฑ์กติกาที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยอย่างที่เคยเป็นมา

บรรณานุกรม

จรรยา หยูทอง. “ทุ้งระโนด สามทศวรรษแห่งความทุกข์ยากของชุมชนหมู่เล” ใน ยงยุทธ ชูแว่น

(บรรณาธิการ) โลกของกลุ่มทะเลสาบ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นาค, 2541.

สมคิด ทองสง. “พัฒนาการของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา : จากเมือง ปลายแดนของอยุธยา

มาเป็นเมืองในราชอาณาจักรสมัยรัตนโกสินทร์” ใน ยงยุทธ ชูแว่น (บรรณาธิการ)

โลกของกลุ่มทะเลสาบ, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นาค, 2541.

แนวทางการสัมภาษณ์

1 พูดยุ่ยเกี่ยวกับความเป็นมาของหมู่บ้านว่า มีความเป็นมาอย่างไร ในประเด็นต่อไปนี้

1.1 การก่อตั้งหมู่บ้านประมาณช่วงไหน ปีอะไร ท่านเกิดที่หมู่บ้านนี้หรือไม่ ถ้าไม่ เข้ามาอยู่ตั้งแต่เมื่อไร ท่านพอจะทราบประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านหรือไม่ ตามรายละเอียดเกี่ยวกับการก่อตั้งหมู่บ้านเท่าที่จะถามได้ (หากผู้ตอบไม่ทราบ ให้ถามถึงคนเฒ่าคนแก่ที่พอจะตอบได้ และตามไปสัมภาษณ์ที่หลัง)

1.2 สภาพภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านเป็นอย่างไร เช่น แหล่งน้ำ ป่า ดิน ที่ราบ/ที่ดอน ของป่า ปลา ไม้ ไม้ไผ่ น้ำ ลำห้วย เนินเขา พืชพรรณไม้ต่างๆ ฯลฯ (ถามย้อนหลังเท่าที่ผู้ตอบจำได้ แต่จะต้องถามให้แน่ชัดว่าเป็นช่วงเวลาเมื่อกี่ปีมาแล้ว)

2 เศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

ประเด็นสำคัญในการผลิต การบริโภค และการพึงพิงธรรมชาติ คือ การพยายามสืบค้นว่าการผลิต การบริโภค และการแลกเปลี่ยนมีลักษณะของ moral economy อย่างไรหรือไม่ เช่น การใช้ทรัพยากรธรรมชาติมีระบบการควบคุมกันอย่างไร มีลักษณะของการผลิต และการบริโภคแบบพอเพียง คือผลิตโดยมีเป้าหมายเพื่อการบริโภค มิใช่เพื่อขาย การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล สืบค้นภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การรักษาเกื้อกูล การทำลาย

2.1 เมื่อประมาณ 15-20 ปีมานี้ คนทำมาหากินอย่างไร

A. มีการเพาะปลูกอะไรบ้าง เช่น การปลูกข้าว ผลไม้ ฯลฯ การเพาะปลูกแต่ละอย่าง ทำอย่างไร (เช่น เมล็ด

พันธุ์ได้มาอย่างไร มีการใช้ปุ๋ย/ยาฆ่าแมลง มีการแรงงานคน แรงงานสัตว์ และเครื่องมืออะไรบ้าง)

B. คนพึ่งพากันในเรื่องการเพาะปลูกอย่างไร มีการแลกเปลี่ยนแรงงานกันหรือไม่ อย่างไร การใช้ที่ดิน การ

หาที่ทำกิน ทำอย่างไร รู้อย่างไร ใครเป็นเจ้าของที่ดินตรงไหน มีข้อขัดแย้งเรื่องที่ดินหรือไม่ มีการจัดการกัน

อย่างไร

C. มีอาหารอะไรบ้างที่หาเก็บจากธรรมชาติ (เช่น หาเก็บของป่า เก็บเห็ด ขูดหน่อไม้ จับสัตว์ จับปลา จับปู)

ถามรายละเอียดในรอบ 1 ปี คนอาศัยพึงพิงธรรมชาติอย่างไร

D. การหาเก็บของตามธรรมชาติ มีหลักปฏิบัติอย่างไร เช่น ในเรื่องปริมาณ มีข้อตกลงร่วมกันหรือไม่แต่ละ

คนเก็บได้เท่าไร ปกติจะมีข้อขัดแย้ง หรือไม่พอใจกันหรือไม่ ถ้ามี ใครเป็นคนจัดการ หรือคอยควบคุม

E. มีการแลกเปลี่ยนสินค้าอย่างไร ใช้เงินกันหรือไม่ ถามสินค้าที่นำมาแลกเปลี่ยน หรือนำไปแลกเปลี่ยนทั้ง

ภายในหมู่บ้าน และระหว่างหมู่บ้าน

F. การใช้ชีวิตของคนในช่วง 1 ปี เป็นอย่างไร เช่น มีการทำนา/ทำสวน ในช่วงไหน ช่วงไหนที่ไม่มีการทำ

อาชีพอื่นๆ ที่ไม่ใช่อาชีพหลักมีอะไรบ้าง (เช่น ทอผ้า จักสาน เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ)

G. คนมีการถ่ายทอดความรู้ในเรื่องการทำมาหากินอย่างไร เช่น การงานอาชีพหลัก (ปลูกข้าว) การทำสวน

การเก็บหาของป่า เด็กผู้หญิงกับผู้ชายได้รับการถ่ายทอดความรู้ต่างกันหรือไม่

H. ท่านคิดว่าการทำมาหากินในช่วงนี้เป็นอย่างไร คนมีความสุขสบายดีหรือไม่ ความยากลำบากในยุคนี้มี

อะไรบ้าง

2.2 การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการทำมาหากินในหมู่บ้านของท่านเกิดขึ้นอย่าง ชัดเจนตั้งแต่เมื่อไร มีการเปลี่ยนแปลงเรื่องใดบ้าง

A. การเพาะปลูกพืชเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เช่น ชนิดของพืชที่ปลูก การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เครื่องจักร รถไถ มีการใช้เงินในการผลิตอย่างไร

B. การใช้เงินเพื่อการผลิตเริ่มต้นเมื่อไร อย่างไร การผลิตเพื่อขายเริ่มต้นมาอย่างไร (เช่น การมีพ่อค้ามารับซื้อผลผลิต การลงทุนเพื่อการผลิต การใช้ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง การใช้เมล็ดพันธุ์ใหม่ๆ การปลูกพืชไร่ พืชสวน การจ้างงาน เมื่อมีการใช้เงินเพื่อการผลิต (การลงทุนเพื่อการผลิต) ลักษณะการผลิตมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างไร เช่น เวลาในการทำงาน การจ้างงาน การใช้ เทคโนโลยีในการผลิต

C. การเปลี่ยนแปลงทางด้านโครงสร้างพื้นฐาน ได้แก่ ถนน ไฟฟ้า น้ำประปา การชลประทาน เกิดขึ้นเมื่อไร และเกิดขึ้นได้อย่างไร เช่น ชาวบ้านร้องขอ หรือรัฐนำเข้ามา หรือมีผู้นำชุมชน พ่อค้า พยายามวิ่งเต้นเข้ามา การกระจายการบริการเป็นไปอย่างไร

- D. การใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ การดูแลธรรมชาติ แตกต่างไปจากเดิมอย่างไร
- E. การพึ่งพาอาศัยกันได้เปลี่ยนแปลงไปหรือไม่อย่างไร การพึ่งพิงในเรื่องแรงงาน การไว้วางใจ การพึ่งพิงกัน เป็นอย่างไร
- F. คนหาเงินเพื่อมาใช้จ่ายในการลงทุนจากที่ไหนบ้าง มีระบบการกู้ยืมเงินเกิดขึ้นหรือไม่อย่างไร
- G. การใช้จ่ายเงินเพื่อการบริโภค (เช่น การมีของต่างๆ ขายในตลาด อาหาร สิ่งอำนวยความสะดวก) เริ่มต้นมาอย่างไร (เกี่ยวข้องกับโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การมีถนน ไฟฟ้า การชลประทาน อย่างไรบ้าง) การบริโภคของคนแตกต่างไปจากเดิมอย่างไร
- H. การติดต่อสัมพันธ์กับคนภายนอกชุมชนเป็นอย่างไร มีใครบ้างที่เริ่มเข้ามาติดต่อกับชุมชน เช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ (พัฒนาการ เจ้าหน้าที่เกษตร เจ้าหน้าที่จากอำเภอ) พ่อค้า ธนาคาร ลักษณะความสัมพันธ์เป็นอย่างไร
- I. ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเป็นอย่างไร เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมหรือไม่ อย่างไร คนยังพึ่งพิงกันในเรื่องอะไรบ้าง มีปัญหาอะไรที่เกิดขึ้นบ้างในชุมชน (เช่น หนี้สิน การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติ การออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน)
- J. ความเป็นญาติพี่น้อง เปลี่ยนไปหรือไม่อย่างไร การพึ่งพาอาศัยกันยังเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร อะไรที่ทำให้เปลี่ยนแปลงไป

2.3 สืบค้นการปรับตัวของชุมชนเมื่อถูกผลักดันให้เข้าสู่กระบวนการพัฒนา หรือกระบวนการนำไปสู่ความทันสมัย ในเรื่องต่างๆ

- A. การผลิตในปัจจุบันมีอะไรบ้าง (เลี้ยงปลา ทำสวน ไร่นาสวนผสม- ขึ้นอยู่กับชุมชนแต่ละแห่ง)
- B. การผลิตต้องอาศัยอะไรบ้าง (ปัจจัยในการผลิต เช่น เงินทุน แหล่งน้ำ เมล็ดพันธุ์ ที่ดิน เครื่องมือ อุปกรณ์ในการผลิต ฯลฯ) ได้ปัจจัยในการผลิตมาอย่างไร ราคาเป็นอย่างไร หากราคาแพง ได้เงินมาจากไหน ความรู้ต่างๆ ได้มาจากไหน
- C. ระบบสินเชื่อเป็นอย่างไร ต้องพึ่งธนาคาร นายทุน อย่างไร มีการออมทรัพย์ในระหว่างผู้ผลิตด้วยกันเองหรือไม่ ทำอย่างไร ได้ผลอย่างไร มีอะไรบ้างที่เป็นปัญหา
- D. การขายทำอย่างไร ตลาดอยู่ที่ไหน ระบบตลาดเป็นอย่างไร รายละเอียดเกี่ยวกับการสั่งซื้อสินค้า จำนวน/ชนิด การผลิต ราคา การขาย ระบบตลาด ระบบการแลกเปลี่ยนเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้กำหนดราคา การต่อรองราคาทำอย่างไร

- E. การได้กำไร หรือขาดทุน มีปัจจัยใดบ้างที่เป็นตัวกำหนด มีอะไรบ้างที่เป็นปัญหา แก้ไขอย่างไร
- F. กลุ่มต่างๆ (กลุ่มเลี้ยงปลา กลุ่มชาวสวน กลุ่มเลี้ยงเป็ด ฯลฯ) เกิดขึ้นอย่างไร มีผลอย่างไร ต่อ การผลิต การขาย ในชุมชน คนในกลุ่มมีความไว้วางใจกันแค่ไหน อย่างไร มีการควบคุมกันอย่างไร การรวมกลุ่มกันมีผลต่อการลงทุน การขาย และรายได้ ต่างจากการอยู่อย่างต่างคนต่างทำอย่างไร
- G. ความสัมพันธ์กับบุคคลภายนอก เช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ พ่อค้า ธนาคาร เป็นอย่างไร ต่างจากเมื่อ 4-5 ปีก่อนเมื่อไม่มีการรวมกลุ่มหรือไม่ อย่างไร

3 องค์การทางสังคมและความสัมพันธ์ทางสังคม

การพึ่งพาอาศัยกันของคนในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน

- A. ถ้าเปรียบเทียบระหว่างเมื่อ 10-15 ปีที่แล้ว กับปัจจุบัน การมองว่าเป็นคนพวกเดียวกัน เช่น หมู่เดียวกัน ดู จากอะไรบ้าง (เช่น การเป็นญาติกัน ไปวัดเดียวกัน ใช้แหล่งน้ำร่วมกัน ฯลฯ) การเป็นคนพวกเดียวกัน หรือหมู่เดียวกันนั้น ต่างคนมีหน้าที่ปฏิบัติต่อกันอย่างไร คาดหวังจะได้รับการปฏิบัติอย่างไรจากผู้อื่น คนสามารถต่างคนต่างอยู่ได้หรือไม่ อย่างไร คนต้องพึ่งพาอาศัยกันอย่างไร ระบบการควบคุมทางสังคมเป็นอย่างไร ใครคือผู้นำ ก่อนมีผู้ใหญ่บ้าน ปกครองกันอย่างไร เดิมนี่ปกครองกันอย่างไร
- B. ระบบเครือญาติเป็นอย่างไร การนับถือกันเป็นญาติ นับอย่างไร อะไรทำให้คนนับถือกันเป็นญาติ (เช่น การแต่งงาน การอยู่ใกล้ชิด การพึ่งพาอาศัยกัน) ญาติต่างจากคนอื่นอย่างไร ความสัมพันธ์กับคนที่ไม่ใช่ญาติ เป็นอย่างไร
- C. ในอดีต (10-15 ปีมาแล้ว) คนมีฐานะแตกต่างกันหรือไม่ ดูจากอะไร ทำไมคนจึงมีฐานะแตกต่างกัน ปัจจุบันเป็นอย่างไร อะไรทำให้คนมีฐานะต่างกัน
- D. ความสัมพันธ์กับคนภายนอกชุมชนเป็นอย่างไร ติดต่อกับใครบ้าง เช่น เจ้าหน้าที่ของทางราชการ พ่อค้า ชาวบ้านในเขตอื่นๆ ติดต่อกันด้วยเรื่องอะไร บ่อยครั้งแค่ไหน ลักษณะการติดต่อเป็นอย่างไร ชาวบ้านคิดอย่างไรกับคนเหล่านี้ (เช่น มีความเสมอภาค หรือใครมีอำนาจเหนือ เพราะอะไร)

4 การเมืองและการปกครอง

4.1 ในอดีต การปกครองหรือการอยู่ร่วมกันแต่เดิมเป็นอย่างไร มีระบบควบคุมดูแลความสงบเรียบร้อย การจัดการ

ความขัดแย้งอย่างไร เช่น มีระบบผู้อาวุโสเข้ามาไกล่เกลี่ยหรือไม่ได้ผลอย่างไร ต่อมาระบบนี้มีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ อย่างไร

4.2 ผู้ใหญ่บ้านเริ่มมีมาตั้งแต่เมื่อไร ในอดีตแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้านกันอย่างไร เริ่มมีการเลือกตั้ง ตั้งแต่เมื่อไร การเลือกตั้ง

อย่างไร เช่น การหาเสียงมีวิธีการอย่างไรบ้าง มีคู่แข่งกี่คน ชาวบ้านไปใช้เสียงกันมากหรือไม่ ลักษณะเด่นของคนที่ได้รับการเลือกตั้งคืออะไร

4.3 งานหลักๆ ของผู้ใหญ่บ้านมีอะไรบ้าง ในอดีต ต่างจากปัจจุบันอย่างไร ท่านแบ่งเวลาในการทำงานของหมู่บ้านกับงานส่วนตัวอย่างไร ปัญหาในการทำงานมีอะไรบ้าง

4.4 คณะกรรมการหมู่บ้านเลือกตั้งกันอย่างไร ทำอะไรบ้าง (บทบาทหน้าที่) คนที่ได้รับเลือกตั้งมีคุณสมบัติอย่างไร (ตัวแทนที่เป็นที่ต้องการของชาวบ้าน) งานสำคัญๆ ที่คณะกรรมการหมู่บ้านได้ทำไว้ ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ชาวบ้าน จนเป็นที่นิยมชื่นชมมีอะไรบ้าง

4.5 ความคิดเรื่องกลุ่มเกิดขึ้นมาตั้งแต่เมื่อไร ใครเป็นคนนำเรื่องนี้เข้ามาในหมู่บ้าน ในอดีต มีการรวมตัวของชาวบ้าน คล้ายคลึงกับสิ่งที่เราเรียกว่า “กลุ่ม” หรือไม่ ตามรายละเอียด

- A. ในปัจจุบันหมู่บ้านมีกลุ่มอะไรบ้าง แต่ละกลุ่มตั้งกันมาอย่างไร ทำอะไรบ้าง มีกลุ่มอะไรบ้างที่เข้มแข็ง ท่านดูจากอะไร เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มทอผ้า กลุ่มอาชีพต่างๆ
- B. ท่าน (หรือชาวบ้าน) เคยไปดูงานที่อื่นหรือไม่ ไปดูที่ไหน ได้เป็นคนพาไปเมื่อไร กลับมาแล้วคิดอย่างไร หรือดำเนินการเริ่มต้นอย่างไร ใครเป็นคนนำไปดูงาน กิจกรรมที่กลุ่มทำได้ทำอะไร เป็นประโยชน์แก่สมาชิกกลุ่มมากน้อยเพียงใด เช่น กลุ่มเลี้ยงปลา พันธุ์ปลาที่กลุ่มได้มานั้นมาจากไหน แยกย้ายกันอย่างไร ช่วยเหลือกันด้านพันธุ์ปลา และการอนุบาลพันธุ์ระหว่างสมาชิกอย่างไร
- C. อะไรเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สมาชิกกลุ่มรวมตัวกันได้ เช่น อาจเป็นอุดมการณ์ (กลุ่มศาสนา) ผลประโยชน์ (กลุ่มเลี้ยงปลา) ซึ่งอาจเป็นตลาดหรือทุนที่สมาชิกช่วยกันสร้างขึ้นบริหารได้เอง
- D. ลักษณะความสัมพันธ์กันภายในกลุ่มเป็นอย่างไร เช่น แบบเท่าเทียมกัน หรือแบบนายกับลูกน้อง ไม่เท่าเทียมกัน ตะล่อมถามเพื่อให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์ ที่ทำให้กลุ่มมีการรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่น

- E. การดำเนินกิจกรรมภายในกลุ่มมีระบบการจัดการอย่างไร เช่น มีคณะหรือกลุ่มบุคคลที่เป็นตัวแทนสมาชิกหรือไม่คนใดคนหนึ่ง เป็นผู้จัดการหรือบริหารงาน การบริหารงานมีอะไรบ้าง เช่น เงินทุน เามาจากทางไหน สมาชิกช่วยกันอย่างไร สถานที่ดำเนินการใช้ที่ไหน หากสมาชิกเอาเงินมา คนในชุมชนหรือสมาชิกช่วยเหลือกันอย่างไร มากน้อยเพียงใด มีการจ้างเจ้าหน้าที่เป็นขององค์กรหรือกลุ่มกี่คน ตะล่อมถามเพื่อให้เห็นการทุ่มเททำงาน กลุ่มของสมาชิกระดับแนวหน้า และการได้รับความร่วมมือร่วมใจจากสมาชิกด้วย
- F. กลุ่มต่างๆ ในชุมชนหรือหมู่บ้านมีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างไร เช่น กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ สัมพันธ์เชื่อมโยงกับกลุ่มทำไม้กวาดอย่างไร ในเรื่องอะไรบ้าง

5 การศึกษาและโรงเรียน

5.1 โรงเรียนเริ่มเข้ามาตั้งในหมู่บ้านตั้งแต่เมื่อไร ปีไหน ก่อตั้งได้อย่างไร ชุมชน / ชาวบ้านมีส่วนเกี่ยวข้องกับการตั้ง

โรงเรียนหรือไม่ เพราะอะไร

5.2 เมื่อมีโรงเรียนใหม่ๆ มีสอนถึงชั้นไหน ครูเป็นคนจากที่ไหน ชาวบ้านคิดอย่างไรเกี่ยวกับครูและโรงเรียน ส่งลูกเรียน

กันมากไหม เพราะอะไรถึงเป็นเช่นนั้น

5.3 โรงเรียนในตอนนั้นสอนอะไรกันบ้าง เด็กที่เรียนหนังสือเมื่อกลับถึงบ้านช่วยพ่อแม่ทำงานอะไรบ้างหรือไม่ (งาน

บ้าน งานในไร่นา อาชีพ) เพราะอะไร เปรียบเทียบกับเด็กที่ไม่ได้เรียนหนังสือช่วยพ่อแม่ทำงานอะไรบ้าง ทำไมถึงเป็นเช่นนั้น

5.4 โรงเรียนในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปบ้างไหม เช่น สถานที่ ครูชาวบ้านมองการเรียนหนังสือในโรงเรียนอย่างไร คิดว่าการได้เรียนหนังสือกับไม่ได้เรียนทำให้ชีวิตแตกต่างกันไหม ชาวบ้านต้องการให้ลูกมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร เพราะอะไรจึงคิดเช่นนั้น

5.5 ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับโรงเรียน

A. คณะกรรมการการศึกษามีใครบ้าง เลือกกันอย่างไร ท่านคิดว่ามีใครในหมู่บ้านที่น่าจะได้เป็นคณะกรรมการศึกษาแต่ไม่ได้เป็น ทำไมผู้นั้นไม่ได้เป็น ท่านคิดว่าควรมีการเลือกคณะกรรมการการศึกษาอย่างไร

B. ท่านไปประชุมที่โรงเรียนบ่อยไหม ไปประชุมเรื่องอะไร (ให้พูดคุยเกี่ยวกับเรื่องที่โรงเรียนประชุม เช่น เป็นการรายงานกิจกรรมของโรงเรียน เชิญชวนให้ช่วยเหลือ

โรงเรียน ปัญหาของเด็ก ให้พยายามถาม ถึงสาระของการประชุม ว่าโรงเรียนมีการถามความเห็นเกี่ยวกับหลักสูตร การจัดการเรียนการสอนบ้างหรือไม่)

- C. โดยทั่วไป ถ้าคนยังคงอยู่ในหมู่บ้าน มีงานอะไรบ้างที่สามารถทำได้ ลักษณะงานเป็นอย่างไร รายได้เป็นอย่างไร การทำงานดังกล่าวจะต้องมีความรู้อะไรบ้าง ให้พูดคุยเกี่ยวกับการถ่ายทอดความรู้ และทักษะในการทำงานที่มีอยู่ในหมู่บ้าน เด็กเรียนรู้ในเรื่องนี้ได้หรือไม่ อย่างไร โรงเรียนให้ความรู้ในเรื่องนี้หรือไม่ อย่างไร
- D. ท่านคิดว่าจำเป็นหรือไม่ที่เด็กควรได้เรียนรู้และฝึกฝนงานที่พ่อแม่ทำอยู่ ทำไมจึงคิดเช่นนั้น
- E. ท่านคิดว่าเด็กสมัยนี้จะต้องรู้อะไรบ้างจึงจะมีอนาคตที่ดี การเรียนในโรงเรียนสามารถสอนให้เด็กมีความรู้ที่ท่านต้องการหรือไม่ ให้ตะล่อมถาม คำว่าอนาคตที่ดีเป็นอย่างไร การศึกษามีผลถึงการมีอนาคตที่ดีแค่ไหน
- F. ท่านคิดอย่างไรกับการที่เด็กไปทำงานนอกหมู่บ้าน เช่น ทำงานในเมือง กรุงเทพฯ
- G. ท่านคิดว่าการศึกษาของเด็กเรียนต่อในชั้นสูง ๆ จะมีผลต่อการทำงานของเด็กอย่างไร เช่น ทำให้เด็กต้องออกไปทำงานนอกหมู่บ้านมากขึ้นหรือไม่
- H. ท่านอยากให้โรงเรียนสอนอะไรแก่เด็กอีกบ้าง (ความรู้ด้านอาชีพของชุมชน อาชีพอื่น ๆ ฯลฯ) นอกเหนือจากที่สอนอยู่แล้ว ท่านคิดว่าจะทำได้อย่างไร
- I. ท่านอยากให้โรงเรียนเลิกสอนอะไรแก่เด็กบ้างหรือไม่ เพราะอะไรถึงคิดเช่นนั้น
- J. กิจกรรมที่โรงเรียนทำร่วมกับหมู่บ้านมีอะไรบ้าง มีกิจกรรมบ่อใหม่

6 ปัญหาของชุมชน

6.1 ในช่วง 4 - 5 ปี ที่ผ่านมานี้เคยประสบความยากลำบากในเรื่องใดบ้าง (เช่น ถูกหลอก ถูกโกง การผลิตล้มเหลว ผลผลิตไม่ได้ราคา ปัญหายาเสพติด) ชาวบ้านมีการช่วยกันแก้ปัญหาอย่างไร ได้ไปพูดคุยปรึกษากับโรงเรียนหรือไม่ ทางโรงเรียนทำอย่างไร (เช่น ได้มีส่วนให้คำแนะนำหรือช่วยเหลือบ้างหรือไม่อย่างไร)

6.2 มีความรู้ / ภูมิปัญญาท้องถิ่นในเรื่องใดบ้าง (การทำมาหากิน, การรักษาโรค, การรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ) ที่ท่านเห็นว่าเป็นประโยชน์แก่ชุมชน โรงเรียนได้นำความรู้ ภูมิปัญญาเหล่านั้นมาสอนหรือมีการสร้างเครือข่ายในการเรียนรู้สิ่งเหล่านั้นหรือไม่อย่างไร (ให้เด็กออกไปเรียนรู้ในชุมชน เชิญปราชญ์ชาวบ้านมาสอนในโรงเรียน ฯลฯ)

6.3 ท่านคิดว่าใครบ้างในชุมชนที่มีความรู้ ความสามารถ และโรงเรียนน่าจะเชิญไปสอนนักเรียนเป็นบางครั้งได้ ทำไมท่านจึงคิดเช่นนั้น

7 วัด/สาธารณสุข

7.1 วัด ในหมู่บ้านมีมาตั้งแต่เมื่อไร ใครมาบวชเป็นพระ คนไปวัดกันอย่างไร คนกับวัดผูกพันกันอย่างไร ปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง ทำไมจึงเปลี่ยนแปลงไป ท่านคิดอย่างไรกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ วัดในปัจจุบันเป็นอย่างไร

7.2 ในอดีต การรักษาโรคภัยไข้เจ็บเป็นอย่างไร ไปรักษาที่ไหน ถ้ามองย้อนหลังไป ไทย ยาสมุนไพร

7.3 สถานือนามัย โรงพยาบาล ร้านขายยา เริ่มมีมาตั้งแต่เมื่อไร มีส่วนทำให้การรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วยต่างออกไปหรือไม่ อย่างไร

8 สุขภาพ/ความพึงพอใจในชีวิต

8.1 สุขภาพ สุขสบายใจ ของคนในอดีต ดูจากอะไรบ้าง (เช่น มีอาหารเพียงพอ ไม่มีภัยธรรมชาติ ไม่มีโจรผู้ร้าย ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ ไม่มีโรคระบาด ไม่ทะเลาะเบาะแว้งกัน) สุขภาพของครอบครัว กับสุขภาพของส่วนรวมต่างกันอย่างไร อะไรคือปัญหาที่ทำให้คนไม่มีความสุข คนมีการแก้ปัญหากันอย่างไร

8.2 สิ่งที่เราเรียกว่าสุขภาพ สุขสบายใจ ในปัจจุบันแตกต่างจากเมื่อ 4-5 ปีก่อนหรือไม่ อย่างไร ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น

8.3 คิดอย่างไรกับคนรุ่นลูก อยากให้มีชีวิตเหมือนพ่อแม่หรือไม่ มองการศึกษาในระบบโรงเรียนอย่างไร (ให้สืบค้นว่า คนเริ่มมองอาชีพในชุมชนว่า มีรายได้ดี มีความมั่นคงกว่าการทำราชการ การไปเป็นลูกจ้างมีเงินเดือนหรือไม่)

แนวทางการสัมภาษณ์สำหรับชุมชนในภาคใต้

1 พุคคุยเกี่ยวกับความเป็นมาของหมู่บ้านว่า มีความเป็นมาอย่างไร ในประเด็นต่อไปนี้

1.1 การก่อตั้งหมู่บ้านประมาณช่วงไหน ปีอะไร ท่านเกิดที่หมู่บ้านนี้หรือไม่ ถ้าไม่ เข้ามาอยู่ตั้งแต่เมื่อไร ท่านพอจะทราบประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านหรือไม่ ถามรายละเอียดเกี่ยวกับการก่อตั้งหมู่บ้านเท่าที่จะถามได้ (หากผู้ตอบไม่ทราบ ให้ถามถึงคนเฒ่าคนแก่ที่พอจะตอบได้ และตามไปสัมภาษณ์เพิ่มเติมทีหลัง)

1.2 สภาพภูมิศาสตร์ของหมู่บ้านเป็นอย่างไร เช่น ทะเล ภูเขา ป่า ทุ่ง สัตว์น้ำอื่นๆ ที่ดิน พืชพรรณไม้ต่างๆ ฯลฯ (ถามย้อนหลังเท่าที่ผู้ตอบจำได้ แต่จะต้องถามให้แน่ชัดว่า เป็นช่วงเวลาเมื่อกี่ปีมาแล้ว)

1.3 หมู่บ้านนี้ต่างจากหมู่บ้านอื่นๆ รอบๆ ทะเลสาบอย่างไร คนในหมู่บ้านเกี่ยวข้องกับหมู่บ้านอื่นๆ รอบๆ ทะเลสาบอย่างไรบ้าง

2 เศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

ประเด็นสำคัญในการผลิต การบริโภค และการพึงพิงธรรมชาติ คือ การพยายามสืบค้นว่าการผลิต การบริโภค และการแลกเปลี่ยนมีลักษณะของ moral economy อย่างไรหรือไม่ เช่น การใช้ทรัพยากรธรรมชาติมีระบบการควบคุมกันอย่างไร มีลักษณะของการผลิต และการบริโภคแบบพอเพียง คือผลิตโดยมีเป้าหมายเพื่อการบริโภค มิใช่เพื่อขาย การใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล สืบค้นภูมิปัญญาในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การรักษาเกื้อกูล การทำลาย

2.1 เมื่อประมาณ 20-30 ปีมานี้ คนทำมาหากินอย่างไร

- A. มีการทำมาหากินจากทะเลอย่างไรบ้าง เช่น การทำประมงชายฝั่ง การเลี้ยงปู ปลา ในเขตชายฝั่ง มีการจับปลา กุ้ง ปู กันอย่างไร ใช้เครื่องมืออะไรบ้าง เช่น อวน ไซ (ให้ถามรายละเอียดของการสร้างเครื่องมือทำมาหากิน เช่น การต่อเรือ เรือ การถักอวน การสร้างไซ) วิธีการจับสัตว์ทะเล (เช่น การออกเรือ เวลาออกเรือ การเก็บอวน ไซ)
- B. การออกเรือ ทำการประมง มีพิธีกรรมต่างๆ หรือไม่ อย่างไร
- C. คนพึ่งพากันในเรื่องการจับสัตว์ทะเลกันอย่างไร มีการแลกเปลี่ยนแรงงานกันหรือไม่ อย่างไร มีการจัดแบ่งการจับสัตว์ทะเลกันอย่างไร รู้อย่างไร ใครจะวางอวน ไซ ตรงไหน เมื่อข้อขัดแย้งมีการจัดการข้อขัดแย้งกันอย่างไร
- D. สิ่งที่ได้จากทะเลมีอะไรบ้าง ถามรายละเอียดทั้งหมด

- E. นอกจากจับสัตว์ทะเลแล้ว ยังมีการทำมาหากินอย่างอื่นๆ อีกหรือไม่ ถามรายละเอียด
- F. นอกเหนือจากการจับสัตว์ทะเลแล้ว มีอาหารอะไรบ้างที่ได้จากธรรมชาติ (เช่น จับสัตว์รวมทั้งพืช ผลไม้อื่นๆ) ถามรายละเอียดในรอบ 1 ปี คนอาศัยพึ่งพิงธรรมชาติอย่างไร
- G. การหาเก็บของตามธรรมชาติ มีหลักปฏิบัติอย่างไร เช่น ในเรื่องปริมาณ มีข้อตกลงร่วมกันหรือไม่ ว่าแต่ละคนเก็บได้เท่าไร ปกติจะมีข้อขัดแย้ง หรือไม่พอใจกันหรือไม่ ถ้ามี ใครเป็นคนจัดการ หรือคอยควบคุม
- H. มีการแลกเปลี่ยนสินค้าอย่างไร ใช้เงินกันหรือไม่ ถามสินค้าที่นำมาแลกเปลี่ยน หรือนำไปแลกเปลี่ยนทั้งภายในหมู่บ้าน และระหว่างหมู่บ้าน
- I. ในอดีต การใช้ชีวิตของคนในช่วง 1 ปี เป็นอย่างไร เช่น จับสัตว์ทะเล ปลุกพืช เลี้ยงสัตว์ ในช่วงไหน ช่วงไหนที่ไม่มีงานทำ อาชีพอื่นๆ ที่ไม่ใช่อาชีพหลักมีอะไรบ้าง (เช่น ทอผ้า จักสาน เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ)
- J. คนมีการถ่ายทอดความรู้ในเรื่องการทำมาหากินอย่างไร เช่น การสร้างเครื่องมือต่างๆ อวน ไซ การต่อเรือ การปลุกพืช การเลี้ยงสัตว์ การเก็บผลไม้ เด็กผู้หญิงกับผู้ชายได้รับการถ่ายทอดความรู้ต่างกันหรือไม่
- K. ท่านคิดว่าการทำมาหากินในช่วงนี้ (ในอดีต) เป็นอย่างไร คนมีความสุขสบายดีหรือไม่ ความยากลำบากในยุคนี้มีอะไรบ้าง

2.2 การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการทำมาหากินในหมู่บ้านของท่านเกิดขึ้นอย่างชัดเจนตั้งแต่เมื่อไร มีการเปลี่ยนแปลงเรื่องใดบ้าง

- A. การทำประมงชายฝั่งเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เช่น การเปลี่ยนแปลงเครื่องมือในการผลิต การใช้อวนรุน มีการใช้เงินในการผลิตอย่างไร
- B. การมีอวนรุนเริ่มต้นมาตั้งแต่เมื่อไร ตัวท่านเองได้รับผลกระทบอย่างไรบ้าง นอกจากตัวท่านแล้ว คนอื่นได้รับผลอย่างไร คนในหมู่บ้านมีการพูดคุย ประกันกันในเรื่องนี้อย่างไรบ้าง มีการพูดคุย ประกันกับคนนอกหมู่บ้านอย่างไรบ้าง ถามรายละเอียดตั้งแต่เริ่มมีอวนรุน และถามการแก้ไขปัญหา ซึ่งรวมเวลา 5-6 ปี ผู้ตอบมีส่วนร่วมในเรื่องนี้อย่างไรบ้าง
- C. การใช้เงินเพื่อการทำประมงชายฝั่งเริ่มต้นเมื่อไร อย่างไร การจับสัตว์ทะเลผลิตเพื่อขาย เริ่มต้นมาอย่างไร (เช่น การมีพ่อค้ามารับซื้อผลผลิต การลงทุนเพื่อการผลิต เมื่อมีการใช้เงินเพื่อการผลิต (การลงทุนเพื่อการผลิต) ลักษณะการผลิตมีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างไร เช่น เวลาในการทำงาน การจ้างงาน การใช้เครื่องมือเครื่องจักรที่ใช้ในการผลิต

- D. การเปลี่ยนแปลงทางด้านโครงสร้างพื้นฐาน ได้แก่ ถนน ไฟฟ้า น้ำประปา การชลประทาน เกิดขึ้นเมื่อไร และเกิดขึ้นได้อย่างไร เช่น ชาวบ้านร้องขอ หรือรัฐนำเข้ามา หรือมีผู้นำชุมชน พ่อค้า พยายามวิ่งเต้นเข้ามา การกระจายการบริการเป็นไปอย่างไร
- E. มีโรงงานอุตสาหกรรมเข้ามาตั้งในแถบทะเลสาบตั้งแต่เมื่อไร ตัวท่านได้รับผลกระทบอย่างไร หมู่บ้านได้รับผลกระทบอย่าง งามรายละเอียด
- F. การใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ (เช่น ทะเล แหล่งน้ำจืด) และการดูแลธรรมชาติ แตกต่างไปจากเดิมอย่างไร เป็นเพราะอะไร
- G. การพึ่งพาอาศัยกันในหมู่บ้านได้เปลี่ยนแปลงไปหรือไม่อย่างไร การพึ่งพิงในเรื่องแรงงาน การไว้วางใจ การพึ่งพิงกัน เป็นอย่างไร
- H. คนหาเงินเพื่อมาใช้จ่ายในการลงทุนจากที่ไหนบ้าง มีระบบการกู้ยืมเงินเกิดขึ้นหรือไม่อย่างไร
- I. การใช้จ่ายเงินเพื่อการดำรงชีวิต (เช่น การมีของต่างๆ ขายในตลาด อาหาร สิ่งอำนวยความสะดวก) เริ่มต้นมาอย่างไร (เกี่ยวข้องกับโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การมีถนน ไฟฟ้า การชลประทาน อย่างไรบ้าง) การบริโภคของคนแตกต่างไปจากเดิมอย่างไร
- J. การติดต่อสัมพันธ์กับคนภายนอกหมู่บ้านเป็นอย่างไร มีใครบ้างที่เริ่มเข้ามาติดต่อกับชุมชน เช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ (พัฒนากร เจ้าหน้าที่เกษตร เจ้าหน้าที่จากอำเภอ) พ่อค้า ธนาคาร ลักษณะความสัมพันธ์เป็นอย่างไร
- K. ความสัมพันธ์ของคนในหมู่บ้านเป็นอย่างไร เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมหรือไม่ อย่างไร คนยังพึ่งพิงกันในเรื่องอะไรบ้าง มีปัญหาอะไรที่เกิดขึ้นบ้างในชุมชน (เช่น หนี้สิน การลดลงของทรัพยากรธรรมชาติ การออกไปทำงานนอกหมู่บ้าน)
- L. ความเป็นญาติพี่น้อง เปลี่ยนไปหรือไม่อย่างไร การพึ่งพาอาศัยกันยังเหมือนเดิมหรือไม่ อย่างไร อะไรที่ทำให้เปลี่ยนแปลงไป

2.3 สืบค้นการปรับตัวของชุมชนเมื่อถูกผลักดันให้เข้าสู่กระบวนการพัฒนา หรือกระบวนการนำไปสู่ความทันสมัย ในเรื่องต่างๆ

- A. การทำมาหากินในปัจจุบันมีอะไรบ้าง (การประมงชายฝั่ง การเลี้ยงสัตว์ การปลูกพืช)
- B. ในปัจจุบัน การทำประมงชายฝั่งต้องอาศัยอะไรบ้าง (ปัจจัยในการผลิต เช่น เงินทุน แหล่งเครื่องมือ อุปกรณ์ในการผลิต ฯลฯ) ได้ปัจจัยในการผลิตมาอย่างไร ราคาเป็นอย่างไร หากราคาแพง ได้เงินมาจากไหน ความรู้ต่างๆ ได้มาจากไหน

- C. ระบบสินเชื่อเป็นอย่างไร ต้องพึ่งธนาคาร นายทุน อย่างไร มีการออมทรัพย์ในระหว่างผู้ผลิตด้วยกันเองหรือไม่ ทำอย่างไร ได้ผลอย่างไร มีอะไรบ้างที่เป็นปัญหา
- D. การขายทำอย่างไร ตลาดอยู่ที่ไหน ระบบตลาดเป็นอย่างไร รายละเอียดเกี่ยวกับการสั่งซื้อสินค้า จำนวน/ ชนิด การผลิต ราคา การขาย ระบบตลาด ระบบการแลกเปลี่ยนเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้กำหนดราคา การต่อรองราคาทำอย่างไร
- E. การได้กำไร หรือขาดทุน มีปัจจัยใดบ้างที่เป็นตัวกำหนด มีอะไรบ้างที่เป็นปัญหา แก้ไขอย่างไร
- F. กลุ่มต่างๆ (ชมรมประมงชายฝั่ง กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มสมุนไพรร ฯลฯ) เกิดขึ้นอย่างไร มีผลอย่างไรต่อ การผลิต การขาย ในชุมชน คนในกลุ่มมีความไว้วางใจกันแค่ไหน อย่างไร มีการควบคุมกันอย่างไร การรวมกลุ่มกันมีผลต่อการลงทุน การขาย และรายได้ ต่างจากการอยู่อย่างต่างคนต่างทำ อย่างไร
- G. ความสัมพันธ์กับบุคคลภายนอก เช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ พ่อค้า ธนาคาร เป็นอย่างไร ต่างจากเมื่อ 4-5 ปีก่อนเมื่อไม่มีการรวมกลุ่มหรือไม่ อย่างไร

3 องค์การทางสังคมและความสัมพันธ์ทางสังคม

การพึ่งพาอาศัยกันของคนในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน

- A. ถ้าเปรียบเทียบระหว่างเมื่อ 10-15 ปีที่แล้ว กับปัจจุบัน การมองว่าเป็นคนพวกเดียวกัน เช่น หมู่เดียวกัน ดูจากอะไรบ้าง (เช่น การเป็นญาติกัน ไปวัดเดียวกัน ใช้แหล่งน้ำร่วมกัน ฯลฯ) การเป็นคนพวกเดียวกัน หรือหมู่เดียวกันนั้น ต่างคนมีหน้าที่ปฏิบัติต่อกันอย่างไร คาดหวัง จะได้รับการปฏิบัติอย่างไรจากผู้อื่น คนสามารถต่างคนต่างอยู่ได้หรือไม่ อย่างไร คนต้องพึ่งพาอาศัยกันอย่างไร ระบบการควบคุมทางสังคมเป็นอย่างไร ใครคือผู้นำ ก่อนมีผู้ใหญ่บ้าน ปกครองกันอย่างไร เดิมนี้อุปการะกันอย่างไร
- B. ระบบเครือญาติเป็นอย่างไร การนับถือกันเป็นญาติ นับอย่างไร อะไรทำให้คนนับถือกันเป็นญาติ (เช่น การแต่งงาน การอยู่ใกล้ชิด การพึ่งพาอาศัยกัน) ญาติต่างจากคนอื่นอย่างไร ความสัมพันธ์กับคนที่ไม่ใช่ญาติ เป็นอย่างไร
- C. ในอดีต (10-20 ปีมาแล้ว) คนมีฐานะแตกต่างกันหรือไม่ ดูจากอะไร ทำไมคนจึงมีฐานะแตกต่างกัน ปัจจุบันเป็นอย่างไร อะไรทำให้คนมีฐานะต่างกัน
- D. ความสัมพันธ์กับคนภายนอกชุมชนเป็นอย่างไร ติดต่อกับใครบ้าง เช่น เจ้าหน้าที่ของทางราชการ พ่อค้า ชาวบ้านในเขตอื่นๆ ติดต่อกันด้วยเรื่องอะไร บ่อยครั้งแค่ไหน ลักษณะการ

ติดต่อเป็นอย่างไร ชาวบ้านคิดอย่างไรกับคนเหล่านี้ (เช่น มีความเสมอภาค หรือใครมีอำนาจเหนือ เพราะอะไร)

4 การเมืองและการปกครอง

4.1 ในอดีต การปกครองหรือการอยู่ร่วมกันแต่เดิมเป็นอย่างไร มีระบบควบคุมดูแลความสงบเรียบร้อย การจัดการ ความขัดแย้งทำอย่างไร เช่น มีระบบผู้อาวุโสเข้ามาไกล่เกลี่ยหรือไม่ได้ผลอย่างไร ต่อมา ระบบนี้มีการเปลี่ยนแปลงหรือไม่ อย่างไร

4.2 ผู้ใหญ่บ้านเริ่มมีมาตั้งแต่เมื่อไร ในอดีตแต่งตั้งผู้ใหญ่บ้านกันอย่างไร เริ่มมีการเลือกตั้ง ตั้งแต่เมื่อไร การเลือกตั้งทำอย่างไร เช่น การหาเสียงมีวิธีการอย่างไรบ้าง มีคู่แข่งกี่คน ชาวบ้านไปใช้เสียงกันมากหรือไม่ ลักษณะเด่นคนที่ได้รับการเลือกตั้งคืออะไร

4.3 งานหลักๆ ของผู้ใหญ่บ้านมีอะไรบ้าง ในอดีต ต่างจากปัจจุบันอย่างไร ท่านแบ่งเวลาในการทำงานของหมู่บ้าน กับงานส่วนตัวอย่างไร ปัญหาในการทำงานมีอะไรบ้าง

4.4 คณะกรรมการหมู่บ้านเลือกตั้งกันอย่างไร ทำอะไรบ้าง (บทบาทหน้าที่) คนที่ได้รับเลือกตั้งมีคุณสมบัติอย่างไร (ตัวแทนที่เป็นที่ต้องการของชาวบ้าน) งานสำคัญๆ ที่คณะกรรมการหมู่บ้านได้ทำไว้ ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ชาวบ้านจนเป็นที่นิยมชื่นชมมีอะไรบ้าง

4.5 ความคิดเรื่องกลุ่มเกิดขึ้นมาตั้งแต่เมื่อไร ใครเป็นคนนำเรื่องนี้เข้ามาในหมู่บ้าน ในอดีต มีการรวมตัวของชาวบ้าน คล้ายคลึงกับสิ่งที่เราเรียกว่า “กลุ่ม” หรือไม่ ถ้ามารายละเอียด

- A. ในปัจจุบันหมู่บ้านมีกลุ่มอะไรบ้าง แต่ละกลุ่มตั้งกันมาอย่างไร ทำอะไรบ้าง มีกลุ่มอะไรบ้างที่เข้มแข็ง ท่านดูจากอะไร เช่น กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มทอผ้า กลุ่มอาชีพต่างๆ
- B. ท่าน (หรือชาวบ้าน) เคยไปดูงานที่อื่นหรือไม่ ไปดูที่ไหน ได้เป็นคนพาไปเมื่อไร กลับมาแล้วคิดอย่างไร หรือดำเนินการเริ่มต้นอย่างไร ใครเป็นคนนำไปดูงาน กิจกรรมที่กลุ่มทำได้แก่ อะไร เป็นประโยชน์แก่สมาชิกกลุ่มมากน้อยเพียงใด เช่น กลุ่มเลี้ยงปลา พันธุ์ปลาที่กลุ่มได้มานั้นมาจากไหน แยกย้ายกันอย่างไร ช่วยเหลือกันด้านพันธุ์ปลา และการอนุบาลพันธุ์ระหว่างสมาชิกอย่างไร
- C. ลักษณะความสัมพันธ์กันภายในกลุ่มเป็นอย่างไร เช่น แบบเท่าเทียมกันหรือแบบนายกับลูกน้อง ไม่เท่าเทียมกัน ตลอดจนถามเพื่อให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์ที่ทำให้กลุ่มมีการรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่น
- D. การดำเนินกิจกรรมภายในกลุ่มมีระบบการจัดการอย่างไร เช่น มีคณะหรือกลุ่มบุคคลที่เป็นตัวแทนสมาชิกหรือไม่คนใดคนหนึ่ง เป็นผู้จัดการหรือบริหารงาน การบริหารงานมี

อะไรบ้าง เช่น เงินทุน เอาจานทางไหน สมาชิกช่วยกันอย่างไร สถานที่ดำเนินการใช้ที่ไหน หากสมาชิกเอาเงินมาจากไหน คนในชุมชนหรือสมาชิกช่วยเหลือกันอย่างไร มากน้อย เพียงใด มีการจ้างเจ้าหน้าที่เป็นขององค์กรหรือกลุ่มกี่คน การอะไร หรือไม่ ทะลอมรวม เพื่อให้เห็นการทุ่มเททำงานกลุ่มของสมาชิกระดับแนวหน้า และการได้รับความร่วมมือร่วมใจจากสมาชิกด้วย

- E. กลุ่มต่างๆ ในชุมชนหรือหมู่บ้านมีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างไร เช่น กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ สัมพันธ์เชื่อมโยงกับกลุ่มอื่นอย่างไร ในเรื่องอะไรบ้าง

5 การศึกษาและโรงเรียน

5.1. โรงเรียนเริ่มเข้ามาตั้งในหมู่บ้านตั้งแต่เมื่อไร ปีไหน ก่อตั้งได้อย่างไร ชุมชน/ชาวบ้าน มีส่วนเกี่ยวข้องกับการตั้งโรงเรียนหรือไม่ เพราะอะไร

5.2. เมื่อมีโรงเรียนใหม่ ๆ มีสอนถึงชั้นไหน ครูเป็นคนจากที่ไหน ชาวบ้านคิดอย่างไรเกี่ยวกับครูและโรงเรียน ส่งลูกเรียนกันมากไหม เพราะอะไรถึงเป็นเช่นนั้น

5.3. โรงเรียนในตอนนั้นสอนอะไรกันบ้าง เด็กที่เรียนหนังสือเมื่อกลับถึงบ้านช่วยพ่อแม่ทำงานอะไรบ้าง หรือไม่ (งานบ้าน งานในไร่ นา อาชีพ) เพราะอะไร เปรียบเทียบกับเด็กที่ไม่ได้เรียนหนังสือช่วยพ่อแม่ทำงานอะไรบ้าง ทำไม่ถึงเป็นเช่นนั้น

5.4. โรงเรียนในปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปบ้างไหม เช่น สถานที่ ครูชาวบ้านมองการเรียนหนังสือในโรงเรียนอย่างไร คิดว่าการได้เรียนหนังสือกับไม่ได้เรียน ทำให้ชีวิตแตกต่างกันไหม ชาวบ้านต้องการให้ลูกมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร เพราะอะไรจึงคิดเช่นนั้น

5.5 ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับโรงเรียน

- A. คณะกรรมการการศึกษามีใครบ้าง เลือกกันอย่างไร ท่านคิดว่ามีใครในหมู่บ้านที่น่าจะได้เป็นคณะกรรมการ การศึกษาแต่ไม่ได้เป็น ทำไมผู้นั้นไม่ได้เป็น ท่านคิดว่าควรมีการเลือกคณะกรรมการการศึกษาอย่างไร

B. ท่านไปประชุมที่โรงเรียนบ่อยไหม ไปประชุมเรื่องอะไร (ให้พูดคุยเกี่ยวกับเรื่องที่โรงเรียนประชุม เช่น เป็นการรายงานกิจกรรมของโรงเรียน เชิญชวนให้ช่วยเหลือโรงเรียน ปัญหาของเด็ก ให้พยายามถามถึงสาระของการประชุม ว่าโรงเรียนมีการถามความเห็นเกี่ยวกับหลักสูตร การจัดการเรียนการสอนบ้างหรือไม่)

C. โดยทั่วไปถ้าคนยังคงอยู่ในหมู่บ้าน มีงานอะไรบ้างที่สามารถทำได้ ลักษณะงานเป็นอย่างไร รายได้เป็นอย่างไร การทำงานดังกล่าวจะต้องมีความรู้อะไรบ้าง ให้พูดคุยเกี่ยวกับ

การถ่ายทอดความรู้ และทักษะในการทำงานที่มีอยู่ในหมู่บ้าน เด็กเรียนรู้ในเรื่องนี้ได้
อย่างไร โรงเรียนให้ความรู้ในเรื่องนี้หรือไม่ อย่างไร

- D. ท่านคิดว่าจำเป็นหรือไม่ที่เด็กควรได้เรียนรู้และฝึกฝนงานที่พ่อแม่ทำอยู่ ทำไมจึงคิดเช่นนั้น
- E. ท่านคิดว่าเด็กสมัยนี้จะต้องรู้อะไรบ้างจึงจะมีอนาคตที่ดี การเรียนในโรงเรียนสามารถสอน
ให้เด็กมีความรู้อย่างที่ท่านต้องการหรือไม่ ให้ตะล่อมถาม คำว่าอนาคตที่ดีเป็นอย่างไร
การศึกษามีผลถึงการมีอนาคตที่ดีแค่ไหน
- F. ท่านคิดอย่างไรกับการที่เด็กไปทำงานนอกหมู่บ้าน เช่น ทำงานในเมือง กรุงเทพฯ
- G. ท่านคิดว่าการที่เด็กเรียนต่อในชั้นสูง ๆ จะมีผลต่อการทำงานของเด็กอย่างไร เช่น ทำให้
เด็กต้องออกไปทำงานนอกหมู่บ้านมากขึ้นหรือไม่
- H. ท่านอยากให้โรงเรียนสอนอะไรแก่เด็กอีกบ้าง (ความรู้ด้านอาชีพของชุมชน อาชีพอื่นๆ
 ฯลฯ) นอกเหนือจากที่สอนอยู่แล้ว ท่านคิดว่าจะทำได้อย่างไร
- I. ท่านอยากให้โรงเรียนเลิกสอนอะไรแก่เด็กบ้างหรือไม่ เพราะอะไรถึงคิดเช่นนั้น
- J. กิจกรรมที่โรงเรียนทำร่วมกับหมู่บ้านมีอะไรบ้าง มีกิจกรรมบ่อไหม

6 ปัญหาของชุมชน

6.1 ในช่วง 4 - 5 ปี ที่ผ่านมาในหมู่บ้านนี้เคยประสบความยากลำบากในเรื่องใดบ้าง (เช่น ถูกหลอก ถูก
โกง สัตว์ทะเลน้อยลง ผลผลิตไม่ได้ราคา ปัญหาเสพติด) ชาวบ้านมีการช่วยกันแก้ปัญหาอย่างไร ได้
ไปพูดคุยปรึกษากับโรงเรียนหรือไม่ ทางโรงเรียนทำอย่างไร (เช่น ได้มีส่วนให้คำแนะนำหรือช่วยเหลือ
บ้างหรือไม่ อย่างไร)

6.2 มีความรู้ / ภูมิปัญญาท้องถิ่นในเรื่องใดบ้าง (การทำมาหากิน, การรักษาโรค, การรักษา
ทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ) ที่ท่านเห็นว่าเป็นประโยชน์แก่ชุมชน โรงเรียนได้นำความรู้ ภูมิปัญญา
เหล่านั้นมาสอนหรือมีการสร้างเครือข่ายในการเรียนรู้สิ่งเหล่านั้นหรือไม่อย่างไร (ให้เด็กออกไปเรียนรู้
ในชุมชน เชิญปราชญ์ชาวบ้านมาสอนในโรงเรียน ฯลฯ)

6.3 ท่านคิดว่าใครบ้างในชุมชนที่มีความรู้ ความสามารถ และโรงเรียนน่าจะเชิญไปสอนนักเรียนเป็น
บางเวลาได้ ทำไมท่านจึงคิดเช่นนั้น

7 ผู้นำทางศาสนา/สาธารณสุข

7.1 ไต๊ะอิหม่าม มีความเกี่ยวข้องกับคนในหมู่บ้านในเรื่องใดบ้าง ความเกี่ยวข้องดังกล่าวมีความแตกต่าง
จากในอดีต

หรือไม่อย่างไร

7.2 ความสัมพันธ์กับวัด มีอย่างไรบ้าง

7.3 ในอดีต การรักษาโรคภัยไข้เจ็บเป็นอย่างไร ไปรักษาที่ไหน ถ้ามองย้อนหลัง ยาสมนไพร

7.4 สถานือนามัย โรงพยาบาล ร้านขายยา เริ่มมีมาตั้งแต่เมื่อไร มีส่วนทำให้การรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วย
ต่างออกไปหรือไม่ อย่างไร

8 ความสุข/ความพึงพอใจในชีวิต/ความเข้มแข็งของชุมชน

8.1 ความสุข ความสบายใจ ของคนในอดีต ดูจากอะไรบ้าง (เช่น มีอาหารเพียงพอ ไม่มีภัยธรรมชาติ ไม่มีโจรผู้ร้าย ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ ไม่มีโรคระบาด ไม่ทะเลาะเบาะแว้งกัน) ความสุขของครอบครัว กับ
ความสุขของส่วนรวมต่างกันอย่างไร อะไรคือปัญหาที่ทำให้คนไม่มีความสุข คนมีการแก้ปัญหากัน
อย่างไร

8.2 สิ่งที่เราเรียกว่าความสุข ความสบายใจ ในปัจจุบันแตกต่างจากเมื่อ 4-5 ปีก่อนหรือไม่ อย่างไร ทำไมจึง
เป็นเช่นนั้น

8.3 คิดอย่างไรกับคนรุ่นลูก อยากให้มีชีวิตเหมือนพ่อแม่หรือไม่ มองการศึกษาในระบบโรงเรียน
อย่างไร (ให้สืบค้นว่า คนเริ่มมองอาชีพในชุมชนว่า มีรายได้ดี มีความมั่นคงกว่าการทำราชการ การไป
เป็นลูกจ้างมีเงินเดือนหรือไม่)

ท่านคิดว่าลักษณะหมู่บ้าน หรือชุมชน ที่น่าอยู่ หรือทำให้คนที่อยู่มีความสุข ควรเป็นอย่างไร